STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 03557

YIDISHE GESHIKHTE

Heinrich Graetz

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

פאַרלאַג
„צענ-
טראַל"
ווארשע

יידישע געשיכטע

פון די עלטסטע צייטען ביז דער געגענוואַרט

זיעבען בענדער

אילוסטרירטע אויסגאַבע

פאַרלאַג ב. שימין, וואַרשע / פאַרקויף געז. „צענטראַל” וואַרשע

דר. ה. גרעץ

יידישע געשיכטע

זעקסטער באַנד

פון גרוש שפּאַניען ביז דער משיח־בעוועגונג

מיט אַ פאָררעדע וועגען גרעץ און זיין ביאָגראַפיע פון פ. לאַחאָווער
דער היסטאָריקער אַלס קינסטלער און שרייבער פון יעקב פיכמאַן
גרעץ און זיין מאָנומענטאַל ווערק פון דר. יצחק שיפּער

פאַרלאַג ב. שימין, וואַרשע / פאַרקויף געז. „צענטראַל" וואַרשע

Printed in Poland

PROF. DR. H. GRAETZ
HISTORJA ŻYDÓW
:: :: :: :: :: ::
1 9 3 1

Zakład Graficzny „Stereotyp"
Warszawa, Nowolipki 7

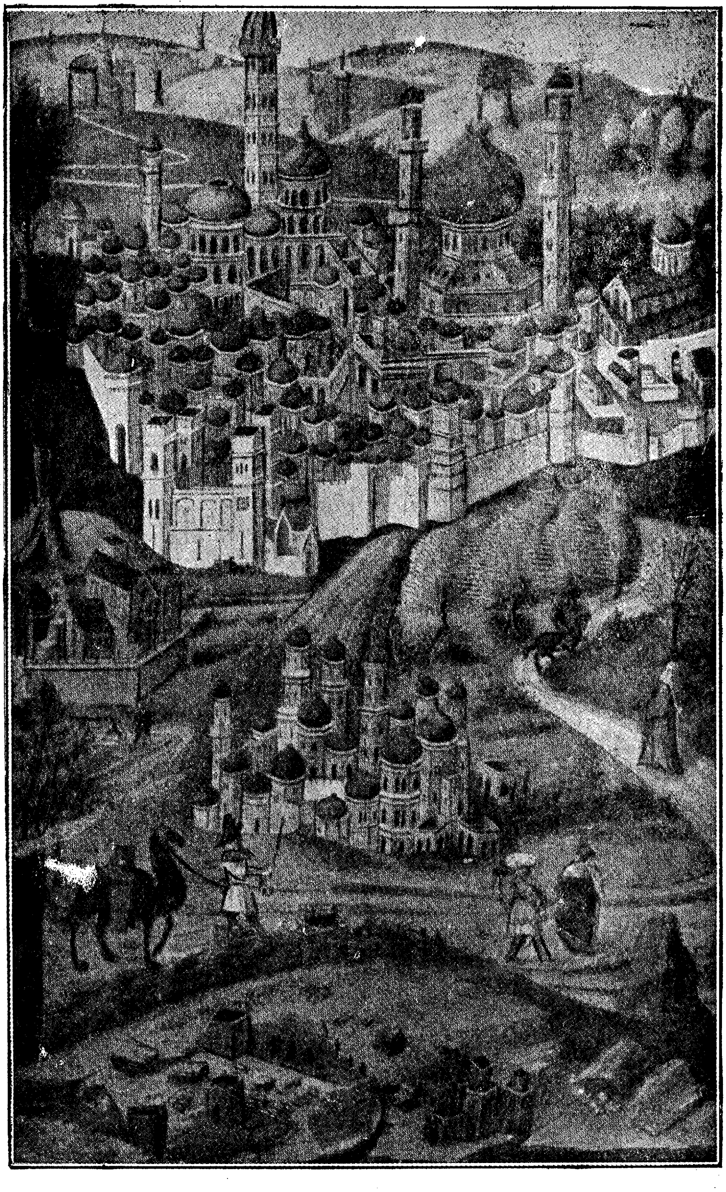

ירושלים אין אָנהויב פון 15־טען י״ה (מיניאַטור)

די מאַראַנען און זייער עפּאָכע

בראשית
ברא אלהים את השמים ואת הארץ׃ והארץ היתה תהו ובהו
וחשך על פני תהום ורוח אלהים מרחפת על פני המים׃ ויאמר
אלהים יהי אור ויהי אור׃ וירא אלהים את האור כי טוב ויבדל
אלהים בין האור ובין החשך׃ ויקרא אלהים לאור יום ולחשך קרא
לילה ויהי ערב ויהי בקר יום אחד׃ פ
ויאמר אלהים יהי רקיע בתוך המים ויהי מבדיל בין מים למים׃
ויעש אלהים את הרקיע ויבדל בין המים אשר מתחת לרקיע ובין
המים אשר מעל לרקיע ויהי כן׃ ויקרא אלהים לרקיע שמים ויהי
ערב ויהי בקר יום שני׃ פ
ויאמר אלהים יקוו המים מתחת השמים אל מקום אחד ותראה
היבשה ויהי כן׃ ויקרא אלהים ליבשה ארץ ולמקוה המים קרא
ימים וירא אלהים כי טוב׃ ויאמר אלהים תדשא הארץ דשא עשב

די ערשטע זייט פון חומש, געדרוקט אין נעאפּאל, 1492

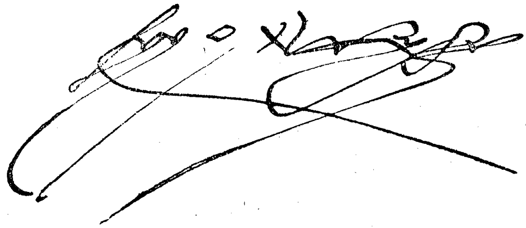

אונטערשריפט פון פערדינאנד דעם קעניג פון שפאניען,
א אונטערשריפט, וועלכער האט ענטשיידעט דעם גורל
פון טויזענדטער יודען

ערשטעס קאפיטעל

די מאראנען און זייער עפאכע

אין שפאניען פון מיטעל־אלטער איז די בעפעלקערונג בעשטאנען פון פערשידענע עלעמענטען. דא זענען זיך צונויפגעקומען דריי בעזונדערע רעליגיעס, דריי ראסען, דריי קולטורען: קריסטען, מוסולמענער, יודען. אין פערלויף פון עטליכע דורות האבען די דאזיגע דריי פערשידענע פעלקער און ראסען ווי עס איז זיך צוזאמענגעלעבט, צוזאמען געארבייט און קולטורעל געווירקט איינע אויף די אנדערע, אזוי אז פון אלע מיטעלאלטערישע מלוכות איז שפאניען געוועזען דער איינציגער ליכטיגער פונקט פון קולטור און טאלעראנץ. אבער אט איז געקומען דער פינסטע־רער קלעריקאליזם, אין דעם שפאנישען המון ערוועקט זיך די אמאליגע חיה, די ליידענשאפטען פון פאלק צושפילען זיך און עס הויבט זיך אן יענע בלוטיגע טראגעדיע, וואס האט זיך אזוי שלעכט געענדיגט סיי פאר יודען, סיי פאר גאנץ שפאניען. אנשטאט קולטורעלער געמיינזאמער ארבייט הויבט זיך אן א בעוועגונג, וואס איהר לאזונג איז געוועזען: איין איינציגע אמונה, איין פאלק און איין הערשענדע קולטור אין גייסט פון דער קירכע! אין אנהויב שטרעבט דער קלעריקאליזם נאר צו בעשיצען די קריסטליכע עלעמענטען פון דער שעדליכער ווירקונג פון די איבעריגע נאציאנען, שפעטער ווערט ער אויך אגרעסיוו, הויבט אן אנפאלען אויף דעם צד שכנגד און שטרעבט צו בעהערשען איהם און נאך שפעטער הויבט זיך אן אין נאמען פון קריסטענטום יענע בלוט־דורשטיגע שטרע־בונג צו הערשאפט און מאכט, וואס האט געבראכט צו דער שרעק־ליכער טראגעדיע פון די מאראנען, צו די פייערן פון דער אינקוויזיציע און דעם גירוש פון יודען אויף דער גאנצער פירענעאישער האלב־אינזעל.

דער שפאנישער קלעריקאליזם האט זיך גענומען צום אלטען

מיטעל, וואָס ס׳האָבען שוין געהאַט אויסגעפּרובט די קרייץ־טרעגער, אום מיט געוואַלד צו פֿעראייניגען דאָס אַלטע פֿערעקשנ׳טע יודישע פֿאָלק מיט דער הייליגער קירכע; טויט אָדער שמד! — דאָס איז געווען דער לאָזונג פֿון די פֿאַנאַטישע קלעריקאַלען, וואָס האָבען מיט׳ן כח פֿון שווערד געוואָלט בעהערשען די יודען און מוסולמענער. מיט די לעצטע האָבען זיי געמוזט זיין אַביסעל פֿאָרזיכטיג, ווייל זיי האָבען מורא געהאַט, אַז אויב מען וועט צו פֿיעל אונטערדריקען די מוסולמענער, וועלען די לעצטע מאַכען אַ שחיטה אויף די קריסטען, וואָס וואוינען אין די מוסולמענישע לענדער. אָבער מיט יודען האָט מען נישט געהאַט, וואָס צו צערעמאָניען זיך, און דער אַלטער „להרוג ולאבד״ האָט דאָ געקענט פֿייערן זיין נצחון.

דער בעשעפֿער פֿון דער נייער בעוועגונג געגען יודען איז געווען דער פֿאַנאַטישער גייסטליכער, פֿערדינאַנד מאַרטינעץ. אַ לײדענשאַפֿטליכער פֿאַנאַטישער קאַטוילִיק, וואָס האָט געטרוימט וועגען דעם, אַז שפּאַניען זאָל ווערען אַ פֿעראייניגטע גאַנצע קאַטוילישע מלוכה, אָבגערייניגט פֿון יודען, מוסולמענער און אַפּיקורסים, האָט ער פֿון דער קירכען־טריבונע אָנגעהויבען אויפֿהעצען דאָס פֿאָלק סיי געגען דער „פֿאַלשער לעהרע״ פֿון יודען, סיי געגען יודען אַליין, וואָס האָבען פֿערכאַפּט אַ גרויסען פּלאַץ אין מלוכה־לעבען און זענען געוואָרען אַ געפֿעהרליכע קראַפֿט. ער האָט גוט געקאָנט די פּסיכאָלאָגיע פֿון המון, געוואוסט זיין שטימונג און ווען ער האָט געפּרעדיגט צו האַסען די יודען, טרייבען און בעליידיגען זיי, ברענען זייערע שוהלען און בכלל מאַכען פֿאַר זיי דאָס לעבען אונערטרעגליך, האָט ער גוט געוואוסט, אַז זיינע ווערטער וועלען געפֿינען איערן צווישען פֿאַנאַטישען פּעבעל. זיין געפֿעהרליכע אַגיטאַציע האָט מאַרטינעץ אָנגעהויבען נאָך פֿאַר׳ן קאַסטילישען קעניג הענריך II. די פֿאָרשטעהער פֿון דער יודישער געמיינדע אין סעווילאַ, איינער פֿון די גרעסטע צענטרען פֿאַר די שפּאַנישע יודען, האָבען זיך בעקלאָגט פֿאַר׳ן קעניג אויף דער אַגיטאַציע און דער קעניג האָט מאַרטינעץ׳ן פֿערבאָטען צו האַלטען זיינע פֿייערדיגע העץ־רעדעס (1378). מיט עטליכע יאָהר שפּעטער איז די זעלבע יודען ווידער אויסגעקומען זיך צו בעקלאָגען אויף דער געפֿעהרליכער אַגיטאַציע פֿון דעם פֿאַנאַטישען גייסטליכען, געגען וועלכען עס איז פֿערפֿיהרט געוואָרען אַ פּראָצעס. דעם געריכט האָט מאַרטינעץ, וואָס האָט זיך געשטיצט אויף אַ געהיימער קלעריקאַלישער ליגע, אָבגעענטפֿערט, אַז ער וועט אויך ווי־

טער טאָן, ווי ער האָט ביז יעצט געטאָן, ווייל זיינע מעשים זענען נאָר געווענדט לטובת דער קירכע. דער קעניג יאָהאַן האָט געפיהרט א צווייזייטיגע שפּיעל: פון איין זייט האָט ער געלויבט די טעטיגקייט פון מאַרטינעץ, און פון דער צווייטער זייט פערבאָטען איהם, אָנצופאַלען אויף יודען. דער ארציבישאָף אין סעווילא, באַראָזאָ, האָט שוין געהאַנדעלט ערהליכער: ער האָט אָפען געפאָדערט פון מאַרטינעצ׳ן, אז ער זאָל זיך אָבזאָגען פון זיין מאוסער אגיטאַציע און ווען יענער האָט דאָס ניט געוואָלט טאָן, האָט באַראָזאָ איהם ענטזאָגט פון זיין שטעל.

באַלד אָבער איז פאַר מאַרטינעצ׳ן און זיין געהיימער ליגא אָנגעקומען א גוטע צייט. דער קעניג און דער ארציבישאָף פון סעווילא זענען כמעט גלייכצייטיג געשטאָרבען און די אפּוטרופּסות איבער דעם יונגען קרוין-פּרינץ העגריק III האָט איבערגענומען די קעניגין לעאָנאָרא, א פרומע קאַטוליקין, ביי וועלכער מאַרטינעץ איז פריהער געווען דער הויז-גלח. דער ענטזאַגטער וויקארי האָט תיכף צוריק בעקומען אַלע זיינע רעכטען, אָנגעהויבען ארביימען פראַנק און פריי און צושיקט א צירקולאַר צו די גלחים פון דער סעווילער יעפּאַרכיע, אז זיי זאָלען חרוב מאַכען די יודישע שוהלען ביז׳ן גרונד. אין מאַרט 1391 האָט ער פאַר א גרויסען עולם אין מיטען גאַס געהאַלטען א פייערדיגע רעדע און פשוט גערופען צו א פּאָגראָם אויף יודען, דאָפענדיג אז יודען וועלען מוזען זיך שמד׳ען, כדי צו ראַטעווען דאָס לעבען. דער אויפגערעגטער המון האָט זיך אַלאַז געטאָן אויף די יודען און עס האָט זיך שוין אָנגעהויבען א שרעקליכע הריגה; דאָס מאָל האָבען זיך אָבער פאַר יודען אָנגענומען די בעאַמטע פון שטאָדט און דער פּאָגראָם איז איינגעשטילט געוואָרען. איינציגע פון די הויפּט-שולדיגע זענען זאָגאַר בעשטראָפט געוואָרען; אָבער מאַרטינעץ אַליין האָט וויטער געפיהרט זיין אגיטאַציע און סוף כל סוף זיך דערשלאָגען צו זיין ציעל. אין דריי חדשים שפּעטער האָט דער פּאָגראָם אין סעווילא זיך איבערגעחזר׳ט מיט אזא קראַפט, אז אָבשטעלען איהם איז שוין געווען אונמעגליך. די קריסטען זענען אין איין פריהמאָרגען זיך צונויפגעלאָפען פון אַלע עקען שטאָדט צום יודישען קוואַרטאַל, איהם אונטערגעצונדען און אָנגעהויבען ראַבעווען און הרג׳ענען. אַנ׳ערך פון פיער טויזענד יודען זענען אין יענעם טאָג דערהרג׳עט געוואָרען פיעל זענען אריינגעפאַלען אין געפענגעניש און דערנאָך פערקויפט געוואָרען צו די אראַבער, די איבריגע האָבען איינגעווילינט צו שמד׳ען זיך, כדי צו ראַטעווען דאָס לעבען. צווישען די לעצטע איז אויך געווען שמואל

אבארבאנעל, א געוועזענער הויכגעשטעלטער אין הויף ביי הענריך II; ביים שמד׳ען זיך האט ער אנגענומען דעם נאמען יאהאן דע סעווילא.

דער רעליגיעזער פאנאטיזם האט אויפגעפלאקערט אין זיין גאנצער קראפט, די ווילדע אינסטינקטען פון המון האבען ערוואכט און די שחיטה אין סעווילא איז געווען ווי א סיגנאל צו אנפאלען אויף יודען פון אלע זייטען. קוים זענען די אנפאלען שוין געווען אין גאנג, האט מען זיך שוין געדעכענט נישט בלויז מיט דער אידעע, אבצושמד׳ען יודען מיט געוואלט — מען האט שוין געהרג׳עט און געראבעוועט פשוט אויס האס און כדי צו פערכאפען דאס יודישע פערמעגען. עס האבען זיך אנגעהויבען שרעקליכע אנפאלען אויף די אונבעוואפענטע הילפלאזע יודען. אין קארדאווא האט מען א טייל יודען אויסגעהרג׳עט און א טייל האבען לפנים זיך אבגעשמד׳ט, כדי צו ראטעווען זיך פון טויט. אין טאלעדא האט מען די יודען געהרג׳עט אויף די גאסען און אין די שוהלען. צווישען די מערטירער, וואס זענען געפאלען אויף קדוש השם, איז אויך געווען דער געלעהרטער יהודה בן אשר, א אור־אייניקעל פון דעם בעריהמטען רא״ש. אזעלכע שרעקליכע סצענעס זענען אויך פארגעקומען אין די איבעריגע שטעדט פון קאסטיליען; העלפער 70 יודישע קהלות זענען מיט איין מאל חרוב געווארען, פיעל טויזענדער יודען זענען אויסגעהרג׳עט געווארען און נאך גרעסער איז געווען די צאהל פון יענע יודען, וואס האבען נישט געהאט גענוג מוט בייצושטעהן דעם נסיון און מיט א וועהטאג אין הארצען געמוזט אנגעהמען די קאטוילישע רעליגיע.

אין גיכען האט די עפידעמיע פון די פאגראמען ארומגעכאפט אויך ארגאניען, וואוהין עס זענען צוליעב דעם ארויסגעשיקט געווארען ספעציעלע אגיטאטארען פון סעווילא. אין וואלענסיא האבען יודען גע־פרובט ארויסווייזען א בעוואפענטען ווידערשטאנד, פערבאריקאדירט זיך אין זייער קווארטאל און דערהרג׳עט פריהער עטליכע אנפאלער, אבער דאס האט נאך מעהר אויפגערייצט דעם המון און די פינפטויזענדיגע יו־דישע קהלה איז אינגאנצען חרוב געווארען. אין בארצעלאנא, דער יודי־שער הויפט־צענטר פון ארגאניען, האבען יודען זיך פערמאכט אין דער פעסטונג און זענען צוערשט געשיטצט געווארען דורך דער דארטיגער אדמיניסטראטיווער מאכט. דער אויפגערייצטער קאטוילישער המון האט אבער בעלאגערט די פעסטונג, זי איינגענומען און אונטערגעצונדען. דערזעהענדיג, אז קיין רעטונג איז נישטא, האבען א טייל יודען זיך לע־בענדיגערהייד דערשטאכען מיט מעסערס אדער זיך אראבגעווארפען פון

די פעסטונגס-טורעמס און דערהרג׳עט געווארען; אנדערע האבען אין פערצווייפלונג זיך געווארפען אויף די שונאים און זענען אונטערגעקומען אין קאמפף; די איבעריגע האבען פערראטען זייער אמונה און נאר גאר א קליינע צאהל האט זיך געראטעוועט דורך ענטלויפען. די בלוט-דורשטיגע פאגראם-מאכערס האבען זיך נישט אבגעשטעלט, זיי זענען געגאנגען ווייטער ביז צום אינזעל מאיארקא; דא האבען זיי אכזריות׳דיג געהרג׳עט יודען, געראבעוועט זייער גוטס, חרוב געמאכט זייערע הייזער און זאגאר זיך נוקם געוועזען אן יענע גוטע קריסטען, וואס האבען ביי זיך בעהאלטען די גערודפ׳טע און געפלאגטע.

אין פערלויף פון דריי מאנאטען, פון יוני ביז אויגוסט 1391, האבען די שפאנישע יודען איבערגעלעבט אזעלכע שרעקליכע צרות, ווי זייערע עלטערען האבען געהאט אויסצושטעהן מיט דריי הונדערט יאהר צוריק אין דייטשלאנד בעת דעם קרייץ-צוג. נאר מ׳מוז זאגען, אז די שפאנישע יודען זענען שוין ניט געוועזען אזוי פעהיג אויף קדוש-השם, ווי זייערע עלטערן. אין דייטשלאנד האבען כמעט אלע יודען מקריב געווען זייער לעבען און נאר א קליינע צאהל האט לפנים אנגענומען דאס קריסטליכע גלויבען. אין שפאניען איז שוין די צאהל פון די, וואס האבען זיך געלאזען שמד׳ען געוויען פיעל גרעסער און דערגרייכט עטליכע צעהנדליג טויזענד. די שפאנישע יודען זענען מעהרסטענטייל געווען קולטורעל און רייך, ביי זיי איז דער אינסטינקט פון לעבען שוין געווען שטארקער, ווי ביי זייערע ארימע דערשלאגענע ברידער אין דייטשלאנד, פאר וועלכע דאס לעבען איז געווען נישט מעהר, ווי א אבקומעניש, און ווען דער חלף איז געלעגען אויפ׳ן האלז, ווען זיי האט געדראהט דער באלדיגער טויט, האבען זיי איינגעשטימט אנצונעהמען לפנים דאס קריסטליכע גלויבען, כדי ביי א גוטער געלעגענהייט באלד זיך אומצוקעהרען צו דער אמונה פון זייערע אבות. א טייל פון זיי האבען טאקי אזוי געטאן און ווי נאר עס איז אריבער די געפאהר, האבען זיי פערלאזען שפאניען און זענען אוועק אין אנדערע לענדער; אבער פיעל האבען קיין מוט נישט געהאט אבצוזאגען זיך פון זייער לעבען און פערמעגען אין דעם לאנד, וואו זיי זענען ערצויגען און אויפגעוואקסען געווארען, און זיי האבען אפיציעל ווייטער געהייסען קריסטען, בלייבענדיג געהיים געטרייע יודען. אזויערנאך איז ענטשטאנען דאס מאראנענטום, יענע אונגעהערטע לאגע פון מענשען, וואס האבען געמוזט לפנים ערפילען אלע קריסטליכע מנהגים און געזעצען און אין דער

שטיל, מיט מסירת נפש, ערפילען די דינים פון דער יודישער רעליגיע און אבהיטען זייער בונד מיט די איבעריגע ברידער. עס איז ענטשטאנען א בעזונדער קלאס פון אנוסים און דאס האט געבראכט צו שרעקליכע פאלגען סיי פאר די אנוסים אליין, סיי פאר די יודען, וואס זענען נאך אפיציעל געבליבען ביי זייער אמונה.

צו דער חרפה פון יודענטום האבען אין יענער שווערער צייט זיך געפונען יודען, וואס האבען פריהער זיך געטויפט צוליעב געוואלט, נאר דערנאך זענען זיי געווארען שוין באמת געטריינע קריסטען און זאגער שונאים פון זייערע איינענע ברידער, וועגען וועלכע זיי האבען פערשפרייט רכילות און בלבולים. אט די נייע קריסטען האבען דורך זייער פעררעט פיעל צרות אנגעטאן די געפלאגטע יודען. דער געפעהרליכסטער צווישען די יודישע פעררעטער און מוסרים איז געווען דער געוועזענער תלמודיסט שלמה הלוי פון בורגאס, וואס האט ביי'ם שמד'ען זיך אנגענומען דעם נאמען פאאול דע סאנטא מאריא (געבוירען אין 1351-52, געשטארבען אין 1435). ער האט גוט געקאנט די ביבעל און דעם תלמוד און זיך גערעכענט פאר איינעם פון די זיילען פון יודענטום. ער איז אבער דערצו געווען זעהר פראקטיש און האט געהאלטען, אז וויכטיגער פון אלץ אין דער וועלט איז מאכען זיך א קאריערע און לעבען א גוטען טאג. זענענדיג א מענש מיט א אונגעוועהנליכער איינענליעבע און א הייסען טעמפעראמענט, איז איהם דער בית-המדרש באלד צו ענג געווארען און ער האט זיך געריסען צו דער גרויסער וועלט. ער האט זיך ערווארבען א גרויסארטיגען געשפאן מיט פיעל בעדינטע און אנגעהויבען טרוימען וועגען „גרויסקייט", ד. ה. וועגען אריינדרינגען אין הויף און דארט בעקומען א שטעל. די שרעקליכע געשעהענישען פון 1391 האבען איהם איבערצייגט, אז אלס יוד וועט ער דאס ניט דערגרייכען, און ער בעשליסט זיך צו 40 יאהר, זיין אמונה צו טוישען, וואס ס'האבען איהם באלד נאכגעטאן זיין ברודער און זיינע פיער זיהן.

כדי צו דערגרייכען א הויכע שטעלע אין הויף איז אין יענער צייט געווען נאר איין וועג: אריינטרעטען אין שטאנד פון די גייסטליכע, און שלמה הלוי האט דאס געטאן. ער איז אוועק קיין פאריז, אריינגעטרעטען אין אוניווערזיטעט און זיך גענומען צו דער קריסטליכער טעאלאגיע. א דאנק זיינע קענטנישען אין העברעאיש האט ער געשווינד דערגרייכט זיין ציעל און באלד בעקומען דעם טיטול גלח. פון דאמאלס אן האט ער אנגעהויבען שטייגען אלץ העכער, און לויט דער רעקאמענדאציע פון

קאַרדינאַל דע=לונאַ, וואָס איז אין יאָהר 1394 אויסגעקליבען געוואָרען אַלס פּויפּסט אונטערן נאָמען בענעדיקט דער 13=ער, האָט פּאַאול פון בורגאָס בעקומען אַ אַרײַנטריט אין קעניגליכען הויף און שטאַרק נושא חן געווען בײַ הענריך III. פּאַאול האָט אָנגעהויבען מיט היץ צו אַגיטירען געגען דער „פאַלשער" יודישער רעליגיע און געפּרובט שריפטליך און מונדליך איבערעדען פיעל פון די אָנגעזעהענע יודען, זײַ זאָלען איבערגעהן צום קריסטענטום. ער האָט זיך געווענדעט צום לײַב=דאָקטאָר פון קײזערליכען הויף מאיר אַלגואַדעץ און נאָך פיעל אַנדערע יודישע געלעהרטע מיט אַ בריעף און זיך געסטאַרעט זײ צו איבערצײַגען, אַז זײ זאָלען פערלאָזען די אמונה פון זײַערע עלטערן; די יודישע געלעהרטע האָבען איהם נישט געשוויגען און איהם אָבגעענטפערט אין אַ שאַרפער פּאָלעמיק. אײנעם פון די שענסטע תשובות דעם רענעגאַט פּאַאול האָט געגעבען דער יודישער דאָקטאָר יהושע לאָרקי, נאָר שפּעטער האָט זיך זיך מתקנא געווען אָן דעם פערדעטער, וואָס האָט געמאַכט אַזאַ גוטע קאַריערע און אַלײן אויך אָנגענומען דאָס קריסטליכע גלויבען. אויך דער פילאָזאָפישער דענקער חסדאי קרשקש איז ארויסגעטרעטען אַלס דרײַסטער קעמפּפער פאַר דער אמונה פון זײַנע עלטערן; ער האָט פערפאַסט אַ פילאָזאָפישע אָבהאַנדלונג וועגען קריסטענטום און קריטיקירט די קריסטליכע דאָגמאַטען מיט אַ שטאַרקער לײַדענשאַפט, זיך נאַרנישט רעכנענדיג מיט דעם פײַער, וואָס זײַן ווערק קאָן אַרויסרופען צווישען דער קריסטליכער בעפעלקערונג.

אַ שאַרפזיניגע סאַטירע אויף דער טעמאַ האָט אָנגעשריבען אײנער פון די אנוסים, וואָס האָט זיך צוריק אומגעקעהרט צום יודענטום, פּראָפיאַט דורען, אַ בעוואוסטער דענקער, דאָקטאָר, אַסטראָנאָם און שפּראַך=קענער, וואָס האָט זיך גערופען מיט זײַן יודישען נאָמען יצחק בן משה הלוי און האָט אין די בלוטיגע טעג פון 1391 געמוזט לפנים אָנגעהמען די קריסטליכע רעליגיע. מיט איהם צוזאַמען האָט זיך אָבגעשמד'ט זײַן חבר דוד באָנגאָזן, און ווי נאָר עס איז אַריבער די ערשטע געפאַהר, האָבען זײ בײדע בעשלאָסען, אוועקצופאָהרען קײן פּאַלעסטינאַ און דאָרט זיך אומקעהרען צום יודענטום. זײ האָבען פריהער אײַנגעאָרדענט זײַערע געשעפטען און דערנאָך איז דוראַן אוועק אין אײנער פון די פּאָרט=שטעדט אין פראַנקרײַך, וואו ער האָט אָבגעוואַרט זײַן חבר. נאָר ווי גרויס איז געווען זײַן ערשטוינונג, ווען ער האָט פון זײַן חבר אַ בריעף בעקומען, אין וועלכען ער איז איהם מודיע, אַז אונטער'ן

איינפלום פון משומד פאאול פון בורגאס האט ער בעשלאסען, צו בלייבען ביי׳ם קריסטענטום און ער בעט דוראנ׳ען, אז ער זאל אויך דאס זעלבע טאן. דוראן האט דאן אבגעענטפערט זיין חבר מיט א ווערק, וואס האט צו זיך כמעט קיין גלייכען נישט אין דער יודישער ליטעראטור, לויט זיין איראניע און ניפטיגער סאטירע. דאס ווערק איז געשריבען אין אזא טאן, גלייך ווי דער מחבר עצה׳ט זיינע לעזער, אז זיי זאלען ביי׳ם קריסטענטום בלייבען און איז אין אלץ מסכים מיט די פריערינגער פון שמד. „אל תהי כאבותיך״ (זיי נישט, ווי דיינע עלטערן) הייסט דאס ווערק און מיט די ווערטער ווענדעט זיך דער מחבר יעדעס מאל צו זיינע לעזער און סטארעט זיך כלומר׳שט זיי צו איבערציינגען, אז זייערע עלטערן זענען געוועזען פערנארישט, אין א פאלשען וועג געגאנגען און די קינדער דארפען שוין קליגער זיין און פערשטעהן די גרויסקייט פון קריסטענטום. אין דעם טאן איז אויסגעהאלטען דאס גאנצע ווערק און אונטער די ווערטער „אל תהי כאבותיך״ איז בעהאלטען אזא איידעלע פערמאסקירטע סאטירע, אז די קריסטען האבען צוערשט נישט ווי געהעריג פערשטאנען די שארפע איראניע און געמיינט, אז דוראן פערטיידיגט באמת דאס קריסטענטום. ערשט שפעטער, ווען זיי האבען זיך געכאפט, אין וואס דא געהט, האבען זיי דאס ווערק פערברענט. „נישט זיי — ווערט דארט שארפזיניג געזאגט, — ווי דיינע עלטערן, וואס האבען פשוט געגלויבט אין אחדות האלהים און גארנישט פערשטאנען, אז גאט איז פיעלפאכיג; וואס האבען פאלש אויסגעטייטשט די ווערטער „שמע ישראל, ה׳ אחד״, פערשטעהענדיג דאס אין געוועהנליכען זין... נאר גלויב בעסער, אז גאט איז אי איין און איינציג אי דריי-איייניג, גלויב, אז דריי איז געגליכען צו איינס און איינס צו דריי — א הייליגער אמת, וואס מען קאן איהם נישט בעגרייפען מיט׳ן אויער און ארויסרעדען מיט׳ן מויל. זיי נישט, ווי דיינע עלטערן, וואס האבען געגלויבט, אז די טבע פון גאט קאן זיך נישט ענדערן אין קיין שום פארם, און אז גאט איז אהן א געשטאלט און אהן א מאס, נאר גלויב בעסער, אז״... און אזוי וויי-טער אין דעם זעלבען טאן, אונטער וועלכען עס איז בעהאלטען א שארפע, בייזע קריטיק פון דער קריסטליכער אמונה. — דוראן האט אויך אנגע-שריבען א פאפולערען פירוש צום „מורה נבוכים״ און צום אבן-עזרא, א גראמאטיק, ווי אויך א היסטארישע חראניק וועגען די מיטעלאלטערישע רדיפות אויף יודען (זכרון השמד), וועלכע איז, צום בעדויערן, נישט פערבליבען.

נאך די בלוטיגע געשעהנישען פון 1391 איז פאר יודען געקומען אויף א קליינע צייט א פערהעלטניסמעסיגע בערוהיגונג. דער קעניג הענריך דער דריטער, וועלכער איז מינדיג געווארען, האט בעשטראפט דעם הויפט-שולדיגען פון די פאגראמען מארטינעץ מיט תפיסה און מאנאסטיר, נאר אין ניכען האט ער איהם געמוזט בעפרייען, ווייל די מאסע האט איהם פערגעטערט און געהאלטען פאר א קדוש. הענריך דער דריטער האט ארויסגעגעבען א בעפעהל, שטרענג צו בעשטראפען יעדען, וואס וועט אנפאלען אויפ'ן לעבען און פערמעגען פון יודען, און כל זמן הענריך האט געלעבט האט די אגיטאציע פון די יודישע שונאים געמוזט געפיהרט ווערען אין בעגרענעצטע ראהמען. נאר מיט'ן טויט פון דעם קעניג (1407), ווען אנשטאט זיין יונגען טראן-פירטרעטער, יאהאן דער צווייטער, האט רעגירט מיט דער מלוכה א רעגענט, האט די רעליגיעזע אגיטאציע געגען יודען אנגענומען א שארפען כאראקטער. מיט דער ער-ציהונג פון יונגען קעניג האט זיך פערנומען פאאול פון בורגאס, דאמאלס שוין א בישאף, און דער דאזיגער רענעגאט, וואס האט זיך ארומגע-טראגען מיט דער אידעע אבצוטויפען אלע שפאנישע יודען, האט יעצט געקאנט פריי פיהרען זיין שענדליכע טעטיגקייט. פריהער פון אלץ האט ער זיך בעמיהט אבצורוימען פון פלאץ דעם קאסטילישען הויפט-ראבינער ר' מאיר אלגואדעץ, וואס האט געהאט א שטעל אין קעניגליכען הויף און וואס איז געווען שטארק פערהאסט פון דעם משומד פאאול. צוליעב א בלבול אויף די יודען אין סעגאוויען, אז זיי האבען געשענדעט די קירכען-האסטיע, האט מען ארעסטירט דעם רב אלגואדעץ און איהם געפייניגט; דורך שרעקליכע ענוים האט מען ביי איהם ארויסבעקומען א געצוואונ-גענע הודאה, אז ער, אלס לייב-ארצט, איז שולדיג אין פארצייטיגען טויט פון קעניג הענריך און אויפ'ן גרונד פון די ווערטער האט מען איהם פער'משפט צו א מערדערליכען טויט. אזא סוף האבען אויך געהאט די בעשולדיגטע יודען אין סעגאוויען און א דארטיגע שוהל איז פערוואנדעלט געווארען אין א קירכע.

ווען מען איז פטור געווארען פון ר' מאיר אלגואדעץ אין אין הויף איז שוין נישט געבליבען מעהר קיינער, וואס זאל זיך אנגעהמען פאר יודען, האט די יודענפיינדליכע פארטיי בעקומען פליגעל. מען האט, ערשטענס איבערצייגט דעם הויף, אז יודען זענען זעהר שעדליך אין דער היגזיכט, וואס זיי רעדען אב פון יודענטום יענע יודען, וואס האבען שוין איינמאל זיך אבגע'שמד'ט, און דעריבער דארף מען געגען

די יודען אָנגעהטען די אַלטע מיטלען; אין 1412 איז פֿערעפֿענטליכט געוואָרען אַ קעניגליכער עדיקט, לויט וועלכען יודען האָבען פֿערלוירען זייערע בירגערליכע רעכטען. יודען איז ערלויבט געוואָרען צו וואוינען נאָר אין בעזונדערע יודישע קווארטאַלען; זיי איז פֿערבאָטען געוואָרען אַריבערצוציהען זיך פֿון איין שטאָדט אין דער צווייטער, בעשעפֿטיגען זיך מיט פֿרייע פּראָפֿעסיעס און מעדיצין, האַנדלען מיט קריסטען און האַלטען קריסטען אַלס בעדינטע ביי זיך. די יודישע געמיינדע האָט פֿערלוירען דאָס רעכט צו האָבען אַ אייגענעם געריכט. יעדער יוד האָט געמוזט טראָגען אַ ספּעציעלען בגד, אַ לאַנגען, פֿון דיקען טוך, און אויך אַ ספּעציעלען „יודישען צייכען" אויף דער הוט. אויך איז יודען פֿערבאָטען געוואָרען צו טראָגען דעם שפּאַנישען טיטול דאָן, האַלטען געוועהר און זאָגאַר ראַזירען די באָרד. אַ יוד, וואָס וויל עמיגרירען פֿון קאַסטיליען אין אַ אַנדער לאַנד ווערט בעשטראָפֿט דורך קאָנפֿיסקאַציע פֿון זיין פֿערמעגען און ער אַליין ווערט אַ לייב-אייגענער פֿון קעניג. דורך די דאָזיגע אכזריות׳דיגע מיטלען האָט מען געוואָלט ברעכען דעם יודישען שטאָלץ און ענדליך זיי צווינגען אַריבערצוגעהן צום קריסטענטום. פֿאַר די יודען, וואָס זענען נישט געווען פֿעסט אין זייער אמונה אָדער וואָס האָבען נישט געקאָנט אַריבערטראָגען אַזאַ רעכטלאָזע לאַגע, זענען די דאָזיגע מיטלען ווירקליך געווען אַ גרויסע סכנה.

אָבער דערמיט האָט מען זיך נאָך נישט בעגנוגענט און יודען האָט מען געשלעפּט מיט געוואַלט אין די קירכען און זיי געדראָהט מיט טויט. אין שפּאַניען האָט צו יענער צייט געאַרבייט דער צווייטער מאַרטינעז, דער נייער צורר ישראל וויצענטי פֿערער. דער דאָזיגער בייזער מאָנאַך, וואָס איז געווען אַרומגערינגעלט מיט אַ סוויטע פֿון פֿאַנאַטישע אָנהענגער, האָט געוואַנדערט איבער שפּאַניען, פֿראַנקרייך און איטאַליען און געפּרעדיגט וועגען תשובה טאָן און וועגען האַס צו די אונגלויביגע, די יודען און מוסולמענער. עס איז אַ סברא, אַז אונטער דער השפּעה פֿונ׳ם דאָזיגען פֿאַנאַטישען מאָנאַך האָט פּאַפּסט פֿון בורגאָס איינגעשטימט זיך אָבצושמד׳ען, נאָר יעדענפֿאַלס איז בעוואוסט, אַז פּאַאול איז געווען זעהר בעפֿריינדעט מיט פֿערער׳ן און ענערגיש געשטיצט זיין טעטיגקייט. אַ דאַנק זייער ווירקונג איז אַרויס דער עדיקט פֿון 1412 און זיי האָבען דאָס אויך אָרגאַניזירט די מיסיאָנערישע אַגיטאַציע איבער גאַנץ שפּאַניען אַרומגערינגעלט דורך אַ המון פֿון מאָנאַכען איז פֿערער געגאַנגען פֿון שטאָדט צו שטאָדט, מיט אַ קרייץ אין

דער האַנד זיך אַרײַנגעריסען אין די יודישע שוהלען און מיט אַ הילכיגער שטים געפאָדערט פון יודען, אַז זיי זאָלען אָננעהמען דאָס קריסטענטום. די לײַדענשאַפטליכע געשרײַען פון די פאַנאַטישע מאָנאַכען האָבען אַרויפגעוואָרפען אַ פּחד אויף אַלע. דאָס איז שוין געווען נישט קיין פּשוטע אַגיטאַציע, נאָר אַ מין וואַקחאַנאַליע. יודען זענען „רציטערט געוואָרען, זיי האָבען זיך דערמאָהנט אָן די ערשט־איבערגעלעבטע שרעקליכע טעג אין סעווילאַ, זיי האָבען דערזעהען פאַר זיך אומעטום אויפגערײַצטע מענגעם קריסטען, וואָס שטעהען אָנגעגרײַט און וואַרטען נאָר אויף אַ סיגנאַל, אָנצוהויבען אַ נײַע שחיטה, און אין פיעל שטעדט האָבען יודען מאַסענווײַז אָנגענומען די קריסטליכע רעליגיע און די אַנוסים האָבען זיך מתודה געווען און צוגעזאָגט צו ווערן גוטע קאַטוילִיקען. פאַר יענער צײַט האָבען פון נויט זיך אָבגעשמד'ט העכער 10 טויזענד יודען און דערמיט זיך געראַטעוועט פון פּאָגראָמען, שחיטות און ענוים. נאָר דער יודישער שריפטשטעלער פון יענער צײַט שלמה אַלעמי ווײַזט אָן, אַז אויסער די שרעקליכע צוואַנגס־מיטלען איז אין דעם מאַסען־שמד געווען שולדיג אויך די אַלגעמײַנע דעמאָראַליזאַציע. אין זײַן „אגרת המוסר" זאָגט אַלעמי, אַז אַ דאַנק דעם טרוקענעם פאָרמאַליזם פון די רבנים פון איין זײַט, און די פילאָזאָפישע חקירות פון דער צווייטער זײַט איז פיעל אָבגעשוואַכט געוואָרען דאָס פּשוטע רעליגיעזע געפיהל; די מאָראַלישע זיטען פון יודען זענען שטאַרק געפאַלען, די נאַציאָנאַלע אחדות איז אָבגעשוואַכט געוואָרען; די יודישע עשירים האָבען זיך אָנגעהויבען שטופען צו דער שפּאַנישער אַריסטאָקראַטיע, האָטש יענע שטויסט זיי אָב פון זיך, עס האָט זיך ענטוויקעלט צווישען יודען דער חשק צו אַ גוט הרחבה'דיג לעבען, דעריבער איז אַזוי שווער געווען אַריבערצוטראָגען די פּלוצלונגע בעגרענצונגען און רדיפות און דערפון האָט זיך גענומען דער מאַסען־שמד.

דאָס זעלבע וואָס אין קאַסטיליען איז אויך פאָרגעקומען מיט די יודען אין אַראַגאָניען. אויך דאָרט האָט מען יודען געפּײַניגט און געפּלאָגט און אויך דאָרט האָבען עטליכע טויזענד יודען געמוזט זיך שמד'ען. אָבער דאָס אַלץ איז נאָך פאַר די פאַנאַטישע קאַטוילִיקען ווייניג געווען, זייערע אַפּעטיטען זענען געווען גרויס און ווען מען האָט שוין אויסגעפּרובט אַלערלײַ צוואַנגס־מיטלען, האָט מען זיך גענומען נאָך צום אַלטען מיטעל פון קאָמפּראָמיטירען דאָס יודענטום דורך אַ עפענטליכען וכּוח מיט די רבנים, און דערנאָך פאָדערן פון די „בעזיגטע", אַז זיי

זאלען זיך אונטערגעבען, ד. ה. שמר'ען זיך. דעם געדאנק וועגען אזא עפענטליכען דיספוט האט געגעבען דער אויבענדערמאהנטער משומד יהושע לארקי, וועלכער האט ביים טויפען זיך אנגענומען דעם נאמען הערא‎נימא דע סאנטא-פע. דער דאזיגער נייוועזענער קעמפפער פאר'ן יודענטום איז יעצט געווארען א הייסער פריינד פון די יודישע אונטערדריקער און ער אליין האט זיך פארגענומען צו בעווייזען די רבנים דורך ראיות פון דער יודישער ליטעראטור גופא און אליין אויך צוזאמענגעשטעלט דעם גאנצען פלאן פון דעם דיספוט. לויט דעם פלאן האט מען פריהער געדארפט זיך פרובען איבערציינגען די רבנים דורך ראיות פון תלמוד, אז משיח איז שוין געקומען, נאר אויב דאס וועט זיך נישט איינגעבען, דאן דארף מען ערקלערען, אז דער תלמוד איז א געפעהרליך בוך און זיינע אנהענגער קאנען אלזא נישט האבען קיין פלאץ אין קיין מלוכה.

ענדע 1412 האט בענעדיקט דער 13-ער מיט דער הסכמה פון קעניג פונאנדערגעשיקט צו אלע בעוואוסטע רבנים און אנגעזעהענע לייט פון די יודישע געמיינדעס אין אראגאניען א איינלאדונג צו קומען אויף דעם עפענטליכען רעליגיעזען דיספוט און פאר ניט קומען האט מען געדראהט מיט דער שטרענגסטער שטראף. די יודישע געמיינדעס האבען געמוזט פאלגען און עס זענען ארויסגעשיקט געווארען קיין טארטאזא 22 יודישע דעלעגאטען, צווישען וועלכע עס האבען פערנומען דעם הויפט-פלאץ: ווידאל בנבנשתי אבן לביא פון סאראגאסא, א אריסטאקראט, ארצט און פאעט; דער „בעל העקרים", ר' יוסף אלבא; זכריה הלוי סאלאדען פון סאראגאסא און אנדערע. דער בעריהמטער דיספוט האט זיך אנגעהויבען אין פעברואר 1413 און געדויערט א יאהר מיט 9 מאנאטען, פערנעהמענדיג 69 זיצונגען. דער דיספוט איז פארגעקומען זעהר פייערליך. דער פארזיצענדער איז מעהרסטענטייל געווען בענעדיקט דער 13-ער, וועלכער איז געווען ארומגערינגעלט מיט בישאפען, וועלטליכע הויכגעשטעלטע לייט און גראנד-דאמען; דעם הויפט-אנטייל אין די וכוחים האט גענומען יהושע לארקי, וועלכער האט מיט גרויס היץ זיך געסטארעט צו בעווייזען די ריכטיגקייט פון קאטוילישען גלויבען דורך ציטאטען פון ביבעל און פון דער אגדה. נאר זיינע יודישע קעגנער האבען איהם גוט אבגעענטפערט און לייכט צוקלאפט זיינע טענות, הגם זיי האבען זיך געהאלטען זעהר געלאסען און ניט געברויכט קיין שארפען אויסדרוק געגען יודישען רעגענט. די יודישע דעלעגאטען האבען

זיך געהאַלטען שטענדיג אײניג און בעראַטען זיך. נאָר אײנמאָל, ווען עס איז געוועזען אַ רעד וועגען אײניגע צווײפעלבאַרע ערטער אין דער אגדה, האָבען די מײנונגען זיך צוטײלט: דאָס רוב דעלעגאַטען, פּרײַזיניגע מענשען, האָבען זיך אַרויסגעזאָגט, אַז די אגדה איז נישט קײן הײליגטום און איז פאַר יודען קײן פליכט נישט; די מעהר קאָנסערוואַטיווע, ווי ווידאַל און אַלבו, זענען געבליבען בײַ דער מײנונג, אַז אויך די אגדה איז פאַר יודען הײליג. בענעדיקט האָט זײַן טאַקטיק בנוגע צו די יודישע דעלעגאַטען יעדעס מאָל געביטען. דאָ איז ער געווען װײך, דאָ שטרענג, נאָר זעהענדיג, אַז נישט מיט גוטען און נישט מיט בעזען וועט מען בעזיעגען די פערעקשנ׳טע יודען, האָט ער געפּרובט ווירקען אויף זײ דורך אַ דעמאָנסטראַציע: ער האָט געהײסען ברענגען פיעל יודען, וואָס האָבען בעת די בלוטיגע געשעהנישען געמוזט טויפען זיך און דאָ אויפ׳ן אָרט אויסגעפיהרט אויף זײ די טויף־צערעמאָניע. דערמיט האָט דער פּויפּסט בענעדיקט געוואָלט דערמאָנען די יודישע דעלעגאַטען, אַז פיעל יודען זענען שוין אָבגעשמד׳ט און אַז אויף אַ העלפט האָט דאָס יודענטום שוין פערשפּיעלט. די דאָזיגע סצענע האָט אויף די דעלעגאַטען געמאַכט אַ שווערען אײַנדריק און זײ פערשאַפט פיעל יסורים, אָבער געווירקט אויף זײ האָט דאָס נישט און זײ זענען געבליבען בײַ זײערע.

דער דיספּוט, וואָס האָט זיך פערצויגען כמעט צווײ יאָהר, האָט צום גרויסען בעדויערן פון בענעדיקט און זײַנע אנהענגער נישט געבראַכט צו די געוואונשטע רעזולטאַטען. קײנער פון די רבנים האָט זיך נישט אנערקענט פאַר בעזיגט און דער צורײַצטער פּויפּסט האָט אויסגעגאָסען זײַן צאָרן אין אַ בעזער בולאַ נעגען יודען. אין דער בולאַ האָט ער בעפוילען: אויסזוכען און פערברענען אַלע עקזעמפּלאַרען פון דעם „גאָטלעסטערנדען“ תלמוד, ווי אויך אַלע פּאָלעמישע ביכער געגען קריסטענטום; איבערלאָזען פאַר יודען אין יעדער שטאָדט נאָר אײן אײנציגע שוהל; מיט אַלע מיטלען אָבזונדערן יודען פון קריסטען; קריסטען זאָלען נישט בעדינען יודען זאָגאַר מיט דער מינדסטער זאַך, ווי למשל אויסלעשען די ליכט אום שבת, צווינגען די יודען צוהערן ניט ווינציגער פון דרײַ מאָל אין יאָהר די מיסיאָנערישע דרשות. נאָר די דאָזיגע אכזריות׳דיגע בעפעהלען איז נישט בעשערט געווען דורכגעפיהרט צו ווערן אין לעבען. ווײַל באַלד נאָכדעם האָט דער קירכען־קאָנגרעס אַראָבגעוואָרפען בענעדיקטען פון זײַן פּאָסטען און אויסגעקליבען אַלס פּויפּסט מאַרטין דעם 5־טען, וועלכער האָט זיך בעצויגען צו יודען מעהר פריינדליך

און ארויסגעגעבען אַ בעפעהל, אַז מען זאָל יודען נישט אָנריהרען, „ווייל זיי זענען בעשאַפען געוואָרען מיט דעם צלם אלהים און דאָס רעשט פון דעם פאָלק וועט נאָך אַמאָל זוכה זיין צו גאָטס גנאָד". בענעדיקטס פריינד האָבען איהם באַלד פערלאָזען און איינינע פון זיי, ווי יהושע לאָרקי, זענען געשווינד אַראָב פון דער סצענע.

נאָך די בלוטיגע מאָנאַטען, וואָס די קאַסטילישע יודען האָבען איבערגעלעבט, איז פאַר זיי ווידער געקומען אַ קליינע צייט פון רוה און פרידען. די קלעריקאַלע פאַרטיי, וואָס האָט רעגירט מיט'ן לאַנד אַנשטאָט דעם יונגען קעניג, איז בטל געוואָרען און דער קעניג פון קאַסטיליען יאָהאַן דער צווייטער איז געוואָרען אַ זעלבסטשטענדיגער הערשער (1420). אָנפיהרער פון דער אינערליכער פאָליטיק איז געוואָרען דער ליבעראַל אַלוואַראָ דעלינאַ, וואָס האָט פערשטאַנען, ווי ווייט שעדליך עס איז פאַר'ן לאַנד די קלעריקאַלע פאָליטיק. ער האָט געזעהען די טרויעריגע רעזולטאַטען פון דעם קלעריקאַלען טעראָר: הונדערטער יודישע קהלות זענען חרוב געוואָרען, די אינדוסטריעלע געביטען, וואָס האָבען זיך געפונען אין די הענד פון די יודען, זענען יעצט געפאַלען, און די מלוכה-פינאַנסען, וואָס זענען פריהער געשטאַנען אויף אַ הויכער מדרגה אַ דאַנק די פעהיגקייטען פון די יודישע באַנקירען און צינזען-אָבקויפער, זענען יעצט זעהר פערפלאָנטעט געוואָרען. דאָס האָט פערשטאַנען די נייע רעגירונג און זי האָט בעשלאָסען צוריקצושטעלען דעם שלום אין לאַנד. יודען האָבען צוריקבעקומען זייערע רעכטען, די פעהיגע יודישע אונטערנעהמער זענען איינגעלאַדען געוואָרען אָנצונעהמען אין ארענדע איינינע רעגירונגס-הכנסות און די יודישע געמיינדעס האָבען בעקומען די מעגליכקייט צוריקצושטעלען און איינאָרדנען זייער זעלבסט-פערוואַלטונג.

אַ גרויסען איינפלוס בײַם הויף האָט בעקומען דער יודישער כלל-טוער אברהם בנבנישתי, הויפט-ראַבינער פון די קאַסטילישע יודישע געמיינדעס. ער האָט אָפיציעל פערוואַלטעט מיט אַלע יודישע אַנגעלעגענהייטען און איז אויך געווען זייער הויפט-ריכטער אין גייסטיגע און ציווילע משפטים. בענווענִיסטע האָט געהאַט פאַר זיך אַ שווערע אויפגאַבע. ער האָט געדאַרפט צוריק אויפבויען דאָס יודישע געזעלשאַפטליכע לעבען, וואָס איז צוליעב די פאָגראָמען און רדיפות רואינירט געוואָרען. אין פיעל שטעדט איז זאָגאַר נישט געווען קיין שוהל צום דאַווענען, ווייל בעת דעם טעראָר זענען פיעל שוהלען פערוואַנדעלט געוואָרען אין קירכען. די

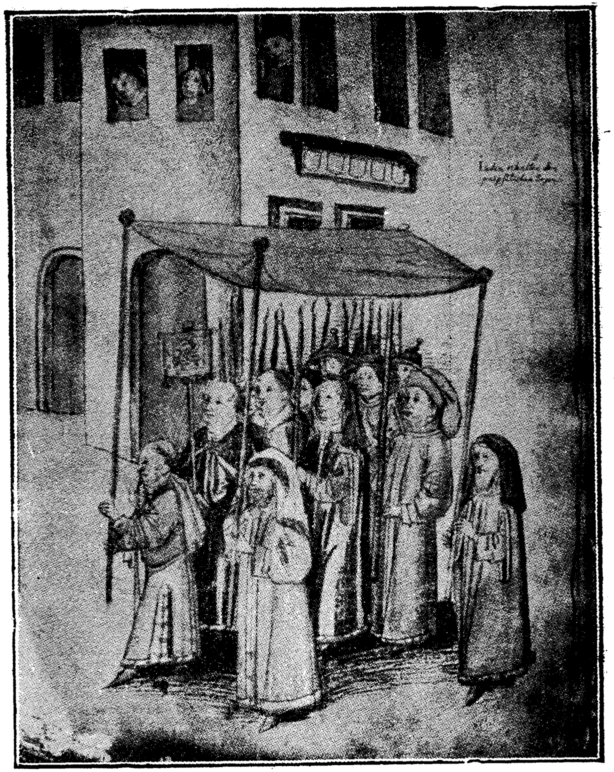

דער פויפסט מאַרטין V נעמט אויף אַ יודישע דעלעגאַציע, וועלכע דריקט איהם אויס אונטערטעניגקייט
(צייכנונג פון א האנדשריפט וועגען דעם סינאָד אין קאָסטניץ 1417)

געזעלשאפטליכע דיסציפלין איז געפאלען, אומעטום האט געהערשט דעמאראליזאציע און אבגעלאזענקייט. די יודען, וואס האבען אנגעקליבען פיעל עשירות האבען געלעבט א גוטען טאג און ארויסגערופען קנאה ביי דער קריסטליכער בעפעלקערונג, די מאסע, ווידער, האט געהונגערט און נויט געליטען. דאס אלץ האט געצוואונגען בנבנשתי׳ן צונויפצורופען, מיט דער ערלויבניש פון קעניג, א רבנים=צוזאמענפאהר אין וואליאדאלידא (1432). לויט דער אלטער אויטאנאמיע פון די יודישע געמיינדעס האט מיט יעדער געמיינדע, אדער קהל פערוואלטעט א קאמיטעט פון אויסגעוועהלטע, וואס האט זיך איינגעטיילט אויף פערשידענע קאטעגאריעס: קאסירער, רעוויזארען א. אז. וו. דאס גייסטליכע קאלעגיום איז בעשטאנען פון רב און דינים. דאס דאזיגע קאלעגיום האט געהאט אלע רעכטען פון א געריכט; אין איהם פלעגען בעטראכט ווערן אלע פראצעסען מיט דער בעטייליגונג פון די וועלטליכע פארשטעהער. דער העכסטער פארשטעהער אין דעם קאלעגיום איז געוועזען דער הויפט=ריכטער אין יענער צייט — אברהם בנבנשתי. אט די אלע פארמען פון זעלבסטפערוואלטונג זענען יעצט צוריקגעשטעלט געווארען דורכ׳ן צוזאמענפאהר פון די רבנים, נאר עס זענען נאך צוגעגעבען געווארען איינינע הוספות לויט דעם גייסט פון דער צייט. דער צוזאמענפאהר האט אנגענומען א רייהע מיטלען צו פערפעסטיגען דעם אויטאריטעט פון די רבנים, מעהר פערשפרייטען דאס לערנען תלמוד און ערציהען די קינדער אין יודישען גייסט. פאר א מסירה האט מען איינגעפיהרט די שטרענגסטע שטראפען. יודען, איבערהויפט פרויען, איז פערבאטען געווארען צו געהן אין רייכע קליידער, טראגען זיידענע מלבושים מיט שלייפען, פערל, בראסלעטען און בכלל לעבען אין לוקסוס, כדי ניט ארויסצורופען קיין קנאה ביי דער ארימער קריסטליכער בעפעלקערונג.

די יודענפיינדליכע פארטיי האט נישט געקאנט צוזעהען אהן פערדראס, ווי אזוי די בעציהונגען צווישען דער רעגירונג און יודען ווערן אלץ בעסער און ווי די זעלבסטפערוואלטונג פון די יודישע קהלות ווערט צוריק אויפגעבויט; זי האט דעריבער ווידער אנגעהויבען פיהרען אן אגיטאציע געגען יודען. מיט דער אגיטאציע האבען אנגעפיהרט די זיהן פון משומד פאאול פון בורגאס, צווישען וועלכע איינער, אלפאנס, האט איבערגענומען בירושה פון פאטער די שטעל פון בישאף. אויפ׳ן בעריהמטען באזעלער קירכען=קאנגרעס, וואו אלפאנס איז געוועזען א מיטגליד, האט ער ווידער ערוועקט די יודענפראגע און געפועלט, אז עס זאלען

ווידער ארויסגעגעבען ווערן די אלטע קאנאנישע געזעצען געגען יודען. דער בעשלוס פון קאנגרעס איז בעשטעטיגט געווארען דורכ'ן פויפסט עווגעניוס IV, וועלכער האט וועגען דעם מודיע געווען אין א ספעציעלער בולא צום פאלק. יודען איז ווידער פארגעשטאנען א גרויסע סכנה. די קאטוילישע מאסע איז אונטער'ן איינפלוס פון דער בולא אויפגערייצט געווארען און אנגעהויבען אויסמיידען יודען. די קריסטליכע בעדינער ביי יודען האבען פערלאזען זייערע בעלי=בתים און די פאגראם=שטימונג איז ווידער בעשאפען געווארען. דאן האט דער קעניג ארויסגעגעבען א בעפעהל, אין וועלכען עס ווערט ערקלערט, אז נישט קוקענדיג אויף דער בולא ווערט יודען נישט פערבאטען צו פיהרען האנדעל מיט קריסטען נאר בעניצען יודישע אדער מוסולמאנישע דאקטוירים דארף מען נישט דארט, וואו מען קאן זיך בעגעהן אהן זיי. דאך איז געבליבען אין זיין קראפט דאס געזעץ, אז יודען זאלען וויטער וואוינען אין בעזונדערע קווארטאלען און טראגען ספעציעלע מלבושים. אזוי שטארק איז דאן געווען דער קלעריקאליזם, אז אפילו מלכים האבען נישט געקאנט געגענשטעלען זיך.

אין יענער פינסטערער צייט האבען יודען געפונען א שטיקעל מנוחה אין פארטוגאליען. בעת די בלוטיגע פאגראמען האט זיך צום ערשטען מאל אנגעהויבען א גרויסע יודישע מאסען=עמיגראציע פון שפאניען. די יודען האבען איבערהויפט עמיגרירט אין די דריי נאהנסטע פונקטען: פארטוגאליען, דער דרום=טייל פון גרענאדא, וואס האט זיך דאמאלס נאך געפונען אין די הענד פון די מוסולמאנער, און צפון=אפריקא. אין פארטוגאליען האט זיך יודען פון שטענדיג אן געלעבט רוהיג; פון ענדע דעם 13=טען יאהרהונדערט האבען די יודישע קהלות אין פארטוגאליען בעקומען א זעלבסט=פערוואלטונג. בראש פון די קהלות איז געשטאנען דער הויפט=ראבינער, וואס איז גערעכענט געווארען אלס אפיציעלע פערזאן און געהאט געריכטליכע און ציווילע רעכטען. אם ענדע פון 14=טען יאהרהונדערט איז פארגעקומען א פאל, אז די פראגע ווערען פערנעהמען די שטעל פון הויפט=ראבינער אין פארטוגאליען, האט זיך צוזאמענגעבונדען מיט דער פראגע וועגען טראן. ווען דער קעניג פערדינאנד (אין 1383 איז געשטארבען, נישט איבערלאזענדיג קיין געזעצליכע טראן=פערטרע=טער, זענען געווען צוויי פרעטענדענטען אויף דער קרוין: זיין אונגעזעצליכער זוהן יאהאן דע=אוויע און זיין איידים, דער קאסטילישער קעניג יאהאן דער 1=טער, וועלכער האט געהאט די טאכטער פון קעניג פערדינאנד פאר א פרוי. די שוויגער, קעניגין לעאנארא, איז צוערשט געשטאנען

אויף דער זייט פון איהר איידעם, דעם קאסטילישען קעניג. נאר אין דער צייט האט זיך געטראפען, אז עס איז פריי געווארען די שטעל פון פארטוגאלישען הויפט־ראבינער און אויך דא זענען געוועזען צוויי פרע־טענדענטען: דאן־יהודה און דוד נעגרא, וואס האבען פערנומען ווילכטיגע פאסטענס אין הויף פון פערשטארבענעם קעניג. די קעניגין לעאנארא האט געוואלט דעם ערשטען קאנדידאט און געבעטען איהר איידעם, ער זאל בעשטימען אלס הויפט־ראבינער דאן־יהודה; דער קעניג האט שוין אבער, לויט דער בקשה פון זיין פרוי, געהאט צוגעזאגט די דאזיגע שטעלע דעם צווייטען קאנדידאט. דאמאלס איז די קעניגין לעאנארא זעהר אויפגעבראכט געווארען און ערקלערט איהר איידעם, אז אויב ער קאן איהר ענטזאגען אין אזא קלייניגקייט, האט ער מעהר נישט צו רעכנען אויף איהר שטיצע. נאך פיעל אינטריגעס האט דער קעניג געמוזט זיך ענטזאגען פון זיין טראן צוליעב זיין קאנקורענט, אבער אויך נאכדעם איז די יודישע לאגע אין פארטוגאליען געבליבען גוט. אין דער צייט פון דער סעווילער שחיטה אין 1391 האבען יודען דארט גע־פונען א בית־מקלט און זאגאר די אנוסים האבען דא געקאנט פריי היטען די יודישע אמונה. דער קעניג האט אזוי וויט געשטיצט די יודען, דאס ווען דער בעריהמטער פערער האט אהין געוואלט קומען און פיהרען זיין געפעהרליכע אגיטאציע, האט דער קעניג איהם געענטפערט, דאס ער קאן קומען אבער נישט אנדערש, ווי מיט א אנגעגליהטער אייזערנער קרוין אויפ׳ן קאפ.

די אונרוהיגע צייט אין לעבען פון די שפאנישע יודען האט זיך אויך אבגערופען אויף דער יודישער ליטעראטור פון יענער צייט. ווי שטענדיג אין שווערע צייטען, ווען פון אלע זייטען האט מען ערקלערט א מלחמה דאס יודענטום, האבען די בעסטע יודען געזוכט מיטלען עס צו פערשטארקען, און עס איז בעשאפען געווארען א שטרעבונג, פון איין זייט אבצוגרענצען זיך פון דער ארומיגער וועלט און וואס מעהר צו פערפעסטיגען דאס יודענטום אלס רעליגיע, און פון דער צווייטער זייט צו ענטוויקלען דאס יודענטום אלס וועלט־אנשויאונג און בעווייזען, אז די יודישע אמונה שטעהט העכער פון אלע אנדערע.

די בעסטע פארשטעהער פון דער דאזיגער קאנסערוואטיוו־נאציא־נאליסטישער ריכטונג זענען געוועזען די יודישע פילאזאפען פון דיזער צייט ר׳ חסדאי קרשקש און ר׳ יוסף אלבו. דער ערשטער (1340—1410), וואס האט פריהער געלעבט אין בארצעלאנא און דערנאך אין

סאראגאסא, האט אין דער רבנישער וועלט גענאסן אלס גרויסער אויטאריטעט, און האט אויך זיך בעטייליגט אין געזעלשאפטליכען לעבען. אין 1391, בעת דער שחיטה אין בארצעלאנא, האט ער פערלוירען זיין איינציגען זוהן, זעהר א שענעם און פעהיגען בחור, וועלכער האט זיך געלאזען בעסער טויטען, איידער אנצונעהמען די קריסטליכע אמונה. דער בעטריבטער פאטער האט אין זיין פלוג=בריעף צום פאלק וועגען דעם געשריבען מיט הכנעה: „איך האב אבגעגעבען מיין זוהן אלס קרבן פאר גאט. איך נעהם אן גאטס גערעכטען משפט און טרייסט זיך דערמיט, וואס אויפ'ן חלק פון מיין זוהן איז אויסגעפאלען אזא שענער טאט". זיין פערזענליכער גרויסער אומגליק האט איהם דאך נישט געשטערט, צו פערטיפען זיך אין פילאזאפישער ארבייט. אלס אויסגעצייכענטער קענער פון דער אראביש=העברעאישער ליטעראטור האט ר' חסדאי קרעסקאס זיך פארגענומען, איינגאנצען חרוב צומאכען די דאזיגע פעסטונג. דאס האט ער געטאן נישט דערפאר, ווייל ער איז בכלל געווען א געגנער פון פילאזאפיע, נאר דערפאר, וואס ער האט געהאלטען, אז אין דער יודישער ליטעראטור זענען אריינגעטראגען געווארען פיעל אנשויאונגען, וועלכע זענען פרעמד דעם יודענטום און דעריבער דארפען זיי אבגעווארפען ווערן. אין זיין טיעפען ווערק „אור אדני" צושטערט ר' חסדאי יענע פילאזאפישע סיסטעמען, וואס האבען געפרובט צונויפבינדען דאס יודענטום מיט דער גריכישער פילאזאפיע. שריט ביי שריט סטארעט זיך ר' חסדאי, צוצושטערן דאס סיסטעם פון רמב"ם, וועלכער האט צוזאמענגעפארט דאס יודענטום מיט אריסטא און מיט דער וועלט=פילאזאפיע, און ער בעווייזט, ווי ווייט עס זענען אריסטא'ס אנשויאונגען וועגען גאט, וועלט=ענטשטעהונג און אונשטערבליכקייט פון די יודישע אנשויאונגען. ר' חסדאי האט בכלל נישט געהאלטען מיט יענע יודישע חוקרים, וועלכע האבען געוואלט פעראייניגען די רעליגיע מיט דער פילאזאפיע, און ער בעהויפטעט, אז עס קאנען זיין צווייערליי אמת'ען: א פילאזאפישער און א רעליגיעזער. די אנהענגער פון דער איבערצייגונג האט ר' חסדאי אויפגעווארפען, אז זיי זענען פאלש און צוויי=פנים'דיג (אונעהרליך), ווייל עס קאנען דאך נישט זיין קיין צוויי ענטקעגענגעזעצטע אמת'ען וועגען איין זאך. א מענש, וואס איז מודה, אז די יודישע רעליגיע איז א געטליכע ערשיינונג, — אזא מענש האט שוין גארנישט צו טאן מיט דער וועלט=פילאזאפיע! ווייל אין יודענטום אליין געפינט זיך שוין א גאנץ ארגינעלע וועלט=אנשויאונג. קוים ווידער איז מען נישט מודה אין דער געטליכקייט

פון דער יודישער תורה, קאָן מען שוין קיין גאַנצער יוד נישט זיין אַזוי, אַז אַ פשרה צווישען יודענטום און דער אַלגעמיינער פילאָזאָפיע קען געמאָלט זיין נאָר אויף אַקינסטליכען אופן. און וואָס בעשטעהט דער תמצית פון יודענטום? אין געגענטייל צו דער פילאָזאָפיע פון רמב״ם, בעהויפטעט ר׳ חסדאי, אַז דאָס יודענטום פאָדערט פון מענשען נישט קיין קענטעניש אָדער געדאַנקען נאָר מעשים, אַ רעאַלע ליבע צו גאָט; נישט די גייסטיגע פערפאָלקאָמונג פון מענשען איז דער אידעאַל, נאָר די מאָראַלישע. פון די צוויי געבאָטען: „אַנערקען דיין גאָט״ און „זאָלסט ליבען גאָט מיט׳ן גאַנצען האַרצען״ קלויבט ר׳ חסדאי אויס דאָס לעצטע. ער געהט אַרויס פון דעם שטאַנדפונקט, אַז גאָטס השגחה איז נוגע נישט בלויז גאַנצע פעלקער און דורות, נאָר אויך איינצעלנע מענשען, נאָר אין די מעשים איז דער מענש פאָלקאָם זעלבסטשטענדיג און פריי און דאָס איינציגע, וואָס אַ מענש דאַרף טאָן, איז צופאַסען זיינע מעשים צו גאָט׳ס געזעצען, צו דער השגחה. ר׳ חסדאי קריטיקאָס נעמט אָן דאָס יודענטום אינגאַנצען און פערטיידיגט זאָגאַר אַזעלכע אמונות, וואָס שטאַמען נישט פון דער תורה, נאָר פון תלמוד און אגדה, ווי, למשל דאָס גלויבען אין שדים.

אין דעם וועג פון ר׳ חסדאי איז אויך געגאַנגען זיין תלמיד יוסף אַלבאָ פון מאָנרעאַל אין אַראַגאָניען (1444 — 1380) אין זיין „עקרים״ סטאַרעט זיך אַלבאָ צו בעווייזען, אַז דאָס יודענטום איז העכער נישט בלויז פון דער נאַציאָנאַליסטישער פילאָזאָפיע, נאָר אויך פון אַלע אַנדערע רעליגיעס. ביי זיין גאַנצען קאָנסערוואַטיזם האָט אַלבאָ אָבער דאָך אַרויסגעזאָגט דעם דרייסטען געדאַנק, אַז די אמונה אין משיח איז נאָר אַ היסטאָריש-נאַציאָנאַלע מסורה, אָבער נישט קיין עיקר פון יודענטום.— בכלל האָט זיך אין יענער צייט פיעל פערשפרייט די אַפּאָלאָגעטישע ליטעראַטור, אין וועלכער עס זענען אַוועקגעשטעלט געוואָרען איינע געגען דער צווייטער די יודישע אמונה מיט דער קריסטליכער און עס זענען געבראַכט געוואָרען ראיות, אַז די יודישע רעליגיע שטעהט העכער. פיעל אויטאָרען פון אַזעלכע ווערק האָבען אויסבעהאַלטען זייערע נעמען, כדי נישט פערפאָלגט צו ווערען פון די קאַטוילּיקען. אין איינעם פון די דאָזיגע אַנאָנימע ווערק, אין דער פאָרם פון אַ וכוח צווישען צוויי מענשען, געפינט זיך אַזאַ אַפאָריזם: „אין דריי פאַלען ווערט אומזיסט פערנוצט וואַסער: שמד-וואַסער ביי אַ יודען; וואַסער, וואָס פאַלט אַריין אין ים, און וואַסער, וואָס שווימט אַרויף איבער׳ן ווין״.

דער דאזיגער אפאריזם איז אין יענער עפאכע פון געצוואונגענעם שמד געווען שטארק פאפולער.

די רבנ'ישע ליטעראטור פון יענער צייט האט פערמאגט ווילטיגע קרעפטען, צווישען וועלכע עס האט פערנומען דעם הויפט־פלאץ ר' יצחק בן ששת (ריב״ש, געשטארבען אין 1408), וואס איז געווען רב אין סאראגאסא און אין וואלענסיא. נאך דער קאטאסטראפע פון 1891 האט ער פערלאזען שפאניען און זיך בעזעצט אין אלזשיר, וואוהין עס זיינען זיך דאמאלסט אנגעלאפען פיעל יודען פון שפאניען. דער דארטיגער סולטאן האט דעם ריב״ש בעשטימט אלס הויפט־רב פון אלע יודישע קהלות. ווי אין שפאניען, אזוי איז דער ריב״ש אויך אין אפריקא געווען דער גרעסטער יודישער אויטאריטעט בנוגע צו רעליגיעזע פראגען און ער פלעגט אליין מיט זיין אייגענער מיינונג לעזען די הארבסטע שאלות. נאך זיין טויט איז אין אלזשיר געווארען הויפט־רב ר' שמעון דוראן און דערנאך זיין זוהן ר' שלמה. אין שפאניען האט דאמאלס גע'ש'מ'ט אלס גאון ר' יצחק קאנפאנטען. פון זיין שול זיינען ארויס עטליכע אנגעזעהענע למדנים; אין דער ליטעראטור איז אבער פון איהם געבליבען נאר א קליינער ספר — „דרכי התלמוד".

העגריק דער 4־ער (געקעניגט פון 1454 — 74) איז געווען דער־לעצטער קאסטילישער קעניג, וואס האט זיך נאך בעציגען צו יודען מענשליך. ער האט נישט געקוקט אויף די אלע „בולעס" פון פויפסט און צוגעלאזען יודען צו געזעלשאפטליכע און רעגירונגס־שטעלען, זיך געהיילט ביי יודישע דאקטוירים; זיין ביישפיעל האט נאכגעטאן די העכערע אריסטאקראטיע, וועלכע האט זיך נישט גערעכענט מיט דער־בולא, וואס האט געדראהט מיט א שטרענגער שטראף און דאך אבגעגעבען יודען אין ארענדע זייערע גיטער און זיך קורירט ביי יודישע דאקטוירים. אין 1462 האבען די קארטעזען (שררות־ראט אין טאלעדא) זאגאר פארגעשטעלט דעם קעניג א בקשה וועגען פערלייכטערן אייניגע יודישע בעגרענצונגען, ווייל דאס שאדט די אינטערעסען פון די ערד־בעזיצער און אונטערנעהמער, און דאן האט מען יודען ווידער ערלויבט צו וואוינען אין פיעל שטעדט, פון וועלכע מען האט זיי פריהער ארויס־געטריבען. די קלעריקאלען האבען אבער אויך נישט גערוהט; זיי האבען נעהיים געפיהרט זייער ענערגישע אגיטאציע און דער נצחון איז ענדליך געקומען אויף זייער זייט. דאס מאל האט זיך דאס פייער געטראגען שוין נישט אויף די יודען, נאר אויף די קעפ פון די אנוסים.

די פראגע וועגען די אנוסים איז פון שטענדיג אן געווען א ברענענדע סיי פאר יודען, סיי פאר קריסטען. די לאגע איז געווען אויסערסט טראגיש; פון די אנוסים האבען זיך געקאנט ראטעווען נאר די, וואס זענען דערנאך אינגאנצען איבערגעגאנגען אויף דער זייט פון די קריסטען און געווארען זאגאר יודישע שונאים, אדער די, וואס האבען אויף שטענדיג פערלאזען שפאניען און עמיגרירט אין אנדערע לענדער. וואס האבען אבער געקאנט טאן יענע פיעל טויזענדער אנוסים, וואס זיינען אפיציעל געוועזען קריסטען און אינערליך געבליבען טריי דעם יודענטום? קיים זענען זיי קיין שונאים פון יודען נישט געווארען, האבען זיי געמוזט בלייבען שונאים פון קריסטענטום, דען ווי האבען זיי געקענט טאלערירט זיך בעציהען צו א רעליגיע, אין נאמען פון וועלכער מען פערגיסט אזוי פיעל בלוט, אין נאמען פון וועלכער מען האט זיי אליין אזא געוואלט אנגעטאן? די קריסטען האבען געמוזט שפירען, אז די אנוסים זענען זיי נאך געפעהרליכערע שונאים איידער די אפענע יודען און נישט אומזיסט האבען זיי אנגערופען די אנוסים „מאראנען" ד. ה. פערשטויסענע. דער נעגענזייטיגער האס צווישען די קריסטען און די אנוסים האט געמוזט וואס וייטער אלץ מעהר פערשטארקט און פערשארפט ווערן, נאר פאר די קריסטען איז קיין סוד נישט געווען, אז די אנוסים זענען טריי זייער יודישער אמונה, אז ווי נאר זיי רייסען זיך ארויס פון דער קירכע און געהען צו זיך א היים, ווערען זיי פאלקאמע יודען, היטען שבת, יום-טוב, גיבען געלד פאר יודישע שוהלען א. ז. וו. אין דער זעלבער צייט האבען די אנוסים, צווישען וועלכע עס זענען געווען פיל רייכע און געבילדעטע לייט, דאך זיך בעפריינדעט מיט דער העכערער געזעלשאפט, און בעקומען שטעלען אין מיליטער, אין דער רעגירונג, זאגאר אין דער קירכען-היערארכיע עס זענען געווען פיעל געשמד'טע יודען מיניסטארען, גענעראלען, בישאפען און דער גרעסטער טייל פון זיי האט אזוי קונציג זיך פערמאסקירט, אז זיי האבען געקאנט געהיים בלייבען ביי זייער יודענטום. נאטירליך, האט די קלעריקאלע פארטיי פערשטאנען, אז די מאראנען זיינען פאר זיי פיעל מעהר געפעהרליך, איידער די יודען, און דעריבער דעם גרעסטען פייער אנגעווענדעט געגען זיי.

די ערשטע פאלקס-בעוועגונג געגען די מאראנען איז פארגעקומען אין 1449 אין טאלעדא. אונטער דעם איינפלוס פון א גלח'ישער דרשה איז דער אונטערגעהעצטער המון בעפאלען דאס הויז פון א רייכען יודען, צוראבירט זיין פערמעגען און דערנאך זיך געלאזט אויף דעם

קוואַרטאַל פון די אַנוסים׳ די לעצטע האָבען געפ־ובט אַרויסווײַזען אַ בעוואָפּענטען ווידערשטאַנד׳ נאָר זיינען בעזיעגט געוואָרען און דער־נאָך האָט מען פיעל פון זיי געהאָנגען׳ נאָך אַ גרעסערער אָנפאַל אין שפּעטער פּאָרגעקומען אין קאָרדאָווא; דאָרט האָבען די קלעריקאַלען געגרינדעט אַ געזעלשאַפט מיט׳ן נאָמען „קריסטליכע ליגע״ וואו מען האָט נישט אויפגענומען קיינעם פון די מאַראַנען׳ זאָגאַר די הויכגע־שטעלטע פּערזאָנען; עס איז דעריבער פּאָרגעקומען׳ אַז די געזעלשאַפט האָט אַמאָל איינגעאָרדנעט אַ פּראָצעסיע איבער די גאַסען׳ האָבען די מאַראַנען פערמאַכט זייערע הייזער און נישט אַרויסגעשטעלט קיין ציערונגען לכבוד די הייליגע בילדער. דאָס האָט זעהר אויפגעבראַכט דעם המון און צום אומגליק האָט גראָד דאַן אַ קינד פון אַ מאַראַנישען הויז אין דער גאַס, איבער וועלכער עס איז געגאַנגען די פּראָצעסיע, אויסגעגאָסען דורכ׳ן פענסטער אַ ביסעל וואַסער. עס האָט באַלד זיך פערשפּרייט אַ קלאַנג, אַז דאָס האָבען יודען אויסגעגאָסען עפּעס אַ שטינקענדיגע פליסיגקייט, וואָס איז פּונקט געפאַלען אויף דעם בילד פון דער געטליכער מוטער. מיט אָנגעצונדענע פאַקעלן האָט דער צובושעוועטער המון זיך אַלאָז געטאָן אויף די הייזער פון די מאַראַנען און עס האָט זיך אָנגעהויבען אַ שחיטה, וואָס האָט געדויערט דריי טעג. די אַדמיניסטראַציע איז נישט אימשטאַנד געווען עפּעס צו טאָן און דער המון האָט אָהן שטערונג גע־ראַבעוועט, געהרג׳עט און געשענדעט פרויען. באַלד האָט זיך דאָס פייער פון די פּאָגראָמען פערשפּרייט איבער אַנדערע שטעדט און אין גיכען האָט די עפּידעמיע פון מאַראַנען־שחיטות אַרומגעכאַפּט גאַנץ קאַסטיליען. פיעל טויזענדער מאַראַנען זיינען דאַן געהרג׳עט געוואָרען, און אין פיעל שטעדט זיינען די גאַסען געווען פערפולט מיט הויפענס פון טויטע קערפּערס.

נאָך פיעל ערגער איז די לאַגע געוואָרען פון דעם מאָמענט, וואָס פערדינאַנד דער קאַטוילוק, קעניג פון אַראַגאָניען, און איזאַבעלאַ, קרוין־פּרינצעסין פון קאַסטיליען, האָבען חתונה געהאַט און ביידע מלוכות האָבען זיך פעראייניגט. פון יענעם מאָמענט הויבט זיך אָן אַ נייע עפּאָכע אין דער שפּאַנישער געשיכטע. די פעראייניגונג פון אַראַגאָנישען דעספּאָט מיט דער פרומער און פאַנאַטישער קאַסטילישער קעניגין — דאָס איז געווען אַ פאָלקאָמער נצחון פון „פינסטערן קלעריקאַליזם. מען דערצעהלט, אַז נאָך מיידעלווייז האָט איזאַבעלאַ צוגעזאָגט איהר גייסט־ליכען ערציהער טאָרקוועמאַדאַ, אַז ווען זי וועט אַרויפטרעטען אויפ׳ן

טראַן, וועט זי איהר גאַנץ לעבען אַבגעבען, אום אויסצורויטען די אפיקורסים און אונגלויביגע פון שפּאַניען און זי האָט איהר הבטחה עהרליך ערפילט. כדי צו קעמפפען מיט די מאַראַנען האָבען די קלערי־קאַלען שוין זיך נישט בעגוגענט מיט די אַלטע מיטלען: אַנרייצען די פינסטערע מאַסען; זיי האָבען יעצט געוואָלט פיהרען געגען די מאַראַנען און אונגלויביגע אַ סיסטעמאַטישען קאַמפף, בלומרשט אויפ׳ן גרונד פון געזעץ מיט דעם הסכם פון דער קעניגליכער מאַכט. די קעניגליכע מאַכט אין שפּאַניען איז ביז יעצט געשטאַנען אויף דער זייט פון די קלערי־קאַלען און זיי איז נאָר געבליבען אויסצופועל׳ן אַ הסכמה אויך אין רוים, ביים פּויפּסט. אַ דאַנק דער ענערגישער אגיטאַציע פון די פרומע דאָמיניקאַנער אין רוים האָט דער פּויפּסט סיקסט IV אין יאָהר 1478 געגעבען זיין איינשטימונג, צו גרינדען אין שפּאַניען אַ ספּעציעלען מין געריכט, וואָס זאָל משפט׳ן די אַלע, וועלכע פערטעטען די קאַטוילישע רעליגיע, איבערהויפּט די מאַראַנען. די קעניגין האָט צוערשט זיך גע־קווייגקעלט און נישט געוואָלט איינפיהרען דעם דאָזיגען שרעקליכען געריכט, וואָס האָט געדאַרפט אָבשיקען אויף יענער וועלט טויזענדער מענשען, נאָר עס האָט זיך געמאַכט אַ מעשה, אַז איינער פון די מאַראַ־נען האָט אַרויסגעלאָזען אַ בוך געגען קריסטענטום און דאַן האָט די געדולד פון די קלעריקאַלען און דער פרומער קעניגין געפּלאַצט און עס איז געגרינדעט געוואָרען (1480) דאָס שרעקליכע געריכט אונטער׳ן נאָמען „נאַציאָנאַלע אינקוויזיציע".

דאָס ערשטע אינקוויזיציאָנס־געריכט איז איינגעפיהרט געוואָרען אין סעווילאַ. עס האָבען זיך אָנגעהויבען אַרעסטען צווישען די מאַראַנען, וועלכע מען האָט חושד געווען, אַז זיי היטען די יודישע רעליגיע. אַלע קריסטען האָבען בעקומען אַ בעפעהל, צו מעלדען דער אינקוויזיציע וועגען יעדען אונגלויביגען, וואָס איז זיי בעקאַנט, דען אַנדערש וועט מען שטרענג בעשטראָפט ווערען. דערנאָך איז אַרויסגעגעבען געוואָרען אַ אינסטרוקציע פון 57 פונקטען, ווי אַזוי צו שפּיאָנירען די אפיקורסים און מאַראַנען. יעדער פרומער קריסט איז פערפליכטעט געוואָרן, מודיע צו זיין דער אינקוויזיציע וועגען יעדען מאַראַן, וואָס היט אָב נישט בלויז די וויכטיגע יודישע מצוות, נאָר ווערט געחאַפּט אין אַזעלכע שרעקליכע חטאים, ווי וואַשען זיך פאַר׳ן עסען, זאַלצען פלייש, אָנטאָן אום שבת ריינע וועש, שטעהן מיט׳ן פּנים צו מזרח בשעת׳ן גאָטעס־דיענסט א. אז. וו. אַזעלכע מסירות האָט די אינקוויזיציע אָנגענומען פון יעדען איינציגען

אָהן אַ שום חקירה ודרישה און געהאַלטען זיי בסוד. דער שפּיאָנאַזש איז דעריבער איסגעוואַקסען ביז אַ שרעקליכער מאָס; די מאַראַנען האָבען זיך פֿעראייניגט מיט זייערע קרובים פֿון דער העכערער שפּאַנישער אַריסטאָקראַטיע און בעשלאָסען, צו שטעלן אַ בעוואָפֿענדען ווידערשטאַנד דער אינקוויזיציע. נאָר די דאָזיגע פֿערשווערונג איז ענטדעקט געוואָרען און די מאַראַנען איז נאָר געבליבען צו אַנטלויפֿען פֿון סעווילאַ. פֿיעל מאַראַנען פֿון פֿערשידענע שטעדט זענען ענטלאָפֿען קיין קאַדיקס מיט דער האָפֿנונג, אַז דאָרט וועלען זיי בלייבען אונבעשטראָפֿט. נאָר די דאָרטיגע מאַכט האָט בעקומען אַ בעפֿעהל, צו פֿערהאַלטען די אַנטלאָפֿענע, וועלכע מען האָט אַרעסטירט געבראַכט קיין סעווילאַ און אָבגעגעבען אין רשות פֿון דער אינקוויזיציע.

באַלד זענען אַלע טורמעס אין סעווילאַ איבערפֿולט געוואָרען מיט אַזעלכע אַרעסטאַנטען. די אומגליקליכע מאַראַנען האָט מען שרעקליך געפּייניגט און געצוואונגען, זיי זאָלען זיך מודה זיין סיי אין זייערע אייגענע חטאים, סיי אין די חטאים פֿון זייערע קרובים און בעקאַנטע. אין פֿעברואַר 1448 איז ביי אַ פֿייערליכער צערעמאָניע פֿאָרגעקומען דער ערשטער אויטאָ־דע־פֿע (אַקט פֿון גלויבען) אין סעווילאַ: 6 מאַראַנען האָט מען לעבעדיגערהייד פֿערברענט אויפֿ׳ן פֿייער. אין עטליכע טעג אַרום איז ערמאָרדעט געוואָרען די צווייטע גרופּע מאַראַנען און דערנאָך זענען די טויט־שטראָפֿען געוואָרען אַלץ אָפֿטער. אין פֿערלויף פֿון צעהן מאָנאַטען זיינען אין סעווילאַ אַליין פֿערברענט געוואָרען דריי הונדערט מאַראַנען, נישט רעכנענדיג די, וואָס זיינען פֿערמשפּ׳ט געוואָרען צו אייביגער תפיסה. פֿיעל פֿון זיי זענען געשטאָרבען העלדיש און ביז צום סוף נישט געלייקענט, אַז זיי זענען געווען יודען. דאָס פֿערמעגען פֿון די ערמאָרדעטע איז קאָנפֿיסקירט געוואָרען לטובת דער רעגירונג און אויף אַזאַ אופֿן איז די רעגירונג געווען פֿעראינטערעסירט, אַז עס זאָלען פֿערמשפּט ווערן צום טויט וואָס מעהר מאַראַנען. אין 1482 האָט די אינקוויזיציע אין סעווילאַ פֿערעפֿענטליכט אַ „אַקט פֿון גנאָד", אין וועלכען עס איז ערקלערט געוואָרען, אַז אַלע מאַראַנען, וואָס וועלן קומען צו אַ בעשטימטען טערמין און זיך מתודה זיין אין זייערע חטאים, וועלען בעגנעדיגט ווערן; פֿיעל פֿון די מאַראַנען האָבען נאַאיוו געגלויבט אין דער הבטחה און זענען געקומען און זיך מודה געווען, אַז זיי זענען ווירקליך ביז יעצט געשטאַנען אין בעציהונגען מיט יודען, אָבער דאָ האָט די אינקוויזיציאָנס־מאַכט פֿון זיי געפֿאָדערט, אַז זיי זאָלען אַרויסגעבען זייערע קרובים און

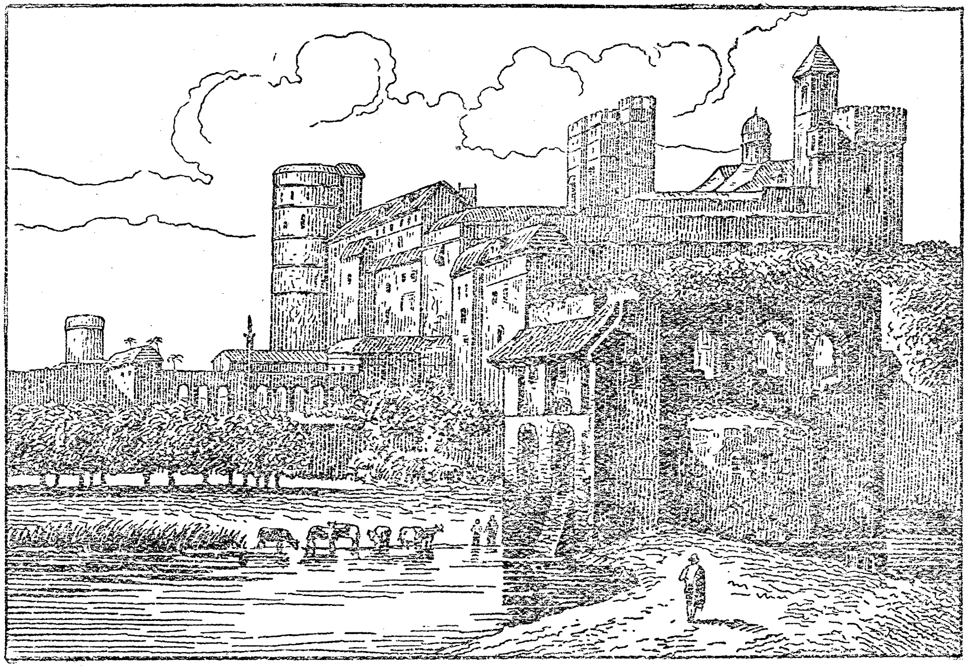

די אַלטע טורמע אין סטווילאַ

בּעקאַנטע, וואָס היטען די יודישע רעליגיע. די, וואָס האָבען דאָס נישט געוואָלט טאָן, זענען איינגעזעצט געוואָרען אין תּפיסה און אונמענשליך געפּייניגט געוואָרען.

די אַכזריות פון דער אינקוויזיציע איז געוועזען אַזוי גרויס, אַז אַפילו דער פּויפּסט איז אַריינגעפאַלען אין אַ שרעק, דערוויסענדיג זיך וועגען די מורא'דיגע ענוּים פון די אינקוויזיטאָרען. ער האָט דאַן זיך געווענדעט צום שפּאַנישען קעניג מיט אַ אָנווייזונג, אַז מען דאַרף זיך ניט אַזוי מערדערליך בּענעהן מיט די מאַראַנען און דערבּיי האָט דער פּויפּסט מרמז געווען, אַז די אינקוויזיציע אַרבּייט נישט אַזוי פיעל פון יראת שמים וועגען, ווי צוליעב דעם פערמעגען, וואָס ווערט קאָנפיסקירט נאָכ'ן טויט פון די מאַראַנען; אין דער זעלבער צייט האָט דער פּויפּסט אָבער בּעשטעטיגט נייע זיבען אינקוויזיטאָרען פאַר שפּאַניען, צווישען זיי אויך דעם בּעריהמטען טאָרקוועמאַדאָ.

אין אָקטאָבער 1483 איז דער „אונשטערבּליכער“ טאָרקוועמאַדאָ בּעשטימט געוואָרען אַלס „גענעראַל-אינקוויזיטאָר“ אין שפּאַניען און פון דעמאָלט אָן איז די אינקוויזיציע אין שפּאַניען געוואָרען נאָך פיעל שרעקליכער. טאָרקוועמאַדאָ האָט אין זיך פעראייניגט דעם טאַלענט פון אַ געניאַלען שפּיאָן צוזאַמען מיט אַ אונגעוועהנליך דעספּאָטישען כאַראַקטער. ער האָט אויסגעאַרבּייט אינסטרוקציעס פאַר די אינקוויזיטאָרען, ענטוויקעלט אַרום זיך אַ גאַנצע אַרמעע פון שפּיאָנען און איינגעאָרדענט אַ קונציגע נעץ, צו פערכאַפּען די אומגליקליכע מאַראַנען. ווער עס איז נאָר אַריינגעפאַלען אין דער נעץ, איז שוין לעבּעדיג נישט אַרויס. דאָרט, וואו עס זענען נישט געווען גענוג ראיות צו בּעווייזען די שולדיגקייט פון די מאַראַנען, האָט מען די שולד „בּעוויזען“ דורך שרעקליכע ענוּים. אונטער די שרעקליכע ענוּים האָבען די אומגליקליכע געמוזט מודה זיין זיך אין זייערע חטאים און אויך אַרויסגעבּען זייערע אייגענע עלטערן און קינדער, אַזוי אַז יעדער פּראָצעס האָט בּעשאַפען נאָך פיעל אַנדערע פּראָצעסען, און יעדער אַרעסט האָט געבּראַכט צו פיעל נייע אַרעסטען; טאָרקוועמאַדאָ האָט פערקלענערט די שטראָף נאָר פאַר יענע מאַראַנען, וועלכע זענען מיט'ן גוטען ווילען אַליין געקומען און זיך מתודה געווען אין זייער פערבּרעכען. די, ווידער, וואָס זענען אַרעסטירט געוואָרען דורך די אַגענטען פון דער אינקוויזיציע, זענען פערשמאַכט געוואָרען אין די טורמעס, וואָס זענען בּעשטאַנען פון פינסטערע הויהלען, און אַזוי שרעקליך געפּייניגט געוואָרען, אַז דער טויט איז פאַר זיי שוין געווען פיעל ליעבּער.

די טויט=שטראָף איז בעשטאַנען נאָר אין פֿערברענען אויפֿ׳ן פֿײַער („אָהן בלוט=פֿערגיסונג״, ווי עס האָט בעפֿוילען דער שרעקליכער אינקוויזיטאָר טאָרקוועמאַדאָ). די מאַראַנען, וואָס האָבען אויך פֿאַר׳ן טויט נישט געוואָלט תשובה טאָן, האָט מען צוגעבונדען צו אַ סטויפּ אין מיטען הויפֿען פֿײַער און לעבעדיגערהייד פֿערברענט; מיט די, ווידער, וואָס האָבען פֿאַר׳ן טויט יאָ תשובה געטאָן, האָט מען געטאָן אַ חסד: זיי האָט מען פֿריהער דערשטיקט און דערנאָך פֿערברענט.

אויסער סעווילאַ זענען געגרינדעט געוואָרען אינקוויזיציעס נאָך אין אַנדערע שטעדט און פֿון די נײַע אינקוויזיטאָרען האָט זיך אויסגעצייכענט פּעדראָ דע=אַרבועס, הויפּט=אינקוויזיטאָר פֿון אַראַגאָניען. ער האָט בענוצט געגען די מאַראַנען אַזעלכע שרעקליכע מיטלען, אַז ער האָט אַרויסגערופֿען געגען זיך אַ אַלגעמיינע אויפֿרעגונג זאָגאַר צווישען די קריסטען. די אויפֿגעבראַכטע מאַראַנען האָבען געגען איהם געמאַכט אַ פֿערשווערונג און איינמאָל, ווען דע=אַרבועס איז געגאַנגען איינער אַליין אין קירכע אַרײַן מתפּלל זײַן, זענען אַהין אַרײַנגעדרונגען דרײַ מאַראַנען און איהם דערשטאָכען אויף טויט אין דעם מאָמענט, ווען ער האָט זיך אַראָבגעלאָזען אויף די קניע פֿאַר׳ן אַלטאַר; די דאָזיגע פֿערשווערונג האָט אָבער געבראַכט נאָר דערצו, אַז די אינקוויזיציע איז נאָך מעהר פֿערשטאַרקט געוואָרען, און די אַרעסטירטע פֿערשווערער זענען געשטאָרבען מיט אַ שרעקליכען טויט. די צאָהל פֿון די אַרעסטען אין גאַנץ אַראַגאָניען האָט זיך פֿערגרעסערט. איינער פֿון די דאַמאָלדיגע יודישע מגידים יצחק אַראַמאַ דערצעהלט: „אין גאַנץ שפּאַניען און אין אַלע איהרע אינזלען געהט ביז צום הימעל דער רויך פֿון די הויפֿענס פֿײַער, אויף וועלכע מען פֿערברענט די מאַראַנען. אַ דריטעל פֿון זיי איז שוין אומגעקומען אין פֿײַער, אַ דריטעל איז זיך צולאָפֿען און בעהאַלטען זיך אין פֿערשידענע ערטער, ווען די איבעריגע לעבען אין שטענדיגען פּחד, צוזעהענדיג דאָס, וואָס קומט=פֿאָר פֿאַר זייערע אויגען״.

טאָרקוועמאַדאָ האָט אָבער גוט פֿערשטאַנען, אַז ער קאָן נאָר ברענען אויפֿ׳ן פֿײַער און פּײַניגען, נאָר נישט אײַנפּלאַנצען קיין „ליעבע״ צו דער קריסטליכער רעליגיע, אין נאָמען פֿון וועלכער מען האָט אָבגעטאָן אַזעלכע שרעקליכע מעשים, און ער האָט זיך גענומען צום תוך, אונטערגראָבען דעם וואָרצעל, פֿון וועלכען די מאַראַנען האָבען געצויגען זייער קראַפֿט און מוט, דאָס הייסט די יודישע רעליגיע אַליין. כּדי אונטערצוברענגען די יודישע רעליגיע, האָט מען אָבער פֿריהער געמוזט פֿערניכטען

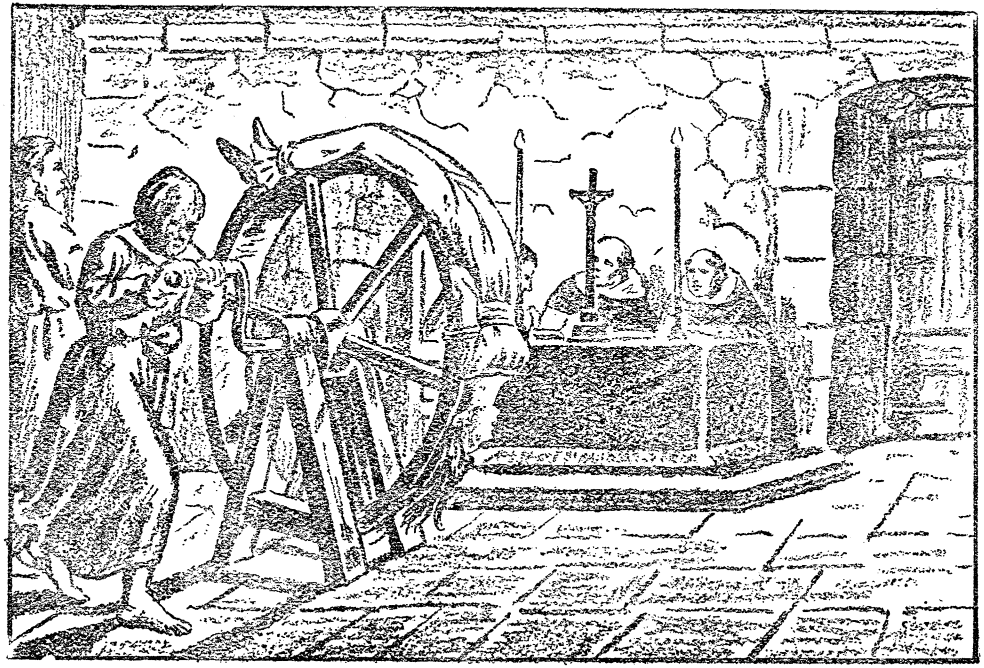

דאָס בלוטיגע ראָד אין אינקוויזיציע־געריכט

די יודען, דען טארקוועמאדא האט גוט געוואוסט, אז וואס גרעסער עס איז דער דרוק, אלץ שטארקער ווערט דער ווידערשטאנד, און אויב פיעל פון די מאראנען קאנען ניט בייטשטעהן דעם גרויסען נסיון און שרעקענדיג זיך פאר דעם אכזריות׳דיגען טויט מוזען זיי זיך אונטערגעבען, דערפאר ווערט אבער, ווי שטאל און אייזען, שטארק דער כאראקטער פון יענע געצעהלטע מוטיגע מאראנען, וואס האבען בעשלאסען בייצוקומען אלע יסורים, און פאר זיי וועלען שוין קיין שום אינקוויזיציעס ניט העלפען. די דאזיגע מוטיגע מאראנען זענען ווירקליך פיעל געשטיצט געווארען דורך די יודען, וואס האבען אין דער שטיל אונטערגעהאלטען די בעציהונגען מיט זיי, בעזארגט זיי מיט כשר עסען, מיט מצה אויף פסח און געהיים געלערנט זייערע קינדער יודישקייט. כדי אונטערצוברענגען דעם ווארצעל גופא, איז דעם גרויסען אינקוויזיטאר איינגעפאלען א טייוואלישער פלאן: מאכען די רבנים פאר שפיאנען, ד. ה. פערפליכטען זיי, אז זיי זאלען מודיע זיין דער אינקוויזיציע וועגען יעדען איינציגען מאראן. דאס איז ווירקליך געווען א שרעקליכער פלאן, פון וועלכען עס איז אונמעגליך געווען זיך אויסצודרעהען, און די רבנים האבען זיך געקאנט העלפען נאר מיט איין זאך: ענטלויפען פון שפאניען. עס האט זיך אנגעהויבען א לויפעניש פון די רבנים און די איבעריגע יודען האבען געציטערט, דערשפירענדיג, אז די שלאנג פון דער אינקוויזיציע וועט באלד אויך זיי דערגרייכען.

צו יענער צייט האט אין שפאניען געלעבט א מענש, אויף וועלכען יודען האבען געקוקט, ווי אויף זייער מלאך הגואל, ווי אויף זייער איינציגער שטיצע געגען דעם שרעקליכען טארקוועמאדא. דאס איז געווען דער בעוואוסטער געלעהרטער און שטאאטס-מאן דון יצחק אבארבאנעל (אדער אבראבאנעל, 1437 — 1508). ער איז געווען א זוהן פון א יודישער אריסטאקראטישער פאמיליע, וואס האט גערעכענט איהר יחוס פון דוד המלך. אין דער יוגענד האט ער זיך ערצויגען אין ליסאבאן, די הויפטשטאדט פון פארטוגאליען, וואו יודען האט זיך פון שטענדיג אן געלעבט פיעל רוהיגער, ווי אין שפאניען. א דאנק זיין גרויסער בילדונג אין יודישקייט און אין וועלטליכע זאכען האט ער געשפיעלט א וויכטיגע ראליע סיי ביי יודען, סיי ביי קריסטען. ער איז געווען א פיעלזייטיגער געלעהרטער, פילאזאף, רעליגיעזער דענקער און צוזאמען דערמיט א אריסטאקראט לויט זיינע מיינונגען און זיין ערציהונג. דער פארטוגאלישער קעניג אלפאנס V האט איהם צוגענומען אין הויף אריין און

געגעבען א שטעלע אין דער רעגירונג. אברבנאל'ס הויז איז פון דאן אן געווארען א פונקט, וואוהין עס פלעגען זיך צונויפקומען די פארשטעהער פון דער בעסטער געזעלשאפט. נאר פלוצלונג, בעת דער טראן-ענדערונג, האט איהם א אומגליק געטראפען: זיין פריינד, דער הערצאג דע-בראַ-גאנצא, זעהר א אנגעזעהענע פערזאן אין הויף, איז בעשולדיגט געווארען אין א פערשווערונג געגען נייעם קעניג יאהאן II און דערפאר אבגעגע-בען זיין קאפ אויף דער תליה. אזא גורל האט אויך ערווארטעט אברבנאל'ן און ער איז ענטלאפען קיין קאסטיליען, איבערלאזענדיג אין ליסאבאן זיין גאנץ פערמעגען, וואס איז קאנפיסקירט געווארען דורכ'ן קעניג.

בעזעצענדיג זיך אין טאלעדא (1483) האט אברבנאל זיך גענומען פלייסיג צו זיין ליטעראַרישער ארבייט און ער האט אנגעהויבען שרייבען א ווערק, וואס איז שוין לאנג געווען ביי איהם אין קאפ: א פילאזאפיש בוך וועגען יודענטום. נאר באלד האט מען זיך אין הויף דערוואוסט וועגען די גרויסע פינאנסיעלע פעהיגקייטען פון געוועזענעם פארטוגאלי-שען שטאטס-מאן, און אזוי ווי די פינאנסען אין שפאניען זענען דעמאלט געווען זעהר פערפלאנטערט, האט מען זיך נישט גערעכענט מיט זיין יודישען שטאם און איהם בעשטימט אלס פערוואלטער פון די מלוכה-הכנסות. אברבנאל האט פיעל אויפגעהויבען דעם צושטאנד פון די שפאנישע פינאנסען. אין די אכט יאהר, וואס ער איז געווען אויף זיין שטעל, איז די שפאנישע פינאנסיעלע לאגע געשטאנען אויף א גרויסער הויך. א דאנק דעם האט שפאניען זיך איינגעגעבען צו ענדיגען מיט נצחון די לאנגע מלחמה, וואס זי האט געפיהרט געגען דער לעצטער פעסטונג פון דער אראבישער הערשאפט אויף דער פירענעאישער האלב-אינזעל, גרענאדא, און אברבנאל'ן האט גאר נישט געקענט קומען אין קאפ אריין, אז דער סוף פון דער מלחמה און דער נצחון פון שפאניען וועלען האבען אזא גרויסע בעדייטונג פאר'ן שיקזאל פון זיינע ברידער.

ווען גרענאדא האט זיך אין 1492 ענדליך אונטערגעגעבען, נאך א קאמפף פון כמעט אכט הונדערט יאהר, האט גאנץ שפאניען דערשפירט א אונגעוועהנליכע התלהבות. די נאציאנאלע שטימונג אין לאנד האט זיך פיעל געהויבען, אלע האבען זיך געפרעהט, דערמאהנענדיג זיך, אז זיי זענען פטור געווארען פון דער לעצטער אראבישער שליטה אויף זייער ערד, און מיט דער דאזיגער פאלקס-התלהבות האט זיך בענוצט טארקוועמאדא, אום איינצופיהרען איין-איינציגע רעליגיע אין דער גאנצער

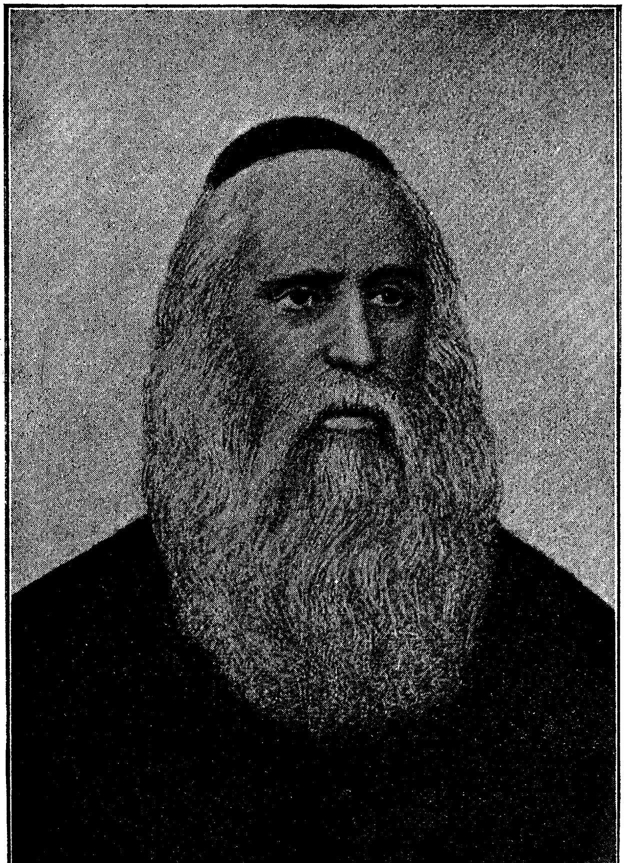

דאָן יצחק אברבנאל

מלוכה און צו פֿערניכטען ביז אײנעם אלע פֿרעמדע רעליגיעס. ער האט זיך געסטארעט צו בעװײַזען דעם קעניג מיט דער קעניגין, אז די קאטױלישע קירכע װעט נאר דאן קאנען אבהאלטען א פֿאלקאמען נצחון, װען אין לאנד װעט ניט זײַן קײן אײנציגע יודישע שוהל, אז יודען זענען איסערסט געפֿעהרליך, בעזונדערס דערמיט, װאס זײ ציהען אב פֿון דער קאטױלישער קירכע די מאראנען, און ער האט דעריבער געבעטען דעם קעניג, אײנמאל פֿאר אלע מאל פּטור צו װערן פֿון יודען און ארויסטרײַבען זײ פֿון לאנד. דאס זאל אויך זײַן א אויסדריק פֿון דאנקבארקײַט פֿאר דעם גרויסען שפּאנישען נצחון איבער די אראבער. דער קעניג האט ענדליך געפֿאלגט און ארויסגעגעבען א בעפֿעהל, אז אלע יודען, װאס װעלען זיך ניט שמד'ען, דארפֿען פֿערלאזען שפּאניען אין פֿערלויף פֿון 4 מאנאטען. די ארויסגעטריבענע װערט ערלויבט מיטצונעהמען מיט זיך זײער פֿערמעגען, אויסער גאלד, זילבער און טײַערע חפצים, װאס דארפֿען אבגעגעבען װערן אין אוצר פֿון דער מלוכה. יעדען קריסט װערט שטרענג פֿערבאטען ארויסצעװײַזען שטיצע יודען, אדער אויסבעהאלטען זײ נאך דעם בעשטימטען טערמין.

די אײנציגע האפֿנונג פֿון יודען איז געבליבען אברבנאל, װעלכער איז צוזאמען מיט דעם אפֿיציעלען יודישען הויפּט־ראבינער אברהם סעניאר אװעק אין הויף און דארט מיט טרער'ען אין די אויגען געבעטען דעם קעניג מיט דער קעניגין, זײ זאלען מבטל מאכען די שרעקליכע גזירה. װיסענדיג, אז א גרויסע ראליע האט דא געשפּילט די תאוה פֿון קעניג צום גאלד און זילבער, װאס װעט בלײַבען נאך די ארויסגעטריבענע יודען, האבען די יודישע דעפּוטאטען פֿארגעלעגט דעם קעניג א גרויסע סומע געלד און יענער האט שוין געהאט מסכים געװען אבצושאפֿען דעם ערשטען בעפֿעהל, אבער דא האט זיך צום קעניג פּלוצלונג ארײַנגעריסען מארקװעמאדא מיט א קרײַץ אין די הענד און, װענדענדיג זיך צום קעניג מיט דער קעניגין, האט ער אויסגעשריען: „יהודה האט פֿערקויפֿט קריסטוס'ן פֿאר 30 זילבער־שטיק, און איהר װילט איהם פֿערקויפֿען פֿאר 30 טויזענד! נאט זשע אײַך, דא האט איהר איהם — און פֿערקויפֿט!" מיט די װערטער האט דער גרויסער אינקװיזיטאר אװעקגעװארפֿען דעם קרײַץ און ארויסגעלאפֿען. די דאזיגע סצענע האט געמאכט א שרעקליכען אײַנדרוק אויף דער פֿרומער קעניגין. די יודישע שתדלנים האבען בעקומען א קאטעגארישען אבזאג און ענדע אפּריל האבען די העראלדען און טראמפּעטער מודיע געװען איבער'ן גאנצען לאנד, אז

יודען ווערט געגעבען אַ טערמין ביז דעם 31־טען יולי 1492 (ז' אָב) צו פֿערלאָזען שפּאַניען. ווער עס וועט בלייבען נאָך דעם טערמין, דאַרף אָדער געטויפֿט, אָדער געטויט ווערן.

שרעקליך טראַגיש איז געוועזען די לאַגע פֿון יודען. הונדערטער טויזענדער משפחות האָבען געדאַרפֿט זיך צושיידען מיט דעם לאַנד, וואו זיי האָבען אָבגעלעבט אַכט הונדערט יאָהר, מיט דער ערד, וואָס זיי האָבען, נישט קוקענדיג אויף אַלע צרות, דאָך היים געליעבט, ווי אַן אמת פֿאַטערלאַנד. דאָ האָבען יודען אין פֿערלויף פֿון אַכט דורות געלעבט און געאַרבייט, געשאַפֿען און זיך בעטייליגט אין אַלגעמיינעם מלוכה־לעבען; דאָ האָבען זיי אויך געהאַט אַ גייסטיג־נאַציאָנאַלען צענטער; דאָ איז בעשאַפֿען געוואָרען די יודישע פּאָעזיע, פֿילאָזאָפֿיע און דער יודישער אַריסטאָקראַטיזם, און מיט דעם אַלעמען האָבען זיי זיך יעצט געדאַרפֿט שיידען אויף אייביג, זיך לאָזען אין דער וועלט אַריין און דערצו נאָך מאַטעריעל רואינירט ווערן. דער טערמין איז געוועזען אַזוי קורץ, אַז עס איז אונמעגליך געווען צו טראַכטען וועגען איינאָרדנען די מאַטעריעלע אינטערעסען; דאָס גאַנצע יודישע פֿערמעגען האָט געמוזט בלייבען הפקר. דער גרעסטער טייל יודישע הייזער איז געבליבען אונפֿערקויפֿט, אין בעסטען פֿאַל האָט מען אווענקגעגעבען אַ שען הויז פֿאַר אַ אייזעל, אָדער אַ שענעם גאָרטען פֿאַר עטליכע אַרשין טוך. ניט קוקענדיג דעריף, זענען יודען געבליבען פֿעסט און ניט פֿערלאָרען דעם מוט. נאָר געצעהלטע, צווישען זיי דער אויבענדערמאָנטער ראַבינער אברהם סעניאָר, האָבען זיך אָבגע'שמד'ט און אַרויסגערופֿען גרויס פֿרייד אין הויף. אָבער דער גרעסטער טייל יודען האָט זיך נישט בעשלאָסען אויף קיין פֿערראַט און בעסער גענומען דעם וואַנדער־שטעקען אין האַנד און זיך געלאָזען איבער דער גרויסער וועלט, זוכען זיך אַ נייע היים.

ענדע יולי איז געוועזען דער לעצטער טאָג פֿון בעשטימטען טערמין, נאָר מיט יודען האָט מען אַ חסד געטאָן און פֿערלענגערט דעם טערמין אויף 2 טעג, ביז דעם 2־טען אויגוסט 1492. אין יענעם טאָג, פּונקט תשעה באָב, האָבען 300,000 יודען, מענער און פֿרויען, אַלט און יונג, זקנים און קינדער, פֿערלאָזען זייער פֿאַטערלאַנד. אויסער דעם האָבען נאָך פֿיעל יודען פֿערלאָזט שפּאַניען פֿאַר'ן טערמין און דער „מנורת המאור", רב ר' יצחק אבוהב איז אוועק אין דער שפּיץ פֿון 50 פֿאָרשטעהער פֿון יודישע קהלות זוכען אַ אָרט פֿאַר זיי אין פּאָרטוגאַליען. עס האָט זיך אָנגעהויבען די שרעקליכע אויסוואַנדערונג; פֿאַר'ן פֿערלאָזען

שפאניען זיינען די פערטריבענע געגאנגען זיך געזעגענען מיט זייערע עלטערן אויף די בית־עלמין'ס און גראנדיעז און שרעקליך איז געווען די דאזיגע סצענע. אין פערלויף פון דריי טעג און דריי נעכט זיינען צעהנדליגער טויזענדער יודען מיט זייערע פרויען און קינדער געלעגען אויף די קברים פון זייערע עלטערן און אבגעגאסען זיי מיט הייסע טרערען. פיעל האבען אויסגעריסען שטיקער פון די מצבות און מיטגענומען מיט זיך אלס זכר, אדער געשאנקען דאס די איבער־געבליבענע מאראנען. די סצענעס זיינען געווען אזוי הארצרייסענד, אז אפילו פיעל קריסטען האבען זיך נישט געקאנט איינהאלטען אין געוויינט קוקענדיג. די פער־טריבענע האבען זיך געלאזט, וואוהין די אויגען האבען פערטראגען. א גרויסער טייל האט זיך טועקגעלאזען קיין נאווארא און איבערהויפט קיין פארטוגאל; אייניגע זיינען מיט'ן ים אוועק קיין איטאליען, אדער טערקיי און אפריקא; אברבנאל, מיט א גרופע עמיגראנטען האבען זיך בעזעצט אין נעאפאל.

טארקוועמאדא האט אין פערלויף פון זיין 14־יעהריגער טעטיגקייט פערברענט אויפ'ן פייער העכער 8000 מאראנען און פיעל טויזענדער אנדערע האט ער אין די טורמעס איינגעפיינגט; פון יודען איז מען פטור געווארען דורך גירוש און שפעטער האט מען זיך אויך גענומען צו די מוסולמאנער און אויך זיי האט מען געגעבען די ברירה: אדער זיך טויפען, אדער פערלאזען דאס לאנד. אין גיכען האבען אבער אלע איינגעזעהען, ווי פאר א אומגליק די אינקוויזיציע איז געווען נישט בלויז פאר די „אונגלויביגע", נאר אויך פאר די שפאניער אליין. א פאלק, וואס איז ערצויגען געווארען אויף אינקוויזיציעס און אכזריות, האט גע־מוזט פערלירען זיין פעהיגקייט צו שאפען און צו לעבען קולטורעל, שפאניען האט פערלוירען טוט נוצליכען האנדעלס־קלאס, ווי יודען, וואס האבען פיעל אויפגעהויבען די שפאנישע אינדוסטריע, און אין גיכען נישט קוקענדיג אויף די גוויסערליכע נצחונות און אויף דער ערווערבונג פון די רייכסטע קאלאניעס אין אמעריקא נאך קאלומבוס'עס ענטדעקונג — איז שפאניען פערלאזען און פעראָרימט געווארען און האט אנגעהויבען פאלען אלץ נידעריגער און נידעריגער

אין נאווארא און פארטוגאליען, וואוהין עס האבען זיך א לאז געטאן די יודישע עמיגראנטען, האבען יודען א קליינע צייט געפונען מנוחה. דער איבענדערמאנטער ר' יצחק אבוהב, וואס האט זיך פאר־געשטעלט פאר'ן פארטוגאלישען קעניג און געבעטען א ארט פאר זיינע

ברידער, האָט אויסגעפּועל׳ט בײַם קעניג אַ ערלויבניש צו בעזעצען זיך אין פּאָרטוגאַליען, פאַר אַ אונגעהויער גרויסע סומע געלד און דאָס נאָר פאָרלויפיג, נישט מעהר, ווי אויף אַכט חדשים. מעהר פון דעם טערמין האָבען געקאָנט דאָרט בלײַבען נאָר די יודישע גרויסע קאַפּיטאַליסטען און אײניגע האַנדווערקער. אין פּאָרטוגאַליען האָבען זיך דאַן בעזעצט אַן׳ערך 120,000 יודישע מגורשים; פיעל האָבען זיך בעזעצט אין נאַווארא, אָבער אויך דאָרט האָבען זײ קײן רוה נישט געפונען. דער שפּאַנישער קעניג האָט זײ אויך דאָ פערפאָלגט און געבעטען דעם נאַווארער קעניג, אַז ער זאָל בײַ זיך נישט דערלאָזען קײן יודען. דאַן האָט מען יודען ווידער פאָרגעלעגט: אָדער שמד׳ען זיך, אָדער פערלאָזען דאָס לאַנד. די מאָס פון יסורים איז שוין געווען איבערפולט און פיעל האָבען נישט אויסגעהאַלטען און זיך גע׳שמד׳ט, די איבעריגע האָבען גענומען דעם וואַנדער-שטעקען און זיך געלאָזען ווײַטער.

דער פּאָרטוגאַלישער קעניג האָט זיך בעצויגען צו יודען נישט בעסער פון דעם שפּאַנישען. ער האָט זיך מיט יודען בענוצט, ווען ער האָט זײ נויטיג געהאַט, אָבער אין אַלגעמײן האָט ער זיך בעצויגען צו זײ מיט שנאה. לויט דער פאָדערונג פון פּויפּסט האָט ער געגרינדעט אין פּאָרטוגאַליען אַ אינקוויזיציאָנס-קאָמיסיע, אויסצוזוכען די מאַראַנען, וואָס זענען ענטלאָפען פון שפּאַניען, און אין גיכען האָט זיך איהם געמאַכט אַ גוטע געלעגענהײט פּטור צו ווערען פון אַלע יודען מיט אַ מאָל. צווישען די פערמאַטערטע, אויסגעהונגערטע יודישע מגורשים האָט זיך אָנגעהויבען אַ עפּידעמיע, וואָס האָט צוגענומען צעהנדליגער טויזענדער מענשען (ענדע 1492 איז געשטאָרבען ר׳ יצחק אבוהב) און די פּאָרטוגאַ-לער האָבען אָנגעהויבען זיך בעקלאָגען אויפ׳ן קעניג, פאַרוואָס ער האָט אַרײַנגעלאָזען אין לאַנד די „דורך גאָט פערשאָלטענע״ יודען. דאַן האָט מען די יודען אָנגעהויבען אונטערצייילען, אַז זײ זאָלען וואָס גיכער פערלאָזען דאָס לאַנד. מען האָט זײ געגעבען שיפען און די אומגליק-ליכע האָבען זיך ווײַטער געלאָזען אין וועג אַרײַן. נאָר דאָ האָבען זיך פאַר זײ אָנגעהויבען נײַע צרות. כדי זײ זאָלען ניט פערשלעפּען מיט זיך די עפּידעמיע, האָט מען אומעטום זײ מורא געהאַט אַרײַנצולאָזען און זײ האָבען געמוזט עטליכע מאָנאַטען וואַנדערן איבער׳ן ים, פאָהרען פון אײן אָרט צום צווײַטען, זײַן אײַנגאַנצען אין רשות פון די שיפס-קאַפּיטאַנען און מאַטראָסען, וואָס האָבען זײ בעהאַנדעלט, ווי שקלאַפען, זײ געמוט-שעט מיט הונגער און אָפט אויך צוגענומען בײַ זײ די פרויען און טעכ-

טער. איינע אזא שיף האט פערבלאנדזשעט צום ברעג פון מאלאגא, נאר אהין האט מען זיי נישט געוואלט אריינלאזען. דאן האט די שיף זיך אבגעשטעלט אויפ'ן ים און לויט'ן בעפעהל פון דארטיגען בישאף פלעגען יעדען טאג קומען אויפ'ן שיף גייסטליכע און אגיטירען צווישען די אומגליקליכע וואנדערער, אז זיי זאלען זיך שמד'ען. עטליכע טעג האט געדויערט די אגיטאציע; און ווען דער בישאף האט געזעהען, אז עס העלפט נישט, האט ער בעפוילען, נישט ארויסצוגעבען די עמיגראנטען קיין עסען, זאגאר ברויט און וואסער. פינף טעג האט מען זיי אזוי געפייניגט מיט הונגער. פיעל האבען נישט אויסגעהאלטען און הונדערט מענשען האבען ענדליך זיך געשמד'ט, נאר פופציג האבען זיך געהאלטען פעסט ביז צום סוף און זענען איינציגוויי‍ז אויסגעשטארבען פון הונגער.

נאך ערגער איז געוועזען דער גורל פון די יודען, וואס זענען צוליעב מאנגעל און געלד אדער אנדערע סיבות געבליבען אין פארטוגאליען אויך נאך דעם בעשטימטען טערמין פון אלט מאנאטען. זיי זענען ערקלערט געווארען אלס לייב-אייגענע פון קעניג און צוטיילט געווארען צווישען די הויף-לייט. די קליינע קינדער פון די יודען האט מען אוועקגעשיקט אויף די ווילדע אינזלען סאן-טאמאס, כדי דארט זיי צו ערציהען אין קריסטליכען גייסט, נאר די קינדער זענען דארט אומגעקומען פון דעם בייזען קלימאט און פון שלאנגען און עקדישען.

ווען עס איז געשטארבען דער קעניג יאהאן און די מאכט איז איבערגעגאנגען צו עמאנואיל (1495), האבען יודען אנגעהויבען האפען אויף א ישועה. עמאנואיל האט ווירקליך נישט שלעכט זיך בעצויגען צו יודען און צוריקגעשענקט די פרייהייט יענע עמיגראנטען, וואס זענען ערקלערט געווארן פאר שקלאפען; אבער דא איז אונטערגעקומען א פאליטישע אינטריגע, צוליעב וועלכער דער קעניג האט שארף געביטען זיין בעציהונג צו יודען. עמאנואיל האט שטארק געוואלט חתונה האבען מיט דער עלטסטער טאכטער פון שפאנישען קעניג, האפענדיג, אז ער וועט אמאל זיין דער יורש פון שפאנישען טראן. פערדינאנד האט דערויף מסכים געווען, נאר געשטעלט א בעדינג, אז עמאנואיל זאל ארויסטרייבען פון זיין לאנד אלע יודען. די כלה אליין האט אויך אנדערש נישט געוואלט מסכים זיין צום שידוך. עמאנואיל האט דערויף איינגעשטימט און דעם 25-טען דעצעמבער 1496 איז ארויס א בעפעהל, אז אין פערלויף פון צעהן מאנאטען דארפען אלע יודען, סיי די איינגעבוירענע, סיי

די אנגעקומענע פון שפאניען, פערלאזען דאס לאנד, אדער זיך שמד'ען. דער קעניג האט זיך פאקטיש זעהר נישט געוואלט שיידען מיט די יודען, וואס זענען געווען זעהר נוצליך פאר'ן לאנד, און ער האט געהאפט, אז אין פערלויף פון די צעהן מאנאטען וועט זיך איהם איינגעבען איבערצורעדען די יודען, זיי זאלען זיך שמד'ען. ווען ער האט אבער געזעהען, אז דאס געהט נישט, האט ער זיך בעשלאסען אויף א טייוולאנישען פלאן, אום מיט געוואלט אבצושמד'ען אלע יודען. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם, האבען יודען זיך אונטערגעאיילט און נאך פאר דעם טערמין זיך געלאזען אין וועג אריין. דאס האט זעהר אויפגעבראכט דעם קעניג און ער האט בעפוילען, צו מאכען אנ'אנפאל אויף די יודען אין ליסאבאן, וואס זענען שוין געווען גרייט אין וועג אריין, צוצונעהמען ביי זיי זייערע קינדער יונגער פון 14 יאהר, מיט געוואלט זיי אבשמד'ען און אבגעבען אויף ערציהונג צו קריסטליכע פאמיליען. דא זענען פארגעקומען שרעקליכע סצענעס: פיעל קינדער האט מען ביי די האר געשלעפט אין קירכע אריין און אבגעשמד'ט; די עלטערן זענען, ווי וואהנזיניגע, מיט יללות נאכגעלאפען זייערע קינדער; איניגע האבען באלד אויפ'ן ארט דערשטאכען פריהער די קינדער און דערנאך זיך אליין; אנדערע האבען נישט אויסגעהאלטען און זיך געשמד'ט, אבי נישט צו שיידען זיך מיט די קינדער.

אין הערבסט 1497 איז געקומען דער לעצטער טערמין. אין פארט פון ליסאבאן האבען זיך פערזאמעלט אנ'ערך 20 טויזענד יודען, וואס זענען געווען פארטיג צו פערלאזען דאס גיהנם-לאנד, נאר דא האט מען די שרעקליכע ענוים געפיהרט נאך ווייטער: מען האט זיי פערהאלטען אזוי לאנג, ביז עס איז פאריבער דער לעצטער טערמין, און דאן האט מען זיי ערקלערט, אז אזוי ווי זיי האבען דורכגעלאזען דעם טערמין, זענען זיי שוין יעצט שקלאפען פון קעניג און ער קאן איצט טאן מיט זיי, וואס ער וויל. מען האט זיי פארגעלעגט זיך צו שמד'ען און די, וואס האבען זיך ענטזאגט, האט מען געפייניגט מיט הונגער. נאר ווען דאס האט אויך נישט געהאלפען, האט מען פאר די האר זיי געשלעפט אין דער קירכע אריין. פיעל האבען זיך אויפ'ן וועג אויסגעריסען און זיך אין וואסער געווארפען אדער פון דאך אראבגעשפרונגען, נאר דאס רוב האבען לפנים זיך גע'שמד'ט, כדי ביי דער ערשטער געלעגענהייט צו אנטלויפען פון לאנד. די אנטלאפענע זענען אוועק קיין טערקיי און קיין צפון-אפריקא, אבער נאר א קלײנער טײל פון זיי האט דערגרייכט דעם ציעל. פיעל זענען

אויפ'ן וועג אויסגעשטאָרבען פון הונגער און מאַטערניש, אַנדערע זענען אַרײַנגעפאַלען אין די הענד פון גזלנים און פערקויפט געוואָרען פאַר שקלאַפען.

אַט אַזוי איז אונטערגעגאַנגען דער יודישער קולטורעלער צענטער אויף דער פירענעאישער האַלב־אינזעל. און די יללות פון די פערטריבענע און געפּײַניגטע, צוזאַמען מיט די קלאָג־ליעדער און קרעכצען פון חורבן, ווערען נאָך לאַנג, לאַנג אָבקלינגען אין דער יודישער ליטעראַטור און איבערלאָזען אַ טיעפען שפור אין דער פסיכאָלאָגיע פונ'ם גלות־יוד. אָבער דאָס יודענטום איז ווידער פערבליבען; דער יודישער גײַסטיגער צענטער ווערט אַריבערגעטראָגען אויף אַנ'אַנדער אָרט, און דאָרט ווערט ווײַטער געוועבט די אײביגע קייט פון דער נאַציאָנאַלער יודישער קולטור.

פערדינאַנד און איזאַבעלאַ, די איניציאַטאָרען פון גירוש

צווייטעס קאַפּיטעל

דער נייער צענטער אין טערקיי

דאָס אַרויסטרייבען יודען פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַליען איז געווען אַ געשעהעניש פון דער גרעסטער וויכטיגקייט אין דער געשיכטע פון יודען אין אַלע לענדער. דער קולטורעלער יודישער צענטער, וואָס האָט זיך אַכט הונדערט יאָהר געהאַלטען אין שפּאַניען, איז איצט געפאַלען און די שפּאַנישע יודען אַליין האָבען געמוזט ווידער נעהמען דעם וואַנדער־שטעקען אין האַנד און זיך לאָזען אין גלות. דאָס האָט געמוזט ברענגען צו וויכטיגע רעזולטאַטען פאַר דער אַלגעמיינער יודישער געשיכטע, און אומעטום, וואו יודען האָבען זיך דערוואוסט וועגען דעם גרויסען אומגליק פון די שפּאַנישע יודען, איז געוואָרען אַ יללה און אַ טרויער. זיי האָבען פערשטאַנען ווי געהעריג אָבצושאַצען די רעזולטאַטען פון דעם דאָזיגען שרעקליכען נאַציאָנאַלען אומגליק; אין די אויגען פון אַלע יודען אין דער וועלט זענען די שפּאַנישע ברידער בעטראַכט געוואָרען, ווי די איידעלסטע, די שענסטע, — די יודישע אַריסטאָקראַטען; לויט דער אַלטער לעגענדע, שטאַמען די שפּאַנישע יודען פון דוד המלך און די ספרדים (שפּאַנישע יודען) האָבען דעריבער שטענדיג געקוקט אויף די איבריגע יודען מיט אַ געוויסען שטאָלץ, פון אויבען אַראָב. איצט האָבען די דאָזיגע יודישע מיוחסים געמוזט פערוואָגעלט ווערן און זוכען שוץ בײַ זייערע איבריגע ברידער. פון די הונדערטער טויזענדער יודען אין שפּאַניען און אין פּאָרטוגאַליען איז געבליבען גאָר אַ קליינער טייל; זייער געלד, וואָס זיי האָבען נאָך געהאַט בשעת דעם גירוש, איז אויפ'ן וועג צורונען געוואָרען, און זיי אַליין, דערשלאָגענע און אויסגעמאַטערטע דורך

פיעל צרות און ענוים, האבען געמוזט אנקלאפען אין אלע טהירען און פאר זיך אנ׳ארט זוכען.

אין פופציג יאהר ארום נאכ׳ן גירוש בעגעגנען מיר נאך, צוזייעט און צושפרייט איבער דער וועלט, וואנדערענדע מאסען און גרופען פון די ארויסגעטריבענע יודען; אבער סוף כל סוף האט דער מעכטיגער לעבענס־ווילען פון יודישען פאלק גובר געווען אלע שטערונגען און אונמענשליכע פלאגען. יודען האבען זיך ווי עס איז איינגעארדנט אין אנדערע לענדער, און דער יודישער קולטור־צענטר, וואס איז חרוב געווארען מיט׳ן גירוש פון די שפאנישע יודען, האט זיך אריבערגעטראגען אויף אנ׳אנדער ארט. די רעשטען פון די פערטריבענע יודען האבען זיך איינגעארדענט אויף די אפענינער און באלקאנער האלב־אינזלען, אין יעדען לאנד צו ביסלעך; אבער דער גרעסטער טייל יודען האט זיך בעזעצט אין טערקיי און אין די אזיאטישע מדינות, וואס האבען דאן געהערט צו איהר.

ווי לויט דער בעשטימונג פון דער געטליכער השגחה, האט זיך פונקט געמאכט, אז גראד נישט לאנג פאר דעם גרויסען יודישען גירוש אויף דער פירענעאישער האלב־אינזעל האט זיך פאר יודען געעפענט א בית־מקלט אין דער נייער מוסולמאנישער מלוכה, וואס האט זיך געגרינדעט אויף דער באלקאנישער האלב־אינזעל. אויף די חורבות פון ביזאנטיען האט זיך צו יענער צייט אויסגעבויט די מלוכה פון די אסמאנען, און ווען די מוסולמאנישע פאהן האט אין 1453 צום ערשטען מאל אויפגעפלאטערט אויף די טויערן פון קאנסטאנטינאפאל, האט זיך אנגעהויבען א נייע עפאכע אויך פאר׳ן יודענטום, ווייל דער מוסולמאנישער מלוכה איז בעשערט געווען דער ערשטער אויפצוברעכען די טויערן פון געטא און צו געבען יודען דאס, וואס עס האט ביי זיי צוגענומען די קריסטליכע וועלט.

תיכף ווי קאנסטאנטינאפאל איז איינגענומען געווארען דורך די טערקען, האט דער סולטאן מאחמעד דער צווייטער ארויסגעפיהרט די יודען אין ביזאנטיען פון זייער רעכטלאזער לאגע. ער האט זיי געגעבען פאלקאמע רעליגיעזע פרייהייט, דאס רעכט צו וואוינען פריי אין אלע שטעדט, איינארדנען זייערע קהלות, בויען שוהלען און שולען, פיהרען אומעטום האנדעל א. אז. וו. איינער פון די דארטיגע יודען, ר׳ יצחק צרפתי, האט זיך בענוצט מיט דער גוטער געלעגענהייט און זיך געווענדעט מיט א אויפרוף צו זיינע ברידער אין דייטשלאנד און אין עסטרייך,

וועלכע ער האט פארגעלעגט זיך צו בעזעצען אין טערקיי. ער האט אין זיין אויפרוף פערגלייכט די געדריקטע יודישע לאגע אין דייטשלאנד מיט דער לאגע אין טערקיי; געגעבען אנצוהערען, אז אין דער צוקונפט איז פאר יודען מעגליך א נאציאנאלע אויפלעבונג אונטער דער שוץ פון די מוסולמאנער. דער אויפרוף האט געמאכט א רושם: איינינע גרופעס יודען האבען געפאלגט דעם אויפרוף, זענען געקומען קיין טערקיי אין אין קאנסטאנטינאפאל האט זיך צום ערשטען מאל, צוזאמען מיט דער געמיינדע פון די דארטיגע „גריכישע" יודען, געגרינדעט א נייע קהלה פון „אשכנזים", אנגעקומענע פון דייטשלאנד, עסטרייך און בעהמען.

די אמת'ע עמיגראציע פון יודען קיין טערקיי האט זיך אבער אנגעהויבען נאך די שרעקליכע יאהרען פון 1492—1498. קאנסטאנטינאפאל און אנדערע שטעדט זענען איבערפולט געווארען פון טויזענדער יודישע מגורשים פון שפאניען און פארטוגאליען. די טערקישע רעגירונג האט זעהר גערן אנגענומען די דאזיגע יודישע עמיגראנטען און מען דערצעהלט, אז דער דעמאלדיגער סולטאן באיאזעט דער צווייטער, דערוויסענדיג זיך, אז מען האט יודען ארויסגעטריבען פון שפאניען, האט אויסגעשריען: „ווי קאנט איהר זאגען, אז דער שפאנישער קעניג פערדינאנד איז א קלוגער הערשער, ווען ער האט א תל געמאכט פון זיין לאנד און רייך געמאכט אונזערס!" ווירקליך, האבען די געבילדעטע שפאנישע יודען אריינגעבראכט מיט זיך קיין טערקיי פיעל קולטור, פיעל מיטגעהאלפען, אז טערקיי זאל שטארק און רייך ווערן, און אויף אזא אופן האט דאס געט'רודפ'טע יודישע פאלק זיך נוקם געווען אן זיינע אונטערדריקער, ווייל פיעל פיעל האט מען יודען געהאט צו פערדאנקען דערמיט, וואס די מוסולמאנישע מלוכה איז אזוי מורא'דיג שטארק געווארן און א לאנגע צייט געהאט א שליטה איבער דער קריסטליכער וועלט. די יודען אין טערקיי האבען זיך ענערגיש גענומען צו אלערליי מסחרים, מלאכות, קונסטווערק און מיליטערישע ארבייט. די ספעציאליסטען-טעכניקער פון די מאראנען האבען אויסגעלערנט די טערקען די פאלקאמענהייטען אין דער קונסט, צו בענוצען זיך מיט געוועהר, און דארט געעפענט פאבריקען אויף אויסצוארבייטען פולווער און הארמאטען, — די זעלבע, מיט וועלכע די טערקען האבען דערנאך געשלאגען די קריסטען אדער זיי אין דער מורא געהאלטען. אין האנדעל און אין אינדוסטריע האבען יודען געהאט פאר זיך שטארקע קאנקורענטען, די גריכען און ארמענער, נאר די טערקישע מלוכה, וואס האט יודען געהאלטען פאר א מעהר כשר'ען

עלעמענט אין פאליטישער הינזיכט, האט בעסער געשטיצט די יודישע אינדוסטריע. די יודען האבען נאר געדארפט צאהלען א געמיינדע־שטייער און א צינז פון יעדען נפש בעזונדער, ווייטער האבען זיי געהאט אלע רעכטען און פרייהייטען, אויף וויפיעל דאס איז נאר מעגליך געווען אין דער מזרח־דעספאטישער מלוכה. די מעדיצינישע פראקטיק, מיט וועלכער עס האבען זיך דאן פערנומען די יודען, האט זיי געעפענט דעם וועג אין הויף אריין. אזוי האט אינ'ם הויף פון סולטאן סעלים I (1512 — 20) געהאט א איינפלוס דער לייב־ארצט יוסף המון; און דערנאך זיין זוהן משה המון זעהר א געבילדעטער ארצט און קענער פון יודישער ליטעראטור, ביים סולטאן סולימאן.

די קלאנגען וועגען דעם נייעם יודישען פרייען צענטר אין טערקיי האבען אהין צוגעצויגען אלץ מעהר עמיגראנטען. נישט בלויז פון שפאניען, נאר אויך פון אנדערע לענדער, וואו יודען זענען גע'רודפ'ט געווארן. די ערשטע צייט האבען די עמיגראנטען זיך איינגעטיילט אויף בעזונדערע גרופען און יעדע גרופע האט זיך געהיט די שפראך פון דעם לאנד, פון וואנען זי איז געקומען, איהרע ספעציעלע איינענשאפטען און מנהגים. די ספרדים האבען נאך א לאנגע צייט גערעדט אויף די שפאנישע און פארטוגעזישע שפראכען, און ווי ס'ווייזט אויס, האט שוין דעמאלט עקסיסטירט א דיאלעקט, וואס איז ענליך צו דעם יעצטיגען שפאניאליען זשארגאן. אין קאנסטאנטינאפאל, וואו עס האבען אין 16־טען יאהרהונדערט געוואוינט ביז 30,000 יודען, האבען דאן עקסיסטירט 44 שוהלען, לויט דער צאהל פון די בעזונדערע גרופען; אחוץ די דריי הויפט־גרופען: דארטיגע גריכישע יודען, ספרדים און אשכנזים, האבען נאך עקסיסטירט פיעל קליינע גרופען, אדער קהלות; אויסער קאנסטאנטינאפאל, האט די אימיגראציע פיעל פערגרעסערט די צאהל יודען אויך אין אנדערע שטעדט פון דער באלקאנישער האלב־אינזעל, ווי סאלאניקי, אדריאנאפאל, ניקאפאל און אנדערע. פאר איהר עקאנאמישע אויפבליהונג האט סאלאניקי פיעל צו פערדאנקען דער אימיגראציע פון די שפאנישע יודען.

דער ערשטער אפיציעלער פערטרעטער פון דער אויטאנאמישער יודישער געמיינדע אין טערקיי איז געווען דער קאנסטאנטינאפאלער רב ר' משה קאפסאלי. א געבוירענער אין גריכענלאנד האט ר' משה קאפסאלי שוין פערנומען די שטעל פון רב אין קאנסטאנטינאפאל נאך אין יאהר 1450, אין נאכדעם ווי די הויפט־שטאדט פון ביזאנטיען, קאנסטאנטינאפאל, איז איינגענומען געווארן דורך די מוזולמאנער, האט דער

סולטאן מאחמעד דער צווייטער איהם בעשטימט אלס הויפט־ראבינער פון אלע טערקישע יודען. דאס איז געווען דער ערשטער חכם־באשי אין טערקיי און לויט זיין טיטל איז ער געווען גלייך צו דעם מוסולמאנישען מופטיא און קריסטליכען פאטריארך. זיין טעטיגקייט איז בעשטאנען אין דער העכערער השגחה אויף דער זאמלונג פון די מלוכה און געמיינדע־שטייערן, און דאס רעכט צו בעשטימען רבנים, פסק׳נען די וויכטיגסטע דיני־תורה און ארויפלעגען שטראפען. אלס גייסטליכער אנפיהרער פון יודען האט ר׳ משה קאפסאלי זיך געהאלטען ביי די קאנסערוואטיווע מיטלען און זיך געסטארעט דורך פערשידענע גזירות אבצוהיטען דאס יודענטום, אבער דאך האבען זיך געפונען פיעל, וואס האבען בעשולדיגט ר׳ משה קאפסאלי, אז ער איז נישט גענוג פרום, נישט גענוג אויטאריטעט אלס למדן, און זיין גאנץ לעבען האט ער געליטען פון פארטיי־אינטריגעם. ער האט נאך דערלעבט צו דער צייט, ווען קיין טערקיי האבען אנגעהויבען אנקומען נייע יודישע אימיגראנטען פון שפאניען, און ער האט גענומען א הייסען אנטייל אין דער איינארדנונג פון די דאזיגע אומגליקליכע יודען (ער איז געשטארבען ארום 1495).

זיין שטעל־פערטרעטער איז געווען ר׳ אליהו מזרחי (1495 — 1525), א תלמודיסט, מאטעמאטיקער און אסטראנאם, וואס האט בעקומען זיין בילדונג אין איטאליען. אין דער צייט, וואס ער איז געווען הויפט־ראבינער, האט דער אריינפלוס פון די ארויסגעטריבענע יודען קיין טערקיי דערגרייכט די העכסטע שטופע און מזרחי האט נישט ווינציג אויפגעטאן פאר דער איינארדנונג פון די דאזיגע יודען. ער האט זיך אבער נישט בעגנוגענט מיט דער מאטעריעלער שטיצע פון די געליטענע, נאר זיך אויך געסטארעט אויפצוהויבען זייער גייסטיג. דורך עפענטליכע לעקציעס און ספרים האט ער זיך געסטארעט צו פערשפרייטען צווישען פאלק תלמוד׳ישע, ביבלישע און מאטעמאטישע ידיעות און ער האט אויך פערזענליך אנגעפיהרט מיט דער וויסענשאפטליכער ארבייט אין דער קאנסטאנטינאפאלער ישיבה. פון זיינע ספרים איז אממעהרסטען פאפולער געווארען דער פירוש אויף רש״י. האטש ער איז געווען אין רעליגיעזע ענינים שטרענג־קאנסערוואטיוו, האט ער זיך דאך בעצויגען זעהר טאלעראנט צו אנדערע און ער האט אבגעשאפט דעם חרם פון איינינע רבנים אויף די ספרדים, וואס האבען זיך גע׳חבר׳ט מיט די קאראאימען, געפינענדיג פאר זעהר געוויאונשען, דאס די יודען מיט די קאראאימען זאלען זיך דערנעהענטערן איינע צו די אנדערע.

דער עמיגראַציאָנס־שטראָם קײַן טערקײַ האָט אויפֿגעלעבט אויף אַ צײַט אויך דעם בעטריבטע לאַנד פּאַלעסטינאַ, וואָס איז אין פֿערלויף פֿון פֿיעל דורות צרות אויסגעשטאַנען. אין דער עפּאָכע פֿון די קרײַץ־צוגען איז פּאַלעסטינאַ געווען דער קאַמפּפֿס־פּלאַץ צווישען די מוסולמאַנער און קרײַץ־טרעגער, און דערנאָך — צווישען די פֿערשידענע שבטים און דינאַסטיעס פֿון די מוסולמאַנער גופֿא. אין 14־טען און 15־טען יאָהרהונדערט האָט זיך פּאַלעסטינאַ געפֿונען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון די עגיפּטישע סולטאַנען, אָבער פֿון צײַט צו צײַט זענען אויף איהר אָנגעלאָפֿען ווילדע שבטים און זי וויסט געמאַכט. קײַן ירושלים פֿלעגען פֿון צײַט צו צײַט אָנקומען פֿון אײַראָפּאַ קלײנע גרופּען יודען, וואָס האָבען זיך בעמיהט אײַנצואָרדנען דאָס לעבען פֿון דער דאָרטיגער יודישער קהלה; אָבער אַזוי ווי די יודען זענען דאָרט געווען זעהר ווינציג און שוואַך, האָבען די אַלע פּראָבען קײַן ערפֿאָלג נישט געהאַט. אין 15־טען יאָהרהונדערט ווערט דער יודישער עלעמענט אין ירושלים עטוואָס גרעסער; דער רב און דאָקטאָר אליהו פֿון פֿערראַראַ, וואָס איז געקומען קײַן ירושלים אין יאָהר 1434 און געוואָרען דאָרט דין און ראש ישיבה, דערצעהלט, אַז די דאָרטיגע יודען לעבען מיט די מוסולמאַנער בשלום און ערנעהרען זיך פֿון אײניגע מלאכות, איבערהויפּט פֿון זײַד־אויסאַרבײַטונגען. די פֿערגרעסערונג פֿון דער יודישער בעפֿעלקערונג אין ירושלים האָט אין יענער צײַט בעשאַפֿען אַ לעגענדע, אַז יודען האָבען אָבגעקויפֿט דעם באַרג ציון און דאָרט אויסגעבויט אַ שוהל אויפֿ'ן אָרט פֿון די קריסטליכע הײליגע מקומות; שפּעטער האָט מען אויך צוגעגעבען, אַז יודען האָבען כלומר'שט אָבגעקויפֿט אויך דעם קבר פֿון קריסטוס. די מאָנאַכען האָבען דאַן גע־פּועל'ט בײַם פּויפּסט, אַז ער זאָל אַרויסגעבען אַ בעפֿעהל פֿאַר די קריסטליכע שיפֿס־בעזיצער, זײ זאָלען נישט אַריבערפֿיהרען קײַן יודען פֿון אײַראָפּאַ קײַן פּאַלעסטינאַ, און אַ לאַנגע צײַט האָבען די יודישע עולי־רגל געמוזט פֿאָהרען קײַן פּאַלעסטינאַ נאָר דורך אַ געדרעהטען וועג.

נאָך דער שפּאַנישער קאַטאַסטראָפֿע הויבט זיך אָן פֿאַר פּאַלעסטינאַ אַ נײַע עפּאָכע. מיט פֿיער יאָהר פֿאַר דער קאַטאַסטראָפֿע האָט דער בעוואוסטער רב ר' עובדיה מברטנורה, וואָס איז געקומען פֿון איטאַליען קײַן ירושלים, געטראָפֿען דאָרט נאָר זיבעציג יודישע פֿאַמיליעס, איבערהויפּט אשכנזים (1488). אין דרײַ יאָהר אַרום האָט די צאָהל יודישע פֿאַמיליעס זיך דאָרט פֿערגרעסערט ביז 200, און מיט פֿינף און צוואַנציג יאָהר נאָך שפּעטער — ביז 1500. דער דאָזיגער שנעלער וואוקס

פון דער יודישער בעפעלקערונג איז ארויסגערופען געווארן דורך דער איבערגראציע פון די שפאנישע מגורשים. די ערשטע צייט איז אין דער שפיץ פון דער ירושלים'ער געמיינדע געשטאנען ר' עובדיה ברטנורה. זעענדיג היך געשעצט סיי פון די יודען, סיי פון די מוסולמאנער, — האט ר' עובדיה געבראכט אין ארדנונג די פערלאזטע זעלבסט-פערוואלטונג און געפיהרט די למודים אין די יודישע שולען. אין 1517 איז אין פאליטישען גורל פון סיריען און פאלעסטינא פארגעקומען א איבערקעהרעניש; דער טערקישער סולטאן סעלים I האט איינגענומען די דאזיגע פראווינצען צוזאמען מיט עגיפטען אליין ביי די עגיפטישע סולטאנען-מאמעלוקען, און פאלעסטינא האט דערפון נאר געקאנט אויסשפיעלען. צוליעב די נאציאנאלע און רעליגיעזע געפיהלען האבען די יודען זיך איבערגעזעצט פון אייראפעאישען טערקיי קיין ארץ ישראל און די יודישע בעפעלקערונג אין פאלעסטינא האט זיך אלץ מעהר פערגרעסערט. די יודישע קהלה אין ירושלים איז דאן בעשטאנען פון פערשידענארטיגע עלעמענטען; אין דער שפיץ פון דער קהלה איז פון 1525 געשטאנען דער בעוואוסטער רב ר' לוי בן חביב, איינער פון די ספרדישע מגורשים, וועלכער איז אין דער יוגענד מיט געוואלט אבגעטויפט געווארען אין פארטוגאליען און דערנאך ענטלאפען קיין טערקיי.

א בעדייטענדע יודישע קהלה האט זיך אויך געגרינדעט אין דער שטאט צפת, אין גליל. אין יאהר 1521 זענען דארט געווען 300 יודישע פאמיליעס מיט דריי שוהלען. די יודישע קהלה אין צפת האט פערמאגט עטליכע אנגעזעהענע תלמוד'יסטען און בראש פון זיי איז געשטאנען דער ענערגישער רב ר' יעקב בירב (1474 — 1541), וועלכער האט נאך דער שפאנישער קאטאסטראפע א לאנגע צייט געוואוינט אין צפון-אפריקא און דערנאך זיך בעזעצט אין פאלעסטינא.

דער דאזיגער ר' יעקב בירב האט זיך פערנומען אויפצוטאן א גרויסע זאך: גרינדען אין פאלעסטינא א העכערן רבנים-קאלעגיום, אויפ'ן שטייגער פון אמאליגען סנהדרין, וואס זאל האבען דאס רעכט צו לעזען אלע שווערע רעליגיעזע פראגען און ארויסגעבען סמיכות אויף רבנות אין ארץ ישראל און אין חוץ לארץ. דורך אזעלכע מיטלען האבען ר' יעקב בירב און זיינע אנהענגער געוואלט גרינדען איין אלגעמיינעם יודישען גייסטיגען צענטר אין יודישען פאטערלאנד. די צפת'ער תלמוד'יסטען האבען דעם פלאן בעשטעטיגט, געגרינדעט א דערוויילינגען רבנים-קאלעגיום און אויסגעקליבען פון זיך אלס הויפט-רב ר' יעקב

בירב (1538). נאכדעם האבען די צפת'ער רבנים געשיקט א בריעף צו די רבנים אין ירושלים, זיי מודיע געווען וועגען דער זאך און ערקלערט, אז זיי וועגען נאר אויסען אויפצוהויבען „די געפאלענע פאהן פון דער תורה" און בעשאפען אזא אויטאריטעטען רבנים-קאלעגיום, וואס זאל האבען ברייטע פאלמאכטען אין רעליגיעזע און גייסטיגע ענינים. אבער דעם ירושלים'ער רב, ר' לוי בן חביב, און זיינע אנהענגער האט שטארק פערדראסען, וואס ר' יעקב בירב האט זיך ערלויבט אהן זייער וויסען און אהן דער הסכמה פון אנדערע רבנים אויפצוטאן אזא זאך, וואס האט א אלגעמיין-יודישע בעדייטונג, און ר' לוי איז ענערגיש ארויסגעטרעטען געגען דעם פלאן. צווישען ר' יעקב און ר' לוי האט זיך אנגעהויבען א הייסע פאלעמיק, וואס איז דערגאנגען ביז פערזענליכע זלזולים און בעליידיגונגען, און פון דעם פלאן צו גרינדען אין פאלעסטינא א צענטראלען גייסטיגען ארגאן — איז גארנישט געווארען. עס האט זיך געענדיגט נאר דערמיט, וואס ר' יעקב האט דערווייל, בענוצענדיג זיך מיט זיינע פאלמאכטען, געגעבען סמיכות אויף רבנות איינינגע מענשען, צווישען זיי אויך דעם שפעטערדיגען מחבר פון שולחן-ערוך, ר' יוסף קארא. מען מוז אבער זאגען, אז דער גראנדיעזער פלאן האט זיך נישט איינגעגעבען נישט אזוי צוליעב דעם פראטעסט פון איינינגע רבנים, ווי צוליעב וויכטיגערע סיבות. קיין פאלעסטינא האבען דעמאלט זיך געצויגען יודען, וואס זענען נישט געווען פעהיג נישט צו קיין מלאכה, נישט צו קיין מסחר, נאר וואס האבען בלויז געוואלט לעבען אדער שטארבען אויף דער היילינגער ערד. דאס לאנד איז דעריבער איבערפולט געווארען פון זקנים און שוואכע לייט, וואס קאנען נישט ערנעהרען זיך פון זייער אייגענער ארבייט. יודען האבען געהאלטען פאר א חוב צו שטיצען זייערע ברידער אין פאלעסטינא און אין אלע גרעסערע שטעדט פון מערב פלעגט מען זאמלען נדבות פאר די יודען אין ארץ ישראל. דאס איז אבער פארט געווען ווינציג פאר די טויזענדער ארימע יודען אין פאלעסטינא און דאס לאנד איז דעריבער געווארן א נעסט פון ארימקייט, שנארעריי און בטלנות. ביי אזעלכע בעדינגונגען האט דארט זיך נישט געקאנט ענטוויקלען קיין זעלבסטשטענדיגע יודישע קולטור, נישט קיין פרייגעזעלשאפטליכע ארבייט און אויף אזא אופן האט פאלעסטינא נישט געקאנט נעהמען אויף זיך די ראליע פון א נאציאנאלען קולטור-צענטר און דער סנהדרין האט דארט קיין פלאץ נישט געהאט.

מיט פאלעסטינא זענען דאן געווען ענג צוזאמענגעבונדען די יודישע קאלאניעס אין עגיפטען און אין צפון-אפריקא. פיעל פון די ענטלאפענע יודען האבען אין עגיפטען געפונען א שוץ-ארט פאר זיך. אין קאאירא, אלעקסאנדריא און אנדערע שטעדט האבען צוזאמען מיט די קהלות פון די דארטיגע יודען עקסיסטירט אויך ספרדישע קהלות. אין דער שפיץ פון די קהלות זענען געשטאנען די „נגידים", אפיציעלע יודישע פערטרעטער. ווען עגיפטען איז איבערגעגאנגען צו טערקיי, האט די טערקישע רעגירונג אבגעשאפט דעם טיטעל; פאקטיש אבער האבען די הויפט-ראבינער אין קאאירא אויך ווייטער ערפילט די פליכטען פון די „נגידים". פון אנ'ערך 1520 האט די דאזיגע שטעל פערנומען דער בעריהמטער ראש ישיבה אין קאאירא ר' דוד אבו זמרה (רדב"ז), דער מחבר פון פיעל „תשובות" און איינינגע קבל'יסטישע ספרים. אין פערלויף פון 40 יאהר האט רדב"ז פערוואלטעט מיט די גייסטיגע און געזעלשאפטליכע ענינים פון דער יודישער געמיינדע אין קאאירא און פיעל מיטגעהאלפען אינערליך איינצוארדנען די יודישע געמיינדע. אין טיפער עלטער האט ער פערלאזען עגיפטען און זיך בעזעצט אין צפת און געווארן א טעטיגער מיטגליד פון צפת'ער רבנים-קאלעגיום, אין דער שפיץ פון וועלכען עס איז געשטאנען (נאך ר' יעקב בירב) ר' יוסף קארא.

די עגיפטישע יודען זענען שטענדיג טריי געבליבען דעם טערקישען סולטאן, וואס איז געווען דער הויפט-הערשער פון עגיפטען, און זייער טרייהייט האבען זיי בעוויזען, ווען דער דארטיגער פאשא אחמעד שייטאן האט איינמאל געוואלט מאכען א אויפשטאנד און זיך אבטיילען פון טערקישען סולטאן. וועגען דעם דאז זיך דערוואוסט דער אנגעזעהענער יוד אברהם דע קאסטרא, וועלכער איז אוועק קיין קאנסטאנטינאפאל און וועגען דעם מודיע געוועזן דעם סולטאן. אלס נקמה פאר דעם פעראט, האט דער פאשא ארויפגעלעגט אויף יודען א אונגעהויער גרויסע קאנטריבוציע, און ווען די יודען האבען אזא גרויסע סומע געלד נישט געקאנט צוזשטעלען, האט דער פאשא געהייסען שמירען אין קייטען די פארשטעהער פון דער יודישער געמיינדע און געדראהט אויסצוהרג'נען אלע קאאירער יודען. די יודען זענען דעמאלט געשטאנען אין גרוים סכנה, נאר צום גליק איז גראד אריינגעטרעטען צו דעם מאמענט דאס חיל פון סולטאן, וועלכעס האט געחאפט דעם פאשא און דערנאך איהם ערמארדעט. דעם טאג פון דער בעפרייאונג (כ"ז אדר 1524) האבען די דארטיגע יודען א לאנגע צייט געפייערט, אלס יום טוב, אונטער'ן נאמען „פורים של מצרים".

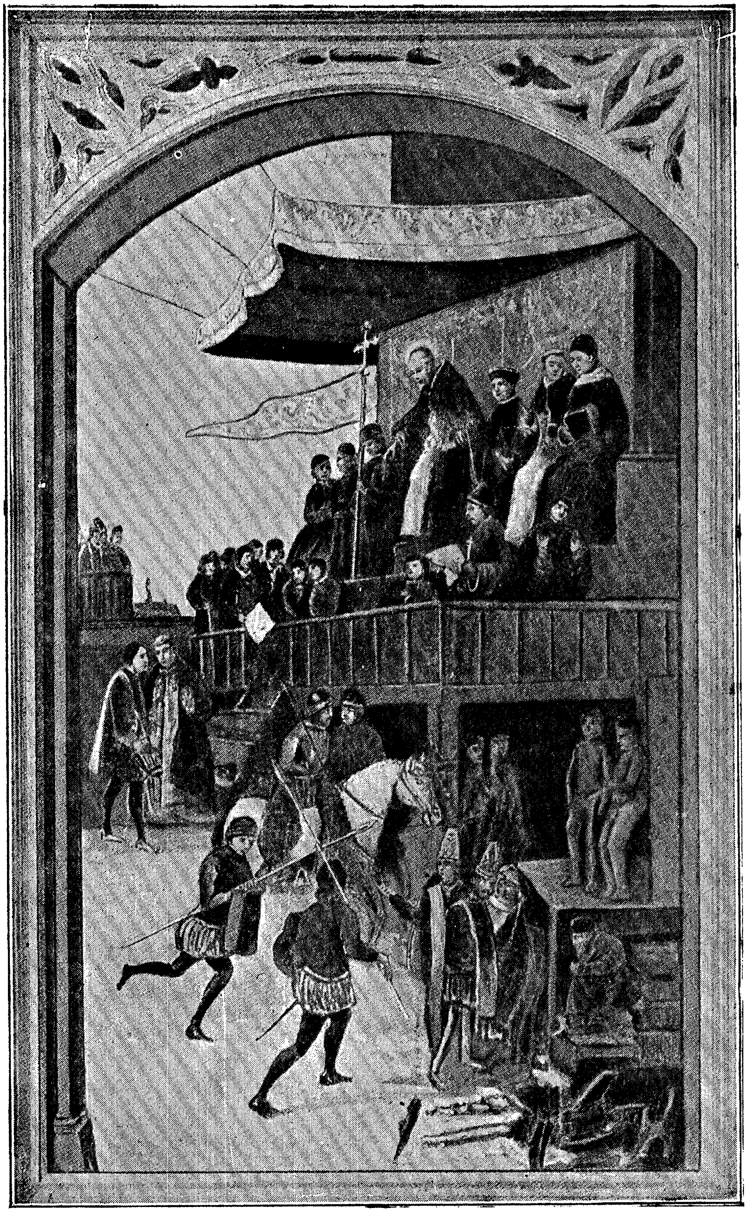

אויטאָ=דאַ=פע

(פון אַ בילד אין נאַציאָנאַלען מוזעאום אין מאַדריד)

אויך די לאַגע פֿון די יודען אין צפֿון־אַפֿריקאַ האָט זיך פֿערבעסערט נאָכדעם, ווי די מדינה איז איבערגעגאַנגען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון טערקײַ. באַלד נאָך דער קאַטאַסטראָפֿע פֿון 1492 זענען אַהין אַנטלאָפֿען פֿיעל יודען פֿון שפּאַניען, וואָס האָבען דאָרט געמײנט צו געפֿינען אַ שוץ; אָבער די בלוטיגע האַנד פֿון פֿערדינאַנד האָט דערגרײַכט אויך אַהין, און ווען די שפּאַניער האָבען פֿערכאַפּט אַ טײל פֿון די טעריטאָריומס פֿון טוניס און טריפּאָל, האָבען זיך אויך דאָרט אָנגעהויבען רדיפֿות אויף יודען. די יודישע לאַגע האָט זיך געבעסערט ערשט אין דער צווײטער העלפֿט פֿון 16־טען יאָהרהונדערט, ווען דאָס לאַנד איז אינגאַנצען איבערגעגאַנגען צו טערקײַ. — דער פּאַטריאַרך פֿון די אַפֿריקאַנישע יודישע געמײנדעס איז דאַן געווען דער אַלזשירער רב ר׳ שמעון דוראַן דער צווײטער, וועלכער האָט זיך זעהר געזאָרגט פֿאַר׳ן גורל פֿון די פֿערטריבענע, און אויסגעקויפֿט פֿיעל געפֿאַנגענע יודען בײַ די פּיראַטען און שקלאַפֿען־הענדלער. צו יענער צײַט האָט אין טוניס געוואוינט דער אַסטראָנאָם און היסטאָריקער ר׳ אברהם זאַקוטאָ, וואָס איז פֿריהער געווען אַסטראָלאָג בײַ׳ם פּאָרטוגאַלישען קעניג. דאָ האָט ער אָנגעשריבען זײַן היסטאָרישע כראָניק „ספר היוחסין“, וואָס ענטהאַלט אַ רשימה פֿון די וויכטיגסטע, איבערהויפּט רעליגיעזע, געשעהענישען אין דער יודישער געשיכטע פֿון אָנהויב־אָן ביז דער עפּאָכע פֿון מחבר. זײַן וואַנדערלעבען האָט זאַקוטאָ פֿערענדיגט אין טערקײַ (אַרום 1515).

פֿיעל פֿערבעסערט האָט זיך די יודישע געזעלשאַפֿטליכע און עקאָנאָמישע לאַגע אין טערקײַ בעת דער הערשאַפֿט פֿון סולטאַן סולײמאַן „דער פּראַכטפֿולער“ (1520—60), ווען טערקײַ איז געוואָרן זעהר אַ שטאַרקע מלוכה. אײנער פֿון די פֿראַנצויזישע רײַזענדע אין 1551 שרײַבט וועגען דעם דעמאָלדיגען צושטאַנד פֿון יודען: „די צאָהל יודען אין טערקײַ און אויף די גריכישע אינזלען איז זעהר גרויס. אין דער הויפּטשטאָדט פֿון דער מלוכה, קאָנסטאַנטינאָפּאָל, ווערן זײ אַלײן מעהר בערעכטיגט. אין זײערע הענד געפֿינען זיך דער גאַנצער האַנדעל און אינדוסטריע, באַנק־געשעפֿטען און אַלע צווײַגען פֿון האַנדווערק און מאַנופֿאַקטור. זײ טראַנספּאָרטירען מיט׳ן ים און מיט דער יבשה פֿיעל סחורות פֿון מזרח קײן מערב און פֿערקעהרט. צו זײ געהערן די גרויסע מאַגאַזינען אין דער הויפּט־שטאָדט, וואָס זענען איבערפֿולט מיט די טײַערסטע זאַכען. די יודען, און איבערהויפּט די מאַראַנען, וואָס זענען אַרויסגעטריבען געוואָרן פֿון שפּאַניען און פּאָרטוגאַליען, ווײַזען אויך

ארױס גרױסע פֿעהיגקײטען אין דער טעכניק. צום אומגליק פֿון ד קריסטען, לערנען זײ אױס די טערקען, װי אַזױ אױסצואַרבײטען פּולװער קױלען און אַנדערע מיליטערישע געװעהר. זײ גרינדען אױך דרוקערײען פֿאַר גריכישע, רױמישע און איטאַליענישע ביכער און דיענען אַלס איבערזעצער פֿאַר די אײראָפּעער, װאָס קומען קײן טערקײ". אין יאָהר 1550 האָט אַ גרופּע סאַלאָניקער יודען זיך געװענדעט מיט אַ אױפֿרוף צו זײערע גע'רודפ'טע ברידער אין דרום-פֿראַנקרײך, און װעלכען זײ האָבען אײנגעלאַדען די לעצטע צו קומען קײן טערקײ, װאו יודען „קאָנען לעבען אין עושר און אין כבוד און נישט לײדען דעם יאָך פֿון גלות".

די יודישע אינטערעסען, נישט בלױז אין טערקײ, נאָר אָפֿט אױך אין אַנדערע לענדער, האָבען ענערגיש פֿערטײדיגט די יודישע שטאַאטסלײט בײם טערקישען הױף. דער אױבענדערמאָנטער לײב-אַרצט פֿון סולטאַן סולײמאַן, משה האַמאָן, האָט בעגלײט דעם סולטאַן אין אַלע זײנע רײזען און געהאַט די מעגליכקײט צו בעקאַנען זיך מיט דער נױט פֿון יודען אין פֿערשידענע ערטער. ער האָט ענערגיש פֿערטײדיגט די יודישע אינטערעסען בײם הױף און אַ דאַנק זײן השתדלות איז קײן טערקײ געקומען פֿון איטאַליען אײנע אַ בעריהמטע מאַראַנען-פֿאַמיליע, װעלכע האָט געהאַט אַ העכסט-אינטערעסאַנטע געשיכטע.

אין פּאָרטוגאַליען האָט געװאױנט אַ אַריסטאָקראַטישע מאַראַנען-פֿאַמיליע מענדעס, װאָס האָט געהאַט אַ באַנק-הױז אין ליסאַבאָן און אַ אָבטײלונג אין אַנטװערפּען. דער דײטשער קײזער און דער שפּאַנישער קעניג קאַרל דער 5-טער, דער פֿראַנצױזישער קעניג פֿראַנציסק 1 און אַנדערע מלכים פֿון אײראָפּאַ פֿלעגען באָרגען געלד בײ דער באַנק. צוליעב דער אינקװיזיציע און אױך צוליעב דעם טױט פֿונ'ם אָנפֿיהרער פֿון דער פֿאַמיליע האָט די אַלמנה גראַציאַ מענדעס אין 1536 פֿערלאָזען ליסאַבאָן און זיך בעזעצט אין אַנטװערפּען; צוזאַמען מיט איהר זענען אַהין אַריבערגעפֿאָהרען איהר יונגע טאָכטער רײנאַ און איהר פּלעמעניק יאָהאַן מיקעז. אַלס יונגער, שענער און הױך-געבילדעטער מענש האָט מיקעז באַלד געשלאָסען בעקאַנטשאַפֿט מיט די גרעסטע אַריסטאָקראַטישע הײזער און אױך ערװאָרבען די סימפּאַטיע פֿון דער האָלענדישער קעניגין מאַריאַ, די שװעסטער פֿון קעניג קאַרל דעם 5-טען; די פֿערבינדונגען מיט דער העכערער געזעלשאַפֿט האָבען אָבער נאָך שװערער געמאַכט די לאַגע פֿון דער פֿאַמיליע, װאָס האָט בסוד געהיט די יודישע רעליגיע. גראַציאַ מענדעס האָט זיך נישט געקענט שפּירען זיכער

אין אַ לאַנד, וואו אויף יעדען טריט פון אַ מאַראַן האָבען געלאָקערט צעהנדליגער שפּיאָנען פון דער אינקוויזיציע, און זי האָט בעשלאָסען צוזאַמען מיט איהרע איינענע אריבערצופאָהרען קיין וועניציע און פון דאָרטען ווייטער קיין טערקיי. דאָס איז אָנגעקומען נישט אזוי לייכט, ווייל דער קעניג קאַרל דער 5=טער האָט געוואָלט קאָנפיסקירען איהרע קאַפּיטאַלען אויף דעם סמך, וואָס זי, לויט די געהיימע ידיעות פון די שפּיאָנען, האָט געהיט די יודישע רעליגיע. ענדליך האָט זיך זיי מיט גרוים מיה איינגעגעבען אַרויסצופאָהרען פון אַנטווערפּען; אָבער אין וועניציע האָט זיי געטראָפען אַ נייע צרה. צוליעב אינטריגעס און מסירות האָט מען זיך דערוואוסט, אַז די רייכע מאַראַנישע פאַמיליע האָט בדעה צו פאָהרען פון דאָרטען ווייטער קיין טערקיי, און די וועניציאַנישע רע=גירונג האָט דעריבער פערהאַלטען זיי, כלומר'שט אויף דעם סמך, וואָס די רעגירונג האָט נישט געוואָלט דערלאָזען, אַז אַ גאַנצע פאַמיליע זאָל אָבפאַלען פון קריסטענטום; מיט דעם צופאַל האָט זיך אויך בענוצט דער פראַנצויזישער קעניג הענריך II, וועלכער האָט זיך ענטזאָגט צו בעצאָהלען זיין גרויסען חוב דעם באַנק=הויז פון מענדעס. דאַן האָט יאָהאַן מיקעז זיך געווענדעט מיט אַ בריעף צום טערקישען סולטאַן סוליימאַן, וועלכען ער האָט מודיע געווען, אַז אַ רייכע מאַראַנען=פאַמיליע וויל אריבערפיהרען איהרע קאַפּיטאַלען קיין טערקיי, נאָר מען שטערט איהר. לויט דער בקשה פון לייב=אַרצט משה האַמאָן האָט דער סולטאַן אַרויסגעשיקט קיין וועניציע אַ שליח מיט אַ שטרענגער פאָדערונג, תיכף דורכצולאָזען די מאַראַנען=פאַמיליע. קומענדיג פון וועניציע קיין פערארא איז די אַלמנה גראַציע תיכף אָפען איבערגעגאַנגען אין דער יודישער רעליגיע. פון דאָרטען איז זי מיט דער פאַמיליע און אַ גרויסע סוויטע מאַראַנען אַריבערגעפאָהרען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און דאָ האָט אויך מיקעז (1552) פאָרמעל אָנגענומען די יודישע רעליגיע און אומגעביטען זיין נאָמען יאָהאַן אויף יוסף מיט דעם בײַ=נאָמען נשיא (פירשט). ער האָט חתונה געהאַט מיט זיין שוועסטערקינד ריינא, וועלכע האָט גע'שמ'ט מיט איהר שענקייט און קלוגשאַפט.

בעזעצענדיג זיך אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל האָט גראַציאַ מענדעס זיך אָבגעגעבען מיט ברייטער צדקה=אַרבייט, שטיצענדיג איבערהויפּט די אַרויס=געטריבענע מאַראַנען. אַ גלענצענדע קאַריערע האָט געמאַכט אויך איהר איידים יוסף נשיא; זיין גרויסע בילדונג, זיינע בעציהונגען מיט די שטאַאַטס=מענער אין אייראָפּאַ און זיינע אונגעוועהנליכע דיפּלאָמאַטישע

פעהיגקייטען האבען אויף זיך ארויפגעצויגען די אויפמערקזאמקייט פון סולטאן סולימאן. יוסף נשיא איז געווארן א נאהענטער ראט-געבער פון סולטאן און צוזאמען מיט דעם גרויס-וויזיר האט ער גענומען א וויכטיגען אנטייל אין דער אויסערליכער פאליטיק פון טערקיי. ווען די קריסטליכע דיפלאמאטען האבען זיך איבערצייגט, ווי גרויס עס איז דער איינפלוס פון יוסף נשיא אויפ'ן סולטאן, האבען זיי געפרובט דורך פערשידענע אינטריגעס אראבווארפען זיין חן ביים סולטאן; נאר ווען דאס אלץ האט נישט געהאלפען, האבען זיי געביטען די טאקטיק און אנגעהויבען זיך אונטער'חנפ'נען צו א. הם. דער דייטשער קייזער מאקסימיליאן דער צווייטער האט געשיקט צו יוסף נשיא א בריעף, מיט זיין אייגענער האנד געשריבען, מיט א ביטע, אז ער זאל זעהן מיטהעלפען, דאס טערקיי זאל פרידליך דורכקומען מיט דייטשלאנד. דער פוילישער קעניג סיגיזמונד-אויגוסט האט געבעטען דעם יודישען „עקסעלענץ", ער זאל איהם שטיצען זיין פאליטיק און דערפאר וועט ער, דער קעניג, געבען די פוילישע יודען פערשידענע פריווילעגיעס. אבער יוסף נשיא האט דאך נישט אנגענומען קיין שום פארשלאגען דארט, וואו עס האט זיך געהאנדעלט וועגען די אינטערעסען פון טערקיי.

דער סולטאן האט הויך געשעצט די פעהיגע ארבייט פון יוסף נשיא און דערפאר איהם געשאנקען די אלטע שטאדט טבריה מיט אלע ארומיגע דערפער און איהם ערלויבט צו בעזעצען די דאזיגע געגענד דורכאויס מיט יודען. יוסף נשיא האט שוין לאנג זיך ארומגעטראגען מיט א פלאן צו גרינדען א אויטאנאמישע געגענד פאר יודען אין פאלעסטינא און יעצט האט ער זיך בענוצט מיט דער געלעגענהייט און פאר'ן געלד פון זיין רייכער שוויגער און זיין אייגענעם קאפיטאל האט ער אנגעהויבען בויען הייזער אין טבריה, וואס איז געוועזען האלב-צערשטערט. די שטאדט איז ארומגעמויערט געווארן מיט א וואנט און אין דער אומגעגענד זענען פערפלאנצט געווארן ביימער; נאכדעם האט יוסף נשיא צושיקט אויפרופען צו די געפלאגטע יודען אין אייראפא און פארגעלעגט יודישע ארבייטער, צו קומען קיין פאלעסטינא און זיך בעזעצען אין דער פראווינץ פון טבריה. פון איטאליען זענען אנגעקומען קיין פאלעסטינא איינציגע יודישע גרופען בעלי-מלאכות און אין טבריה האבען זיך בעזעצט עטליכע יודישע קאלאניסטען; עס איז אבער נישט בעשערט געוועזען, אז דער שענער פלאן פון יוסף נשיא זאל פערווירקליכט ווערן. ערשטענס, האבען די יודישע קאלאניסטען אין טבריה פיעל געליטען פון

די אָנפאַלען פון די אַראַבער, צווישען וועלכע עס האָט זיך דאַן פערשפרייט אַ לעגענדע, אַז אויב די צערשטערטע טבריה וועט ווידער אויפגעבויט ווערן, וועט די מוסולמאַנישע רעליגיע אונטערגעהן. צווייטענס, האָט די דיפּלאָמאַטישע טעטיגקייט פון יודישען פירשט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אָבגענומען בײַ איהם די גאַנצע צײַט און אויפמערקזאַמקייט, אַזוי אַז פון דער שענער אידעע וועגען אַ יודישען אויטאָנאָמישען צענטר אין פּאַלעסטינאַ האָט זיך גאָרנישט אויסגעלאָזען.

יוסף נשיא האָט פאָרטגעזעצט זײַן דיפּלאָמאַטישע טעטיגקייט אויך בײַ'ם זוהן פון סולײמאַן, סעלים דער צווייטער (1566—74), וואָס האָט פון די קינדער־יאָהרען אָן זיך געחבר'ט מיט דעם יודישען פירשט. די אויסערליכע פּאָליטיק פון טערקײַ האָבען אין יענער צײַט געפיהרט צוויי מענשען: דער גרויס-וויזיר מאַחמעד סאָקאָלי, אַ קריסט, וואָס האָט אָנגענומען דאָס מוסולמאַנישע גלויבען, און יוסף נשיא. צווישען די בײדע שטאַאַטס־מענער פלעגען אָמאָל פאָרקומען סכסוכים און אין דער אויסערליכער פּאָליטיק האָט אַמאָל גובר געווען דער ערשטער, אַמאָל דער צווייטער. פאַר זײַנע גרויסע פערדינסטען איז יוסף נשיא בעשאָנקען געוואָרן מיט דעם טיטול הערצאָג פון נאַקסאָס און די איבעריגע ציקלאַדאינזלען. נאָכ'ן טויט פון סעלים דעם צווייטען האָט יוסף נשיא זיך דערווײַטערט פון פּאָליטישער אַרבײַט און זיך אינגאַנצען איבערגעגעבען צדקה־זאַכען. ער האָט געשטיצט די רבנים־שולען אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און אין אַנדערע שטעדט, מיטגעהאָלפען דרוקען ספרים און איהם אַליין רעכענט מען אויך פאַר דעם מחבר „בן פורת יוסף". יוסף נשיא איז געשטאָרבען אין יאָהר 1579, און זײַן אַלמנה רײַנאַ האָט געעפענט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל אַ דרוקערײַ פון יודישע ספרים; נאָר דער געלד־פרעסערישער סולטאַן מוראַד III האָט בײַ איהר צוגענומען דעם גרעסטען טײל פון איהר פערמעגען, כלומר'שט מיט דעם אויסרעד, אַז איהר פערשטאָרבענער מאַן איז דאָס איהם שולדיג געבליבען, און איהר נאָר איבערגעלאָזען 90,000 דוקאַטען און איהר פּאַלאַץ בעלוועדער אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל.

נאָך בײַ'ם לעבען פון יוסף נשיא האָט אָנגעהויבען זײַן פּאָליטישע קאַריערע אַ צווייטער יוד, שלמה אשכנזי, אַ תלמוד'יסט און דאָקטאָר. אַ געבוירענער אין איטאַליען איז אשכנזי אַרומגעפאָהרען פיעל לענדער און אַ געוויסע צײַט געווען לײַב־אַרצט בײַ'ם פּוילישען קעניג סיגיזמונד־אויגוסט. קומענדיג קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, האָט אשכנזי, אַלס אונטערטאַן

פון דער ווענעציאנישער רעפובליק, זיך בעפריינדעט מיט די מיטגלידער פון דער ווענעציאנער באטשאפט אין טערקיי, און דורך זיי—מיט'ן גרויס-וויזיר סאקאלי. סאקאלי האט באלד דערקענט אין אשכנזי'ן א אויסגעצייכענטען פעהיגען דיפלאמאט, און דער לעצטער האט גלייך בעקומען די געלעגענהייט, אויסצונוצען די דאזיגע פעהיגקייט; אין יאהר 1574 איז אויף איהם ארויפגעלעגט געווארן די מיסיע, צו פיהרען אונטערהאנדלונגען וועגען שלום צווישען טערקיי און ווענעציען, און ווען אשכנזי איז געקומען קיין ווענעציען אלס דיפלאמאטישער פערמיטלער, איז ער דארט פייערליך אויפגענומען געווארן. פונקט ווי יוסף נשיא האט אויך אשכנזי, דיענענדיג די אינטערעסען פון טערקיי, דאך נישט פערגעסען אן די אינטערעסען פון זיינע ברידער, און אומעטום, וואו ער האט נאר געקענט, האט ער ענערגיש פערטיידיגט זייערע אינטערעסען. א דאנק זיין השתדלות האט דער ווענעציאנישער סענאט אבגעשאפט זיין בעפעהל וועגען ארויסטרייבען יודען פון ווענעציען. שלמה אשכנזי און דערנאך זיין זוהן, נתן, האבען געהאט צוטרוי אויך ביי'ם סולטאן מאחמעד IV (1595—1603).

בעת'ן קעניגען פון דעם דאזיגען סולטאן האט ביי'ם הויף געהאט א גרויסען איינפלוס אויך די ענערגישע און קלוגע יודישע פרוי אסתר קיערא. צו איהר פראטעקציע פלעגען מוזען אנקומען זאגאר די טערקישע הויכגעשטעלטע לייט און די פארשטעהער פון די אויסלענדישע מלוכות, ווען זיי האבען געדארפט עפעס פועל'ן ביי'ם סולטאן. נאר ענדליך איז זי אריינגעפאלען אין א נעץ פון הויף-אינטריגעס און איז בעזיעגט געווארן. איינמאל, ווען אסתר איז געגאנגען צום גרויס-וויזיר, זענען אויף איהר אנגעפאלען אונטערגעשטעלטע מערדער און איהר אכזריות'דיג געטויט אויף די טרעפ פון הויז פון גרויס-וויזיר. צוזאמען מיט איהר זענען אויך דער'הרג'עט געווארן איהרע דריי זיהן. אסתר איז געווען זעהר רייך. צווישען יודען האט זי גע'שם'ט אלס פרומע פרוי און זי פלעגט פיעל צדקה געבען און שטיצען יודישע מחברים.

איבערגעהענדיג פונ'ם מאטעריעלען צום גייסטיגען לעבען פון יודען אין טערקיי, מוז מען קודם כל אנווייזען, אז אויף דער גאנצער גייסטיגער יודישער שאפונג אין טערקיי אין 16-טען און אין 17-טען יארהונדערט ליגט דער שטעמפעל פון שטרענגען קאנסערוואטיזם און שארפער רעאקציע געגען יענער פרייער קולטור, וואס האט געהערשט צווישען די יודען אין מערב. די ספרדים, וואס האבען דא אין טערקיי געפונען נאך יאהרען-לאנגע רדיפות און צרות א שוץ פאר זיך, האבען

איצט אויף שטענדיג זיך אָבגעזאָגט פֿון יענע שטרעבונגען צו פֿרייזין און השכלה, וואָס האָבען בעצויבערט זייערע עלטערן אין שפּאַניען. די שפּאַנישע עמיגראַנטען אין טערקיי זענען געווען זיכער, אַז נאָר די פֿרייזיניגקייט און די שטרעבונג צו וועלטליכקייט האָבען געבראַכט צום מאַראַנענטום און צו די אַלע צרות, וואָס זענען דערפֿון אַרויסגעקומען, און זיי זענען איצט בעלי־תשובות געוואָרן און האָבען חרטה געהאַט אויף דעם גאַנצען פֿריהערדיגען וועג. אָנשטאָט דעם יודענטום, וואָס איז געווען פֿעראייניגט מיט אויסערליכען גלאַנץ און וועלטליכער בילדונג, איז איצט געבוירען געוואָרן אַ שטרענג־קאָנסערוואַטיווען יודישען וועג; אָנשטאָט דער שפּאַנישער רבניש־פֿילאָזאָפֿישער ליטעראַטור — אַ שטרעמונג צו מיסטישע חקירות. די קבלה האָט דאָ אויסגעשטרעקט איהר האַנד דעם תלמוד און ביידע צוזאַמען האָבען געבילדעט פֿון איצט אָן די הערשענדע קראַפֿט אין יודענטום.

דער גרעסטער פֿאָרשטעהער פֿון רבני'שען יודענטום אין 16־טען יאָהרהונדערט איז געווען ר' יוסף קארו (1488 — 1575). ער איז געבוירען געוואָרן אין שפּאַניען פֿיער יאָהר פֿאַר'ן גירוש, און נאָך אין די קינדער־יאָהרען האָט ער אָנגעהויבען זיין וואַנדער־לעבען. נאָך לאַנגע וואַנדערונגען האָט ער צוזאַמען מיט זיינע עלטערן זיך בעזעצט אין טערקיי, וואו ער האָט געוואוינט אין ניקאָפּאָל און אין אַדריאַנאָפּאָל. דאָ האָט ער זיך אָבגעגעבען צום לערנען און האָט אַרויסגעוויזען וואונדערבאַרע פֿעהיגקייטען. אין 1522 האָט ער פֿאָרגענומען אַ ריזען־אַרבייט: דורכקוקען דעם גאַנצען געזעצגעבערישען מאַטעריאַל, אַלע הלכות און דינים צוזאַמען מיט די פּירושים און פֿערשידענע מיינונגען, וואָס האָבען זיך אָנגעקליבען פֿון דער עפּאָכע פֿון תלמוד ביז דער צייט פֿון מחבר, קאָנטראָלירען דאָס אַלץ לויט די ערשטע קוועלן און דערנאָך סיסטעמאַטיזירען דאָס. עס האָט זיך געפֿאָדערט אַ אונגעוועהנליכער שאַרפֿער געדאַנק און געניאַלער זכרון, אום אויסצופֿאָרשען, פֿון וואַנען עס שטאַמט יעדער בעזונדער דין און הלכה, דורכקוקען און קאָנטראָלירען אַלע פֿערשידענע פּירושים. אָפֿטמאָל איז דעם מחבר אויסגעקומען צו טרעפֿען זיך מיט אַזעלכע פֿראַגען, וועגען וועלכע עס זענען געווען פֿערשידענע מיינונגען פֿון פֿערשידענע יודישע גרויסע געלעהרטע, וואָס זענען סותר איינער דעם צווייטען, און כדי צו בעשטימען, ווער פֿון זיי ס'איז גערעכט, האָט ר' יוסף קארו ווי געמאַכט אַ מין בוררים־געריכט פֿון די דריי גרעסטע פֿאָרשטעהער פֿון דער יודישער הלכה:

אלפסי, רמב״ם און רא״ש — אויב צוויי פון די גרויסע אויטאָריטעטען האָבען זיך אַרויסגעזאָגט פאַר איין מיינונג, איז די דאָזיגע מיינונג געבליבען די ריכטיגע און לויט דעם האָט דער מחבר בעשטימט דעם דין אין דער פראַקטיק. צוואַנציג יאָהר האָט ר׳ יוסף קאַרא געאַרבייט אויף דעם ריזען־ווערק, און דאָס פערענדיגט אין צפת (1535), וואו ער האָט גלייך פערנומען דאָס אָנגעזעהענסטע אָרט צווישען די דאָרטיגע תלמודי־סטען. דער צפת׳ער רב, ר׳ יעקב בירב האָט פייערליך געגעבען ר׳ יוסף קארו סמיכה אויף רבנות. קארו האָט געאַרבייט אויף זיין ווערק נאָך עטליכע יאָהר און ענדליך דאָס אָבגעדרוקט אונטער׳ן נאָמען „בית־יוסף״, אין דער פאָרם פון אַ פירוש צו די פיער גרויסע „טורים״.

שפּעטער האָט ר׳ יוסף קארו זיך אַרומגעזעהן, אַז די פאָרם פון זיין ווערק איז צוגעפּאַסט נאָר פאַר געלעהרטע, אָבער נישט פאַר׳ן פאָלק, וואָס דאַרף נישט די אויספיהרליכע ערקלערונגען און חקירות וועגען יעדען דין, נאָר אַ פּראַקטישען וועג־ווייזער אין דער פאָרם פון קורצע און קלאָרע דינים. דאַן האָט ר׳ יוסף קאַרא פערקירצט זיין ווערק, אַרויס־גענומען פון איהם נאָר דעם פּראַקטישען טייל, וואָס איז צוגענגליך פאַר אַלע, און אין אַזאַ פאָרם, אונטער דעם נאָמען „שלחן ערוך״, צום ערשטען מאָל דאָס אָבגעדרוקט אין ווענעציע. דער „שלחן ערוך״, פּונקט ווי די „טורים״, איז איינגעטיילט אין פיער טיילען: ארח חיים (דינים וועגען תפלה און וועגען שבת און יום־טוב); יורה דעה (וועגען שחיטה, טרפה א. ד. גל.); אבן העזר (וועגען פאַמיליען־לעבען); חשן משפט (וועגען געלד־ענינים).

דער „ש״חן ערוך״ איז געווען דאָס לעצטע וואָרט פון דעם רבני־שען יודענטום: מיט איהם איז ווי געשלאָסען געוואָרן די רבנישע ליטעראַטור, ווייל ער האָט אין זיך ענטהאַלטען אַלע דינים, הלכות און פּירושים. „לעבען לויט׳ן שלחן ערוך״ — דאָס איז דאָס פּראָגראַם פון יעדען עהרליכען יודען, וואָס דערשרעקט זיך נישט פאַר די אַלע טויזענ־דער דינים, וואָס זענען דאָרט צונויפגענומען. עס איז קיין וואונדער נישט, וואָס דער „שלחן ערוך״ האָט געהאַט אַזאַ גרויסען ערפאָלג: פון 1564 ביז 1600 האָט ער אויסגעהאַלטען אין פערשידענע ערטער אַכט אויפלאַגען אין זיין פאָלשטענדיגער פאָרם, אויסער די איינצעלנע חלקים זיינע, וואָס זענען פיעל מאָל אָבגעדרוקט געוואָרן. אין צוויי אָדער דריי יאָהר אַרום נאָכדעם, ווי דער „שלחן ערוך״ איז ערשינען, האָט ר׳ משה איסערליש, דער קאָפּ פון די פּוילישע רבנים, איינגעפיהרט דעם „שלחן ערוך״ אין

ספר

חכמת שלמה

אשר יסד שלמה בן דוד מלך בירושלים

בספר הזה ילמד שלמה המלך ע״ה את האדם דעת איך להכריח את הרוחות והשטנים וראשי שרי מלאכי חבלה שיעשו רצון הארם והודיע שמותיהן של מאה שרי השטנים ותמונת חותמיהן של כל אחד ואחד ואותיותהם וכתב שלהם וכחותיהם ופעולותיהם של כל אחד ואחד, והדרך שבו יוכל האדם לשלוט עליהם לעזור [illegible] ולקשור אותם שיהיו מוכרחים למלאות רצון האדם בכל מה שירצה ע״י [illegible] של שמות הקודש אשר שלמה ע״ה הוא בעצמו השתמש במהם [illegible] כרצונו לכל דבר ובסופו יבוא מבואר איך לקרוא את הספר [illegible] עד שבפתיחה יודיענו לבד יוכל לפעול לפי כח ופעולת המלך שבתוך [illegible]. ועל ספר הזה יראה האדם סגולות בה שמות הקדושים וגודל נשמת האדם [illegible] על עליונים ותחתונים וידע מה הוא האדם. ויזהר במעשיו שלא [illegible] כבהמה. וידע שיש אלוה מנהיג ומסדר כל הויות העולם ויתן שבח והודיה [illegible] העולם הגדול הזה שבנה לו בעולמו

העתקתי הספר הזה מספר כתב יד ישן נושן הנמצא בבית ר׳ אברהם אוירבאך מקאסינטין חדש מחוז פאדאלי בארץ רוסיא. אני הצעיר יוסף סופר [illegible] בלעטיטשוב

שנת תר״ער לפק

וזה חותמו

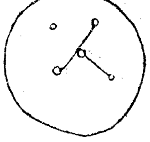

אלו הם אותיות בילזיבוס באותיות כתבם

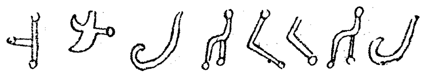

זה הוא הוא הקיסר של כל מלכי השדים ותחת ממשלתו כל הל״ט מלכים ממלאכי חבלה הנזכרים. והוא שולט על כל חכמות ומלאכות. אבל יש לך לדעת כי הקיסר הזה בהיותו קיסר ומלך גדול עומד במעלה גדולה וגבוה בלתי תכלית ואינו רוצה להכניע עצמו לקול מלחשים אם אינם בקיאים בזאת החכמה אז הוא מזיק האומן וחבריו בצרה גדולה. לכן מי שאינו בקי [illegible] לא ישביעהו. וכל אומן בקי ישביעהו בהשבעה הכתובה מעבר לדף ולא יפחד:

צוויי זייטן פון א קבלה׳שען כתב־יד

(אין יידישן מוזעאום אין לענינגראד)

לעבען מיט פיעל איינענע הוספות, לויט די דארטיגע יודישע מנהגים.
די יודען פון יענער צייט האבען מיט פורכט און מיט גרויס דרך־ארץ געקוקט אויף דעם דאזיגען ווערק, וואו עס איז אריינגעלייגט געווארן אזוי פיעל גייסט און געדאנק. פיעל האבען געהאלטען ר׳ יוסף קארא פאר א געטליכען מענשען, און די לעגענדע האט דערצעהלט, אז ווען ר׳ יוסף קארא האט געהאט עפעס א הארבע שאלה, האט מען איהם פון היכעל אנגעוויזען, ווי אזוי זי צו לעזען. ר׳ יוסף קארא אליין האט נוטה געווען צו קוקען אויף זיך ווי אויף א געטליכען מאן, און אין ספר „מגיד משרים״, וואס דער מחבר דערפון איז, ווי מען זאגט, ר׳ יוסף קארא, שילדערט ער זיך אליין ווי א אויבער־מענשען. אין דעם ספר ווערט דערצעהלט, אז יעדע נאכט פלעגט צו איהם קומען א געהיימער שליח (דער „מגיד״), און איהם ענטפלעקען אלע הארבע ערטער אין תלמוד, ענטפערן אויף אלע שארפע שאלות, לערנען איהם, ווי אזוי צו ווערן דער „ראש הגולה״ און ווי אזוי צו פערפאלקאמען זיך אין מצוות, כדי צו ווערן א קדוש. זעענדיג פון דער נאטור געניינגט צום מיסטיציזם, איז דער מחבר פון „שלחן ערוך״ די לעצטע יאהרען ארונטערגעפאלען איננאנצען אונטער דער השפעה פון די מקובלים, פון וועלכע עס איז ארויסגעקומען דער בעריהמטער אר״י.
ר׳ יצחק לוריא (אר״י) איז געבוירען געווארן אין ירושלים אין יאהר 1534 ביי א פאמיליע פון אשכנזים. אין די קינדער־יאהרען האט ער פערלוירען זיין פאטער און זיך ערצויגען אין הויז פון זיין רייכען פעטער אין קאאירא. דארט האט ער געלערנט ביים קאאירער רב, ר׳ דוד אבו זמרי. אבער די טרוקענע הלכה האט נישט בעפרידיגט די צופלאמטע פאנטאזיע פון דעם יונגען לוריא און ער האט זיך פערטיפט אין „זהר״ און אין אנדערע קבלה־ספרים. צו פופצעהן יאהר האט ער חתונה געהאט מיט זיין קוזינע און זיין רייכער פעטער האט איהם וויטער אויסגעהאלטען, אזוי אז ער האט געהאט די מעגליכקייט אבצו־געבען זיין גאנצע צייט פאר ספרים. אין א משך פון זיבען יאהר האט ער פערבראכט אלע זיינע טעג אין התבודדות, אין א הייזעל ביים ברעג פון נילוס, און נאר אין די שבת׳דיגע טעג האט ער פערבראכט מיט זיין פאמיליע. דאס אבגעזונדערטע, איינזאמע לעבען, די תעניתים און נאכט־וואכען האבען איהם דערפיהרט ביז האלוצינאציעס. צייטענווייז פלעגט ער אריינפאלען אין עקסטאז און דאן פלעגט זיך איהם אויסווייזען, אז ער הערט עפעס געטליכע שטימען און זעהט וואונדערבארע ערשיי־

נונגען. אין 1569 איז דער אר״י געפֿאָהרען קיין פּאַלעסטינאַ און נאָך אַ קורצען פֿערווייַלען אין ירושלים איז ער געקומען קיין צפֿת, וואו ער איז זיך באַלד צונויפֿגעגאַנגען מיט דער דאָרטיגער גרופּע מיסטיקער. די לעצטע זענען בעצויבערט געוואָרן פֿון זיין רעליגיעזען עקסטאַז און זיי האָבען איהם געקריינט אַלס לעהרער. פֿון דאַן אָן פֿלעגט דער אר״י צוזאַמען מיט זיינע תּלמידים מאַכען שפּאַצירען איבער די וויסטע פֿעלדער הינטער דער שטאָדט אָדער איבער די בית־עלמינס און דאָרט ענטדעקען פֿאַר זיי די סודות פֿון דער אמונה. אין בעשטימטע טעג, בעזונדערס פֿרייטאָג, פֿלעגען זיי אַוועק אין נאָהענטען דאָרף מירון, וואו עס געפֿינט זיך, לויט דער לעגענדע, דער קבר פֿון ר׳ שמעון בן יוחאי, דער כּלומר׳־שטער מחבר פֿון „זהר״. דאָ פֿלעגען פֿאָרקומען מיסטישע צערעמאָניעס: מ׳האָט געזונגען התלהבות׳דיגע לידער און גערעדט וועגען משיח׳ן און וועגען נאָהענטען „קץ״. איינמאָל, דערצעהלט די לעגענדע, פֿרייטאָג פֿאַר נאַכט, איז דער אר״י צוזאַמען מיט זיינע תּלמידים, ווי געוועהנליך, גע־גאַנגען אין שטאָדט אַריין, אָנגעטאָן אין ווייסע קיטלען, צו בעגעגנען די „שבת מלכּתא״; אין מיטען דער תּפֿלה האָט דער אר״י געפֿרעגט זיינע תּלמידים: „איהר ווילט באַלד געהן קיין ירושלים און דאָרט שבת האַלטען?״ די תּלמידים האָבען זיך זעהר געוואונדערט, וויַיל דעם מהלך פֿון צפֿת קיין ירושלים האָט מען נישט געקענט איבערגעהן אין איין שעה, און זיי האָבען געענטפֿערט, אַז זיי מוזען פֿריהער מודיע זיין וועגען דעם זייערע ווייבער. דאַן האָט דער אר״י אין פֿערצווייפֿלונג פֿערבראָכען די הענד און אויסגעשריען: „וועה איז צו אונז, וואָס מיר האָבען נישט זוכה געווען! איך האָב געזעהען, אַז אין יענער שעה איז משיח גרייט געווען צו קומען קיין ירושלים, און ווען איהר זאָלט געווען מסכּים זיין, וואָלטען מיר באַלד אויסגעלייזט געוואָרן פֿון „גלות״.

געשטאָרבען איז דער אר״י פּלוצלינג: ער איז געפֿאַלען אַלס קרבּן פֿון דער דזשומאַ אין אויגוסט 1572, 38 יאָהר אַלט. דער דאָזיגער פּלוצלינגער טויט האָט געמאַכט אַ אומגעהויערן איינדרוק אויף זיינע תּלמידים און נאָך מעהר פֿערהייליגט זיין נאָמען. מען האָט אָנגעהויבען שמועסען, אַז ר׳ יצחק לוריא איז געווען דער משיח בן יוסף, וואָס דאַרף, לויט אַ לעגענדע, קומען אַ קליינע צייט פֿאַר דעם אויסלייזער — משיח בן דוד, און דעם אר״י׳ס תּלמידים זענען געווען זיכער, אַז מן השמים האָט מען נישט דערלאָזען, ער זאָל אויספֿיהרען זיין שליחות. דער פֿאָרטזעצער פֿון אר״י איז געווען זיין נאָהענטסטער תּלמיד ר׳ חיים

וויטאל (1543—1620), א זוהן פון א סופר, וואס איז איבערגעפאהרען פון איטאליען קיין פאלעסטינא. וויטאל האט שריפטליך איבערגעגעבען דאס, וואס זיין רבי האט געלערנט בעל פה, און א ענגען קרייז פון תלמידים און דערביי האט דער תלמיד ארייננעלייגט פיעל פון זיינע אייגענע געדאנקען אין מויל פון רבי'ן.

די קבל'יסטישע שיטה פון אר"י און וויטאל איז אין טעארעטישען טייל געוועזן כמעט די זעלבע, וואס די קבלה פון 13-טען יאהרהונדערט; זי איז געגרינדעט אויף דער לעהרע וועגען „אין סוף" און „ספירות"; די אריגינאליטעט פון דער נייער קבלה בעשטעהט נאר אין דער פראקטישער זייט. די מיסטישע לעהרע האט געפאדערט בעשטימטע פארמען און צערעמאניעס. דער מענש האט זיך דערווייטערט — ווי די לעהרע פון דער קבלה זאגט — פון זיין געטליכען מקור, פון דער וועלט פון די ריינע גייסטער אדער „ספירות", און איז פערזונקען געווארן אין דער טומאה, אין דער וועלט פון אונריינע „כחות" אדער קליפה, — דעריבער דארף יעדער אמת'ער מאמין זיך אבריינינגען פון די שלעכטע קליפה'שע עלעמענטען, וואס האבען זיך בעהעפט אין זיין נשמה, און דורך געוויסע מיסטישע פארמען זיך ווידער בעהעפטען מיט'ן געטליכען מקור. אבריינינגען די נשמה קאן מען איבערהויפט דורך „בלאנזשען" אדער דורך גלגול. די נשמה פון זינדיגען בעזעצט זיך נאך זיין טויט אין אנ'אנדער מענשען, און אויב זי ווערט נישט אויסגעבעסערט אין דעם דאזיגען נייעם קערפער, ווערט זי מגולגל אין א צווייטען מענשען, דערנאך אין א דריטען און אזוי ווייטער, ביז זי ווערט ריין. עס טרעפט זאגאר אמאל, אז די נשמה פון א מענשען ווערט מגולגל אין א חיה און מוז אויסשטעהן די גרעסטע ליידען, ביז זי געהט ארויס ריין פון זינד. די נשמה פון צדיקים ווערט מגולגל אין מענשען, וואס נאט האט זיי אנגעצייכענט א גרויסע צוקונפט אין לעבען. לויט געוויסע סמנים קאן מען זאגאר דערקענען, וואס פאר א גרויסע נשמה עס לעבט אין יעדען גרויסען מענשען. ווען אלע נשמות וועלן אבגערייניגט ווערן, דאן וועט קומען משיח. דעם דאזיגען ליכטיגען מאמענט קענען מיר אבער דערנעהנטען, ווען מיר זאלען זיך פערטיפען און אנשטרענגען אונזער רעליגיעזען רצון, ווייל צווישען דער און יענער וועלט עקסיסטירט א שטענדיגע, אונאויפהערליכע פערבינדונג: יעדעםווארט, יעדער טאט אויף דער וועלט מאכט א געוויסען רושם אויף יענער וועלט; פון א תפלה אדער פון א געוויסען רעליגיעזען מנהג הענגען אב גאנצע וועלטען, ווייל יעדע מינדסטע

רעליגיעזע תנועה אויף דער וועלט קאָן מאַכען אַ איבערקעהרעניש אין די אויבערשטע וועלטען. עס זענען פערהאַן געוויסע רעליגיעזע שפּרוכען, וואָס ווען זיי ווערן געזאָגט אין דעם ריכטיגען מאָמענט, אין דער געהעריגער גוטער שעה, קענען זיי ענדערן דעם גאַנצען גורל פון מענשען; דורך בעשווערן קען מען אַרויסטרייבען אַ דבוק און אויסהיילען פערשידענע קראַנקהייטען. די בעסטע צייט אויף זיך צו בעהעפטען מיט די העכערע וועלטען איז שבת. בעת די שבת׳דיגע סעודות זיצען אונבעמערקט „דער הייליגער זקן" (גאָט) און גאַנצע פמליות פון מלאכים. יעדער יום טוב האָט זיין סימבאָלישע בעדייטונג. אַזוי, צום ביישפּיעל, דער זיבעטער טאָג פון סוכות, הושענא רבה, האָט ביי די צפת׳ער מקובלים בעקומען אַ בעדייטונג פון צווייטען „יום כפור", ווען אויפ׳ן הימעל ווערט ענדגילטיג בעשלאָסען דער גורל פון מענשען אויף דעם קומענדיגען יאָהר; ערב הושענא רבה דאַרף מען אַ גאַנצע נאַכט וואַך זיין און פערברענגען אין לייענען שטיקלעך פון „זהר". אַלס הוספה צום „שלחן ערוך" פון ר׳ יוסף קאַראָ איז זאָגאַר אַרויסגעגעבען געוואָרן אַ אַפּאָקריפישער „שולחן ערוך אר״י", וואו עס זענען אויסגערעכענט אַלע סימבאָלישע צערעמאָניעס פון די מקובלים.

אויף אַזאַ אופן איז אין פּאַלעסטינאַ אין דער צווייטער העלפט פון 16-טען יאָהרהונדערט ענטשטאַנען די פּראַקטישע קבלה, וועלכע אונטערשיידעט זיך פון דער קבלה פון דער שפּאַנישער שול דערמיט, וואָס די לעצטע איז נאָר געווען אַ נייע רעליגיעזע מעטאַפיזיק און האָט מיט דער פּראַקטיק גאָרנישט געהאַט צו טאָן, ווערהענד די קבלה פון אר״י איז געווען דורכאויס פּראַקטיש, האָט געוואָלט ווירקען אויף דעם געפיהל און אויף די מעשים פון לעבעדיגען יודען. די גרויסע ליידען, וואָס יודען האָבען איבערגעלעבט אין ענדע פון מיטעלאַלטער, האָבען אַרויפגעלייט אַ שטעמפּעל פון טיעפען טרויער אויף דער יודישער נשמה. דערצו איז נאָך צוגעקומען דער איינדרוק פון די חורבות אין ארץ ישראל און די ערינערונג וועגען דער אַמאָליגער יודישער גרויסקייט, — דאָס אַלץ צוזאַמען האָט אויפגעוועקט אין דער יודישער נשמה אַ אונקלאָרע בענקשאַפט נאָך משיח דעם אויסלייזער. פיעל האָט זיך אויסגעוויזען, אַז דער מאָמענט איז שוין נאָהענט, אַז די יודישע צרות האָבען שוין איבערגעפילט דעם ברעג און אַז יעצט מוז שוין קומען יענע צייט, וועגען וועלכער עס האָבען גערעדט די נביאים. מ׳דאַרף זיך נאָר מכין זיין צום „קץ", מ׳דאַרף זיך נאָר פערטיעפען אין תפלה און אין קדושה, אַברי-

ניגען די נשמות דורך תשובה און דאַן וועט משיח קומען. דער „זהר", וואָס איז פריהער געווען פערשפּרייט נאָר אין געציילטע עקזעמפּליארען, איז גראָד צו יענער צייט אָבגעדרוקט געוואָרן צום ערשטען מאָל אין איטאַליען אין צוויי אויפלאַגען, אַזוי אַז ער איז געוואָרן פערשפּרייט צווישען אַ גרויסען קרייז פון יודישען פאָלק. בעזונדערס התלהבות'דיגע אָנהענגער האָט די מיסטישע לעהרע געפונען אין צפת, וואו נאָך אין די צייטען פון די איסיים פלעגען זיך הערן רעד וועגען „תשובה" און וועגען דער נאָהענטקייט פון דער „מלכות השמים". אין דער דאָזיגער שטאָדט, וואָס איז געווען בעזעצט כמעט דורכאויס פון יודען, האָט זיך אָרגאַניזירט אַ גרופּע פון מקובלים און פערחלומ'טע מיסטיקער, ווי שלמה אַלקאַביץ, משה קאָרדאָווערא, אליהו דע ווידאַס און אלישע עליקה. די מיטגלידער פון דער גרופּע פלעגען זיך פערזאַמלען יעדען פרייטאָג און זיך מתודה זיין איינער פאַר'ן צווייטען אין די זינד, וואָס זיי זענען בעגאַנגען פאַר דער וואָך. די גרופּע האָט זיך גערופען „סכת שלום" (דאָס געצעלט פון פרידען); און ווען דער אר"י איז צו זיי אַריינגעטרעטען אַלס מיטגליעד (אין 1570), האָט די גרופּע באַלד בעקומען פליגעל און ערוואָרבען אַ גרויסען איינפלוס אויף ברייטע יודישע קרייזען. די פּראַקטישע קבלה האָט בעשאַפען אין פאָלק אַ פאָרשטעלונג וועגען לעבען, ווי וועגען אַ „טאָל פון טרויער", ווייל דער מענש איז שטענדיג אַרומגערינגעלט פון שלעכטע גייסטער, וואָס שטרעבען איהם אומצוברענגען. דער יוד איז געוואָרן פעסימיסטיש געשטימט, פער'חושכ'ט, פערטרויערט און פערזונקען אין שטענדיגע מחשבות וועגען די שרעקליכע יסורים פון גיהנם, וועגען גלגולים און זינד. אין אַלגעמיין איז די פּראַקטישע קבלה געווען אַ שריט צוריק, ווייל דער אינטערעס צו גייסטיגער געזונטער אַרבייט איז אָבגעשוואַכט געוואָרען; צו די תרי"ג מצות און טויזענדער דינים פון תלמוד זענען יעצט צוגעקומען נייע דינים און מנהגים; די פאָראורטיילען צווישען פאָלק האָבען זיך פערמעהרט און צוגעגרייט אַ באָדען פאַר די פאַלשע משיחים, פאַר פערשידענע שאַרלאַטאַנען־פערשווערער און „אויסלייזער".

איין מעלה האָט די קבלה געהאַט, וואָס זי האָט אַ ביסעל אויפגעמונטערט דאָס געפיהל און אנשטאָט דעם טרוקענעם דין איז געשאַפען געוואָרען אַ אינטערעס צו דער אגדה און פּאָעזיע. צו יענער צייט האָט דער סאַלאָניקער געלעהרטער ר' יעקב בן חביב אַרויסגענומען אַלע אגדות פון תלמוד און אַרויסגעגעבען זיי אין אַ בעזונדער ווערק אונטער'ן

נאמען „עין יעקב". זיין זוהן ר' לוי בן חביב האט דאס ווערק דערנאך אויסגעבעסערט און דער „עין יעקב" איז געווארען א פאפולערער ספר צווישען יודען. אנשטאט די למדנים זענען איצט נעקומען די מגידים, וואס האבען געלערנט דאס פאלק אין א פאפולערער פארם, און אנשטאט די טרוקענע חקירות איז אנגענומען און באליעבט געווארן די אגדה, די פאעטישע ערצעהלונג. די דאזיגע ווירקונג פון דער אגדה איז זעהר בע־מערקבאר אין די דרושים פון ר' משה אלשיך, א תלמיד פון ר' יוסף קארו

איינער פון דער מיסטיקער־גרופע, ר' שלמה אלקבץ, איז דער אויטאר פון דעם שענעם הימן „לכה דודי", מיט וועלכען מען בעגריסט איצט דעם שבת אין אלע יודישע שוהלען. אין דעם הימן זעהט זיך ארויס דער מיסטישער קולט פון דער „שבת־מלכתא" אדער „כלה", וואס פער־בינדט דעם יודען מיט נאט, און דא הערט זיך אויך די טרויעריגע בענקשאפט נאך דער מוטער ציון, וואס דריקט זיך אויס אין די ליידענ־שאפטליכע ווערטער:

מקדש מלך, עיר מלוכה, קומי צאי מתוך ההפכה!
רב לך שבת בעמק הבכא!

אלקבץ האט אויך פערפאסט אנדערע מיסטישע תפלות און געשריבען פירושים צו פערשידענע ספרים פון דער ביבעל. ער איז געקומען קיין פאלעסטינא פון דער אייראפעאישער טערקיי און דארט געלערנט קבלה ביי דעם סאלאניקער פרוש ר' יוסף טייטאטצאק, וועגען וועלכען ס'האט זיך דערצעהלט, אז ער איז פירציג יאהר געשלאפען אויף א קורצער באנק, די פיס אראבגעהאנגען, כדי נישט צו האבען קיין הנאה פון שלאף. אין צפת איז אלקאביץ געווארען א אינטימער פריינד פון ר' יוסף קארו און איינער פון די גרינדער פון דער קבל'יסטישער גרופע, צו וועלכער עס איז דערנאך צוגעשטאנען דער אר"י. אין 1571 האט אלקבץ און זיינע חברים אין א בעזונדער „קול קורא" מודיע געוועזען דער וועלט, אז אין דער אנוועזענהייט פון א גרויסען פובליקום האט מען ארויסגעטריבען א דבוק פון איינער א קראנקער פרוי, אין צפת. דער דבוק זאל האבען זיך מתודה געוועזן פאר די קבל'יסטען, אז ער איז א גלגול פון איינעם א גרויסען בעל עבירה און האט זיך בעזעצט אין קערפער פון א משוגע'נער פרוי, כדי אויסצוקויפען זיך פון די פריהעריגע זינד. מיט גרויס מיה האט מען דעם דבוק ארויסגעטריבען פון קער־פער פון דער אומגליקליכער פרוי, וועלכע די מוסולמענער האבען גע־וואלט פערברענען, אלס א מכשפה

דער קרוב פֿון אַלקאַבּיץ, ר׳ משה קאָרדאָווערא (1522 — 70), איז געווען אַ אָנגעזעהענער טעאָרעטיקער פֿון דער נייער פּראַקטישער קבלה. ער האָט געפּרובט בעשאַפֿען אַ סיסטעמאַטישע קבל׳יסטישע טעאָריע און די אידעע וועגען צעהן ספירות איז אין זיין לעהרע שוין איינער פֿון די דאָגמאַטען, וואָס ווער עס גלויבט נישט אין איהם, ווערט גערעכענט פֿאַר אַנ׳אפּיקורוס. פֿון די דריי הייליגע ספרים: ביבעל, תלמוד און „זהר״, איז דער לעצטער, לויט דער מיינונג פֿון ר׳ משה קאָרדאָווערא, דער סאַמע וויכטיגסטער. אויב ר׳ משה איז געווען אַ גרויסע טעאָרעטישע קראַפֿט פֿון דער קבלה, איז זיין תּלמיד ר׳ אליהו דע-ווידאַס געווען זעהר פּאָפּולער צווישען יודען דורך זיין ספר „ראשית חכמה״, וואָס איז געוואָרן אַ נויטיגע זאַך אין יעדער פֿרומער יודישער שטוב. דער ספר איז געגרינדעט אויף דעם זאַץ „ראשית חכמה יראת ד׳״, און דער פֿערפֿאַסער בעמיהט זיך טאַקי אָנצעוואַרפֿען אַזאַ יראה אויף זיינע לעזער. מיט שרעקליכע פֿאַרבען שילדערט ער די יסורים פֿון גיהנם און פֿאָדערט פֿון אַלעמען עפּענטליכע תשובה און יסורים. אַזוי, צום ביישפּיעל, איינער, וואָס איז בעגאַנגען דעם חטא פֿון זנות, דאַרף ווינטער יעדען טאָג זיצען אַ שעה נאַקעטערהייד אין שנעע אָדער אין קאַלט וואַסער, און זומער — צווישען פֿליגען און בינען, וואָס זאָלען בייסען זיין לייב. אַ רכילות׳ניק אָדער פּראָצענטניק, וואָס וויל תשובה טאָן, דאַרף מחילה בעטען ביי די, וואָס ער האָט בעליידיגט, דערנאָך פֿאַסטען פֿירציג טעג, אָפֿען זיך מתודה זיין אין שוהל און דערנאָך בעקומען אַ געוויסע צאָהל מלקות. — דער „ראשית חכמה״ איז שפּעטער אָבגעדרוקט געוואָרן עטליכע מאָל און איז געוואָרן זעהר פֿערשפּרייט צווישען פֿאָלק.

אויסער די ספרים, וואָס זענען ערשינען מיט׳ן נאָמען פֿון מחבר, זענען אין יענער צייט אַרויס אויך פֿיעל קבלה-ספרים אָהן אַ נאָמען פֿון פֿערפֿאַסער און שפּעטער האָט מען די אַלע ספרים צוגעשריבען דעם אר״י אליין. עס זענען אויך געווען פֿערשפּרייט פֿאַר יחידי סגולה נישט-געדרוקטע כתבים און די אַמאַטאָרען פֿלעגען דערפֿאַר צאָהלען גרויסע געלדער. פֿון דער דאָזיגער אַפּאָקריפֿישער (אָהן נאָמען פֿון מחבר) ליטעראַטור זענען צוזאַמענגעשטעלט געוואָרען שפּעטער די בעוואוסטע קבלה-ספרים: „עץ חיים״, „ספר כונות״, „גלגולים״ און אַנדערע, ווי אויך „שבחי אר״י״ און „חזיונות חיים וויטאַל״.

די רעליגיעזע פּאָעזיע האָט דעמאָלט געהאַט אַ טאַלאַנטפֿולען

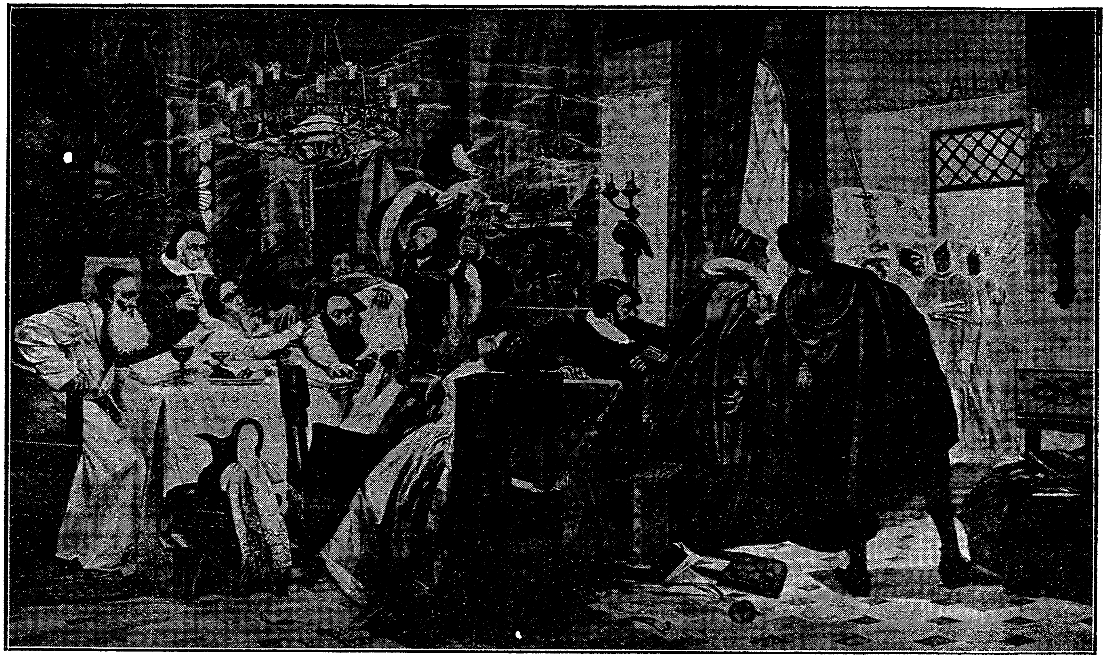

מײמאָן — דער „סדר" בײ די אנוסים

פֿערטרעטער אין דער פֿערזאָן פֿון ר׳ ישראל נאַגאַראַ, רב אין דמשק און עזה. זיינע שוהל-פּזמונים אויף העברעאיש און תרגום-לשון, וואָס זענען צונויפֿגעזאַמעלט אין ספר „זמירות ישראל״, זענען דורכגעדרונגען מיט אַ טיפֿען רעליגיעז-נאַציאָנאַלען געפֿיהל. פֿיעל פֿון זיי זענען אַריינגענומען געוואָרן אין די סידורים און בעזונדער פּאָפּולער איז זיין פּזמון „יה רבון״, וואָס איז אַריין אין דער זאַמלונג פֿון די שבת׳דיגע זמירות.

אין 16-טען יאָהרהונדערט זענען אין טערקיי פֿערעפֿענטליכט געוואָרן איינִיגע היסטאָרישע ערינערונגען, וואָס האָבען נישט ווינציג מיטגעהאָלפֿען צו פֿערשטאַרקען דאָס נאַציאָנאַלע געפֿיהל. אין 1550 איז אין טערקיי ערשיענען אַ מערקווירדיגע היסטאָרישע חראָניק פֿון די יודישע צרות אין מיטעל-אַלטער, מיט׳ן נאָמען „שבט יהודה״. דאָס דאָזיגע בוך איז אַ ווערק, אויף וועלכען עס האָבען געאַרבייט דריי דורות. אָנגעהויבען האָט איהם שרייבען דער געלעהרטער ר׳ יהודה איבן-ווערגי, וואָס האָט געלעבט אין סעוויליע אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 15-טען יאָהרהונדערט; דעם גרעסטען טייל פֿון בוך האָט דערשריבען זיין זוהן אָדער אייניקעל שלמה איבן-ווערגי, וואָס איז ענטלאָפֿען פֿון פּאָרטוגאַל קיין טערקיי, און אַרויסגעגעבען האָט דעם ספר, מיט איינענע הוספות, דער זוהן פֿון ר׳ שלמה, ר׳ יוסף איבן-ווערגי, אַ רב אין אַדריאַנאָפּאָל. אין שבט יהודה ווערען אויספֿיהרליך געשילדערט די עפּיזאָדען פֿון דער געשיכטע פֿון די רדיפֿות אויף יודען אין שפּאַניען און אין פֿראַנקרייך; בעזאָנדערס אויספֿיהרליך ווערען אַרומגערעדט די דיספּוטען צווישען די יודישע געלעהרטע און די קאַטוילִיקען. די שילדערונגען אין דעם ספר זענען געשריבען אָהן אַ שום חראָנאָלאָגישער אָרדנונג; דערפֿאַר איז אָבער דאָס גאַנצע בוך געשריבען אין אַ איינפֿאַכען שענעם סטיל און דער איינדרוק איז זעהר אַ שטאַרקער. דער „שבט יהודה״ איז נאָך איצט אויך איינער פֿון די הויפּט-קוועלן פֿאַר דער געשיכטע פֿון יודען אין מיטעל-אַלטער

יעדער פֿרישער אומגליק, יעדער נייער שייטערהויפֿען און גירוש אין שפּאַניען און אין פּאָרטוגאַליען האָט פֿערשטאַרקט די יודישע אויסוואַנדערונג, וואָס האָט זיך גרופּען אָדער מאַסענווייז אַ לאָז געטאָן קיין טערקיי זוכען אַ היים און אַ בית-מקלט פֿון די שרעקליכע יסורים. און אויף דעם וועג פֿון די פֿערטריבענע און פֿערוואָגעלטע איז דער ערשטער עטאַפּ געווען איטאַליען. צו די איטאַליענישע פּאָרטען האָבען זיך די שפּאַנישע

און פּאָרטוגעזישע מגורשים אַ לאָז-געטאָן מאַסענווײַז און ערשט פֿון דאָרטען האָבען זײ זיך געלאָזען קײן טערקײַ. פֿיעל יודען זענען אָבער אױך פֿערבליבען אין איטאַליען און פֿון די פּאָרטען זיך פֿערשפּרײט איבער די אינערליכע פּראָווינצען פֿון לאַנד. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז דער יודישער צענטר אין איטאַליען זאָל בעדײַטענד פֿערגרעסערט ווערן; אָבער צוזאַמען דערמיט זענען יודען געוואָרן פֿיעל מעהר בעמערקבאַר און אַנגעזעהענער אין די אױגען פֿון דער אַרומיגער בעפֿעל-קערונג, און די „יודענפֿראַגע“, וואָס האָט פֿריהער, ווען די יודישע בעפֿעלקערונג אין איטאַליען איז נאָך געווען גאָר קלײן, נישט עקסיסטירט, איז איצט, אין 16-טען יאָהרהונדערט, אַרױפֿגעשווימען אױף דער טאַגעס-אָרדנונג און פֿאַר די איטאַליענישע יודען האָט זיך אָנגעהױבען אַ נײַע עפּאָכע פֿון צרות און אױפֿרעגונגען.

אין אײניגע ערטער האָבען די ספֿרד'ישע עמיגראַנטען פֿון די יודען און מאַראַנען, צווישען וועלכע עס זענען געווען נישט ווינציג באַנקירען, סוחרים און נוצליכע אונטערנעהמער, געפֿונען אַ גוטע אױפֿנאַהם און די מאַכט האָט זאָגאַר געקוקט צווישען די פֿינגער אױף די אַנטלאָפֿענע מאַראַנען, וואָס זענען אין איטאַליען בפֿרהסיא ווידער געוואָרען יודען. אָבער אין דעם מעהרסטען טײל איטאַליענישע שטעדט האָבען די יודישע האַנדעלס-פֿעהיגקײטען אַרױסגערופֿען בײַ דער קריסטליכער בעפֿעלקערונג אַ פּחד פֿאַר קאָנקורענץ. צו די עקאָנאָמישע סבות איז נאָך צוגעקומען דער רעליגיעזער האַס און פֿאַר די עמיגראַנטען, ווי פֿאַר די געבירטיגע איטאַליענישע יודען, האָבען זיך אין אָנהױב פֿון 16-טען יאָהרהונדערט אָנגעהױבען די מיטעלאַלטערישע פֿערפֿאָלגונגען מיט אַלע זײערע אַכזריות'ען.

די ערשטע איז אַרױפֿגעטרעטען אױף דעם וועג די ווענעציאַנישע רעפּובליק. דאָ איז דער אַרײַנפֿלוס פֿון די רײַכע און געבילדעטע ספֿרדים און זײער אָנטײל אין דער גרױס-אינדוסטריע געווען פֿון אײן זײַט נוצליך פֿאַר דער רעפּובליק; פֿון דער צווײטער זײַט האָבען אָבער די ספֿרדים, אַלס פֿעהיגע קאָנקורענטען, אַרױסגערופֿען אַ פּחד בײַ די קריסטליכע סוחרים.

און די אינטערעסען פֿון דעם האַנדעלס-קלאַס האָבען ענדליך גובר געווען די אינטערעסען פֿון דער מלוכה. אין 1516 זענען די וועגעציאַנישע יודען געצוואונגען געוואָרן, זיך איבערצוטראָגען פֿון די צענטראַלע טײלען פֿון שטאָדט אין אַ בעזונדער קוואַרטאַל (אָדער „ghetto“, שפּעטער

איז דער דאָזיגער ספּעציעל-איטאַליענישער טערמין „געטאָ“ איבערגעגאַנגען אויך פֿאַר די יודען פֿון אַנדערע לענדער און פֿערבליבען נאָך ביז היינט); דערמיט איז צום ערשטען מאָל איינגעפֿיהרט געוואָרען פֿאַר יודען אַ בעזונדער תחום-המושב און זיי זענען בעגרענעצט געוואָרען אין זייער האַנדעלס-ספֿערע. אַ צווייטע פּאָרט-שטאָדט, גענואַ, האָט אָנגענומען געגען יודען אַנדערע בעגרענצונגס-מיטלען: יודען האָבען געמוזט טראָגען ספּעציעלע צייכענס אויף די מלבושים און וואוינען דאָרט האָבען געמעגט נאָר הורטאָווע סוחרים און דאָקטוירים, וואָס האָבען געהאַט אַ ערלויבניש פֿון פּויפּסט צו פּראַקטיצירען.

גאָר אין אַ בעזונדער לאַגע האָבען זיך געפֿונען די יודען פֿון דרום-איטאַליען. בשעת יודען זענען פֿערטריבען געוואָרען פֿון שפּאַניען, איז קעניג פֿון נעאַפּאָל געוועזען דער לעצטער פֿאָרשטעהער פֿון דער אַראַגאָנער דינאַסטיע אין איטאַליען, פֿערדינאַנד דער ערשטער. אַזוי ווי דאָס נעאַפּאָלער קעניגרייך איז נישט געשטאַנען אונטער דער העכערער שליטה פֿון שפּאַניען, האָט דער בעפֿעהל פֿון 1492 וועגען אַרויסטרייבען יודען פֿון אַלע שפּאַנישע פּראָווינצען נישט בעצויגען זיך אויף נעאַפּאָל. דאָרט האָט טאַקע זיך בעזעצט איינע פֿון די ערשטע גרופּען שפּאַנישע מגורשים מיט ר׳ יצחק אַבאַרבאַנעל אין דער שפּיץ, וועלכע זענען דורכ׳ן קעניג פֿריינדליך אויפֿגענומען געוואָרען; ווען צווישען די פֿערמאַטערטע אימיגראַנטען האָט זיך שפּעטער פֿערשפּרייט די פּעסט, און די קריסטליכע בעפֿעלקערונג האָט אָנגעהויבען פֿאָדערן, אַז מען זאָל די יודען אַרויסטרייבען פֿון נעאַפּאָל, כּדי די עפּידעמיע זאָל זיך נישט פֿערשפּרייטען ווייטער, האָט פֿערדינאַנד זיך אַרויסגעוויזען אויף אַזוי פֿיעל ערליך און הומאַניש, אַז ער האָט דעם פֿערלאַנג נישט ערפֿילט און אָנשטאָט דעם האָט ער געהייסען אויסבויען פֿאַר די אומגליקליכע קראַנקע שפּיטאָלען און זיי בעזאָרגען מיט דאָקטוירים און עסען. דערוויסענדיג זיך וועגען די פֿינאַנציעלע פֿעהיגקייטען פֿון געלעהרטען און געוועזענעם קאַסטילישען פֿינאַנסיסט, ר׳ יצחק אַבאַרבאַנעל, האָט דער קעניג פֿערדינאַנד איהם אַריינגענומען אין הויף און איהם געגעבען אַ שטעל אין פֿינאַנץ-מיניסטעריום; די שטעל האָט אַבאַרבאַנעל פֿערנומען אויך שפּעטער ביים קעניג אַלפֿאָנס. שפּעטער האָט ער געמוזט צוזאַמען ליידען מיט׳ן קעניג און צוזאַמען מיט איהם אין גלות געהן: אין 1495 האָט דער פֿראַנצויזישער קעניג קאַרל VIII, וועלכער איז שוין פֿון לאַנג געוועזען דער פּרעטענדענט אויף דער נעאַפּאָלער קרוין, איינגענומען נעאַפּאָל, און אַבאַרבאַנעל

צוזאַמען מיט זײַן בעשיצער אַלפֿאָנס האָבען געמוזט אַנטלױפֿען פֿון שטאָדט. אַבאַרבאַנעל האָט דערבײַ פֿערלױרען זײַן גאַנץ פֿערמעגען, זײַנע ספֿרים און האַנדשריפֿטען, װאָס זענען געװען בײַ איהם טײַערער פֿון אַלץ. פֿריהער האָט ער בעגלײַט דעם אַראָבגעװאָרפֿענעם קעניג אַלפֿאָנס קײַן סיציליען, װאוהין יענער איז אַנטלאָפֿען, דערנאָך איז ער אַריבערגעפֿאָהרען אױף דער אינזעל קאָרפֿא און ענדליך זיך בעזעצט אין שטעדטעל מאָנאָפּאָל. דאָ האָט אַבאַרבאַנעל זיך געקאָנט װידער נעהמען צו זײַן ליטעראַרישער טעטיגקײַט, װאָס ער האָט אַזױ ליעב געהאַט: ער האָט דאָ פֿערענדיגט זײַן פּירוש צו תנ״ך, װאָס ער האָט אָנגעהױבען שרײַבען נאָך אין שפּאַניען, און אָנגעשריבען אַ רײַהע אַנדערע ספֿרים. אין 1503 איז ער אַריבערגעפֿאָהרען קײַן װענעדיג און דאָרט פֿערבראַכט זײַנע לעצטע יאָהרען; געשטאָרבען איז ער אין װענעדיג און מקבר געװען האָט מען איהם אין פּאַדוא, װאוהין מען האָט איבערגעפֿיהרט זײַן קערפּער.

נאָך אַ צעהניעהריגער מלחמה צװישען פֿראַנקרײַך און שפּאַניען מיט דײַטשלאַנד איז דאָס נעאַפּאָלער קעניגרײַך אַרײַנגעפֿאַלען אין די הענד פֿון בעריהמטען צורר היהודים, דער שפּאַנישער קעניג פֿערדינאַנד דער קאַטױליק, װעלכער האָט בעשטימט אַלס הערשער אין נעאַפּאָל װיצע=קעניגען. דער ערשטער װיצע=קעניג גאָנזאַלװאָ דע=קאָרדאָװאַ האָט פֿערטײַדיגט יודען און נישט געלאָזען זײ אַרױסטרײַבען פֿון לאַנד. װיזען פֿערדינאַנד האָט געפֿאָדערט, אַז נעאַפּאָל זאָל אָבגערײניגט װערן פֿון די „אונגלױביגע״, האָט גאָנזאַלװאָ איהם אָבגעענטפֿערט, אַז יודען אין נעאַפּאָל זענען דאָ זעהר װיניג און אױב מען װעט זײ פֿון דאָרטען אַרױסטרײַבען, װעלן זײ מיטנעהמען מיט זיך זײערע קאַפּיטאַלען און איבערפֿיהרען זײ קײַן װענעדיג, װאָס קאָנקורירט אין האַנדעל מיט נעאַפּאָל. פֿערדינאַנד האָט ענדליך מסכּים געװען, פֿאָרלױפֿיג צו לאָזען יודען װײַטער װאױנען אין נעאַפּאָל, אָבער דערפֿאַר האָט מען אָנגעהױבען רודפֿ׳ן די מאַראַנען, װאָס זענען אַהין ענטלאָפֿען פֿון שפּאַניען און פּאָרטוגאַליען. עס איז געגרינדעט געװאָרן אַ אינקװיזיציע, װאָס האָט נאָכגעשפּיאָנירט די מאַראַנען און פֿערפֿאָלגט די, װאָס מען האָט געחאַפּט אין „אונגלױבען״.

אין יענער צײַט האָט בײַם ליבעראַלען גאָנזאַלװאָ געדיענט אַלס הױז=אַרצט דער זוהן פֿון ר׳ יצחק אַבאַרבאַנעל, יהודה=לעאָן אַבאַרבאַנעל, דער מחבר פֿון די בעװאוסטע „דיאַלאָגען װעגען ליעבע״, װאָס ער

האָט אָנגעשריבען אויף איטאַליעניש. נאָכדעם ווי גאָנזאַלוואָ איז געפֿאַלען (אין 1507) האָט לעאָן אַבאַרבאַנעל אַ געוויסע צייט געוואוינט ביי זיין פֿאָטער אין ווענעדיג און דערנאָך אין גענוא (ער איז געשטאָרבען אין יאָהר 1535). ביי דעם שפּעטערדיגען וויצע־קעניג פֿון נעאַפּאָל דאָן־פֿעדראָ האָט אַלס פֿינאַנס־אַגענט געדיענט דער צווייטער זוהן פֿון ר׳ יצחק אַבאַרבאַנעל, שמואל, אַ טאַלאַנטפֿאָלער פּאָליטיקער, אַ מענש מיט אַ ברייטער נאַטור און זעהר איידעלען כאַראַקטער. זיין פֿרוי, בענוועניראַ, האָט גע׳שמ׳ט אַלס קלוגע און גוטהערציגע, און איז געוועזען אַ נאָהענטע חבר׳טאָרין פֿון דעם וויצע־קעניגס טאָכטער לעאָנאָראַ, וואָס האָט חתונה געהאַט מיט דעם הערצאָג קאָזמאַ מעדיטשי. דאָס אַלץ האָט אָבער נישט געקאָנט אָבראַטעווען די יודען פֿון אומגליק, וואָס איז אויף זיי געקומען אומגעריכט: ווען דער דייטשער אימפּעראַטאָר און שפּאַנישער קעניג, קאַרל V, האָט אין יאָהר 1530 געמאַכט זיין טריומף־רייזע איבער איטאַליען, האָבען די קלעריקאַלען ביי איהם גע׳פּועל׳ט אַרויסצוטרייבען די יודען פֿון נעאַפּאָל, ווייל זיי ציהען אָב די מאַראַנען פֿון קריסטענטום. עס האָבען נישט געהאָלפֿען די אַלע בקשות פֿון אַבאַרבאַנעל און פֿון דער טאָכטער פֿון וויצע־קעניג, לעאָנאָראַ, — זיי האָבען נאָר געקאָנט פּועל׳ן ביים קעניג קאַרל, אַז די גזירה זאָל אויף אַ קלייגער צייט אָבגעלעגט ווערן.

אין 1533 האָט ער אַרויסגעגעבען אַ בעפֿעהל, אַז אַלע יודען פֿון נעאַפּאָל און דער אומגעגענד זאָלען פֿערלאָזען דאָס לאַנד; דער וויצע־קעניג דאָן־פֿעדראָ, וואָס איז געוועזען געגען דער דאָזיגער אַכזריות׳דיגער גזירה, און ר׳ שמואל אַבאַרבאַנעל האָבען ווידער גע׳פּועל׳ט ביים קעניג, אָבצולעגען דעם גירוש אויף 10 יאָהר, אָבער קאַרל האָט נישט אויסגעהאַלטען דעם טערמין, און אין 1540 האָט ער ווידער בעפֿוילען, אַז יודען זאָלן פֿערלאָזען דאָס לאַנד. דאָ האָבען שוין קיין תחנונים נישט געקענט העלפֿען, און טויזענדער יודען האָבען געמוזט פֿערלאָזען נעאַפּאָל, וואָס איז אַ לאַנגע צייט געוועזען אַ בית־מקלט פֿאַר די פֿערטריבענע פֿון שפּאַניען און פּאָרטוגאַליען. אייניגע האָבען זיך געלאָזען קיין טערקיי, אַנדערע — אין די צענטראַלע פּראָווינצען פֿון איטאַליען, וואו יודען האָבען געמעגט וואוינען. צוזאַמען מיט די פֿערטריבענע איז געגאַנגען אויך ר׳ שמואל אַבאַרבאַנעל, הגם איהם, אַלס אויסנאַהם, האָט מען ערלויבט ווייטער צו בלייבען אין נעאַפּאָל — ער האָט נישט געוואָלט אָננעהמען דעם חסד און בלייבען אין אַ לאַנד, וואָס האָט פֿערטריבען זיינע ברידער,

די רוימישע פּויפּסטען האָבען אין דער ערשטער העלפט פון 16־טען יאָהרהונדערט מיט קיין זאך נישט געשטערט דער יודישער בעפעלקערונג און זאָגאר זיך ווינציג געקימערט וועגען דעם, וואָס די מאראנען טרעטען אָב פון קריסטענטום. אזעלכע פּויפּסטען, ווי אלעקסאנדער VI, יוליוס II, זענען געווען פיעל מעהר ערהליך צו וועלטליכע לעבּ־יונגען, ווי צו גאָט־דינער. זיי האָבען זיך ווינציג אינטערעסירט מיט דער קירכע און מיט די קאנאָנישע געזעצען און זיך נאָר געסטאַרעט צו לעבען א גוטען טאָג. דעריבער האָבען זיי רוהיג צוגעזעהן דעם וואוקס פון דער יודישער בעפעלקערונג אין רוים און אין אַנדערע שטעדט וואָס האָבען געהערט צו די פּויפּסטען, און אליין זיך בענוצט מיט דער טעטיגקייט פון די יודישע דאָקטוירים און פּאָליטישע טוער. ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 16־טען יאָהרהונדערט האָט זיך אָנגעהויבען א שרעקליכע קאטוילישע רעאַקציע, וואָס האָט פערשאַפט אונגעוועהנליכע ליידען די יודען פון די פּויפּסט־לענדער.

די רוימישע קירכע, וואָס איז צו יענער צייט געווען רואינירט און דערשלאָגען דורך די קלעפּ פון דער רעפאָרמאציע, האָט זיך גענומען פערטיידיגען מיט געוועהר אין די הענד, און אָנגעשטרענגט די לעצטע בחות צו ראטעווען האָטש דאָס, וואָס איז מעגליך. א גרויסען טייל פון אייראָפּאַ האָבען די פּויפּסטען שוין געהאַט פערשפּיעלט, זייער גייסטיגער אויטאָריטעט איז שטאַרק געפאַלען דורך דער רעפאָרמאַציאָנס־בעוועגונג; די קירכע האָט דעריבער געמוזט דורך יעזואיטישע מיטלען, אינקוויזיציעס, טורמעס און עגוים אָבהיטען און פערפעסטיגען די לעצטע קליינע סטאַדע, איבער וועלכער זי האָט נאָך א שליטה געהאַט. געגען דעם גרעסטען פאקטאָר פון דער ענטוויקלונג פון מענשליכען געדאַנק — ביכער־דרוק־קערײַ — ווערט אויפגעשטעלט די פּויפּסטליכע צענזור, וואָס דריקט יעדען פרייען געדאַנק און לאָזט נישט צו קיין פרייע שאַפונג. געגען דעם שטאַרקסטען קולטור־פאַקטאָר — די פרייהייט פון געוויסען און געדאַנק — ווערט אַרויסגעשטעלט דער אָרדען פון די יעזואיטען, וואָס פערהאַפען אין זייערע הענד די ערציהונג פון די קינדער און ווערן די אינקוויזיטאָרען פון דער מענשליכער נשמה. האַס, רעליגיעזער פאַנאַטיזם און אינקוויזיציאָנס־מיטלען ווערן די הערשער פון געדאַנק און געוויסען, און די ערשטע קרבנות פון דער פּויפּסטליכער אינקוויזיציע זענען, נאַטירליך, די יודען.

די רוימישע יעזואיטען און אינקוויזיטאָרען האָבען אַלערערשטענס זיך גענומען צום תלמוד. א דאַנק דער ערפינדונג פון דרוק האָט דער

Ego sum Papa (איך בין דער פּויפּסט)
אַ קאַריקאַטור אויף דעם פּויפּסט אַלעקסאַנדער VI

תלמוד צו יענער צייט אנגעהויבען זיך צו פערשפרייטען איבער איטאליען אין א אונגעהויערער צאהל. פון ענדע 15-טען יאהרהונדערט האבען אין פערשיעדענע דרוקערייען אין איטאליען זיך אנגעהויבען דרוקען איינצעלנע מסכתות פון תלמוד און אין יאהר 1520 האט דער בעוואוסטער דרוקער דניאל באמבערג אין ווענעדיג ארויסגעגעבען גאנץ תלמוד בבלי מיט פירושים.

די שנעלע פערשפרייטונג פון תלמוד צווישען יודען האט, נאטירליך, נישט געקאנט רוהיג לאזען די יעזואיטען, און די רוימישע צענזור האט זיך גענומען צו רעפרעסיעס. מ'האט נאר פריהער געדארפט געפינען פארמעל עפעס א פתחון-פה דערצו, און דאס איז לייכט דערגרייכט געווארן דורך עטליכע יודישע משומדים, וואס האבען בעשטעטיגט די אלטע לעגענדע, אז אין תלמוד געפינען זיך פיינדליכע שטעלן געגען קריסטענטום. דאן האט דער פויפסט יוליוס III (אין יאהר 1553) ארויסגעגעבען א דעקרעט וועגען פערניכטען דעם „שעדליכען" תלמוד. די שפיאנען פון דער אינקוויזיציע האבען באלד זיך גענומען צו מאכען רעוויזיעס אין די יודישע הייזער, צוגענומען אלע עקזעמפליארען פון תלמוד און אין ראש-השנה זענען אויף איינעם פון די רוימישע פלעצער עפענטליך פערברענט געווארן טויזענדער קאנפיסקירטע עקזעמפליארען פון תלמוד. אזעלכע קאנפיסקאציעס און אוטא-דא-פע'ס זענען פארגעקומען אויך אין ווענעדיג, פערארא, מאנטוא און אנדערע איטאליענישע שטעדט. די אלע בקשות פון די יודען ביים פויפסט, אז מען זאל אבשאפען דעם דעקרעט, האבען נישט געהאלפען, און דער פויפסט האט נאר געטאן דעם חסד, וואס ער האט ערקלערט, אז קאנפיסקירען און פערברענען דארף מען נאר דעם תלמוד און נישט אנדערע יודישע ספרים.

ווען אלס פויפסט, אונטער'ן נאמען פאאול IV (1555 — 59), איז אויסגעקליבען געווארן דער קארדינאל קאראפא, דער קאפ פון די עקסטרע רעאקציאנערן, האט מען אנגעהויבען איבערגעהן פון אינקוויזיציע אויף די יודישע ספרים צו אינקוויזיציע אויף די יודען אליין. פאאול IV האט מיט זיין בלינדען פאנאטיזם און אכזריות געבראכט די קאטוילישע רעאקציע צו אזא שרעקליכען טעראר, וואס האט אויפגערעגט זאגאר די גלויביגע קאטוילקען אליין. ווי נאר ער האט איבערגענומען די ממשלה אין זיינע הענד, האט ער ארויסגעגעבען געגען יודען צוויי „בולעס". אין איינער פון זיי האט ער בעפוילען ארויפצולעגען אויף יעדער יודישער שוהל א אבצאהלונג פון 10 דוקאטען לטובת די „קאטעכומאנען",

ד. ה. די יודען, וואס גרייטען זיך איבערצוגעהן אין קריסטליכען גלויבען; מיט דעם בעפעהל איז דער פויפסט נאר אויסען געווען צו בעליידיגען דאס רעליגיעזע געפיהל פון דער פערהאסטער יודישער נאציע. אין דער צווייטער בולא האט דער פאנאטישער פויפסט בעשטעטיגט די אלטע בעגרענצונגען געגען יודען פון דעם קירכען-קאנגרעס. יודען אין יעדער שטאדט מעגען וואוינען נאר אין א בעזונדער קווארטאל, וואס דארף ביינאכט אפגעשלאסען ווערען דורך בעזונדערע טויערען; און דארט מעגען זיי האבען נאר איין שוהל. זיי דארפען אויך טראגען ספעציעלע צייכענס: מענער: געלע היטלען, און פרויען — געלע טיכער. קריסטען ווערט פערבאטען צו דינען ביי יודען אלס הויז-דינער, באנעס אדער אמען; קורירען זיך ביי יודישע דאקטוירים און בעטייליגען זיך אין יודישע שמחות. די געטא-איינוואוינער ווערט ערלויבט צו פיהרען קליינעם האנדעל, איבערהויפט מיט אלטווארג, אדער געבען געלד אויף פראצענט (נישט מעהר ווי 12); אונבעוועגליכע פערמעגענס טארען זיי נישט האבען, און די הייזער און נחלאות, וואס זיי האבען שוין ערווארבען ביז דעם בעפעהל, מוזען זיי אין פערלויף פון זעקס חדשים פערקויפען. די דאזיגע שרעקליכע געזעצען האבען געבראכט יודען אי א אונגעוועהנליכען מאטעריעלען חורבן, אי א שרעקליכע בעליידיגונג. אין רוים האבען פיעל יודען פערקויפט זייערע הייזער און פערלאזען דאס לאנד. נאר די שנאה פון פויפסט צו יודען האט דערמיט זיך נאך נישט איינגעשטילט; איינמאל אין א אויפגערעגטען מאמענט האט ער אפגעגעבען א געהיימען בעפעהל אונטערצוצינדען אלע יודישע הייזער אין רוים. צום גליק, האט דער קארדינאל פארנעזע איינגעהאלטען דעם דאזיגען וואהנזיניגען בעפעהל און אויפ'ן צווייטען טאג האט דער פויפסט צ׳ליין הרטה געהאט און צוריקגעצויגען די גזירה.

מיט א בעזונדער צארן און האס האט דער פאנאטישער פויפסט זיך גענומען צו די מאראנען. די שטאדט אנקאנא איז אין דער ערשטער העלפט פון 16-טען יאהרהונדערט געווען דער הויפט-צענטער, וואוהין עס האבען עמיגרירט די אנטלאפענע מאראנען. די פריהעריגע פויפסטען האבען די מאראנען צו רוה געלאזען, און נאר פאאול IV האט זיך ארומגעזעהן, אז צו-גוט לעבט זיך ביי איהם די ערעטיקער און אונגלויביגע, און ער האט ארויסגעגעבען א בעפעהל צו ארעסטירען אלע מאראנען און זיי איבערגעבען אין די הענד דער אינקוויזיציע. פיעל מאראנען, וואס האבען זיך דערוואוסט וועגען דעם געהיימען בעפעהל, האבען

בעוויזען צו אַנטלויפען, די איבעריגע, אַנ׳ערך הונדערט מענשען, זענען אַרעסטירט געוואָרן און פערוואָרפען געוואָרן אין די טורמעס פון דער אינקוויזיציע. צווישען די אַרעסטירטע האָבען זיך געפונען עטליכע מאַראַנען טערקישע אונטערטאַנען, וואָס זענען געקומען קיין אַנקאָנאַ צוליעב געשעפטליכע ענינים. ווען אין קאָנסטאַנטינאָפאָל האָט מען זיך דערוואוסט וועגען זייער אַרעסט, האָט דער מיניסטער יוסף נשיא געבעטען דעם סולטאַן סולײמאַן, ער זאָל זיך אָננעהמען פאַר זיי. דער סולטאַן האָט באַלד געשיקט אַ פּראָטעסט צום פּויפּסט נעגען דעם אונגעזעצליכען אַרעסט פון זײַנע אונטערטאַנען און געפאָדערט, אַז מען זאָל די אַרעסטירטע תיכף בעפרײַען, סטראַשענדיג, אַז אויב מען וועט זיי ניט בעפרײַען, וועט מען אָננעהמען רעפּרעסיעס נעגען די קאַטוילּיקען, וואָס וואוינען אין טערקײַ. דער פּויפּסט האָט, נאַטירליך, געמוזט נאָכגעבען די פאָדערונג פון מאָנאַרך, פאַר וועלכען עס האָט דעמאָלט געציטערט גאַנץ אײראָפּאַ. נאָר דערפאַר האָט ער אויסגעגאָסען זײַן צאָרן אויף יענע אַרעסטירטע מאַראַנען, פאַר וועלכע עס איז נישט געווען, ווער ס׳זאָל זיך אָננעהמען: זיי זענען דורכ׳ן אינקוויזיציאָנס-געריכט פער׳משפט געוואָרן צום פערברענען. די פער׳משפט׳ע האָט מען פאָרגעלעגט אָדער תשובה טאָן אויף זײערע זינד און צוזאָגען, אַז זיי וועלן שוין מעהר פון קריסטענטום ניט אָבטרעטען, אָדער זיך לאָזען פערברענען לעבעדיגערהייד. 60 פון זיי (לויט אַ אַנדער נוסח 38) האָבען זיך בעשלאָסען, ווידער אָנצוטאָן אויף זיך די מאַסקע פון קריסטענטום. זיי זענען, ווי פערברעכער, פערשיקט געוואָרן אויף שיפען צו דער אינזעל מאַלטאַ, וואו מען האָט זיי געדאַרפט האַלטען אונטער אַ שטרענגע השגחה, נאָר אויפ׳ן וועג האָט זיי אָבגעגאָלטען זיך אויסצורײַסען און צו אַנטלויפען קײַן טערקײַ. די איבעריגע מאַראַנען האָבען בעשלאָסען בעסער צו שטאַרבען פאַר זײער אמונה, און מיט אויסרופען: „שמע ישראל, ד׳ אלהינו, ד׳ אחד!״ זענען זיי פערברענט געוואָרן אויף אַ שײַטערהויפען (סיון 1556).

די ידיעה וועגען די מערטירער אין אַנקאָנאַ האָט דערוועקט צווישען אַלע יודען אין איטאַליען געפיהלען פון וועהטאָג און פערביטערונג. אַ גרופּע מאַראַנען, וואָס זענען אַנטלאָפען פון אַנקאָנאַ קײַן פעזאַראָ, האָבען זיך דאַן בעשלאָסען אויף אַ דרײַסטען שריט. אַנקאָנאַ און פעזאַראָ, צוויי נאָהענטע פּאָרטען פון אַדריאַטישען ים, האָבען שוין פון לאַנג געפיהרט צווישען זיך אַ שטאַרקע קאָנקורענץ פאַר דער איבערהאַנד אין דעם האַנדעל מיט דעם טערקישען ברעג לעוואַנט. אין דער

ערשטער העלפט פון 16=טען יאהרהונדערט פלעגען די לעוואנטישע שיפען אמעהרסטענטייל אריינגעהן קיין אנקאנא, ווייל די דארטיגע יודען און מאראנען האבען געהאט גרויסע האנדעלס=בעציהונגען מיט זייערע ברידער אין טערקיי. ווען דער הערשער פון פעזארא, הערצאג פעזארא, האט אריינגעלאזט צו זיך די אנטלאפענע מאראנען פון אנקאנא, האט ער דאס געטאן נישט אזוי צוליעב מענשענליעבע, ווי צוליעב א פראק=טישען חשבון: ער האט גערעכענט, אז צוליעב דעם וועלן די האנ=דעלס=שיפען פון טערקיי איצט אנהויבען זיך אבצושטעלן אין פעזארא, און נישט אין אנקאנא. די דאזיגע האפנונג זיינע איז טאקע די ערשטע צייט מקוים געווארן. די אנטלאפענע מאראנען האבען בעשלאסען צו ערקלערן דעם פויפסט א האנדעלס=מלחמה און באיקאטירען אנקאנא. זיי האבען אוועקגעשיקט צו זייערע טערקישע ברידער א ספעציעלען שליח מיט א בריעף, וואו זיי האבען בעשריבען דעם מערטירער=טויט פון די מאראנען אין אנקאנא און געבעטען אין נאמען פון נאציאנאלער אחדות צו באיקאטירען דעם דאזיגען נעסט פון דער אינקוויזיציע און מעהר נישט שיקען קיין שיפען מיט סחורות קיין אנקאנא. די טערקישע יודען האבען היים זיך אבגערופען אויף דער בקשה און זיי האבען אין די שוהלען ערקלערט א חרם אויף יעדען יודען, וואס וועט שיקען סחורות נישט דורכ'ן פארט פעזארא, נאר דורך אנקאנא. די רעזולטאטען פון דעם באיקאט האט מען באלד אנגעהויבען שפירען. צווישען סאלאניקי און אנקאנא זענען איבערגעריסען געווארן די האנדעלס=בעציהונגען און דער סענאט מיט דעם שטאדט=ראט פון אנקאנא האבען געמוזט זיך ווענדען צום פויפסט מיט א ביטע ווענען באלדיגער הילף, ווייל אנדערש וועט אנקאנא צוליעב דעם יודישען באיקאט איינגאנצען מוזען חרוב ווערן. דער פויפסט האט דערשפירט, אז אויך יודען זענען פעהיג נקמה צו נעהמען פאר זייערע בעליידיגונגען, און ער וואלט אפשר געמוזט ווייכער ווערן, ווען יודען זאלן זיך געווען האלטען אייניג און פעסט. צום אומגליק, האט אבער צווישען די יודען אליין אויסגעבראכען א שפאל=טונג. די איבערגעבליבענע יודען אין אנקאנא האבען זיך דערשראקען פאר'ן באיקאט און מורא געהאט, אז דער צורייצטער פויפסט זאל יעצט איינגאנצען נישט ארויסטרייבען דאס רעשט ביסעל יודען פון זיין מדינה. זיי האבען זיך דעריבער געווענדעט מיט א בקשה צו די טערקישע יודען, אז זיי זאלען רחמנות האבען אויף זייערע ברידער און מבטל מאכען דעם באיקאט. פון דער צווייטער זייט האבען יוסף נשיא און די העכערע

יודישע געזעלשאַפֿט אין טערקיי געשטיצט די דרייסטע יודען פֿון פֿעזאַראַ. צוליעב דער דאָזיגער שפּאַלטונג האָט דער באָיקאָט נישט געקאָנט לאַנג זיך האַלטען; קיין פֿעזאַראַ פֿלעגען אַלץ אָנקומען ווינציג האַנדעלס־שיפֿען, און דער סוף איז געווען, אַז דער הערצאָג אורבינאָ האָט זיך איבערצייגט, אַז עס איז נישט כדאי איינצורייסען מיט'ן פּויפּסט צוליעב יודען, ווען זיי האָבען נישט געבראַכט די נוצען, אויף וועלכע ער האָט געהאָפֿט, און נאָך צוויי יאָהר רוהיג לעבען אין פֿעזאַראַ, האָט דער הערצאָג פֿערטריבען פֿון זיין גאַנצען הערצאָגטום אַלע יודען, וואָס זענען אַהין אַנטלאָפֿען.

דער טויט פֿון פֿאַנאַטישען פּויפּסט פּאַאול האָט דערפֿרעהט נישט בלויז יודען, נאָר אויך פֿיעל קאַטוילִיקען. מען דערצעהלט, אַז די רוימער האָבען עפֿענטליך צובראָכען די סטאַטוע פֿון פֿערשטאָרבענעם פּויפּסט און איינער אַ יוד האָט אָנגעטאָן אויפֿ'ן קאָפּ פֿון דער סטאַטוע אַ געל היטעל. זיין שטעל־פֿערטרעטער, פּיוס IV (1559 — 1565), האָט אָבגעשאַפֿט איינִיגע בעגרענצונגען געגען יודען און ערלויבט צו דרוקען דעם תּלמוד, אָבער נאָר בתּנאַי, אַז עס זאָלען דורכגעלאָזט ווערען די שטעלען, וואו עס רעדט זיך שלעכטס וועגען קריסטענטום. דער תּלמוד, אָדער ש"ס (ששה סדרים), האָט פֿון איצט אָן געמעגט געדרוקט ווערען נישט אַנדערש, ווי אין טיטול־קעפּלעך, און דאָס אויך — אונטער אַ שטרענגער צענזור פֿון יודישע משומדים.

נאָך פּיוס IV איז פּויפּסט געוואָרן פּיוס V (1566 — 72), געוועזענער גרויס־אינקוויזיטאָר, וועלכער האָט ווידער דורכגעפֿיהרט, און נאָך מיט מעהר אַכזריות, דאָס פּראָגראַם פֿון פּאַאול IV. ער האָט צוריק איינגעפֿיהרט די אַלע „בולעס" פֿון פּאַאול און דערצו נאָך מוסיף געווען, אַז די יודישע בעגרענצונגען זאָלען איינגעפֿיהרט ווערען נישט בלויז אין די פּראָווינצען, וואָס געהערען צום פּויפּסט, נאָר אין אַלע קאַטוילישע לענדער. ער האָט געוואָלט אַרויסטרייבען אַלע יודען פֿון זיין ממשלה, נאָר צוליעב השתּדלות פֿון איינִיגע קריסטליכע סוחרים און גייסטליכע איז ער איינגעגאַנגען אויף אַ פּשרה: דעם 9־טען מערץ 1569 איז אַרויסגעגעבען געוואָרן אַ בעפֿעהל, אַז אַלע יודען פֿון די פּויפּסט־לענדער, אויסער די יודען פֿון רוים און אַנקאָנאַ, זענען מחויב אין אַ משך פֿון דריי חדשים צו פֿערלאָזען דאָס לאַנד. דער דאָזיגער בעפֿעהל האָט זיך בעצויגען אויך אויף אַוויניאָן און וועגעסען — פֿראַנצויזישע פּראָווינצען, וואָס זענען געשטאַנען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון פּויפּסט. די פֿער־

טרײַבענע האָבען עמיגרירט קײן טערקײַ אָדער אין יענע איטאַליענישע פּראָווינצען, וואָס האָבען נישט געהערט צום פּויפּסט. די יודישע קהלות אין רוים און אין אַנקאָנאַ זענען געבליבען; דאָס איז אָבער געווען אַ חושכ׳דיגע עקסיסטענץ פֿון מענשען, וואָס זענען רעכטלאָז אין אַלע הינזיכטען און מוזען שטענדיג ציטערן פֿאַר דעם שווערד פֿון דער אינקוויזיציע.

די פּאָליטיק פֿון רדיפֿות האָט אויך פֿאָרטגעזעצט דער פּויפּסט גריגאָרי XIII (1572 — 85). דאָס איז געווען אַ טיראַן, ווי אַלע אַנדערע טיראַנישע פּויפּסטען, מיט דעם אונטערשײַד, וואָס ער האָט זיך אַרומגעטראָגען אויך מיט מיסיאָנערישע פֿאַנטאַזיעס. ער האָט בעפֿוילען, אַז אין די יודישע שוהלען זאָלען קאַטוילישע מיסיאָנערען דרש׳נען פֿאַר יודען וועגען דער קריסטליכער רעליגיע, און אויף יודען איז אַרויפֿגעלעגט געוואָרן אַ חוב, נישט בלויז צו הערן די דרשות, נאָר אויך צו צאָהלען געהאַלט די פּרעדיגער. די דאָזיגע חוצפּה׳דיגע גזירה האָט געבראַכט צו פֿיעל קאָמישע סצענעס. מען דערצעהלט, אַז דער פּויפּסט, איבערצײַגענדיג זיך, אַז די מיסיאָנערישע דרשות האָבען קײן ערפֿאָלג נישט און נאָך אַ לאַנגער צײַט האָט דאָך קײן אײן יוד זיך נישט גע׳שמד׳ט, האָט בעפֿוילען צו מאַכען אַ אויספֿאָרשונג וועגען די סיבות דערפֿון. דאַן האָט זיך אַרויסגעוויזען, אַז די יודען האָבען געפֿונען אַ געשיקטען מיטעל, ווי אַזוי זיך אַרויסצודרעהען פֿון די מיסיאָנערישע דרשות: זײ פֿלעגען זיך פֿערשטעקען די אויערן, אַזוי אַז די פּרעדיגער האָבען גערעדט און קײנער האָט נישט געהערט. דער פּויפּסט האָט דאַן בעפֿוילען אַכטונג צו געבען, אַז בעת די דרשות זאָלן יודען האָבען אָפֿענע אויערן; עס פֿערשטעהט זיך, אַז אויך דאָס האָט ווינציג געהאָלפֿען און אויך נאָכדעם האָבען די מיסיאָנערישע אַגיטאַציעס קײן ערפֿאָלג נישט געהאַט.

פֿערבעסערט האָט זיך עטוואָס די יודישע לאַגע בײַם פּויפּסט סיקסט דער V-טער. זײַן מעלה איז געווען דאָס, וואָס ער האָט זעהר ליעב געהאַט געלד און פֿאַר געלד האָט מען געקענט בײַ איהם פּועל׳ן אַלץ. אונטער זײַן הערשאַפֿט איז יודען ערלויבט געוואָרן ווידער זיך צו בעזעצען אין די פּויפּסט-פּראָווינצען און עס זענען אָבגעשאַפֿט געוואָרן אײניגע בעגרענצונגען. עס זענען אויך בטל געוואָרן די רעפּרעסיעס געגען תלמוד; דער פֿערטרעטער פֿון סיקסט V, דער פּויפּסט קלימענט VIII, האָט זיך אָבער אומגעקעהרט צום אַלטען סיסטעם און בעת זײַן הערשאַפֿט זענען יודען ווידער פֿערטריבען געוואָרן פֿון די

פֿויפּסטליכע פּראָווינצען, אויסער רוים, אַנקאָנאַ און אַוויניאָן, וואו די יודען זענען פֿערבליבען וואוינען ווייטער אויך.

נישט פֿיעל בעסער איז געווען די לאַגע פֿון די יודען אויך אין יענע איטאַליענישע פּראָווינצען, וואָס זענען געווען אונאָבהענגיג פֿון פּויפּסט. די פֿרומע הערצאָגען און דאָזשען פֿון די וועלטליכע איטאַליענישע פּראָווינצען פֿלעגען פּשוט פֿון פֿרומקייט וועגען מקיים זיין אַלע בעפֿעהלען פֿון פּויפּסט. אָבער אויך יענע ווינציגע הערצאָגען, וואָס זענען געווען אינגאַנצען אונאָבהענגיג פֿון פּויפּסט, פֿלעגען עקספּלאָאַטירען יודען אויף אַלערליי אופֿנים, און אויסער דער שטענדיגער יודישער רעכטלאָזיגקייט פֿלעגען נאָך צוקומען פֿון צייט צו צייט אונגעריכטע אומגליקען, פּאָגראָמען, גירושים. די רעכטלאָזיגקייט פֿון געטאָ איז אומעטום געווען די זעלבע, דער ווילקיר פֿון דער מאַכט איז אומעטום געווען דער זעלבער און די יודישע לאַגע האָט שטענדיג זיך געהאַלטען אויף נסים: אמאָל האָט מען אין יודען זיך גענויטיגט, האָט מען זיי צו רוה געלאָזען; אַמאָל זענען זיי געווען איבעריג, האָט מען זיי געטריבען און געיאָגט.

פֿערהעלטנישמעסיג גוט איז געווען די לאַגע פֿון די יודען אין דער ווענעציאַלישער רעפּובליק. אויך דאָרט האָט מען יודען נישט ליעב געהאַט, מ'האָט זיך אָבער גענייטיגט אין זיי, ווייל ווענעציען האָט זיך געהאַלטען נאָר אויפ'ן האַנדעל מיט טערקיי און די הויפּט=פֿערמיטלער אין דעם האַנדעל זענען געווען יודען. פֿיעל האָט דאָ אויך געווירקט די גרויסע ראָליע, וואָס די יודישע דיפּלאָמאַטען האָבען געשפּיעלט אין טערקיי, ווייל ווענעציען האָט דאַן געמוזט זיך שטאַרק רעכענען מיט דעם טערקישען סולטאַן, וועלכער האָט געהאַט אַ גרויסע דעה אין גאַנץ אייראָפּאַ. דערפֿאַר זענען יודען געשטאַנען אין גרויס געפֿאַהר דאַן, ווען ווענעציען האָט זיך נישט גערעכענט מיט דער השפּעה פֿון די יודישע דיפּלאָמאַטען אין טערקיי. דאָס איז געווען בעת דער מלחמה צווישען דער ווענעציאַנישער רעפּובליק און טערקיי צוליעב דער אינזעל ציפּערן. ווענעציען האָט דאַן זיך פֿעראייניגט מיט'ן פּויפּסט און מיט דעם שפּאַנישען קעניג פֿיליפּ דער צווייטער, וועלכע האָבען צוזאַמען געבילדעט אַ „היילינגע ליגע" געגען די טערקען (1570 — 71). אַזוי ווי אין דער שפּיץ פֿון דער פּאָרטאַ, וואָס איז אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל געווען פֿאַר מלחמה, איז געשטאַנען דער יודישער מיניסטער דון יוסף נשיא, האָט די ווענעציאַנישע רעפּובליק פֿריהער פֿון אַלץ אויסגעגאָסען דעם צאָרן אויף איהרע יודען: צוערשט

האָט מען אַרעסטירט די יודישע סוחרים פון טערקײַ, וואָס האָבען זיך דאַן געפונען אין ווענעציען, און מען האָט קאָנפיסקירט זייערע סחורות; דערנאָך האָט דער סענאַט אָנגענומען אַ בעשלוס, אַרויסצוטרײַבען אַלע יודען פון דער רעפובליק. און די יודען האָבען שוין אָנגעהויבען דעם בעפעהל אויסצופיהרען, נאָר פּלוצלונג האָבען זיך אָנגעהויבען פיהרען אונטערהאַנדלונגען וועגען שלום צווישען טערקײַ און ווענעציען, און אין דער שפּיץ פון די אונטערהאַנדלונגען איז געשטאַנען דער דיפּלאָמאַטישער שליח פון טערקײַ שלמה אשכנזי, אַ געוועזענער ווענעציאַנישער אונטערטאַן. שלמה אשכנזי האָט אַזויערנאָך געווירקט אויף די ווענעציאַנישע קאָנסולען אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל און ווען איינער פון זיי, סאָראַנצאָ, האָט, אומקעהרענדיג זיך אַהיים, בעגעגענט אויפ׳ן בּרעג אַ גרופּע יודען מיט קליינע קינדער, וואָס זענען שוין געשטאַנען גרייט צו פערלאָזען דאָס לאַנד, האָט ער היים פערטיידיגט די פערטריבענע און גע׳טענה׳ט צו די מיטגליעדער פון דער בעראַטונג, וואָס איז וועגען דעם צונויפגערופען געוואָרן: „וואָס טוט איהר? איהר ווילט ברענגען צרות אויפ׳ן לאַנד. ווער האָט מיטגעהאָלפען צו פערפעסטיגען טערקײַ, ווער האָט איהר געגעבען טעחניקער אויף צו פאַבריצירען אַלערלײַ מין כלי-זין, מיט וועלכע זיי קעמפפען געגען אַלע מלוכות, אויב נישט די יודען, וואָס זענען פערטריבען געוואָרן פון שפּאַניען?“ די דאָזיגע טענות האָבען געווירקט, און דער סענאַט האָט צוריקגענומען זײַן בעשלוס וועגען אַרויסטרײַבען די יודען. ווען שלמה אשכנזי איז דערנאָך אַליין אָנגעקומען קײַן ווענעציען, אום צו פיהרען די אונטערהאַנדלונגען וועגען שלום, איז ער אויפגענומען געוואָרן מיט גרויס כבוד און די געפאַהר איז אינגאַנצען פערשוואונדען געוואָרן.

נישט שטענדיג אָבער האָט געהאָלפען די יודישע השפעה אין טערקײַ. גענוא האָט פערטריבען דאָס רעשט ביסעל יודען, וואָס זענען דאָרט געבליבען נאָך די ערשטע גירושים (1567). אין הערצאָגטום פעראַראַ, וואו די יודען און מאַראַנען האָבען פריהער געהאַט אַ בית מקלט, איז די לאַגע פערערגערט געוואָרן צו ענדע פון 16-טען יאָהרהונדערט. די ליבעראַלע דינאַסטיע פון די הערצאָגען ד׳עסטע, וואָס האָט שטענדיג געשיצט די יודען, איז אונטערגעגאַנגען, און אין 1597 איז פעראַראַ איבערגעגאַנגען אונטער דער. הערשאַפט פון פּויפּסט. די יודען און די מאַראַנען האָבען געוואוסט, וואָס פאַר אַ וואָלקען עס רוקט זיך אָן אויף זייערע קעפּ, און האָבען אַליין אָנגעהויבען מאַכען הכנות

צו פֿאַרלאָזן דאָס לאַנד. נאָר דער קאַרדינאַל אַלדאָבראַנדיני, וואָס איז געווען דער פֿערטרעטער פֿון פּויפּסט אין דער דאָזיגער ניי־ערוואָרבענער פּראָווינץ, האָט פֿערשטאַנען, וואָס פֿאַר'אַ שאָדען עס וועט זיין פֿאַרן לאַנד דאָס אַרויסטרייבען יודען, און ער האָט אָבגעלעגט דעם גירוש אויף פֿינף יאָהר. דערווייל האָט מען ביסלעכווייז אָנגעהויבען איינפֿיהרען די אַלע גזרות פֿון פּויפּסט אויף יודען אין אַנדערע ערטער, ווי אַרויסלעגען אַ אָבצאָהלונג אויף יעדער יודישער שוהל, צווינגען יודען צו הערן די מיסיאָנערישע דרשות, טראָגען אַ בעזונדערען צייכען אויף די מלבושים און שפּעטער (1624 — 27) זענען די גאַסען, וואָס זענען געווען בעזעצט פֿון יודען, פֿערשלאָסען געוואָרן דורך בעזונדערע טויערן און פֿערוואַנדעלט געוואָרן אין אַ געטאָ. זאָגאַר פֿלאָרענץ, וואו די געבילדעטע הערשער פֿון הויז מעדיטשי האָבען אַ לאַנגע צייט נישט געוואָלט מקיים זיין די בעפֿעהלען פֿון פּויפּסט און איינפֿיהרען ביי זיך די יודישע בעגרענצונגען, האָט ענדליך איינגעפֿיהרט פֿאַר יודען אַ געטאָ אין עק שטאָדט און נאָר די רייכע יודען איז ערלויבט געוואָרן צו וואוינען אויסער דעם געטאָ.

פֿיעל יסורים האָבען איבערגעלעבט די יודען פֿון מילאַנער הערצאָגטום. אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 16־טען יאָהרהונדערט האָט דאָס הערצאָגטום זיך געפֿונען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון טיראַנישען שפּאַנישען קעניג פֿיליפּ II, וועלכער האָט נישט איינמאָל געפֿאָדערט פֿון זיין מילאַנער וויצע־קעניג, אַז ער זאָל אַרויסטרייבען די יודען פֿון הערצאָגטום, נאָר דער וויצע־קעניג האָט גע'טענה'ט, אַז דאָס וועט ברענגען פֿיעל שאָדען פֿאַר'ן לאַנד, און האָט דעריבער אָבגעלעגט דעם גירוש, ערפֿילענדיג דערביי פּינקטליך אַלע בעפֿעהלען פֿון פּויפּסט וועגען רודפֿ'ן דעם תלמוד, וועגען בעזונדערע מלבושים פֿאַר יודען א. א. וו. די קלעריקאַלען אין מילאַן האָבען זיך אָבער דערמיט נישט בערוהיגט און געשיקט דעפּוטאַציעס צום שפּאַנישען קעניג מיט בקשות אַרויסצוטרייבען די יודען. די יודישע בעפֿעלקערונג האָט אויך געשיקט אַ דעפּוטאַט, שלמה כהן, צום קעניג, אָבער ער האָט קיין ערפֿאָלג נישט געהאַט. יודען האָט מען געגעבען אַ טערמין פֿון צוויי חדשים זיך צוצוגרייטען אין וועג אַריין, און אין פֿריהלינג 1597 האָבען אַנ'ערך 1000 יודען געמוזט פֿערלאָזען דאָס לאַנד און געהן זוכען זיך אַ היים ערגעץ אַנדערש. די אַרויסגעטריבענע האָבען זיך בעזעצט אין די געטאָ'ס פֿון מאַנטואַ, פּאַדואַ, מאָדענאַ און ווער אָנאַ, וואָס זענען שוין אַזוי אויך געווען איבערפֿולט.

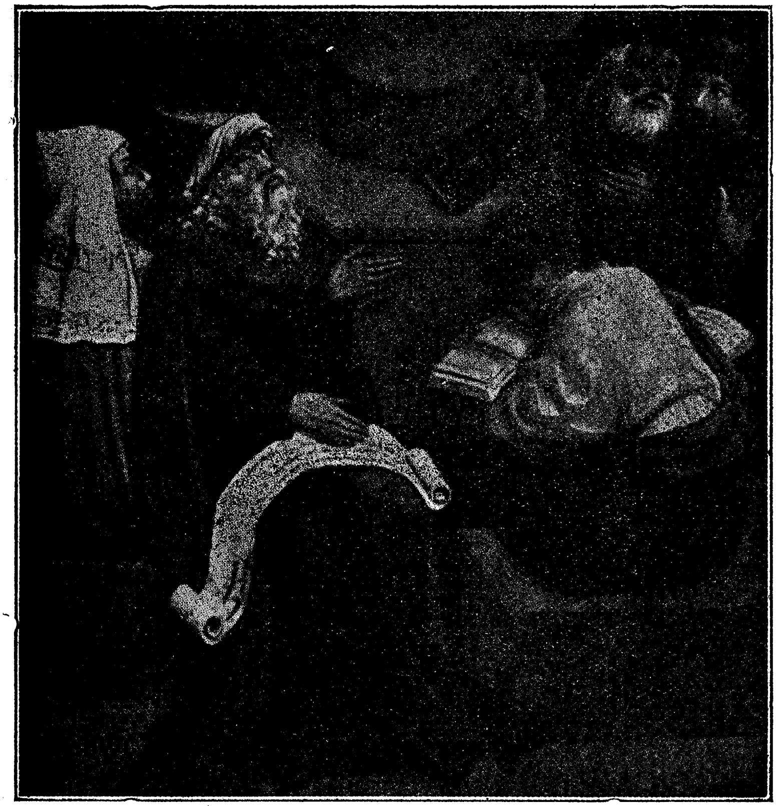

אַ דרשן אין אַ שוהל, לויט אַ בילד פון אַ קינסטלער פון 15-טען י"ה
(געפינט זיך אין אַ יודישער בילדער-זאַמלונג אין מאַינץ)

אבער אויך אין די לעצטע איבענדערמאנטע שטעדט האט מען יודען נישט צו=רוה געלאזען, און אין איינער פון זיי, מאנטוא, וואס איז געווען איינע פון די בעסטע יודישע קולטורעלע קהלות, האבען יודען געמוזט איבערלעבען אלע שרעקען פון דעם אכזריות׳דיגען מיטעלאלטער.

אין 1602 האבען יודען איבערגעלעבט א גרויסע קאטאסטראפע; אין יענער צייט איז קיין מאנטוא געקומען דער פאנאטישער פראנציסקאנער בארטאלאמעא דע=סאלוטיווא, וועלכען מען האט געהאלטען פאר א „קדוש”, און ער האט מיט זיינע פאנאטישע דרשות אויפגערייצט געגען יודען די קריסטליכע בעפעלקערונג. איינמאל האט א קריסט דערזעהן עטליכע יודישע קינדער שפיעלען זיך אין א הויף אום שבת און איהם האט זיך אויסגעוויזען, אז דאס לאכען אב די קינדער פון פאנאטישען פראנציסקאנער און זיינע דרשות. ער האט וועגען דעם געגעבען צו וויסען די איבעריגע קריסטען און באלד האט דער צורייצטער המון געכאפט עטליכע אונשולדיגע יודען, זיי ארייגעווארפען אין תפיסה, וואו מען האט זיי שרעקליך געפייניגט און דערנאך דערשטיקט; זייערע טויטע קערפער׳ס האט מען צוגעבונדען צו די ווידלען פון פערד און געשלעפט איבער די גאסען, דערנאך האט מען זיי אויפגעהאנגען אויף סלופעס פאר די פיס. דער ווילדער המון איז געווען גרייט אנצופאלען אויף די יודישע הייזער און מאכען א חורבן, נאר די הערצאגען האבען דערצו נישט דערלאזען. שפעטער מיט אכט יאהר איז פאר די יודען אין מאנטוא איינגעפיהרט געווארן א געטא. די יודען זענען דאך געבליבען גוטע בירגער און שפעטער, בעת דאס עסטרייכישע מיליטער פון קייזער פערדינאנד II האט בעלאגערט מאנטוא (1636), האבען יודען מוטיג געקעמפפט צווישען די רייהען פון די קריסטען. זיבען חדשים נאכאנאנד האבען אלע יודישע מענער אויסגעהאלטען די בעלאגערונג; מיט געוועהר אין דער האנד פערטיידיגט די שטאדט פון שונא, אדער געהאלפען פערפעסטיגען די מויערן פון שטאדט און דערביי זאגאר מחלל שבת געווען. דערפאר, ווען דער שונא האט איינגענומען די בעלאגערטע שטאדט, האט זיין מיליטער צוראבירט די קווארטאלען פון געטא און ארויסגעטריבען אלע יודען פון שטאדט, ערלויבענדיג זיי נאר מיטצונעהמען מיט זיך די נויטיגע מלבושים און דריי דוקאטען געלד. די יודען האבען אוועקגעשיקט א דעפוטאציע צום קייזער פערדינאנד און געבעטען ביי איהם מיטלייד. פערדינאנד האט ערלויבט די פערטריבענע אומצוקעהרען זיך און בעפוילען, מען זאל זיי אבגעבען זייער פערמעגען;

אָבער דערווײַל איז שוין אַ העלפֿט פֿון די פֿערטריבענע אָדער אויסגעשטאָרבען פֿון הונגער און נויט, אָדער צוזײַהט און צושפּרײַט געוואָרן איבער אַנדערע לענדער און נאָר אײן העלפֿט האָט זיך צוריקגעקעהרט צו די אַלטע חורבות פֿון צושטערטען געטאָ.

אין יענער עפּאָכע, ווען די יודישע צרות האָבען דערגרייכט די העכסטע שטופֿע, ווען יודען, אויסגעמאַטערט און דערשלאָגען פֿון פֿיעל לײַדען און וואַנדערן, האָבען פֿערלוירען דעם גלויבען אין די אײגענע כּוחות, — אין יענער עפּאָכע האָט געמוזט בעשאַפֿען ווערן אַ רעאַקציע געגען דער פֿערצווייפֿלונג און דערשלאָגענקײַט און די רעאַקציע האָט זיך אויסגעדריקט אין אַ אײגענטימליכע משיח־בעוועגונג, וואָס האָט אַרויסגערופֿען פֿיעל דראַמאַטישע מאָמענטען, בעשאַפֿען פֿיעל טראַגעדיעס און אויפֿגערודערט דאָס גאַנצע יודענטום. די אַלטע יודישע אמונה, אַז עס וועט קומען אַ צײַט, ווען יודען וועלען ווידער אויסגעלײַזט ווערן און צוריק ווערן אַ פֿרײַ פֿאָלק, האָט זיך אין יענער צײַט פֿון אונמענשליכע יסורים און בעלײַדיגונגען שטאַרק פֿונאַנדערגעפֿלאַקערט און די ברענענדע בענקשאַפֿט פֿון פֿאָלק צו אויסלײַזונג האָט געמוזט אָננעהמען אַ פֿאָרם פֿון איבערנאַטירליכען גלויבען, פֿון אַ גלויבען אין דער נאָהענטער אויסלײַזונג אויף אַ אונגעוועהנליכען אופֿן. פֿיעל פֿרומע און געבילדעטע יודען האָבען דאַן באמת געגלויבט, אַז די מאָס איז שוין איבערפֿולט, אַז ווײַטער אַזוי דויערן קען שוין נישט: עס האָבען זיך שוין אָנגעהויבען די חבלי משיח און די גאולה איז שוין נאָהענט. די דאָזיגע אַלגעמײַנע אויפֿרעגונג האָבען פֿערשידענע אַוואַנטיוריסטען און טרוימער אויסגענוצט צו זײַערע פֿערזענליכע צוועקען; דערבײַ מוז מען אָבער מודה זײַן, אַז די משיח־בעוועגונג פֿון יענער צײַט האָט אויך געהאַט פֿיעל שענע, ערהויבענע מאָמענטען און האָט אַרויסגעפֿיהרט אויף דער סצענע עטליכע אינטערעסאַנטע טראַגישע פֿערזענליכקײַטען.

נאָך ר׳ יצחק אַבאַרבאַנעל, וואָס איז געוועזען אַ ניכטערער קאָפּ און האָט זיך געהאַלטען ווײַט פֿון די קבּליסטישע חלומות, האָט אין די לעצטע יאָהרען פֿון זײַן לעבען געפּרובט פֿערפֿעסטיגען די אידעע וועגען משיח און מאַכען זי פֿאַר׳ן צענטר פֿון דער יודישער אמונה. ער איז מיט צאָרן אַרויסגעטרעטען געגען דער מײנונג פֿון אײניגע יודישע געלעהרטע, (ווי ר׳ יוסף אַלבאָ און אַנדערע), אַז די אמונה אין משיח

איז נישט איינער פֿון די יודישע עיקרים. אבארבאנעל האָט וועגען דעם ספּעציעל אָנגעשריבען דריי ספרים און אויפ'ן גרונד פֿון פֿערשידענע גימטריאות און רמזים אין תלמוד און אין מדרש האָט ער זאָגאר גע־פּרובט בעשטימען די צייט, ווען משיח וועט קומען. לויט זיין חשבון איז אויסגעקומען, אז משיח דארף קומען צווישען יאָהר 1563 און 1532. אונטער דער ווירקונג פֿון אבארבאנעל'ס משיח־טעאָריע, האָבען זיך גלייך בעוויזען אנדערע, מיסטיקער לויט זייער נאטור, וואָס האָבען פֿערברייטערט די דאָזיגע אמונה, און זי פֿערוואנדעלט אין א לעבעדיגער בעוועגונג.

אין 1502 האָט זיך אין איסטריען, איף דער גרעניץ פֿון איטאַליען און עסטרייך, בעוויזען א אונבעקאנטער יוד פֿון דייטשלאנד, מיט'ן נאָמען אָשר לעמלין, וועלכער האָט זיך ערקלערט אלס נביא פֿון דער נאָהענטער גאולה. ער האָט געהאט אלע פֿעהיגקייטען פֿון א פֿאנאַטישען פּרעדיגער און ס'איז שווער צו בעשטימען, צי דאָס איז געוועזען א פּשוט'ער אוואנטוריסט, אָדער א נאאיווער מיסטיקער. יעדענפֿאלס האָט ער מיט זיינע דרשות צוגעצויגען פֿיעל מענשען. ער האָט געפּרע־דיגט, אז אויב נאָר יודען וועלען פֿאסטען און תשובה טאָן, וועט אין 6 חדשים ארום קומען די גאולה; עס וועלען פֿאָרקומען נסים, די קריסטליכע קירכען וועלען איינפֿאלען און איינגעזונקען ווערן, די יודישע שונאים וועלען א מפּלה האָבען און דאָס פֿערפֿאָלגטע יודישע פֿאָלק וועט זיך בעפֿרייען פֿון זיין יאָך און קומען אין זיין אייגען לאנד ארײַן. די דאָזיגע דרשות האָבען צוגעצויגען פֿיעל מאמינים אין איטאַליען און אין עסטרייך; יודען האָבען אָנגעהויבען פֿאסטען און מתפּלל זיין גאנצע טעג, פֿיעל האָבען צוטיילט זייער געלד פֿאר אָרימע לייט; און די אמונה איז געוועזען אזוי גרוים, אז איין רב אין וועסטפֿאַליען האָט זאָגאר געהייסען איינוואַר־פֿען דעם אויבען, וואָס איז געוועזען געבויט ספּעציעל אויף באקען מצות, ווייל ער איז געוועזען זיכער, אז דעם פּסח וועלען יודען שוין זיין אין ארץ ישראל. אויך פֿיעל קריסטען, צווישען וועלכע די קבלה איז דעמאָלט געוועזען זעהר פֿערשפּרייט, האָבען געגלויבט, אז עס שטעהען פֿאָר גרויסע וועלט־געשעהענישען, און דאָס האָט נאָך צוגעגעבען מוט די גלויביגע יודען. ווען די אָנגעוויזענע צייט איז אריבער און משיח איז אלץ נישט געקומען, האָבען אייניגע דאָך נישט פֿערלוירען די אמונה, אז די זינד האָבען פֿערהאלטען משיח'ן, וועלכער וועט דאָך אין גיכען קומען; אנ־דערע זענען אריינגעפֿאלען אין א פֿערצווייפֿלונג און זיך גאָר אָבגעזאָגט פֿון יודענטום.

אין 22 יאָהר אַרום האָט זיך די משיח־בעוועגונג איבעראַנייעם אָנגעהויבען און דאָס מאָל שוין מיט אַ גרעסערער קראַפט און ביי פיעל מעהר טראַגישע אומשטענדען.

אין פעברואר 1524 האָט זיך אין פאָרט פון ווענעציען אַרויסגעזעצט אַ געהיימניספולער וואַנדערער. ער האָט זיך אָנגערופען דוד ראובני, אייניקעל פון שבט ראובן, און האָט דערצעהלט, אַז ער איז אַ געבוירענער פון דער פראָווינץ חבר אין אַראַביען, וואו עס עקסיסטירט אַ יודישע מלוכה, וואָס איז בעזעצט דורך די אייניקלעך פון די אַלטע יודישע שבטים: ראובן, גד און מנשה; אַז דער קייזער פון די דאָזיגע יודען איז זיין ברודער און ער, דוד, איז געשיקט געוואָרן דורך זיין ברודער קיין אייראָפאַ מיט אַ וויכטיגע פאָליטישע שליחות. אין וואָס ס'בעשטעהט די דאָזיגע שליחות איז שווער געווען צו דערגעהן, ווייל דער דאָזיגער אונבעוואוסטער וואַנדערער האָט זיך געהאַלטען זעהר געהיימניספול, ווינציג גערעדט, ווינציג געענטפערט אויף פרעמדע פראַגען; נאָר פון די פערשידענע רמזים, וואָס ער האָט געגעבען, האָט מען געקאָנט זיך אָנשטויסען, אַז ער איז געשיקט געוואָרן צו די אייראָפעאישע מלכים און פריהער פון אַלץ צום רוימישען פויפסט מיט אַ פאָרשלאַג, צוצושטעלען דער יודישער מלוכה אין אַראַביען געוועהר און פראָוויאַנט, כדי צו מאַכען אַ בעוואָפענטען אויפשטאַנד געגען די טערקען און אָבנעהמען ביי זיי פאַלעסטינאַ. עס איז לייכט זיך פאָרצושטעלען, וואָס פאַר אַ רושם דער דאָזיגער געהיימניספולער מענש האָט געמאַכט אויף אַלע אַרומיגע יודען.

ער איז אָנגעקומען קיין ווענעציען אינקאָגניטאָ; די ערשטע צייט פערבליבען אין צימער פון קאַפיטאַן פון דער שיף, מיט וועלכער ער איז געקומען, און ערשט דערנאָך איז ער אַוועק אין יודישען געטאָ און דערצעהלט די פאָרשטעהער פון דער יודישער קהלה וועגען זיין גרויסער שליחות. דערביי האָט ער גערעדט אויף אַזאַ אונקלאָרער העבּרעאישער שפראַך און זיך בענוצט מיט אַזעלכע אונקלאָרע אויסדריקען, אַז דער איינדרוק איז נאָך געווען גרעסער און עס איז שוין קיין ספק נישט געבליבען, אַז דאָ האָט מען פאַר זיך אַ וויכטיגע פערזאָן, וואָס פון איהם שטעהען פאַר גרויסע ישועות פאַר יודען. מען האָט געפרובט זיך דערוויסען פון א.הם די פרטים פון זיין מיסיע; אויף דעם האָט אָבער דוד ראובני געענטפערט, אַז ביז זיין אודיענץ ביים פויפסט קאָן ער מעהר גאָרנישט דערצעהלען. אויך וועגען דער פערזענליכקייט איז שווער צו זאָגען עטוואָס בעשטימטעס: צי איז דאָס געווען אַ געניטער שאַרלאַטאַן,

אָדער אַ פֿאַנטאַסטישער מאַניאַק; מיט זיין סודות׳דיגען האַלטען־זיך האָט ער אָבער בעוויזען אַלעמען צו פֿעראינטערעסירען. און ווען מען דערמאָנט זיך, אַז אין דער פֿאָלקס־לעגענדע האָט שוין ווירקליך לאַנג עקסיסטירט ערגעץ אַ יודישע מלוכה פֿון די דריי אַלטע שבטים, קאָן מען לייכט פֿערשטעהן, ווי גרויס עס האָט געמוזט זיין די אמונה אין איהם. אַ מענש פֿון קליינעם וואוקס, אַ שוואַרצער און מאָגערער, ווי אַ סקעלעט, שטענדיג פֿערזונקען אין תּפֿלה און אין תּעניתים, דערביי נאָך מיט פֿירשטליכע מאַניערען — האָט דוד ראובני געמאַכט אַ גרויסען איינדרוק נישט בלויז אויף יודען, נאָר אויך אויף קריסטען און אויפֿגערייצט די פֿאַנטאַזיע פֿון די מיסטיש־געשטימטע יודען, וואָס האָבען שוין לאַנג אַרויסגעקוקט אויף עפּעס אַ וואונדערבאַרען מלאך־הגואל.

אין גיכען איז ראובני אָנגענומען געוואָרן פֿריהער דורך די קאַרדינאַלען און דערנאָך דורכ׳ן פּויפּסט קלעמענט VII אַליין. דער דאָזיגער פּויפּסט האָט דעמאָלט איבערגעלעבט אַ שווערע צייט; ער איז געשטאַנען צווישען צוויי פֿייערן: צווישען דער לוטעראַנישער רעפֿאָרמאַציע פֿון איין זייט און דער פּאָליטיק פֿון דייטשען קייזער קאַרל V פֿון דער צווייטער זייט. פּאָליטיש איז ער געווען געדריקט פֿון דייטשען קייזער, גייסטיג איז ער געווען בעליידיגט דורך דער רעפֿאָרמאַציע, וועלכע האָט ביי איהם צוגענומען דעם גאַנצען אויטאָריטעט, אַזוי אַז ער האָט זיך געהאַפּט פֿאַר אַלץ, וואָס האָט געקאָנט האָטש עטוואָס אָבראַטעווען זיין פּאָזיציע. דוד ראובני מיט זיין פֿאַנטאַסטישען פּלאַן, אָבצונעהמען פּאַלעסטינאַ ביי די טערקען, איז דעריבער געווען פֿאַר׳ן פּויפּסט, ווי געוואונשען. דער פּויפּסט האָט פֿריהער אָבגענומען ביי ראובני זיינע דאָקומענטען — ווי עס זעהט אויס, בעשטעטיגונגען פֿון די פּאָרטוגעזישע שיפֿס־קאַפּיטאַנען און פֿון די קאָנסולען אין טערקיי, אַז אין מזרח עקסיסטירט ווירקליך אַ יודישער שבט. דערנאָך האָט דער פּויפּסט אָבגעשיקט די דאָזיגע דאָקומענטען קיין ליסאַבאָן אויף צו קאָנטראָלירען זיי. ווען די פּאָרטוגעזישע רעגירונג האָט די דאָזיגע דאָקומענטען בעשטעטיגט, איז ראובני פֿייערליך אויפֿגענומען געוואָרן פֿונ׳ם פּויפּסט. ער איז אַריינגעפֿאָהרען קיין רוים, ווי אַ שליח פֿון אַ אויסלענדישער מלוכה, אויף אַ ווייסען פֿערד, אין בעגלייטונג פֿון אַ איבערזעצער און בעדינטע. אָנגענומען איז ער געוואָרן מיט גרויס כּבוד, און ווי ס׳שיינט, איז דעם פּויפּסט געפֿעלן געוואָרן ראובני׳ס פּלאַן און זיי האָבען זיך פֿריינדליך אָבגעשיידעט איינער פֿון צווייטען. די אוידיענץ האָט געמאַכט

א גרויסען איינדרוק אויף די יודען אין רוים, וועלכע האבען געפרובט זיך מתקרב זיין צו ראובני'ן. די פארשטעהערין פון דער יודישער אריסטאקראטיע בענווענידא אבארבאנעל האט איהם געשיקט א גרויסע סומע געלד און א זיידענע פאהן מיט די אויפשריפטען פון די עשרת הדברות. נאר ראובני האט אויסגעמיטען אפענהערציגע געשפרעכען מיט יודען און דערמיט נאך מעהר אויפגעוועקט די נייגיריגקייט.

אין הערבסט 1525 איז ראובני אנגעקומען קיין פארטוגאליען און זיך פארגעשטעלט פאר'ן קעניג יאהאן III. דער פלאן אבצורייסען פאלעסטינא פון טערקיי איז, ווי ס'ווייזט אויס, געפעלן געווארן אויך דעם פארטוגעזישען קעניג און ער האט צוגעזאגט שיקען קיין אראביען, צו דער געהיימניספולער יודישער מלוכה, די נויטיגע צאהל שיפען מיט מאטראסען און געוועהר. דערווייל איז ראובני געבליבען וואיינען אין פארטוגאליען אלס פארשטעהער פון א אויסלענדישע מלוכה און זיין פערבלייבען דארט האט אויף א קליינער צייט פערלייכטערט דעם גורל פון די פארטוגעזישע מאראנען. גראד צו יענער צייט איז אויף דער טאגעס-ארדנונג געשטאנען די מאראנען-פראגע; די פארטוגעזישע קלעריקאלען האבען זיך נישט בענוגענט מיט דעם גירוש פון די יודען, זיי האבען נאך געוואלט אינגאנצען פערטיליגען די איבערגעבליבענע מאראנען, וואס האבען געהיים ווייטער געהיט די יודישע רעליגיע. די גייסטליכע האבען נישט אויפגעהערט צו העצען דאס פאלק געגען די מאראנען; שפאניען האבען אומעטום געלויערט און זיי פערפאלגט; און די מאראנען, וואס מען האט געהאפט ביים ערפילען די געבאטען פון דער יודישער רעליגיע, האט מען געברענט אויף די שייטערהויפענס. די קלעריקאלען האבען אבער געוואלט, אז דאס זאל נישט זיין צופעליג, נאר סיסטעמאטיש איינגעארדענט, און געפאדערט פון קעניג, ער זאל איינפיהרען, ווי אין שפאניען, א אינקוויזיציע געגען די מאראנען. דער קעניג איז שוין געוועזען גרייט צו ערפילען די דאזיגע פאדערונג, נאר דא איז געקומען ראובני און די אונטערהאנדלונגען מיט דעם פארשטעהער פון א יודישער מלוכה האבען געצוואונגען דעם קעניג אבצולעגען אויף א קליינע צייט זיין פלאן. דוד ראובני האט דעריבער ארויסגערופען א בעזונדער גרויסען רעספעקט צו זיך צווישען די מאראנען. אויסגעמאטערט פון די לאנגע רדיפות, האבען אט די מאראנען דאך טיעף אין הארצען נישט אויפגעהערט צו גלויבען אין דער גאולה, און אין דעם געהיימניספולען שליח פון מזרח האבען זיי דעריבער דערזעהן זייער

אויסלייזער. די אוידיענץ פון ראובני ביים פויפסט און ביים קעניג האט זיי אויפגעמונטערט; פיעל מאראנען אין ליסאבאן און אין אנדערע שטעדט פלעגען קומען צו ראובני, איהם קושען די האנד און אבגעבען קייזערליכען כבוד. ער איז אבער געוועזען איינגעהאלטען, פארזיכטיג און דאס האט, נאטירליך, נאך פערגרעסערט דעם אינטערעס צו א.ה. און צו זיין מסייע.

דערווייל איז די משיח-בעוועגונג געוואקסען און דוד ראובני, וועלכער האט אליין נאך זיך קיין זכר נישט איבערגעלאזען אין דער יודישער געשיכטע און איז פערשוואונדען געווארען אזוי געהיימניספול, ווי ער איז געקומען, איז בעשערט געוועזען ארויסצושטעלען אויף דער סצענע א בעגייסטערט-פאעטישע פערזענליכקייט פון א יודישען בחור, וואס האט אין זיך פעראייניגט די התלהבות פון א מיסטיקער מיט דער קראפט פון א נאציאנאלען קעמפפער און האט איבערגעלאזען נאך זיך א אנדענקען פון פאלק אלס מערטירער און קדוש. דאס איז געוועזען דער געבילדעטער מאראן דיעגא פירעס (געבוירען אין יאהר 1500).

ער האט פריהער פערנומען די שטעל פון א סעקרעטאר אין איינער פון די רעגירונגס-אינסטיטוציעס אין ליסאבאן און איז געשטאנען נאהענט צום הויף. ראובני האט אבער ארויסגערופען אין זיין נשמה א איבערקעהרעניש; בטבע א פייערדיגער מיסטיקער און טרוימער, און זייענדיג נאך דערצו געניגט צו מסירת נפש און מערטירעריי, — האט פירעס פלוצלונג דערשפירט אין זיך עפעס א געטליכען פייער פון א נביא, אנגעהויבען זעהען חלומות אויף דער וואהר און דערשפירט אין זיך, אז ער דארף שטעהן אין דער שפיץ פון די גרויסע געשעהנישען, וואס דארפען באלד קומען. ער איז אוועק צו ראובני, איהם דערצעהלט וועגען זיינע חלומות און „זעהונגען"; און נישט קוקענדיג אויף דעם, וואס ער האט געפרובט אבקיהלען די צופלאקערטע פאנטאזיע פון דעם יונגען מיסטיקער, איז דער לעצטער אלץ מעהר עקזאלטירט געווארען. פון גרויס התלהבות האט ער אליין זיך מל געוועזען, אוועקגעווארפען זיין קריסטליכען נאמען און זיך אנגעהויבען רופען שלמה מולכו. נאך אויסגעמאטערט פון דער שווערער אפעראציע, אין פיבערהאפטער אויפרעגונג, איז ער ווידער אוועק צו ראובני און איהם דערצעהלט וועגען זיין טאט. ראובני האט זיך דערשראקען, אז די דאזיגע מעשה זאל נישט ווארפען א חשד אויף איהם אליין, אז ער ציהט אב מאראנען פון קריסטענטום, און געראטען דעם צוהיצטען מיסטיקער, אז

ער זאל באלד אוועק קיין טערקיי. שלמה מולכו האט דאס אנגענומען פאר א בעפעהל „פון אויבען“ און האט געפאלגט די עצה.

פון 1527 ביז 1528 האט ער ארומגעדייזט איבער דער אייראפעאישער טערקיי. אין סאלאניקי איז ער זיך צונויפגעגאנגען מיט דעם מקובל ר' יוסף טייטאצאק און איז אריינגעפיהרט געווארן אין די סודות פון דער קבלה. אין אדריאנאפאל, ווי איינינע היסטאריקער מיינען, איז ער זיך צונויפגעגאנגען מיט דעם קינפטיגען מחבר פון „שולחן ערוך“ ר' יוסף קארא; אין ניכען איז ער געקומען אויך קיין צפת, דעם צענטר פון די מקובלים, און דא האט ער פערפאסט א רייהע דרשות וועגען ביאת המשיח, וואס זענען דערנאך אבגעדריקט געווארען דורך זיינע פריינד אין א בעזונדער ספר מיט'ן נאמען „ספר המפואר“. פיעל זענען געוועזן ענטציקט פון זיינע בעגייסטערטע רעדעס וועגען דער נאהענטער גאולה. מען האט זיך פערטיעפט אין זיך און מען האט געפונען, אז די דעמאלטיגע געשעהנישען טראגען די אלע סמנים פון משיח'ס קומען, אויף וועלכע דער „זהר“ איז מרמז. אין דעם פאקט, וואס רוים, די הויפטשטאדט פון „אדום“, איז דעמאלט איינגענומען געווארן דורך די סאלדאטען פון דייטש-שפאנישען מיליטער פונקט אין שבועות (1527), האט מען געזעהען א קלארען בעווייז, אז דער „קץ“ האט זיך שוין אנגעהויבען, אז די וועלט שטעהט ערב גרויסע געשעהנישען.

ענדע 1529 איז מולכו אוועק קיין אנקאנא, וואו די קאטוילישע גייסטליכע האבען בעזונדערס נאכגעשפירט די אנטלאפענע מאראנען. ער איז שיער ניט ארעסטירט געווארן; האט ער זיך אבער אויסגעדרעהט און איז אבגעפאהרען קיין רוים. דארט האט זיין מיסטישער ברען דערגרייכט די העכסטע מדרגה. ער האט דערצעהלט, אז דערוועהענדיג די „פערשאלטענע שטאדט“, האבען זיך ביי איהם געעפענט די „שערי דמעות“, ער האט אויסגעגאסען זיין הארץ אין א הייסער תפילה איבער דער בעפרייאונג פון דעם פיעל-געפלאגטען יודישען פאלק און איבער דער גאולה פון ירושלים. בשעת דער תפלה האט ער דערהערט א בת-קול, וואס האט אנגעזאגט וועגען דער גיכער גאולה. דער פאנטאסטישער מיסטיקער האט אין רוים פערברענגט טאג און נאכט אין תפלה און אין תעניתים און דערגרייכט די גרעסטע שטופע פון קראנקהאפטע האלוצינאציעס. איהם האט זיך אויסגעוויזען, אז צו איהם קומט עפעס א געהיימניספולער זקן, פיהרט איהם איבער די חורבות פון ירושלים, שטעלט איהם אוועק צווישען די בערג און דארט דערצעהלט ער איהם וועגען

דער צוקונפט פון דער וועלט און פון פאלק ישראל: רוים וועט צושטערט ווערן דורך א פערפלייצונג, פארטוגאל – דורך א ערד־ציטערניש און דעמאלט וועט ערשיינען דער הייליגער גייסט און עס וועט קומען משיח. די דאזיגע אלע פאנטאסטישע זעהונגען און חלומות האט שלמה מולכו דערצעהלט פאר די ארומיגע אין זיינע דרשות, וואס ער האט געהאלטען עטליכע שבתים אין דער יודישער שוהל אין רוים. נאר פלוצלונג האט ער בעמערקט, אז איהם שפירט מען נאך און מען וויל איהם אויסגעבען דער אינקוויזיציע. ער האט געמוזט פערלאזען רוים און איז אויף א צייט אבגעפאהרען קיין ווענעציע.

דארט האט מולכו ווידער זיך בעגעגענט מיט ראובני. צו יענער צייט האט ראובני שוין געהאט פערלוירען דעם צוטרוי ביים פארטוגעזישען קעניג, ווייל מען האט איהם חושד געווען, אז ער האט געהיימע בעציהונגען מיט די מאראנען און אז דאס האט ער אבגערעדט שלמה מולכו פון קריסטענטום. ראובני איז ארויסגעשיקט געווארן פון פארטוגאליען און אויפ'ן וועג איז ער שיער ניט אריינגעפאלען אין די הענד פון דער אינקוויזיציע, נאר ער האט זיך ארויסגעראטעוועט און איז אנטלאפען קיין ווענעציע, וואו ער האט אנגעהויבען פיהרען אונטערהאנדלונגען מיט'ן סענאט פון דער רעפובליק, וועלכע האט דעמאלט געפיהרט א מלחמה מיט טערקיי, וועגען זיין פלאן. דא אבער געהט פלוצלונג איבער די גאנצע ראליע פון די פאליטישע אונטערהאנדלונגען צו שלמה מולכו.

ענדע 1530 איז אין רוים ווירקליך פארגעקומען א שרעקליכע פערפלייצונג. אהין איז געהיים געקומען צופאהרען שלמה מולכו און איז אויפגענומען געווארן דורכ'ן פויפסט. וואס צווישען זיי איז פארגעקומען, ווייסט מען נישט. צי האט דער יונגער פאעטיש־געשטימטער און הייסער מיסטיקער בעצויבערט מיט זיינע „זעהונגען" דעם פויפסט, וועלכער האט אליין דאן איבערגעלעבט א שרעקליכע צייט, אדער דער פויפסט האט איהם געוואלט אויסנוצען אלס ווערקצייג פאר געהיימע צוועקען, – יעדענפאלס איז בעוואוסט, אז דער פויפסט האט זיך בעצויגען צו מולכו זעהר גוט און חאטש די גייסטליכע האבען נישט אויפגעהערט צו פאדערן, אז מען זאל מולכ'ן איבערגעבען אין די הענד פון דער אינקוויזיציע, האט דער פויפסט דאך איהם אויף אזוי פיעל מקרב געווען, אז ער האט איהם ארויסגעגעבען א פאפיר אלס שוץ פון דער אינקוויזיציע.

דערווײַל האָבן די אַגענטן פֿון דער אינקוויזיציע נישט אויפֿגעהערט פֿונדעסטוועגן נאָכצושפּאַנירן מולכו׳ן און דערצו האָט נאָך מיטגעהאָלפֿן איינער אַ געבילדעטער ייִד, דער דאָקטאָר יעקב מאַנטין. צי ער איז געווען אַ פֿערזענליכער שונא פֿון מולכו, אָדער ער האָט מורא געהאַט, אַז זיין אַגיטאַציע זאָל ניט האָבן קיין שלעכטע רעזולטאַטען פֿאַר׳ן יודענטום, נאָר אַ פֿאַקט איז, אַז מאַנטין האָט זיך בעשלאָסען אויף אַ מיאוסער מסירה. ער איז געקומען צו דעם פּאָרטוגעזישן פֿאַרשטעהער אין רוים און געזאָגט: „וואָס זשע שווייגט איהר, ווען מען בעליידיגט דעם כבוד פֿון אייער קעניג? דער דאָזיגער מענש, וואָס איז איצט אַ אַריינגעהער אין הויף פֿון פּויפּסט (מולכו), איז דאָך אַ געוועזענער דינער פֿון אייער קעניג, וואָס האָט אָנגענומען די יודישע אמונה!" דער פּאָרטוגעזישער פֿאַרשטעהער האָט דערויף געענטפֿערט, אַז שפּיאָנאַזש געהט נישט אַריין אין זיינע פֿליכטען. דאַן איז מאַנטין אַוועק צו די ריכטער פֿון דער אינקוויזיציע און דורך עדות אויפֿגעוויזען, אַז מולכו איז אָבגעפֿאַלען פֿון דער קאַטוילישער רעליגיע. די ריכטער האָבען אָבער קיין זאַך נישט געקאָנט טאָן מולכו׳ן, ווייל ער האָט בעוויזען דעם שוץ־פּאַפּיר פֿון פּויפּסט. די ריכטער האָבען זיך געווענדעט צום פּויפּסט מיט אַ אָנקלאַגע, פֿאַרוואָס ער איז אַזוי גנעדיג צום „אונגלויבינען" מאַראַן, נאָר דער פּויפּסט האָט זיי איינגעבעטען, זיי זאָלען ביז אַ געוויסער צייט אָבוואַרטען און לאָזען מולכו׳ן צורוה. דער מסור מאַנטין האָט אָבער נישט גערוהט און ער האָט פֿאָרגעשטעלט די ריכטער פֿון דער אינקוויזיציע אַ פּאַפּיר פֿון שלמה מולכו, וואו יענער רעדט פֿיינדליך וועגען דער קאַטוילישער רעליגיע און זאָגט נביאות אויף דעם גיכען אונטערגאַנג פֿון „אדום". דאָ האָט שוין קיין חסד נישט געקאָנט העלפֿען: מולכו איז פֿער׳משפּט געוואָרן צום פֿערברענען און אין אַ פּאָר טעג אַרום איז מולכו ערקלערט געוואָרן אַלס פֿערברענטער פֿון דער אינקוויזיציע. ווי גרויס איז אָבער געווען די פֿערוואונדערונג פֿון דער לעצטער, ווען מ׳האָט זיך דערוואוסט, אַז מולכו לעבט און געפֿינט זיך זאָגאַר אין הויף פֿון פּויפּסט. עס האָט זיך אַרויסגעוויזען, אַז וועלענדיג אָבראַטעווען שלמה׳ן, האָט דער פּויפּסט געשיקט אויפֿ׳ן פֿייער אַן אַנדער פּערזאָן. ווייטער בלייבען אין רוים האָט מולכו שוין מעהר דאָך נישט געקענט און ער איז אָבגעפֿאָהרען קיין דייטשלאַנד.

אין גיכען האָבען ראובני און מולכו זיך בעשלאָסען אויף אַ נייעם דרייסטען שריט. זיי זענען ביידע אַוועק קיין רעגענסבורג, וואו עס האָט

דערכאַלט אָבגעהאַלטען זײנע װיצונגען דער דײטשער סײם אין אַנװעזענהײט פון קײזער. װי עס דערצעהלט דער בעװאוסטער דערמאָלטיגער יודישער „שתדלן“ יאָסעלמאַן ראָזהײם, האָט מולכו געװאָלט איבערצײגען דעם קײזער און דעם סײם, אַז ער װיל רופען אַלע יודען אויף אַ מלחמה געגען טערקײ. דער פאָרזיכטיגער יאָסעלמאַן האָט געפרובט אָבריידען מולכו פון זײן װאַהנזיניגען פּלאַן, נאָר מולכו האָט ניט געװאָלט אַפילו איהם אויסהערען און דער סוף פון דער דראַמע איז געװען זעהר טרויעריג. קאַרל V האָט געהײסען אַרעסטירען בײדע יודישע טרוימער און זײ אָבפיהרען קײן איטאַליען, װאוהין ער איז דאַן אַלײן געפאָהרען. ראובני האָט מען אװעקגעפיהרט קײן שפּאַניען, אײנגעזעצט אין טורמע, װאו ער איז אין עטליכע יאָהר אַרום געשטאָרבען. מולכו האָט מען אין מאַנטוס פערמשפּט צום טויט, אַלס אָבגעפאַלענעם פון דער קריסטליכער רעליגיע. װען מען האָט איהם געפיהרט צום פײער, האָט מען איהם אין נאָמען פון קײזער פאָרגעלעגט צו בעגנעדיגען, אויב נאָר ער װעט תשובה טאָן. נאָר מולכו האָט מיט שטאָלץ אָבגעענטפערט: „איך בעדויער, װאָס איך בין אין די יונגע יאָהרען געװען אַ קריסט. איצט טוט מיט מיר, װאָס איהר װילט“. דאַן האָט מען איהם פערברענט אין דער אַנװעזענהײט פון אַ גרויסען עולם (אין יאָהר 1532).

אַזוי טראַגיש האָט זיך געענדיגט די משיח־בעװעגונג פון 16־טען יאָהרהונדערט, װאָס האָט אַרויסגערופען אַזאַ גרויסע אויפרעגונג און בעשאַפען אַזוי פיעל האָפנונגען. נאָך די נישט־ערפילטע האָפנונגען איז געקומען דער לאַנגער יאוש; דאָס צובראָכענע געמיט און די לײדען פון גלות האָט מען נאָכדעם געשפירט נאָך טיעפער און ברענענדער. שלמה מולכו האָט אָבער נאָך לאַנג געלעבט אין זכרון פון פאָלק אַלס העלד און מערטירער און אויך נאָך זײן טויט האָבען פיעל געגלויבט, אַז ער איז אַרויס גאַנץ פון פײער און לעבט ערגעץ בסוד.

אונטערשריפט פון שלמה מולכו

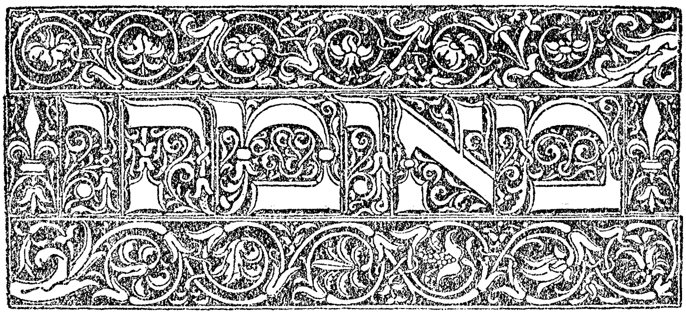

אָנהויב פון מסכת „ברכות״, איינע פון די ערשטע תּלמוד־אויסגאַבע
(דרוק סאָנצינאָ, 1483)

דריטעס קאַפּיטעל

די ליטעראַטור

נישט קוקענדיג אויף די צרות און רדיפות פון אויסען, האָט דאָך דאָס יודענטום צו יענער עפּאָכע אַרויסגעוויזען אַ אינערליכע גרויסע ענערגיע און אין דער שפּיץ פון דער קולטורעלער אַרבייט צווישען יודען אין יענער צייט איז געשטאַנען איטאַליען. אין ערגעץ האָט אַזוי האַסטיג נישט געקלאַפּט דער פּולס, אין קיין יודישען צענטער איז דאָס גייסטיגע יודישע לעבען פון יענער עפּאָכע ניט געווען אַזוי פערשידענפאַרביג און רייך, ווי צווישען די איטאַליענישע יודען. די עפּאָכע פון רענעסאַנס און הומאַניזם, פון איין זייט און די גרויסע ערפינדונג פון ביכער־דרוק, פון דער צווייטער זייט, האָבען געמוזט אויך צווישען יודען אַרויסרופען אַ אויפלעבונג און בעוועגונג. מיסטישע אידעען און חלומות, מעסיער־שטימונגען און אַ שטרעבונג צו מערטירעריי, אַ נייגונג צו רעפאָרמען און בענייאונג אין יודענטום, רבנישער פּלפּול אין הלכה — דאָס אַלץ צוזאַמען, די אַלע פערשידענע געגענגעזעצטע שטרעמונגען האָבען זיך צונויפגעמישט אין איין כאַאָס, אָבער דאָך רייכער געמאַכט דאָס אינערליכע גייסטיגע לעבען און בעשאַפען אַ גרויסע ליטעראַטור.

אין דער ערשטער העלפט פון 16־טען יאָהרהונדערט האָט דער „רבניזם״, די טרוקענע הלכה נאָך געהאַט די אויבערהאַנד. אין פיעל איטאַליענישע צענטערן האָבען דאַן עקזיסטירט גרויסע ישיבות, דער רבניזם האָט געהאַט אָנגעזעהענע פערזענליכקייטען אויף זיין זייט און די תּלמודיסטישע ליטעראַטור האָט געהאַלטען אין איין בליהען. אין דער שפּיץ פון די יודישע קהלות זענען געשטאַנען די רבנים ר׳ אברהם בן

יהודה מינץ און זיין איידים ר׳ מאיר קאצענעלנבויגען, וועלכער איז געוועזן בעוואוסט אלס גרויסער יודישער אויטאריטעט אויך אויסער איטאליען. אין יאהר 1520 האט אין איטאליען דאס ערשטע מאל זיך בעוויזען אין דרוק גאנץ ש״ס און איז פערשפרייט געווארען אין א געוואלדיגער צאהל עקזעמפלארען; באלד האבען זיך אבער אנגעהויבען די רדיפות אויפ׳ן תלמוד און דער זקן ר׳ מאיר קאצענעלנבויגען האט דערלעבט צו אזא צייט, ווען ער האט ניט געהאט צו דער האנד קיין איין איינציגען עקזעמפלאר פון ש״ס, וואוהין אריינצוקוקען. די ישיבות זענען דעמאלס איינגאנצען געפאלען און די יודישע בחורים, וואס האבען געוואלט זיך פערנעהמען מיט תורה, האבען געמוזט לערנען תלמוד געהיים, אדער ספעציעל צוליעב דעם פאהרען קיין פוילען און דייטשלאנד. שפעטער האט מען ווידער ערלויבט צו דרוקען דעם תלמוד מיט א צענזור, און די ישיבות האבען ווידער אויפגעלעבט. עס איז אבער שוין מעהר נישט געוועזן דער פריהערדיגער ברען און די פריהערדיגע ענערגישע טעטיגקייט.

די טרוקענע הלכה, דער תלמודישער פלפול פאלט, און זיין ארט פערנעהמט די אגדה אין דער מדרש אין דער פארם פון מאראלישע מגידות. צוזאמען מיט דעם רב דעם הלכה־מענש טרעט ארויס אויף דער סצענע דער רב אלס גייסטיגער פאסטוך פון זיין סטאדע, אלס מאראלישער ערציהער פון זיין עדה, וועלכער ער לערנט שוין ניט קיין דינים און הלכות, נאר מוסר און גאט׳סווארט. דער בעריהמטסטער און בעגאבטסטער דרשן פון יענער צייט איז געוועזן ר׳ יהודה מושקאטו, דער רב פון מאנטוא (געשטארבען אין יאהר 1580), דער מחבר פון „קול יהודה”, א פירוש צו דעם רעליגיעזען סיסטעם פון ר׳ יהודה הלוי. דער יונגערער דרשן פון זיין צייט, ר׳ עזריה פיגא (1647) אין ווענעדיג, האט איבערגעלאזט נאך זיין טויט א גרויסע זאמלונג פון שוהל־דרשות מיט׳ן נאמען „בינה לעתים”, וואס האט לויט זיין סטיל און רייכקייט פון געדאנקען געדינט אלס וועג־ווייזער פאר די שפעטערדיגע מגידים.

די קבלה מיט אלע איהרע מיסטישע סודות און די משיח־פראפאגאנדא פון שלמה מולכו האבען אין איטאליען געפונען א פארטיגען באדען. פון אויסען האט די קבלה אין איטאליען ניט געפונען פאר זיך קיין שום שטערונגען, ווייל אין יענער צייט זענען אויך פיעל אנגעזעהענע קריסטען געוועזן פערליעבט אין די סודות פון דער קבלה און די זעלבע צענזור, וואס האט אזוי גערודפ׳ט דעם תלמוד, האט געלאזען פריי אבדרוקען און פערשפרייטען דעם „זהר”. אינערליך איז די קבליסטישע לעהרע

געווען זעהר צוגעפּאסט צו דער דעמאלטיגער געדריקטער שטימונג פון די איטאליענישע יודען. 1558—59 איז אין מאנטוא, מיט דער הסכמה פון דריי רבנים, אפגעדרוקט געווארען דער „זהר", וועלכער איז באלד פערשפּרייט געווארען אין פיעל עקזעמפּליארען. אין א קליינער צייט ארום איז ערשינען אן'אנדער אויסגאבע פון „זהר" מיט א פאררעדע פון געשמד'טען יודען וויקטאריא עליאנא. דאס האט זעהר אויפגעבראכט איינינע אנגעזעהענע רבנים, וואס האבען אין דער קבלה געזעהען א סכנה פאר'ן יודענטום; זיי זענען אבער גארניט אימשטאנד געווען צו טאן. אין דער ענדע פון 16—טען יאהרהונדערט איז קיין איטאליען אנגעקומען פון פּאלעסטינא ר' ישראל סרוק, א תלמיד פון אר"י און א חבר ר' חיים וויטאל'ס. דעמאלט האט די פּראקטישע קבלה אין איטאליען אנגעהויבען אויפבליהען און ענטוויקלען זיך מיט א גרויסער שנעלקייט. ר' ישראל סרוק האט זיך אנדערצעהלט וואונדער פון אר"י און פון ר' חיים וויטאל, אליין זיך אנגעגעבען פאר א קדוש און אנגעהויבען פערשפּרייטען די לעהרע פון דער פּראקטישער קבלה; און באלד זענען צווישען די איטאליענישע יודען איינגעפיהרט געווארען די אלע אסקעטישע מנהגים פון די קבליסטען אין צפת, ווי פאסטען זיך, פערברענגען גאנצע שעה'ן אין תפלה, וואך זיין די נאכט א. אז. וו.

אין דער זעלבער צייט האט אבער אויך אויפגעבליהט די ליטעראטור. די ערינערונגען וועגען די טויזענדיעהריגע ליידען פון יודישען פאלק, צוזאמען מיט די נייע צרות, האבען ארויסגערופען אין יענער צייט די היסטארישע חראניק, מיט וועלכער עס האבען זיך פערנומען פיעל געלעהרטע יודען. צווישען די דאזיגע היסטארישע ווערק דארף א באזונדער ארט אבגעגעבען ווערן דעם בוך פון ר' שמואל אושקי, א געוועזענער מאראן אין פּארטוגאל, „די טרייסט פון ישראל און זיינע ליידען". דאס דאזיגע ווערק איז געשריבען געווארען אויף פּארטוגאליש און איז מעהר א לירישע פּאעמא, ווי א געשיכטע, נאר אין דער פארם פון א דיאלאג צווישען די יודישע פּאסטוכער ווערט אגב אויך דערצעהלט די געשיכטע פון יודישען פאלק. דער פּאסטוך יעקב קלאגט זיך פאר די צוויי איבעריגע פּאסטוכער אויף דער לאגע פון יודישען פאלק, וועלכעס איז געגליכען צו א סטאדע שעפּסלעך, וואס זענען אריינגעפאלען צווישען וועלף. אנהויבענדיג פון די אלטע בבלים און רוימער, ביז די שפּאניער און דייטשען פון מיטעלאלטער, האבען אלע פעלקער נאר געדריקט און גערודפ'ט דאס שוואכע יודישע פאלק. א. אזראפא,

אייראָפּא. אײן גיהנום אויף דער וועלט! — קלאָגט זיך דער פּאַסטוך יע״ב. — וואָס זאָל איך זאָגען וועגען דיר, וואָס האָט בעפּוצט דײנע נצחונות מיט די טויטע קערפּער פון מײן פאָלק? ווי זאָל איך דיך לויבען, דו קריגערישע אונעהרליכע איטאַליען? דו האָסט דאָך, ווי א הונגעריגער לייב געפרעסען דאָס פלייש פון מײנע שעפעלעך? פערדאָרבענע פּאַשע-פעלדער פון פראַנקרייך, מײנע שעפעלעך האָבען זיך געשפּייזט מיט אייער גיפט! שטאָלץ ווילד דײטשלאַנד, דו האָסט אַראָבגעשליידערט מײנע קינדער פון די גרויזאַם-הויכע אַלפּען-בערג! צבועדיגע, אכזריות׳דיגע און בלוטדורשטיגע שפּאַניען, די אָרימע וועלף דײנע האָבען געפרעסען און פרעסען נאָך איצט מײנע פרעכטיגע סטאַדעס!״ אויף די דאָזיגע קלאָג-ווערטער ענטפערן אָב מיט טרייסט די איבעריגע פּאַסטוכער, וועלכע דערמאָנען, אז פיעל צרות זענען יודען שוין איבערגעשטאַנען און דאָך געבליבען א פאָלק, וויל פערטיליגען יודען אינגאַנצען פון דער וועלט איז אונמעגליך און די טרייסט פון יודען בעשטעהט דערין, וואָס די צרות לײטערן זייער גייסט און פון דעם גיהנום, וואָס זיי זענען אויסגעשטאַנען, זענען זיי אַרויס ריינער, שענער און מאָראַלישער, איידער אַנדערע פעלקער.

דער צווייטער היסטאָריקער פון יענער צייט, ר׳ יוסף הכהן (1496—1575), האָט שוין אָבגעגעבען פיעל מעהר אָרט פאַקטען אַנשטאָט ליריק און פערדיענט מעהר דעם טיטעל „היסטאָריקער“. א מיטגליעד פון א פאַמיליע, וואָס איז אַרויסגעטריבען געוואָרען פון שפּאַניען, האָט ר׳ יוסף הכהן די ערשטע יאָהרען זײנע פערבראַכט אין אַוויניאָן, אין דער פּויפּסטליכער פּראָווינץ פון דרום-פראַנקרייך; פון דאָרטען איז ער אַריבערגעפאָהרען קיין איטאַליען און זיך בעזעצט אין גענוא. די צוויי יודישע גירושים פון גענוא (אין 1516 און אין 1550) האָבען געצוואונגען די פאַמיליע זיך אַריבערצוציהען אין דעם נאָהענטען שטעדטעל וואָלטאַדזשאָ. דאָרט האָט ר׳ יוסף כהן זיך פערנומען מיט דאָקטאָריי און איז געוועזען זעהר בעליעבט ביי דער גאַנצער בעפעלקערונג, אויך ביי קריסטען. אין 1567 האָט מען אויך פון דאָרטען אַרויסגעטריבען די יודען; פאַר ר׳ יוסף הכהן האָט מען געוואָלט מאַכען א אויסנאַהם און איהם ערלויבט ווייטער צו וואוינען אין דער שטאָדט, אָבער ער האָט נישט געוואָלט זיך בענוצען מיט דעם חסד און אויסגעוואַנדערט צוזאַמען מיט זײנע ברידער. ער האָט פעראייביגט זײן נאָמען דורך צוויי וויכטיגע היסטאָרישע ווערק. אין זײן „דברי הימים“ האָט ער בעשריבען די געשיכטע פון פראַנקרייך און

טערקײַ, דעם לאַנגיעהריגען קאַמפּף צווישען קריסטענטום און איסלאַם, צווישען אײראָפּא און אזיען און צוזאַמענהאַנג מיט דער יודישער געשיכטע. אין צווייטען ווערק „עמק הבכא" האָט ער בעשריבען די געשיכטע פון די יודישע רדיפות אין אײראָפּאַ, אָנהויבענדיג פון די קרײץ־צוגען ביז 1575. אין בײדע ווערק, געשריבען אין אַ שענעם העברעאישען סטיל, האָט דער אויטאָר זיך געהאַלטען עהרליך אָן די היסטאָרישע פאַקטען, גיט מגזם געווען, ניט איבערגעדרעהט די געשעהנישען, ערנסט אַרײַנגעטראַכט זיך אין דער פּאָליטיש־עקאָנאָמישער ענטוויקלונג פון די פעלקער, אָבער צוזאַמען דערמיט הערט זיך אין די ווערק דער אויפגערעגטער טאָן פון אַ בעלײדיגטען און דאָס געפיהל פון פעראַכטונג און צאָרן געגען די בעדריקער. „דער גירוש פון יודען פון פראַנקרײַך און שפּאַניען — זאָגט דער מחבר פון „עמק הבכא" — האָבען מיך בעוועגט אָנצושרײַבען דאָס ווערק. זאָלען יודען וויסען, וואָס האָבען אונז געטאָן אונזערע שונאים אין זײערע מדינות און פּאַלאַצען. ווײַל אַט וועט קומען אַ צײַט"... אין דער דאָזיגער אָבגעהאַקטער פראַזע שפּירט זיך, ווי דער מחבר האָט געגלויבט אין דער נקמה פון דער געשיכטע, אַז עס וועט קומען אַ צײַט, ווען די יודישע בעדריקער וועלען חרטה האָבען אויף די צרות, וואָס זײ האָבען פערשאַפט דעם יודישען פאָלק

גאָר אַנ'אַנדער כאַראַקטער טראָגט די געשיכטע פון אַ יונגערען היסטאָריקער, ר' גדליה אבן יחייא, אונטערן נאָמען „שלשלת הקבלה". דער אויטאָר פון דעם ווערק איז געווען אַ קבליסט און אַנשטאָט קלאָרע פאַקטען און אַ רײנעם סטיל, ווי בײַ ר' יוסף הכהן, געפינען מיר דאָ שוין אַ מיש־מאַש פון אַלעמען בעקאַנטע היסטאָרישע פאַקטען צוזאַמען מיט נישט געשטויגענע, נישט געפלויגענע בבא מעשיות, לעגענדען, אָנהויבענדיג פון די אַלטע צײַטען ביז דער העלפט פון 16־טען יאָהרהונדערט. אַ בעזונדער אָרט ווערט אין דעם ווערק אָבגעגעבען פאַר די שרעקליכע געשיכטען וועגען שדים, מכשפים און רוחות. פון יעדער שורה הערט זיך דאָ די אמונה איז סודות, די מיסטישע קראַפט פון דער קבלה.

די ענטדעקונגען פון קאָלומבוס האָבען אין יענער צײַט אַרויסגערופען אויך בײַ יודען אַ אינטערעס צו געאָגראַפיע. דער קאָמענטאַטאָר פון תנ"ך ר' אברהם פאַריצאָל, וואָס האָט געלעבט אין פעראַראַ, האָט אין 1524 אָנגעשריבען אַ ווערק „ארחות עולם", וואו עס געפינט זיך אַ קורצע בעשרײַבונג פון דער ערד. דער מחבר פון דעם ווערק איז

אַ רעליגיעזער דיספּוט צווישען אַ רב און אַ מאָנאַך

„טול קיסם מבין עיניך" „טול קורה מבין עיניך"
(לויט אַ קופּער־שטיך פון 17־טען י"ה, געפינט זיך אין דער זאַמלונג פון דער בערלינער יודישער קהלה)

געווען א מענש מיט וויסענשאפטליכע קענטעניש, נאר דאך געפינען זיך אין דעם בוך ניט ווינציג אבערגלויבען, ווי למשל וועגען טייך סמבטיון, וועגען די עשרת השבטים אין כדומה.

די יודישע פאעזיע, וואס איז פון דער צייט פון עמנואל הרומי אבגעשטארבען, האט אין אנהויב פון 17-טען יאהרהונדערט ווידער אויפגעלעבט אין איטאליען. די פארשטעהער פון דער יודישער פאעזיע זענען דאן געווען צוויי פרויען: דבורה אסקארעל, און שרה סולאם. די ערשטע, א פרוי פון א רייכען יודען אין רוים, האט איבערגעזעצט די יודישע רעליגיעזע פאעזיע אין א שענער איטאליענישער שפראך און אויך געשריבען ארגינעלע לידער. די צווייטע, א טאכטער פון א ווענעדיגער סוחר, איז געווען איינע פון די געבילדעטסטע איטאליענישע פרויען פון יענער עפאכע. דער קאטוילישער גלח אנזאלדא טשעבא האט א לאנגע צייט שטארק אגיטירט די יודישע בעגאבטע פאעטעסע, זי זאל אננעהמען דעם קריסטליכען גלויבען. נאר ער האט גארניכט געקאנט מאכען. דאן האט ער ביי איהר געבעטען א ערלויבניש לפחות מתפלל צו זיין פאר איהר נשמה און גאט בעטען, אז ער זאל זי ארויספיהרען אויפ׳ן ריכטיגען וועג. שרה האט מסכים געווען, אבער מיט דעם תנאי, אז אויך זי זאל גאט בעטען, דאס דער גלח זאל ארויף אופ׳ן ריכטיגען וועג און אננעהמען די יודישע אמונה. שרה איז געשטארבען אין 1641.

א גרויסע השפעה אויף דער יודישער ליטעראטור פון יענער צייט האט געהאט דער איטאליענישער הומאניזם, דער אלגעמיינער אינטערעס צו דער אלטער קלאסישער וועלט און צו פלאטאנ׳ס פילאזאפיע. דער זוהן פון בעריהמטען ר׳ יצחק אבארבאנעל, יהודה-לעא אבארבאנעל, האט צו יענער צייט אנגעשריבען אויף א שענער איטאליענישער שפראך זיינע „דיאלאגען וועגען ליעבע״, וואס זענען עטליכע מאל איבערגעזעצט געווארען אויף אנדערע שפראכען און געמאכט א איינדרוק. די דאזיגע „דיאלאגען״ זענען דורכגעדרונגען מיט דעם גייסט פון דער לאטיינישער פילאזאפיע וועגען ליעבע און שענהייט און דאס יודענטום איז דארט אוועקגעשטעלט אויפ׳ן צווייטען פלאן, אזוי אז עס האבען זיך געפונען אייניגע, וואס האבען דערויף שוין געבויט א השערה, אז אבארבאנעל האט זיך געשמדט; דאס איז אבער נישט מעהר ווי א השערה.

פיעל שטארקער איז דעמאלט געווען דער אינטערעס צו דער העברעאישער שפראך און העברעאישער גראמאטיק; אויף דעם געביט זענען זיך צונויפגעגאנגען די יודישע געלעהרטע מיט די קריסטליכע. די ליעבע

פון די הומאניסטען צו דער קלאסישער רוימיש-גריכישער וועלט האבען ארויסגערופען אויך א אינטערעס צו דער אלטער יודישער וועלט, און אזוי ווי אהן העברעאיש איז אונמעגליך צו בעקאנען זיך מיט דעם גייסט פון דער אלטער יודישער קולטור, האבען פיעל הומאניסטען און גע-בילדעטע קריסטען זיך געמוזט נעהמען לערנען העברעאיש. אלס לעהרער האבען, נאטירליך, געדיענט די יודען, און אזוי ארום איז בעשאפען געווארען א רייכע ליטעראטור וועגען דער העברעאישער שפראך און העברעאישער גראמאטיק, ווי „ספר הבחור" פון ר' אליהו לעוויטא, אדער אליהו בחור, „מתורגמן" פון דעם זעלבען און גאנץ אנדערע.

דער פאטער פון דער יודישער היסטארישער קריטיק איז געווען ר' עזריה מן האדומים, אדער דע-ראסי (געבוירען אין מאנטוא אנ'ערך אין יאהר 1514 און געשטארבען אין פעררארא אין 1578). ער איז געווען א פיעלזייטיג געבילדעטער מאן, וואס האט גרינדליך געקענט ניט בלויז די העברעאישע ליטעראטור, נאר אויך אלע קלאסישע ווערק, די רעליגיעזע ליטעראטור און די נייע ווערק פון די איטאליענישע הומאניסטען; צו דער דאזיגער ברייטער בילדונג האט ער בעזעסען אויך א שטארקען טאלאנט, און דאס האט ער אויסגענוצט אויף קריטיש-היסטארישע פארשונגען. נאך דער גרויסער ערד-ציטערניש אין פעררארא אין 1570 האט ער אנגעשריבען זיין גרויס ווערק אין דריי חלקים „מאור עינים". דער ערשטער טייל פון דעם ווערק איז געווידמעט דער בעשרייבונג פון דער ערד-ציטערניש, דער צווייטער טייל דערצעהלט, ווי אזוי די ביבעל איז איבערזעצט געווארען אויף גריכיש, דער בעדייטענדסטער טייל איז אבער דער דריטער, אין וועלכען עס געפינען זיך א רייהע גלענצענדע פארשונגען וועגען פילון האלכסנדרוני, וועגען די יודישע פארטייען אין דער צייט פון צווייטען בית המקדש, וועגען יוסף פלאוויוס און וועגען דער חראנאלאגיע פון דער אלטער יודישער געשיכטע. דאס דאזיגע ווערק האט ארויסגערופען א גרויסע אונצופרידענהייט צווישען די רבנים, הגם ר' עזריה מן האדומים איז געווען זעהר פארזיכטיג אין זיין ווערק און אין ערגעץ זיך ניט ערלויבט קיין שום פרייע געדאנקען. נאר שוין דאס אליין, וואס ער האט דער ערשטער זיך קריטיש בעצויגען צו דער ביבעל, אויסגעפארשט די הייליגע טראדיציעס און פערגלייכט די תלמודישע ערצעהלונגען מיט די גריכישע און לאטיינישע קוועלען — שוין דאס אליין האט ארויסגערופען א גרויסע אויפרעגונג צווישען די ארטא-

דאָקסישע רבנים. ר׳ עזריה האָט דאַן אָנגעשריבען אַ צווייט ווערק „מצרף לכסף״, וואו ער פֿערענטפֿערט זיך, אָבער אויך דאָס האָט ניט געהאָלפֿען. די רבנים האָבען פֿערבאָטען אַלע יודען יונגער פֿון 25 יאָהר, צו לייענען דעם „מאור ענים״ און מען דערצעהלט, אַז דער מחבר פֿון „שולחן ערוך״ ר׳ יוסף קאַראָ האָט זאָגאַר געזאָלט אַריינלעגען דעם מחבר פֿון „מאור עינים״ אין חרם, נאָר דער טויט זיינער האָט איהם געשטערט דאָס צו טאָן.

דער גייסט פֿון קריטיציזמוס האָט אָבער פֿון דעמאָלט אָן שוין זיך ניט אָבגעשטעלט, און איינצעלנע יודישע געלעהרטע, וואָס האָבען זיך קריטיש בעצויגען צו דער יודישער מסורה און צו די אַלטע יודישע לעגענדעם, האָבען וויטער פֿאָרטגעזעצט זייער אַרבייט. כדי ניט איינצורייסען מיט דער אַרומיגער סביבה און אַרויפֿציהען אויף זיך דעם חשד פֿון אפיקורסות, האָבען די דאָזיגע געלעהרטע געמוזט טאָן זייער אַרבייט געהיים; דאָס האָט אָבער נאָך מעהר פֿערשאַרפֿט די בעציהונג צו זיי פֿון דער אַרומיגער יודישער וועלט, און די סתירה צווישען דעם וויסענשאַפֿטליכען קריטישען גייסט און דער טראַדיציאָנעלער בלינדער אמונה איז דורך דעם נאָך בולט׳ער געוואָרען. די דאָזיגע אינערליכע צובראָכענהייט האָט זיך אַממעהרסטען אָבגעשפּיגעלט אויף דער טעטיגקייט פֿון בעגאַבטען שריפֿטשטעלער און אָנגעזעהענעם יודישען קענער ר׳ יהודה־ליאָן דע־מאָדענאַ (1571 – 1648). אַ מענש מיט פֿיעלזייטיגער בילדונג תּלמוד׳יסט און צוזאַמען דערמיט הומאַניסט, אַ רב און אַ פֿריידענקער, אַ מגיד אין שוהל און אַ וועלטליכער שריפֿטשטעלער, איז דע־מאָדענאַ אין זיין לעבען געווען פֿול מיט סתירות. אין זיינע יונגע יאָהרען האָט ער אָנגעשריבען אַ ווערק געגען שפּיעלען אין קאָרטען און אַליין האָט ער געשפּיעלט אין קאָרטען מיט אַזאַ האַזאַרד, אַז ער האָט פֿערגעסען, ווער ער איז און וואָס פֿאַר אַלאַגע ער פֿערנעהמט. אין שוהל האָט ער געהאַלטען דרשות און גערופֿען צו שטרענגען מוכר אין רעליגיעזע דינים, און ביי זיך אין צימער האָט ער געשריבען געהיים אַזעלכע פֿרייע געדאַנקען, פֿאַר וועלכע ער וואָלט געקענט פֿיעל ליידען, ווען זיי וואָלטען פֿערעפֿענטליכט ווערען. די ליטעראַרישע טעטיגקייט פֿון דע־מאָדענאַ איז געווען זעהר רייך און פֿערשידענאַרטיג. ער האָט געשריבען אַמאָל פֿאַר די יודען, אַמאָל פֿאַר קריסטען, תּלמודישע חקירות, דרשות אויף פֿערשידענע טעמען, אַ שטודיום וועגען די יודישע רעליגיעזע מנהגים, אַ זאַמלונג פֿון רעצעפּטען און עצות, אַ מיטעל צו פֿערפֿעסטיגען דעם

זכרון, שירים, ביבלישע פירושים א. אז. וו. נאר זיינע טיעפסטע איבער־צייגונגען האט ער אפען ארויסגעזאגט אין צוויי אויסגעצייכענטע ווערק, וועלכע ער האט מורא געהאט צו פערעפענטליכען פאר זיין לעבען און וועלכע זענען אבגעדרוקט געווארן ערשט אין 200 יאהר ארום נאך זיין טויט. אין איינעם פון די ווערק, „אבי נועם", צושטערט ער דעם גאנצען בנין פון דער קבלה און בעווייזט, אז די בלומרשטע הייליגע ספרים פון דער קבלה, ווי דער „זהר", זענען פאלש, נאכגעמאכט און אז די לעהרע פון דער קבלה איז סותר דער ריינער לעהרע פון יודענטום. אין זיין צווייטען ווערק „קול סכל ושאגת ארי" מאכט דע־מאדענא נאך א טריט ווייטער און טרעט שוין ארויס ניט בלויז נעגען דער הייליגקייט פון דער קבלה, נאר אויך נעגען דעם אויטוריטעט פון תלמוד. נאכדעם ווי די יודישע מלוכה איז געפאלען — זאגט ער אין דעם ווערק, — האבען די פיהרער פון פאלק געדארפט איינפיהרען א נייע ארדנונג אויפ'ן גרונד פון תורת משה, וואס זאל זיין צוגעפאסט צו די לעבענס־בעדינגונגען פון יודען אין גלות. אבער וואס זשע האבען זיי געטאן? אנשטאט צו בעזייטיגען די קלייניגקייטען פון געזעץ און פערפעסטיגען נאר זיינע יסודות, האבען די דאזיגע לעהרער פון געזעץ נאר איבערגענומען ביי די צדוקים חומרות און דינים אהן א שיעור, וואס מאכען שווער דאס לעבען פון יודען אין גלות, און דאס האבען זיי אנגערופען „תורה שבעל פה"! דא איז דע־מאדענא דערגאנגען צו דעם פונקט, צו וועלכען עס זענען צוגעקומען אלע פריידענקענדע יודען פון 19־ען יאהרהונדערט און עס איז לייכט זיך פארצושטעלען, וואס פאר'א רדיפות און צרות דע־מאדענא וואלט זיך אנגעליטען, ווען ער וואלט ארויסזאגען די דאזיגע געדאנקען אפען. ער האט דאס אבער גוט פערשטאנען, און איז דעריבער געבליבען איינזאם אין אליין מיט זיין פריינן, וועלכען ער האט געמוזט בעהאלטען בחדרי חדרים.

א צווייטער אנגעזעהענער וועלטליכער קעפ און „פרייזיניגער" מענש פון יענער צייט איז געווען ר' יוסף שלמה דעלמעדיגא (1591—1655); ביי איהם האבען אבער די פרייזיניגע געדאנקען און דער וויסענ־שאפטליכער עלעמענט זיך אזוי פערפלאנטערט און צונויפגעמישט מיט דער קבלה און דעם מיסטיציזם, אז ער האט אויף יעדען שריט נאר סותר געווען זיך אליין, און איז סוף כל סוף אריין אין א גרויסען פלאנטער, פון וועלכען ער האט אליין ניט געקאנט ארויסקריכען און געענדיגט האט ער דערמיט, וואס ער איז געווארן א פערברענטער אנהענגער פון די

קבליסטען. אַ אייניקעל פֿון פֿילאָזאָף ר׳ אליהו דעלמעדיגאָ, האָט יוסף שלמה בּײַקומען זײַן בּילדונג אין איטאַליען. אין דער יוגענד האָט ער בּעזוכט דעם אוניווערזיטעט אין פּאַדוא, וואו ער האָט געהערט לעקציעס וועגען מאַטעמאַטיק און אַסטראָנאָמיע פֿון דעם גרויסען גאַליליי אַליין. נאָכדעם האָט דעלמעדיגאָ זיך פֿערטיעפֿט אין אַנדערע וויסענשאַפֿטען, צו וועלכע ער האָט געהאַט אַ גרויסע נייגונג. אין דער זעלבער צײַט האָט ער אויך געהאַט אַ גרויסע לײדענשאַפֿט צו רײַזען און אין 1616 האָט ער געמאַכט אַ רײַזע קיין עגיפּטען, וואו ער האָט געהאַט אַ גלענצענדען מאַטעמאַטישען דיספּוט מיט אַ מוסולמענישען געלעהרטען. פֿון דאָרטען איז ער אָבגעפֿאָהרען קיין קאָנסטאַנטינאָפּאָל, וואו ער איז זיך צונויפֿגעגאַנגען מיט די קאַראַאימען, און פֿון דאָרטען קיין פּוילען און ליטאָ. דאָרט האָט ער זיך בּעזעצט נעבּען ווילנאָ און איז געוואָרען הויז=דאָקטאָר בּײַם פירשט ראַדזיוויל; אָבּער אויך דאָ האָט ער זיך לאַנג ניט געהאַלטען. אין גיכען בּעגעגענען מיר איהם שוין אין דײַטשלאַנד, פֿריהער אין האַמבּורג, דערנאָך אין אַמשטערדאַם און אין פֿראַנקפֿורט, וואו ער האָט אָנגענומען די שטעלע פֿון אַ דאָקטאָר אין דער יודישער קהלה. זײַן וואַנדער=לעבּען האָט ער פֿערענדיגט אין פּראָג אין 1655. ניט קוקענדיג אויף זײַן גרויסע ענציקלאָפּעדישע בּילדונג, האָט זיך איהם דאָך ניט אײַנגעגעבּען אויסצואַרבּײַטען אַ וועלכע עס איז קלאָרע וועלט=אַנשויאונג, און מיר זעהען, ווי דעלמעדיגאָ דרעהט זיך צווישען פֿינסטערניש און ליכטיגקײַט, צווישען וויסענשאַפֿטליכען גײַסט און בּלינדע אמונה, צווישען פֿרײַע געדאַנקען און מיסטישע חלומות. דעלמעדיגאָ איז כאַראַקטעריסטיש פֿאַר דער גאַנצער עפּאָכע: פּונקט ווי ער, אַזוי האָט די גאַנצע עפּאָכע זײַנע זיך געוואָרפֿען צווישען פֿינסטערניש און ליכטיגקײַט און איז געווען פֿול מיט סתירות. די גרויסע השפעה פֿון דער הומאַניסטישער וועלט=אַנשויאונג, די סימנים פֿון דער נאָהענטער גרויסער רעפֿאָרמאַציע זעהען מיר שוין אויך אין יודענטום, וואו עס שאַפֿט זיך עפּעס, וואו עס וועקט זיך אַ נײַער געדאַנק און עס הויבּט זיך אָן אַ קריטישע בּעציהונג צום יודישען עבר. אָבּער דאָס אַלץ ווערט דערשטיקט אינוועניג, געפֿינט ניט קיין פֿרײַען פּלאַץ פֿאַר זיך און עס מוזען פֿריהער פֿאַלען די מויערן פֿון עננגען געטאָ, עס מוז פֿריהער אַראָב דער אויסערליכער דרוק, אום די בּרויזענדע אינערליכע קרעפֿטען אין יודענטום זאָלען געפֿינען אַ פֿרײַען אַרויסגאַנג און פֿערוואַנדעלט ווערען אין אַ בּרייטער פֿרײַער בּעוועגונג.

אולריך פאָן ווטען, פיהרער פון די הומאַניסטען

פיערטעס קאַפּיטעל

יודען אין דער עפּאָכע פון דער רעפאָרמאַציע

מיט דער שטורמדיגער רעפאָרמאַציאָנס־בעוועגונג, וואָס האָט אויפ־געריהרט גאַנץ איירופּא און געבראַכט אַ איבערקעהרעניש אין גאַנצען פּאָליטישען און גייסטיגען לעבען פון די איירופּעאישע פעלקער, ענדיגט זיך דאָס פינסטערע מיטעלאַלטער און עס הויבט זיך אָן די „נייע צייט" אין דער געשיכטע פון דער מענשהייט. די דאָזיגע גרויסע בעוועגונג שטאַמט אָב פון דייטשלאַנד. דוקא אינ'ם באַרבאַרישען דייטשען פאָלק, דוקא אין לאַנד פון די ריטער, וואָס האָבען פערבראַכט די יאָהרען אין שטענדיגען קאַמפף צווישען זיך איבער נאַרישקייטען, — דוקא פון דאָרטען האָט געקאָנט אַרויסוואַקסען די גרויסע רעליגיעזע בעוועגונג, וואָס האָט גערופען צוריק צו דער ביבעל און צו דעם ריינעם רעליגיעזען תוך פון קריסטענטום. די ראָמאַנישע פעלקער זענען שוין געווען דעמאָלט אַזוי ווייט פערדאָרבען, אַזוי ווייט פון יעדער רעליגיעזער בעציהונג צום לעבען, אַז ביי זיי איז שוין זאָגאַר ניט מעגליך געווען קיין „אפּיקורסות", קיין פּראָטעסט געגען דעם פאַלשען קאַטויליציזם. אין די פּויפּסטליכע ספערען, צווישען די געבילדעטע מענשען, אין די פּאַלאַצען פון די הויכע גייסט־ליכע אין איטאַליען, פראַנקרייך און שפּאַניען האָט מען אין יענער צייט געלעבט אַ גוטען טאָג, זיך אַריינגעלאָזט אין תענוגים און בסוד אָב־געלאַכט פון דער גאַנצער קריסטליכער רעליגיע, וועלכע איז זיי וויכטיג וואָס אָנגעגאַנגען, און נאָר אין דייטשלאַנד, וואו דאָס פאָלק איז נאָך געווען פּרימיטיוו און נאַאיוו, וואו מען האָט נאָך באמת געגאַרט צו אַ ריינער אמת'ער רעליגיע, איז געווען דער ריכטיגער באָדען פאַר דער

רעפארמאציע מיט איהר גאנצען צארן געגען דער פאלשקייט פון די פויפסטען און מיט איהר שטורמדיגען דראנג צום פיינעם רעליגיעזען געפיהל. טיעף אין דייטשען פאלק זענען שוין פון לאנג געלעגען בע־האלטען גרויסע קרעפטען און עס האבען נאר געדארפט קומען די נויטיגע סיבות, אום אויפצעוועקען די דאזיגע קרעפטען. מיט א געוויסען שטאלץ קאנען מיר זאגען, אז איינע פון די נאהענטסטע סיבות, וואס האבען ארויסגערופען און פארבערייטעט די גרויסע רעפארמאציע, איז געווען דער דיספוט צווישען די הומאניסטען און די „פינסטערע לייט" וועגען תלמוד.

ערב דער לוטעראנישער רעפארמאציע האבען די פערביסענע קלעריקאלען, די פינסטערע כוחות אנגעהויבען פיהרען א בייזען קאמפף געגען יודענטום. זיי איז ווינציג געווען די געדריקטע יודישע לאגע, — זיי האבען נאך געוואלט עוקר מן השרש זיין די גאנצע יודישע רעליגיע. פאר זייערע אויגען האט זיך געטראגען דאס אידעאל פון דער פינסטערער שפאנישער אינקוויזיציע מיט איהרע שייטער־הויפענס, ענוים און שפיאנאזש. די יודען־שנאה איז געווען דער צענטר פון דער פאליטיק פון די דייטשע קלעריקאלען און ניט ווילענדיג איז דער קאמפף געגען יודענטום גע־ווארען אויך דער קאמפף געגען דער גייסטיגער בעניייאונג בכלל, געגען אלע נייע אידעען פון די הומאניסטען, געגען דער אפיקורסות פון די פרייזיניגע. אין דער לופטען האט זיך שוין געטראגען דער גייסט פון דער נאהענטער רעפארמאציע און עס איז בעשערט געווען, אז דאס יודענטום זאל אוועקגעשטעלט און צונויפגעבונדען ווערען מיט דער גרויסער רעפארמאציאנס־בעוועגונג אין דעם פערביטערטען קאמפף געגען איהר.

דער סיגנאל צו א קאמפף געגען יודענטום איז געגעבען געווארען אין קעלן, אין דער דאזיגען הויפט־שטאב פון די קלעריקאלען, וואו עס האבען געהערשט די דאמיניקאנער, דער אינקוויזיטאר האכשטראטען, דער פינסטערער פראפעסאר פון טעאלאגיע ארנאלד פון טאנגערן און אנדערע בעריהמטע „שווארצע" לייט. דער סיגנאל איז געווען פון איין זייט צו אטאקירען די יודישע ליטעראטור, מיט וועלכער די הומאניסטען האבען זיך אנגעהויבען אינטערעסירען, און פון דער צווייטער זייט — צוצוגרייטען א באדען פאר געצוואונגענעם שמד צווישען יודען, ווי אין שפאניען. אלס ווערקצייג פאר דעם טייוולאנישען פלאן איז אויסגעקליבען געווארען דער משומד פפעפערקארן

יוסף פפעפערקארן פון מעהרען איז געוועזען א פשוטער קצב, כמעט צו'ם הארץ און דערצו א מענש מיט א אונגעהויערער חוצפה. איינמאל האט מען איהם געכאפט ביי א גנבה מיט א שלאס־בראך און ער איז ארעסטירט געווארען. ווי עס שיינט, איז איהם נאך דער מעשה ניט געוועזען איבעריג אנגענעהם צו פערבלייבען צווישען יודען און ער האט בעשלאסען אבצושמד'ען זיך אין זיין גאנצע פאמיליע. אט דעם דאזיגען מענשען מיט א פינסטערער פערגאנגענהייט האבען די דאמיניקאנער אויסגעקליבען פאר זייער רעכטער האנד אין קאמפף מיט די יודען און יודענטום. די פערברעכערישע טעטיגקייט געגען זיין פאלק האט פפעפערקארן אנגעהויבען מיט דער בראשור „שפיגעל דער ערמאהנונג", וואס איז ערשינען אין 1507 אויף דער רוימישער שפראך. אין דער דאזיגער בראשור פרובט נאך דער יודישער משומד זיך אונטער'חנפנען צו יודען, איינרעדען זיי מיט גוטע רעד זיך צו שמד'ען, ווייל נאר אין קריסטענטום איז דער ריינער אמת און די ישועה פאר אלע פעלקער. דארט פרובט אויך פפעפערקארן אבוועדען אלע בלבולים אויף יודען, אז זיי בענוצען קריסטליך בלוט, און ווענדעט זיך צו די קריסטען מיט א אויפרוף, אז זיי זאלען ניט צו פיעל דריקען די יודען, וועלכע „זענען אויך מענשען" גלייך ווי אלע. אין א יאהר ארום האבען די דאמיניקאנער ארויסגעגעבען א צווייטע בראשור אונטער פפעפערקארן'ס נאמען „יודענבייכטע" און דא איז שוין דער טאן גאר א אנדערער. דא ווערט אבגעלאכט פון די יודישע מנהגים, די יודען ווערען שוין אנגערופען „הינט, וואס ליקען דאס קריסטליכע בלוט" און פון די קיסרים ווערט געפאדערט, צו פערבאטען יודען האנדלען מיט פראצענט און זיי צווינגען צו הערן די מיסיאנערישע דרשות אין די שוהלען. און וואס ווייטער איז געווארן אלץ ערגער: אין 1509 איז ערשינען פפעפערקארן'ס א דריטע בראשור, וואס איז בכיון ארויסגעגעבען געווארען ערב פסח, כדי אויפצורייצען דעם המון געגען יודען. דארט ווערט דאס דייטשע פאלק שוין גערופען ארויסצוטרייבען אלע יודען פון לאנד, צונעהמען ביי זיי זייערע קינדער און זיי ערציהען אין קריסטליכען גלויבען און בכלל צו רודפ'ען זיי ביז לעצט, ווייל יודען בעראבעווען די קריסטען און זויגען פון זיי אויס דאס בלוט. ביים פאלק האט די דאזיגע העצע קיין ערפאלג ניט געהאט, אבער דערפאר האבען די דאמיניקאנער געפרובט פעראינטערעסירען אין דער אגיטאציע געגען יודען הויכגעשטעלטע פערזאנען, און דאס האט זיך זיי איינגעגעבען.

Ich bin ain Buchlinn
der Juden veindt ist mein namen
Ir schalckhait sag ich vnnd wil mich des nit schamen
Die lang zeyt verborgen gewesst ist als ich thun bedeuten
Das wil ich yetz offenbarn allen Cristen leüten
Dann ich bin mit yren hebraischen schrifften wol bewart
Und dem verkerten geschlecht die warhait nit gespart

Jesus nazarenus rex iudeorum
היהודים ומלך נזרות יהושע
yehoschua nasaros vnmelech haiehudim

א שער-בלאַט פון יוסף פעפערקאָרנ'ס א פאַמפלעט

די דאָמיניקאַנער האָט זיך איינגעגעבן אַריבערצוציהען אויף זייער זייט דער פֿרומער קוניגונדאַ, די שוועסטער פֿון קייזער מאַקסימיליאַן, וועלכע האָט געגעבן פּפעפערקאָרנ׳ען אַ בריעף צום קייזער מיט אַ ביטע צו קאָנפֿיסקירען אַלע יודישע ספרים, אויסער דער ביבעל, וועלכע זענען פֿול מיט האַס צום קריסטענטום און וואַרפֿען אַ שאַנדע אויף דער הייליגער רעליגיע. מיט דער דאָזיגער רעקאָמענדאַציע איז פּפעפערקאָרן אַוועקגעפֿאָהרען קיין איטאַליען צום קייזער מאַקסימיליאַן, וועלכער האָט דאַן געפֿיהרט מלחמה מיט דער וועגעציאַנישער רעפּובליק, און פּפעפערקאָרן איז צוריקגעקומען מיט אַ נצחון: דער קייזער, וועלכער איז געווען פֿערנומען מיט דער מלחמה און ניט געהאַט קיין צייט אַריינצוטראַכטען אין אַזעלכע ענינים, האָט ניט לאַנג נעקלערט און ערלויבט פּפעפערקאָרנ׳ען צו רעווידירען אַלע יודישע ספרים און פֿערברענען די, אין וועלכע עס געפֿינען זיך שלעכטע רעד וועגען קריסטענטום.

מיט טריאומף האָט פּפעפערקאָרן זיך גענומען צו דער אַרבייט, וועלכע ער האָט אָנגעהויבען אין פֿראַנקפֿורט אַם מיין, וואו עס האָבען זיך געפֿונען פֿיעל יודען פֿון תורה און געלד און גאַנצע בערג יודישע ספרים. לויט׳ן פֿערלאַנג פֿון פּפעפערקאָרן האָט דער מאַגיסטראַט צונויפֿגערופֿען אַלע יודען אין שוהל אַריין, וואו מען האָט נאָר זיי איבערגעלייענט דעם בעפֿעהל פֿון קייזער, אַרויסצוגעבען אַלע ספרים פּפעפערקאָרנ׳ען. מען האָט צוערשט צונויפֿגעזאַמעלט אַלע סדורים און זיי קאָנפֿיסקירט. דאָס איז געווען די ערשטע נאַכט פֿון סוכות, ער האָט נאָך געוואָלט פֿערבאָטען די יודען צו דאַוונען אין די שוהלען, ווייל פּונקט אום יום טוב האָט ער געוואָלט מאַכען די רעוויזיע אין די יודישע הייזער, אָבער די גייסטליכע האָבען זיך אַרויסגעוויזען פֿאַר מעהר מענשליך, ווי פּפעפערקאָרן, און ניט געוואָלט איינשטימען צו פֿערשטערען יודען זייער יום טוב. די רעוויזיע איז אָבגעלעגט געוואָרען אויף מוצאי סוכות, אָבער דאָ האָבען יודען פּלוצלונג געשטעלט אַ ווידערשטאַנד און ערקלערט, אַז זיי וועלען ניט אַרויסגעבען די ספרים, כל זמן זיי וועלען זיך ניט פֿאָרשטעלען פֿאַר׳ן קייזער, כדי ער זאָל אויסהערען אויך דעם צווייטען צד. אין דער זעלבער צייט האָבען די יודען געשיקט אַ דעפּוטאַציע צום הומאַנישען אַרציביסקופּ אוריעל, וועלכער האָט זיך געווענדעט צום קייזער מיט אַ אָנווייזונג, אַז אַזאַ וויכטיגע פֿראַגע קען ניט געלעזט ווערען אין איילעניש מיט איינמאָל און מוז ערנסט בעטראַכט ווערען. אויך דער מאַגיסטראַט האָט זיך געשטעלט אויף דער זייט פֿון יודען און פֿון דעם

װעלכען ארציבישאף איז אָנגעקומען אַ בעפֿעהל צו די גײסטליכע, אַז זײ זאָלען ניט שטיצען פּפעפּערקאָרנ׳ען. אַזױ װי דער קײזער האָט ערלױבט פּפעפּערקאָרנ׳ען רעװידירען די יודישע ספרים ניט אַנדערש, װי אין דער אָנװעזענהײט פֿון צװײ גײסטליכע און אַ פֿאָרשטעהער פֿון מאַגיסטראַט, האָט ער שוין ממילא זײַן פּלאַן ניט געקאָנט אױספֿיהרען און די יודען האָבען אױף אַ װײַלע פֿרײַ אָבגעעטעמט.

נאָכדעם האָבען די יודען אַרױסגעשיקט זײערע שתדלנים צום קײזער און איהם בעװיזען זײערע אַלטע קײזערליכע פּריװילעגיעס. מאַקסימיליאַן איז אײַנגעגאַנגען דערױף, אַז מען זאָל גרינדען אַ קאָמיסיע פֿון געלעהרטע, װעלכע זאָלען בעטראַכטען די פֿראַגע. די דאָמיניקאַנער זענען ניט געװען איבעריג צופֿרידען דערמיט און פּפעפּערקאָרן איז װידער אַמאָל געפֿאָהרען קײן איטאַליען, בעװאָרגט מיט פֿיעל רעקאָמענדאַציעס צום קײזער און צו די הױכגעשטעלטע לײַט. דאָס מאָל האָט פּפעפּערקאָרן נאָר געפּועל׳ט, אַז אין דער קאָמיסיע זאָל צװישען אַנדערע אױך בעשטימט װערען דער בעריהמטער געלעהרטער יאָהאַן רײַכלין, דער גרעסטער דײַטשער אױ־טאָריטעט. די כונה דערפֿון איז געװען קלאָר: אָדער רײַכלין װעט האַלטען מיט די דאָמיניקאַנער און דאַן איז אַ סוף צום יודענטום, װײַל װער װעט האָבען די העזה אַרױסצוטרעטען געגען דעם מענשען, מיט װעלכען עס שטאָלצירט גאַנץ דײַטשלאַנד; אָדער רײַכלין װעט פֿערטײדיגען די יודישע ספרים, און דאַן װעלען די דאָמיניקאַנער שױן אָנהױבען אַ ענער־גישען קאַמפּף געגען רײַכלינ׳ען אַלײן און געגען דער גאַנצער חברה הומאַניסטען, װעלכע זײ װעלען בעשולדיגען אין אפּיקורסות און פֿאָדערען זײ צום געריכט פֿיר אַפּיקורסות. די האָפֿנונג פֿון די דאָמיניקאַנער איז אָבער צערשטערט געװאָרען און מיט דער בעשטימונג פֿון רײַכלין אַלס מיטגליד פֿון דער קאָמיסיע האָט זיך אָנגעהױבען זײער גרױסע מפּלה.

יאָהאַן רײַכלין איז געװען ניט בלױז אַ בעריהמטער געלעהרטער און דער גרעסטער קענער פֿון די אַלטע שפּראַכען אין זײַן צײַט, נאָר אױך אַ גוטהערציגער מענש, װאָס האָט שטענדיג ליעב געהאַט דעם אמת. װי פֿיעל פֿון די גרױסע הומאַניסטען, האָט אױך רײַכלין געהאַט אַ פֿער־לאַנג צו ערלערנען גרינדליך די העברעאישע שפּראַך. דער ערשטער לעהרער זײַנער, װעזעל אין באַזעל, האָט אַלײן געקאָנט װיניג העב־רעאיש און איז נאָר אימשטאַנד געװען אױסצולערנען רײַכלינ׳ען די ערשטע כללים פֿון דער העברעאישער שפּראַך. זײַענדיג אין רױם, האָט רײַכלין זיך דערװאוסט װעגען די װאונדערבאַרע סודות פֿון דער קבלה. מיט

וועלכער עס האָבען זיך דאַן אינטערעסירט פיעל קריסטען, און די ליעבע צו העברעאיש איז נאָך ביי איהם דאַן שטאַרקער געוואָרען. צוריקקומענדיג קיין דייטשלאַנד, האָט רייכלין זיך געווענדעט מיט אַ בריעף צום רב פֿון רעגענסבורג ר' יעקב מרגליות, וועלכען ער האָט געבעטען צושיקען איהם געוויסע קבלה־ספרים. דער רב האָט איהם אָבגעענטפֿערט, אַז אין די קבלה־ספרים איז בכלל ניט כדאי אַריינצולאָזען זיך און אַז די ספרים, וועלכע ער בעט, קאָן ער, דער רב, ניט בעקומען. ערשט אין אַ צייט אַרום האָט רייכלין זיך בעקאַנט מיט דעם אַרצט פֿון קייזער פֿרידריך III, ר' יעקב לואַנץ, און דער דאָזיגער געלעהרטער יוד איז פֿון דאַן אָן געוואָרען רייכלינ'ס לעהרער אין העברעאיש. מיט גרויס התמדה האָט זיך רייכלין גענומען צו דעם שטודיום און אין אַ צייט אַרום איז ער שוין אימשטאַנד געווען צו לייענען העברעאישע ספרים אָהן דער הילף פֿון אַ לעהרער. פֿון דעמאָלט אָן האָט רייכלין ניט אויפֿגעהערט ווייטער צו ערלערנען די העברעאישע שפּראַך און ליטעראַטור, הגם ער איז נאָך אַלעמען דאָך ווייט געווען פֿון גרינדליכע קענטעניש.

רייכלין איז דאַן געווען דער איינציגער קריסט אין אייראָפּאַ, וואָס האָט גוט געקאָנט די העברעאישע שפּראַך, און אַזוי ווי דער פֿערלאַנג צו בעקאָנען זיך מיט דער העברעאישער שפּראַך איז דאַן איבעראַל געווען גרויס, האָבען פֿיעל פֿון רייכלינס פֿריינד זיך געווענדעט צו איהם מיט אַ בקשה, אַז ער זאָל פֿערפֿאַסען אַ העברעאישע גראַמאַטיק און לעהרבוך. רייכלין האָט ערפֿילט די בקשה און פֿערפֿאַסט אַ העברעאישע גראַמאַטיק, וואָס איז נאָך געווען פֿול מיט פֿעהלערן, אָבער האָט דאָך געגעבען פֿאַר פֿיעל קריסטען אַ שליסעל צו ערלערנען די העברעאישע שפּראַך און רייכלין האָט ערצויגען פֿיעל תלמידים, וואָס האָבען מיט עהרפֿורכט זיך בעצויגען צו העברעאיש און איהר געווידמעט צייט.

אָבער צוזאַמען מיט דער גרויסער אַכטונג צו העברעאיש, איז רייכלין דאָך אין יענער צייט געווען ווייט פֿון יודענפֿריינדליכקייט; ער האָט זיך ניט געקאָנט בעפֿרייען פֿון די אַלטע אָבערגלויבענס וועגען יודען און יודענטום און האָט געהאַלטען די יודען פֿאַר אַ נידעריגען סאָרט מענשען, וואָס גאָט האָט זיי שטרענג בעשטראָפֿט דערפֿאַר, וואָס זיי געהען ניט אין ריכטיגען וועג. ווי אַנדערע קלעריקאַלען, האָט רייכלין אין יענער צייט געהאַלטען, אַז יודען לעסטערען די קריסטליכע היילינגטימער און אַלע קריסטען בכלל, און גיזבראַכט אַ ראיה פֿון דער ברכה „ולמלשינים" אין שמונה עשרה. שפּעטער האָט רייכלין זעהר בעדויערט,

וואָס ער האָט געשריבען שלעכטס אויף יודען, וועלכע ער האָט אין הארצען קיינמאָל ניט געהאַסט. אָבער אין יענער צייט איז רייכלין נאָך ניט געוועזען פריי פון די אַלטע אָבערגלויבענס און אויסערליך האָט ער אין זיין בעציהונג צו יודען זיך ניט אונטערשיידעט פון די איבעריגע קריסטען. אין דער צייט, ווען רייכלין איז בעשטימט געוואָרען, צוזאַמען מיט האָכשטראַטען און אַנדערע יודען-פיינד, אַלס עקספּערט אין דער קאָמיסיע וועגען די יודישע ספרים, איז ער שוין געוועזען זעהר פּאָפּולער אין גאַנץ דייטשלאַנד, געשעצט און געעהרט אומעטום אַלס גרויסער געלעהרטער און אָנגעזעהענע פּערזענליכקייט. די דאָמיניקאַנער האָבען אין איהם ניט געקאָנט געפינען קיין חטא, אָבער געשפּירט האָבען זיי, אַז רייכלין וועט מיט זיי ניט געהן, אַז זיין הארץ איז ניט געניגט צו קיין פאַלשקייטען און מענשען-האַס. ווען פּפעפערקאָרן איז געפאָהרען קיין איטאַליען צום קייזער, איז ער אויפ'ן וועג אָבגעטרעטען צו רייכלינ'ען און געפּרובט איהם איבעררעדען, אַז ער זאָל געהן האַנד ביי האַנד מיט די דאָמיניקאַנער געגען יודען. רייכלין האָט מסכים געוועזען צו די אַלע בעשולדיגונגען געגען יודען, אָבער פאַראייניגען זיך מיט די דאָמיניקאַנער האָט ער ניט געוואָלט, ווייל זיין הארץ איז בכלל ניט געוועזען געניגט צו קיין שלעכטס. ער האָט זיך רוהיג און ערנסט גענומען צו זיין אַרבייט, אויסצופאָרשען די יודישע ספרים, און די אַרבייט האָט ביי איהם געדויערט אַנ'ערך דריי חדשים.

דערווייל האָט פּפעפערקאָרן ניט אויפגעהערט פלייסיג פאָרטצוזעצען זיין טעטיגקייט און קאָנפיסקירט אומעטום די יודישע ספרים. צו דער שמחה פון די קלעריקאַלען איז אין יענער צייט אונטערגעקומען אַ ריטואַלער פּראָצעס געגען יודען. אין בראַנדענבורגער מדינה האָט איינער אַ קריסט אַוועקגעגנב'ט פון קירכע דאָס היילינגע ברויט – די האָסטיע און איינינגע כלים. ווען מען האָט איהם געהאַפּט, האָט ער דערצעהלט, אַז ער האָט פערקויפט די געגנב'עטע זאַכען יודען. דער בראַנדענבורגער בישאָף צוזאַמען מיט דעם דעספּאָטישען קורפירשט יאַחים האָבען פעראָרדענט, באַלד אָבצוזוכען זיי „שולדיגע". די „שולדיגע" האָט מען געפונען, זיי אַריינגעזעצט אין טורמע, שרעקליך געפּייניגט און דערנאָך געמוּיט דורך פערברענען. זעקס און דרייסיג פון די פערמשפּט'ע זענען לעבעדיגערהייט פערברענט געוואָרן און ביז דער לעצטער מינוט ניט אויפגעהערט זאָגען שטיקלעך פון תהלים און תפילות, נאָר צוויי פון זיי האָבען ניט אויסגעהאַלטען די יסורים און פאַר'ן טויט זיך געשמד'ט.

דערפאר האט מען זיי געטאן א חסד און אנשטאט לעבעדיגערהייט פער־ברענען האט מען זיי אראבגענומען די קעפ. שפעטער מיט 25 יאהר האט זיך ארויסגעוויזען, אז דאס געריכט, וואס האט פערמשפט די יודען, האט „א טעות“ געהאט. דער קריסט, וואס האט געגנב'עט די האסטיע, האט זיך מודה געווען בעת א ודוי פאר א גלח, אז ער האט אומזיסט אומגעבראכט אלט און דרייסיג יודען, אויף וועלכע ער האט א בלבול געמאכט· דער גלח האט געבעטען ביים ביסקופ א ערלויבניש דאס מאל עובר צו זיין אויף דעם סוד פון ודוי און פערעפענטליכען די מעשה· נאר דער ביסקופ איז דערויף ניט איינגעגאנגען· כדי ניט צו „קאמפראמעטירען“ דאס געריכט· ערשט אין א צייט ארום· ווען דער גלח· וועלכען דאס געוויסען האט ניט געלאזען רוהען· איז איבערגעגאנגען אין לוטעראנישען גלויבען· האט ער אפען ענטדעקט דעם אמת· דער־וויל האט פעפערקארן און זיין חברה זיך בענוצט מיט דער מעשה, און ארויסגעלאזט א בראשור „איינע וואהרע בעגעבענהייט“ (א אמת'ע מעשה)· וואו עס איז בעשריבען געווארען די מעשה מיט דער א וועק־געגנבעטער האסטיע· די בראשור האט געמאכט א גרויסען איינדרוק אין גאנץ דייטשלאנד און די געזעלשאפטליכע מיינונג איז אזוי ערגער פאר־בערייטעט געווארען געגען ודען· יודען האבען געלעבט אין פחד און אין שרעק, נאר די האפנונגען פון די קלעריקאלען זענען דאך ניט ערפילט געווארען און פון דער גאנצער העצע נעגען יודען איז נאר ארויסגעקומען א אומגליק פאר די פינסטערע קלעריקאלען. מיט רעכט האט איינער פון די הומאניסטען דאן געזאגט, אז „דער דאזיגער פארשוין“ (פעפערקארן) האט געטאן דעם קלעריקאליזם פיעל מעהר רעה, איידער עס האבען איהם געקאנט טאן אלע פרייזיניגע צוזאמען.

אויף דער פראגע פון קייזער: „צי וועט זיין עהרליך פאר גאט און צי וועט די קריסטליכע לעהרע נוצען האבען דערפון, וואס מיר וועלן פערברענען די יודישע ספרים?“ האט רייכלין געענטפערט זעהר אויספיהרליך, אין א שווערן סטיל, מיט דער גרעסטער פינקטליכקייט, און דער אלגעמיינער ענטפער איז געווען לטובת יודען. רייכלין טיילט ערשטענס איין די יודישע ספרים אין זעקס בעזונדערע קאטעגאריעס און ווייזט אן, אז עס איז ניט ריכטיג, ווען מען איז כולל די גאנצע יודישע ליטעראטור אונטער איין נאמען. איין קאטעגאריע זענען די קאמענטאריעס צו דעם תנ"ך, ווי די ספרים פון רש"י, אבן עזרא, רד"ק און אנדערע. אין די ספרים איז קיין שאדען פאר'ן קריסטענטום ניטא, פערקעהרט, זיי

זענען אויך זעהר נוצליך פאר די קריסטען, וואס ווילען ערלערנען די ביבעל. צו דער צווייטער קאטעגאריע געהערען די פאעטישע און סאטירישע ספרים און צווישען זיי געפינען זיך נאר צוויי סאטירען אויף דער קריסטליכער רעליגיע: „ספר הנצחון” פון ר׳ ליפמאן און „מעשה הלדה”. אבער ווי די יודען זאגען, איז זיי פערבאטען צו לייענען די ספרים, וועלכע זענען מעהר ניטא במציאות. די דריטע קאטעגאריע זענען די יודישע פילאזאפישע און וויסענשאפטליכע ביכער, וועלכע אונטערשיידען זיך מיט קיין זאך ניט פון די קריסטליכע כפרים פון דעם סארט. די פיערטע קאטעגאריע ספרים זענען די יודישע שוהל־תפילות און פיוטים, אבער זיי געהערען צום יודישען רעליגיעזען לעבען און לויט די פריוויר־לעגיעס, וואס יודען האבען בעקומען פון די קיסרים, טאר מען זיך אין זייער רעליגיעזע לעבען ניט אריינמישען. די 5־טע קאטעגאריע זענען די קבלה־ספרים, אין וועלכע עס ליגען טיעפע סודות, און וועלכע האבען פעל אינטערעסירט א סך פיעל קריסטען, וואס אנבעלאנגט די ספרים פון דער 6־ער קאטעגאריע, דעם תלמוד, אין וועלכען די יודישע שונאים געפינען אלדאס בייז, איז רייכלין זיך אפען־הערציג מודה, אז ער האט א קנאפע ידיעה אין זיי, אבער נאך ווייניגער קענען דעם תלמוד אנדערע קריסטען, וואס קענען קיין העברעאיש נים און אויב זיי מאכען בלבולים אויף דעם תלמוד, איז דאס בלויז שקר און נארעריי, ווייל באמת ווייסען זיי ניט, וועגען וואס דארט רעדט זיך אפילו. אין אלגעמיין זאגט זיך רייכלין ארוים געגען פערברענען די יודישע ספרים און געגען רדיפות אויף יודען בכלל. אויב, ערקלערט ער, עס איז זאגאר אמת, אז די יודישע ספרים לייקענען אין קריסטוס און אין זיין לעהרע, מיט וואס זענען דאן די ספרים ערגער פון די יודען אליין, וועלכע גלויבען נישט אין דער קריסטליכער לעהרע? די יודען אליין דארף מען ווידער לאזען צו רוה, ווייל, ערשטענס, שטעהען זיי אויסערהאלב דער קריסטליכער קירכע און עס איז נאריש, ווען מען האלט זיי פאר „אונגלויביגע”, פאר קריסטען, וואס לייקענען אין זייער לעהרע. זיי האבען גארניט צו טאן מיט דער קירכע, מיט׳ן קריסטענטום און דאס קריסטענטום האט דעריבער איבער זיי קיין שליטה ניט. צווייטענס, זענען אויך יודען בירגער צוגלייך מיט אלע אנדערע און זיי האבען דאס רעכט צו פאדערן פון דער מלוכה, אז זי זאל בעשיצען זייער לעבען און אייגענטום; דא איז צום ערשטען מאל ארויסגעזאגט געווארען דער געדאנק וועגען רעכט, וועגען דעם, אז יודען זענען בירגער און

יאָהאַן רייכלין

(דאָס בילד געפינט זיך אין דער עסטרייכישער נאַציאָנאַלער ביבליאָטעק אין וויען)

יאָהאַן (יוסף) פעפערקאָרן
(לויט אַ בילד פון יענער צייט)

ניט קנעכט פון קייזער, און רייכלין איז דעריבער געווען דער ערשטער, וואס האט נאך צוריק מיט פיערהונדערט יאהר ארויסגעזאגט די אידעע וועגען בירגערליכער גלייכהייט.

רייכלין האט אבגעשיקט זיין ענטפער דעם קייזער פערחת׳מעט מיט א שטעמפעל דורך א ספעציעלען שליח. ער האט מיט רעכט געמיינט, אז אזא אפיציעלען דאקומענט וועט נאר דער קייזער אליין קענען אויפעפענען. אבער פפעפערקארן האט געעפענט דעם פאפיער נאך איידער עס איז אנגעקומען צום קייזער. ווי אזוי דאס האט זיך איהם איינגעגעבען, ווייסט מען ניט. רייכלין האט בעשולדיגט די קעלנער מאנאכען, אז דאס איז געווען זייער ארבייט. דער קייזער, וואס איז געווען פערנומען מיט זיינע אינטערעסען, האט רייכלינס ענטפער צוזאמען מיט די איבעריגע תשובות פון האכשטראטען און אנדערע, איבערגעגעבען א ספעציעלע קאמיסיע פון דריי געלעהרטע. דער בעשלוס פון דער קאמיסיע איז געווען גינסטיג פאר יודען און דער קייזער האט דאן בעפוילען צו רוה לאזען די יודען און אויך אומקעהרען זיי די ספרים, וואס מען האט ביי זיי פערנומען.

דער בעשלוס פון קייזער האט נאטירליך ניט געקאנט געפעלען די דאמיניקאנער, וועלכע האבען נאך דעם ארויסגעלאזען א נייע בראשור „דער האנדשפיגעל״, שוין ניט אויף לאטיין, פאר געצעהלטע מענשען, נאר אויף דייטש, פאר׳ן גאנצען פאלק, און פפעפערקארן מיט זיין פרוי האבען אליין פערשפרייט די בראשור צווישען המון. דארט ווערט דערצעהלט די גאנצע געשיכטע מיט׳ן דיספוט וועגען יודען און רייכלין ווערט ארויסגעשטעלט אלס געדונגענער פון יודען, וועלכע האבען איהם בעצאהלט פיעל געלד פאר זיין פערטיידיגונג. די דאזיגע בראשור, וואס איז פערשפרייט געווארען מאסענוויז צווישען המון, האט געמאכט א גרויסען איינדרוק. דער פאקט, אז די דאמיניקאנער זאלען ארויסטרעטען עפענטליך געגען אזא אנגעזעהענעם מענש, ווי רייכלין, און ארויפלעגען אויף איהם אזא שווערע בעשולדיגונג, האט שרעקליך אויפגערעגט רייכלינס פיעל פריינד און אויך אין הויף פון קייזער האט די דאזיגע מיאוסע העצע פון יודישען משומד שוין בעגעגענט א גרויסען פראטעסט. רייכלין האט זיך דאן פארגעשטעלט פאר׳ן קייזער און זיך בעקלאגט פאר איהם אויף די מיאוסע מעשים פון פפעפערקארן. דער קייזער האט צוגעזאגט אויסצופארשען די זאך; ער האט דאס אבער ניט געטאן, און דאן איז רייכלין ארויס מיט א ווערק, וואס האט געמאכט אין יענער צייט

א געוואַלדיגען רושם און צונעגרייט א באָדען פאַר דער שפּעטערדיגער רעפאָרמאַציע. דאָס איז געווען רייכלינס „אויגענשפּיגעל". דאָרט האָט רייכלין אויפגעדעקט די אַלע מיאוסע מעשים פון דעם מנובל פּפעפערקאָרן, וואָס האָט פלוצלונג אָנגעהויבען שפּיעלען אַזאַ ראָליע, און אַגב שוין אויך ענטדעקט די מעשים פון פּפעפערקאָרנס גאַנצער קאָמפּאַניע, די דאָמיניקאַנער. די בראָשור איז געווען אין יענער צייט א וויכטיגע געשעהניש. צום ערשטען מאָל איז אין דייטשלאַנד אַרויסגערופען געוואָרען א געזעלשאַפטליכע מיינונג, ווייל ניט ווילענדיג איז פון דער היימישער מחלוקת וועגען יודען, וואָס האָט זיך פריהער געפיהרט אין דער שטיל, צווישען געצעהלטע געלעהרטע, יעצט געוואָרען א עפענטליכע דיספּוט. ביידע צדדים האָבען זיך געווענדעט צום פאָלק און צו איהם גערעדט אויף זיין שפּראַך, אַזוי אַז די פּאָלעמיק וועגען יודען האָט במילא אַרויסגערופען א פּאָלעמיק וועגען דער קירכע און די קירכען-לייט בכלל. רייכלינס פריינד, די הומאַניסטישע געלעהרטע און רוהיגע מענשען, וואָס די יודישע צרות זענען זיי ווייניג אָנגעגאַנגען, זענען ניט געווען צופרידען דערמיט, וואָס רייכלין האָט געמאַכט אַזאַ רעש צוליעב דעם תלמוד און די יודישע ספרים, אָבער ווילענדיג צי ניט ווילענדיג האָט דער קאַמפּף אַלץ מעהר זיך פונאַנדערגעפלאַקערט און אין דעם קאַמפּף זענען אַריינגעצויגען געוואָרען רייכלין אַליין און זיינע פריינד, די הומאַניסטען.

דער קאַמפּף צווישען די דאָמיניקאַנער און רייכלינ'ען איז געוואָרען אַלץ שטאַרקער. די דאָמיניקאַנער, וועלכע זענען אין יענער צייט געווען שטאַרקער זאָגאַר פון קייזער און דעם פּויפּסט, האָבען אַלץ געסטראַשעט רייכלינ'ען, אַז אויב ער וועט עפענטליך ניט תשובה טאָן און צוריקנעהמען זיינע „אַפּיקורסישע" ווערטער, וועט ער שטרענג בעשטראָפט ווערען דורכ'ן קירכליכען געריכט; רייכלין האָט זיך ווירקליך די ערשטע צייט דערשראָקען און געפּרובט זיך פערענטפערן, נאָר צוריקנעהמען זיינע גרונד-מיינונגען וועגען די יודען און די יודישע ספרים האָט ער, אַלס ערהליכער און אמת'ער מאַן, ניט געקאָנט, און ווען ער האָט איינגעזעהען, אַז קיין פּשרה צווישען איהם און די דאָמיניקאַנער איז ניט מעגליך, איז ער געוואָרען פעסט, ווי שטאָל און אייזען, און אַנשטאַט שרעק און ווייכקייט, האָט ער אָנגעהויבען אַרויסטרעטען מיט אַלץ מעהר מוט און ענערגיע. דער קאַמפּף איז געוואָרען אַ אָפענער און ביידע צדדים זענען געווען זעהר קריגעריש געשטימט. פּפעפערקאָרן האָט דאַ

אַרויסגעלאָזט אַ נײַע בראָשור „דער בראַנדשפּיגעל“, וואו ער שיט ווײַטער פּעך און שוועבעל אויף רײַכלינ׳ען און בעזונדערס אויף יודען. רײַכלין האָט ניט אָבגעשוויגען און איז אַרויסגעטרעטען מיט נאָך אַ ווערק, וואו ער ווידערהאָלט זײַנע פריהעריגע מײנונגען איבער׳ן יודענטום און יודען, נאָר דאָס מאָל מיט מעהר מוט און אָפֿענהערציגקײט. ער דערמאָנט די אַלע גײַסטליכע פֿון פּפעפערקאָרנס קאָמפּאַניע, אַז אונטער דער מאַסקע פֿון יראת שמים ליגט אין זײ בעהאַלטען אַ דעספּאָטיש האַרץ, און אָנרופענדיג זײ בײַ די נעמען, זאָגט רײַכלין: „דו מײַן האַר, דער קײזער, ערלויב זײ צו נעהמען געלד בײַ יודען, וויפיעל זײ וועט זיך וועלן, און דאַן וועלן זײ מיך תיכף צו רוה לאָזען“. וועגען יודען חזר׳ט רײַכלין נאָך אַמאָל איבער, אַז זײ זענען בירגער אין לאַנד און אַז מיט שטאָלץ נעהמט ער אָן די בעשולדיגונג פֿון זײַנע שׂונאים, דאָס ער איז געוואָרן דער יודישער פֿערטײדיגער. איך ווײס, אַז מײַנע שׂונאים וועלען אויף מיר אָנפֿאַלען דערפֿאַר, וואָס איך זאָג, אַז אויך יודען זענען בירגער אין אונזער לאַנד. איך וועל לאָזען די דאָזיגע פֿײַנד מײַנע קריצען מיט די צײן, אַרײַנפֿאַלען אין גרימצאָרן, נאָר איך וועל ווײַטער זאָגען: „די יודען זענען ניט בלויז בירגער פֿון לאַנד, זײ זענען אויך אונזערע ברידער“.

דאָס דאָזיגע מוטיגע ווערק רײַכלינ׳ס האָט געמאַכט אַ גרויסען רעש און פֿיעל גײַסטליכע, וואָס זענען געווען אין דער שטיל אויפֿגערעגט געגען די דעספּאָטישע פֿינסטערע דאָמיניקאַנער, האָבען זיך זעהר דערפֿרעהט, וואָס עס האָט זיך ענדליך געפֿונען אַזאַ מוטיגער מענש, וועלכער זאָגט אַרויס אָפֿען דעם אמת וועגען דער באַנדע. פֿיעל פֿון די אָנגעזעהענסטע און רײַכסטע הומאַניסטען האָבען צוגעגעבען רײַכלינען מוט אין זײַן קאַמפּף און איהם פֿערזיכערט, אַז ער האָט ניט וואָס מורא צו האָבען און קען שטענדיג האָפֿען אויף זײער שטיצע. דער קײזער, צו וועלכען בײדע צדדים האָבען זיך געווענדעט, איז געווען אין פֿערלעגענהײט און ניט געוואוסט, וועמען רעכט צו געבען. ענדליך האָט ער אַרויסגעגעבען אַ בעפֿעהל, אַז מען זאָל מאַכען אַ סוף צו דער פּאָלעמיק און בײדע צדדים זאָלען אַנטשוויגען ווערען. עס איז שוין אָבער פֿערגאַנגען צו ווײט און דער קאַמפּף האָט זיך ווײַטער געפֿיהרט מיט נאָך מעהר ברען.

דעם 15-טען סעפּטעמבער 1513 האָט רײַכלין בעקומען פֿון אינקוויזיטאָר האָכשטראַטען אַ מעלדונג, ער זאָל קומען צום אינקוויזיציאָנס-געריכט. רײַכלין אַלײן איז ניט געקומען און געשיקט אַ בעפֿאָלמעכטיגטען,

אָבער דאָס געריכט, וועלכעס האָט איינגעפונען, אַז רייכלינס ווערק דאַרפען פערניכטעט ווערן, האָט ניט געקאָנט געפינען קיין אַפּיקורסות געגען דער קירכע אין רייכלינס ספרים וועגען יודען און ער אַליין איז אַרויס פריי. רייכלינס בעפאָלמעכטיגטער האָט אָנגעגעבען אַן אַפּעלאַציע אויף דעם פסק דין, לויט וועלכען רייכלינס ווערק האָבען געדאַרפט פערברענט ווערען, און דער פּויפּסט האָט פעראָרדענט, אַז אַ געריכט פון בישאָפען זאָל ווידער בעטראַכטען דעם גאַנצען ענין. ביידע צדדים האָבען דערווייל אָנגעהויבען אַ ענערגישע אַגיטאַציע, נאָר דער סוף איז געווען, אַז דער פסק דין פון די בישאָפען איז געווען לטובת רייכלינען. דאָ האָט ווידער האָכשטראַטען אַפּעלירט צום פּויפּסט און די זאַך איז איבערגעטראָגען געוואָרען קיין רוים.

ביידע פאַרטייען, די רייכליניסטען און די דאָמיניקאַנער, האָבען אומעטום: אין דייטשלאַנד, רוים און זאָגאַר פראַנקרייך, אַגיטירט איינע געגען די צווייטע. האָכשטראַטען און זיינע פריינד האָט זיך איינגעגעבען אַרויסצובעקומען פון פּאַריזער טעאָלאָגישען פאַקולטעט אַ רעזאָלוציע געגען רייכלינס „אויגענשפּיגעל“. זיי האָבען זיך אויך דערשלאָגען דערצו, אַז דער פראַנצויזישער קעניג זאָל אָנשרייבען אַ בריעף צום פּויפּסט געגען רייכלינ׳ען. פון דער צווייטער זייט האָבען אויך די רייכליניסטען ניט געשוויגען און שטאַרק אַגיטירט לטובת איהם פאַר׳ן פּויפּסט. אַ גרויסע ראָליע האָבען אויך דאָ געשפּיעלט פיעל אָנגעזעהענע יודען, וואָס האָבען געהאַט אַ גרויסע השפעה אין פּויפּסטליכען הויף און וואָס זענען נאַטירליך, געשטאַנען אויף רייכלינס צד. דער פּויפּסט לעאָן דער 10-ער, אַ ליבעראַלער מענש, נאָר קנאַפּער למדן, איז געווען אין פערלעגענהייט און אַליין ניט געוואוסט, וואָס צו טאָן, וועמען צו געבען רעכט. די הכנות צום געריכט האָבען זיך דערווייל פערצויגען און דאָ זענען אונטערגעקומען די „בריעף פון פינסטערע מענשען“. אין דעם דאָזיגען ווערק, וואָס איז אָנגעשריבען געוואָרען דורך איינעם אַ אונבעוואוסטען הומאַניסט, איז מיט אַ זעלטען-בייסענדער איראָניע אויסגעלאַכט געוואָרען דער פלוידערזאַק פעפערקאָרן, זיינע פריינד, די פּאַריזער טעאָלאָגען און דער קאַטאָליציזמוס אין אַלגעמיין. די „בריעף פון פינסטערע מענשען“ האָבען אַרויסגערופען אַ אונגעוועהנליכען געלעכטער אין גאַנץ מערב-אייראָפּאַ. די פריינד פון רייכלינען זענען ווידער געוואָרען ביי זיך געהויבען. דער פּויפּסט, וואָס איז געשטאַנען צווישען צוויי פייערן און געוואָלט זיך אויסדרעהען פון דער פערלעגענהייט, האָט איבערגעגעבען די פראַגע

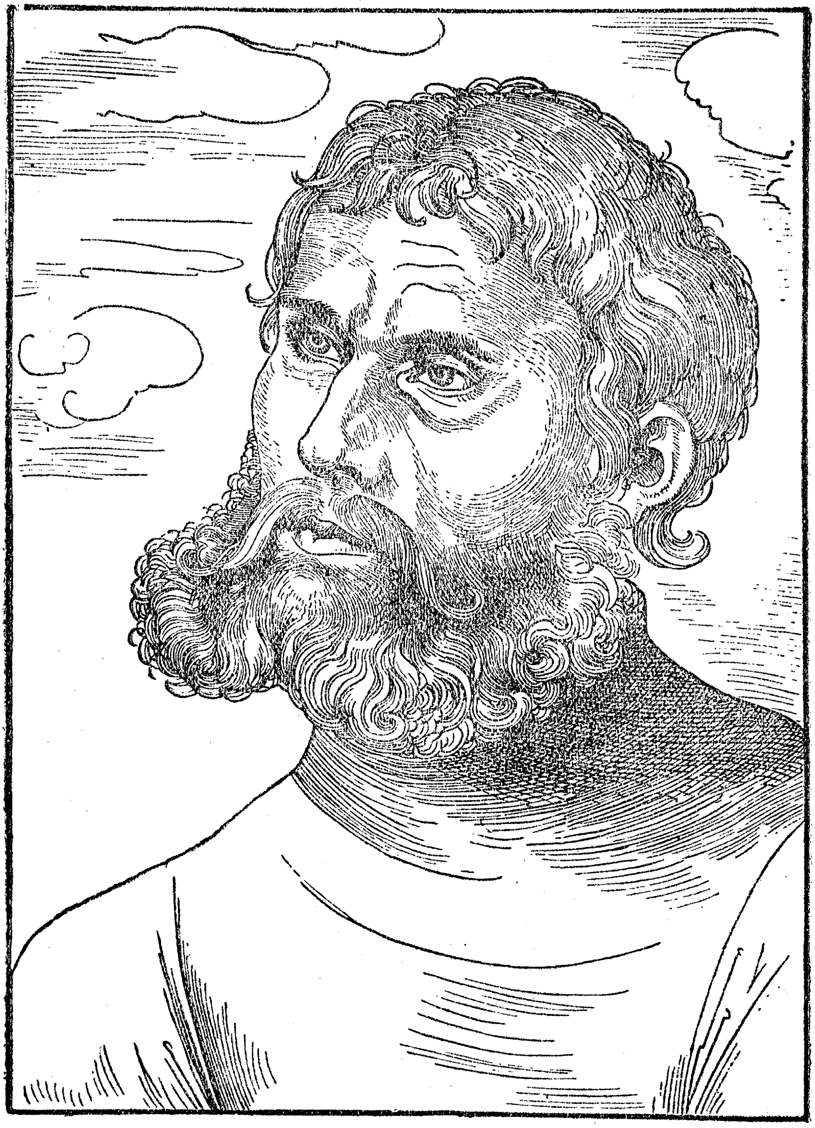

מאַרטין לוטער

(האָלצשניט פון לוק קראַנאַך, 1522)

דעם לוטעראַנישען קאָנגרעס. וואָס האָט זיך גראָד דאַמאָלס פֿערזאַמעלט אין רוים. דאָס רוב מיטגלידער פֿון קאָנגרעס האָבען זיך אַרויסגעזאָגט לטובת רײַכלינ׳ען און די דאָמיניקאַנער זענען אָבגעפֿאָהרען פֿון רוים אין זעהר אַ נעדריקטער שטימונג.

דערמיט האָט זיך נאָך דער קאַמפֿ נישט געענדיגט. רײַכלינס פֿרײַנד האָבען געמאַכט אַן׳ אָנפֿאַל אויף האָכשטראַטען, ווען ער האָט זיך אומגעקערט פֿון רוים און איהם געוואָלט הרג׳נען. נאָר רײַכלין האָט זיי אָבגעהאַלטען דערפֿון. פֿון דער צווייטער זײַט האָבען די דאָמיניקאַנער נישט אויפֿגעהערט צו פֿרעדיגען אין די קירכען געגען די רײַכליניסטען; בעזונדערס האָבען זיי זעהר געוואָלט אָבריומען פֿון וועג די „בריעף פֿון פֿינסטערע פֿערזאָנען“, און זיי האָט זיך אײַנגעגעבען צו בעקומען אַ ערלויבניש בײַם פֿויפּסט צו קאָנפֿיסקירען דאָס ווערק, אָבער עס איז שוין געווען צו שפּעט, ווײַל אין משך פֿון דער קליינער צײַט האָט דאָס ווערק דערווײַל זיך שטאַרק פֿערשפּרייט און איז געוואָרען אַ הויז-בוך כמעט בײַ אַלע גײַסטליכע, וועלכע האָבען עס בשתיקה געלייענט מיט דעם גרעסטען פֿערגניגען און ניט ווינציג געלאַכט.

דעם ספּעציעלען וכוח צווישען רײַכלינען און די דאָמיניקאַנער וועגען יודען איז אָבער בעשערט געווען צו בלײַבען אונפֿערענדיגט, ווײַל אין אַ יאָהר שפּעטער האָבען זיך אָנגערוקט ווילכטיגערע געשעהנישען — עס איז געקומען דער שטורם פֿון דער רעפֿאָרמאַציאָנס-בעוועגונג און אויף דער סצענע איז אַרויסגעטראָטען דער גרויסער לוטער.

האָט די רעפֿאָרמאַציע פֿערבעסערט די יודישע לאַגע? האָט לוטער, וועלכער האָט גערופֿען צוריק צו דער ביבעל און צו רײַנער אמונה, מיטגעפֿיהלט די צרות פֿון יודישען פֿאָלק? אין ערשטען מאָמענט פֿון איהר בעוועגונג, ווען די קעמפֿפֿער פֿון דער רעפֿאָרמאַציע זענען נאָך געווען גערודפֿ׳ט, און האָבען געטראָגען די קרוין פֿון מערטירער אויף די קעפּ, האָבען זיי אַרויסגעוויזען צום גערודפֿ׳טען יודישען פֿאָלק געוויס מיטגעפֿיהל. אין איינעם פֿון זײַנע ערשטע פּאָלעמישע ווערק האָט לוטער געשריבען וועגען יודען: „אונזערע טפּשים, די פּאַפּיסטען, בישאָפֿען, סאָפֿיסטען און מאָנאַכען פֿלעגען זיך ביז איצט מיט יודען בעגעהן אַזוי, אַז יעדער אמת עהרליכער קריסט האָט געדאַרפֿט ווערען אַ יוד. ווען איך וואָלט זײַן אַ יוד און זעהען, ווי אַזעלכע טעמפּע קעפּ הערשען איבער דער קירך און פֿרעדיגען די אמונה, וואָלט איך גיכער איינגעשטימט צו זײַן אַ שווײַן, איידער אַ קאַטוילוּק. דען די לעצטע פֿלעגען

בעהאנדלען יודען אזוי, גלייך ווי זיי וואלטען זיין הינט, ניט קיין מענשען, אין זיי האבען נאר געקאנט פערשילטען זיי. ווערהענד יודען זענען אונזער בלוט און פלייש און ברידער פון אונזער גאט. לויט'ן בלוט און פלייש זענען זיי נעהענטער צו קריסטוס'ען, איידער מיר. און איך וואלט געבעטען אונזערע ליעבע פאפיסטען, אז ווען זיי וועלן מיעד ווערן צו זידלען מיך מיט'ן נאמען „אפיקורס", זאלען זיי מיך אנהייבען זידלען מיט'ן נאמען „יוד"... ווען איך וואלט זיין א יוד, וואלט דער פויפסט מיך קיינמאל ניט איבערגערעדט אנצונעהמען זיין געצענדינערייי", לוטער ווידערהאלט דא דעם אנעקדאט פון באקאטשיא וועגען א געוויסען יוד, וואס האט אמאל געזעהן דעם פויפסט אין רוים, און צוריקקומענדיג צו זיך אהיים האט ער געבעטען דעם גלח, ער זאל איהם אבשמד'ען. ווען מען האט געפרעגט דעם יוד, פארוואס ער וויל זיך פלוצלונג שמד'ען, האט ער געענטפערט: „דער קריסטליכער גאט מוז זיין זעהר א גוטער, ווען ער קוקט זיך צו די אלע מיאוסע מעשים, וואס ווערען אבגעטאן אין רויז און טוויינגט". „מיין עצה איז — זאגט לוטער ווייטער — צו בעגעהן זיך מיט יודען קליגער. ווי קענען מיר ערווארטען, אז זיי זאלען קומען צו אונז, ווען מיר אליין פערטרייבען זיי פון זיך, ווען מיר מאכען אויף זיי בלבולים, בעשולדיגענדיג זיי אין געברויכען קריסטליך בלוט און אין נאך אזעלכע נארישקייטען? ווי קענען זיי זיך צונויפגעהן מיט אונז, ווען מיר פערבאטען זיי צו ארבייטען צווישען אונז, צו פערנעהמען זיך מיט מלאכה, ווען מיר שליסען זיי אויס פון דער ארומיגער וועלט און טרייבען זיי צו פערנעהמען זיך מיט פראצענט? אויב מען וויל העלפען יודען, דארף מען צו זיי אנווענדען ניט דעם פויפסטליכען, נאר דעם קריסטליכען געזעץ פון ליעבע, אויפנעהמען זיי פריינדליך, געבען זיי א מעגליכקייט צו ארבייטען און האנדלען צוזאמען מיט אונז, כדי זיי זאלען קענען זעהען, ווי עס לעבען און גלויבען די קריסטען".

די דאזיגע מיינונגען וועגען יודען האט לוטער אין גיכען ראדיקאל געביטען. לויט זיינע פערזענליכע געפיהלען און מיינונגען איז לוטער קיינמאל נישט געווען קיין יודע־פריינד; אין איהם איז געלעגען טיעף בעהאלטען דער געוויזענער פאנאטישער מאנאך מיט זיין געבוירענעם יודענהאס, און אויב ער איז אין אנהויב פון דער רעפארמאציע ארויסגעטרעטען אלס פערטיידיגער פון יודען, האט ער דאס געמאן נישט צוליעב דער יודישער טובה, נישט צוליעב יושר און גערעכטיגקייט, נאר צוליעב

דעם, וואס ער האט געהאפט אריבערצוציהען די יודען אין לאגער פון די רעפארמאטארען. צי איז ער די ערשטע צייט געווען באמת פערגלויבט אין זיינע גוטע רעד וועגען יודען, אדער ער האט בעוואוסטזיניג ארויפגענומען אויף זיך א מאסקע — דאס איז שווער צו בעשטימען. יעדענפאלס איז קלאר, אז אויך דאן, ווען לוטער האט פערטיידיגט יודען, איז דאס נישט געווען קיין טיפע איבערציינגונג און ווען עס איז געקומען דער ענטשפרעכענדער מאמענט דערצו, האט דאס געבוירענע אנטיסעמיטישע געפיהל גובר געווען דעם שכל און דעם פראקטישען חשבון. אין אנהויב פון זיין קאריערע האט לוטער געהאפט, אז איהם וועט זיך איינגעבען צו געפינען צווישען יודען פיעל הייסע אנהענגער פאר זיין לעהרע, וואס האט געזאלט זיין א סינטעז פון אלטען און נייעם טעסטאמענט, נאר ווען די דאזיגע נייאיווע האפנונגען זיינע זענען ניט ערפילט געווארען, ווען דאס אלטע פאלק, וואס האט געשאפען די ביבעל און ארויסגעגעבען פון זיך קריסטוס'ען, איז ווייטער געבליבען א בעזונדער פאלק און נישט געוואלט אננעהמען קיין נייע תורה — רעמאלט האט ליטער זיך בעליידיגט און בעשלאסען, אז יודען זענען ווערט דעם שטעקען, אז צוליעב זייער אייביגער עקשנות האבען זיי פערדיענט די רדיפות און צרות, וואס זענען אויף זיי געקומען.

אין גיכען איז דער גרויסער רעפארמאטאר געווארען א פאלקזאמער יודענפיינד, און די פראטעסטאנטען האבען אין זייער שנאה צו יודען זאגאר איבערגעשטיגען די פאנאטישע קאטוליקען. די רעזולטאטען פון דער דאזיגער ענדערונג האבען פאר יודען זיך באלד געלאזען פיהלען; גראד צו יענער צייט האט זיך געשטועסט, אז דער זאקסישער קורפירשט יאהאן־פרידריך, וואס איז אינגאנצען געשטאנען אונטער דער השפעה פון לוטער'ען, האט בעשלאסען ארויסצוטרייבען יודען פון זיין מלוכה. דער דעמאלדיגער אפיציעלער יודישער שתדלן יאסעלמאן פון ראזהיים האט אנגעהויבען אבשלאגען די טהירען פון אלע „גרויסע" און ווען דאס האט נישט געהאלפען, איז ער אוועק צו לוטער'ען, וועלכען מען האט נאך דעמאלט געהאלטען פאר א יודענפריינד. נאר לוטער האט זיך זאגאר אבגעזאגט אננעהמען דעם יודישען שתדלן און איהם אבגעענטפערט מיט א בריעף, אין וועלכען ער האט אויסגעגאסען זיין גאנצען גרימצארן אויף יודען. יודען, האט לוטער אין זיין בריעף געשריבען זענען א פערשאלטען פאלק. ער איז פריהער ארויסגעטרעטען מיט א פערטיידיגונג פאר אידען, ווייל ער האט געהאפט

אַרויפצופירען זיי אויפ'ן וועג פון אמת; יודען זענען אָבער פער'עקשנט, ווילען נישט אנערקענען דעם אמת פון עוואַנגעליום, און דעריבער גרייט ער, לוטער, יעצט צו אַ טראַקטאַט געגען יודען און נישט בלויז, וואָס ער וועט זיי מעהר נישט פערטיידיגען, נאָר ער וועט זיך נאָך סטאַרען זיי שלעכטס צו טאָן.

זיין וואָרט האָט לוטער געהאַלטען. אַרום 1544 האָט ער פערעפענטליכט צוויי עכט-אַנטיסעמיטישע ווערק: „וועגען יודען און זייער פאַלשקייט" און „שם המפורש". דאָרט לויבט לוטער די שפּאַנישע קעניגען, וואָס האָבען פערטריבען יודען פון זייער לאַנד און עצה'ט „צום רוהם פון אונזער גאָט און קריסטענטום", צו מאַכען אַשפּה פון די יודישע שוהלען, חרוב צו מאַכען די יודישע הייזער, צוצונעהמען ביי יודען די סידורים און די גמרות, צו פערבאָטען די רבנים לערנען תורה מיט'ן פאָלק און נאָך מעהר בעגרענצען יודען אין האַנדעל. „ווען איך וואָלט האָבען אַ שליטה איבער יודען, האָט לוטער געשריבען, וואָלט איך צונויפגעזאַמעלט אַלע זייערע גרעסטע מענשען און וואָלט פון זיי געפאָדערט צו בעווייזען די מיינונג זייערע, אַז מיר, קריסטען, דיענען בלומרשט נישט איין און איינציגען גאָט, דען אַנדערש דאַרף מען זיי אויסשניידען די צינגער". נאָך נישט לאַנג פאַר זיין טויט האָט לוטער אויפגעהעצט זיינע אָנהענגער געגען יודען און זיי געבעטען צו רודפ'ן זיי הרמה און צו צווינגען זיי מיט געוואַלט, זיי זאָלען זיך שמד'ען. אויף אַזאַ אופן איז אויך די רעפאָרמאַציע נישט געווען קיין ישועה פאַר יודען, וועלכע זענען געשטאַנען צווישען צוויי פייערען, און גערעכט איז געווען דער אַלטער הומאַניסט עראַזמוס, ווען ער האָט געזאָגט: אויב זיין אַ גוטער קריסט הייסט פיינד האָבען יודען, דאַן זענען מיר אַלע גוטע קריסטען.

עס וואָלט פון דעסטוועגען זיין זעהר נישט ריכטיג, ווען מען זאָל זאָגען, אַז די רעפאָרמאַציע איז אַריבער פאַר יודען אָהן אַ שום שנוי צום גוטען. אַ דאַנק דער רעפאָרמאַציע האָט אייראָפּאַ אָנגעהויבען זיך בעקאָנען מיט דער יודישער תורה און זי צו שעצען. די מלכים און די פּראָפעסאָרען פון די אוניווערזיטעטען האָבען אָנגעהויבען לערנען די העברעאישע שפּראַך. די גרעסטע אייראָפּעאישע מענער האָבען גענומען לעקציעס ביי יודישע געלעהרטע, די התקרבות צווישען די קריסטען און יודען איז דאַדורך פערגרעסערט געוואָרען און ש(?)דאַנק דעם זענען אָבגעשאַפט געוואָרען פיעל פאָראורטיילען און

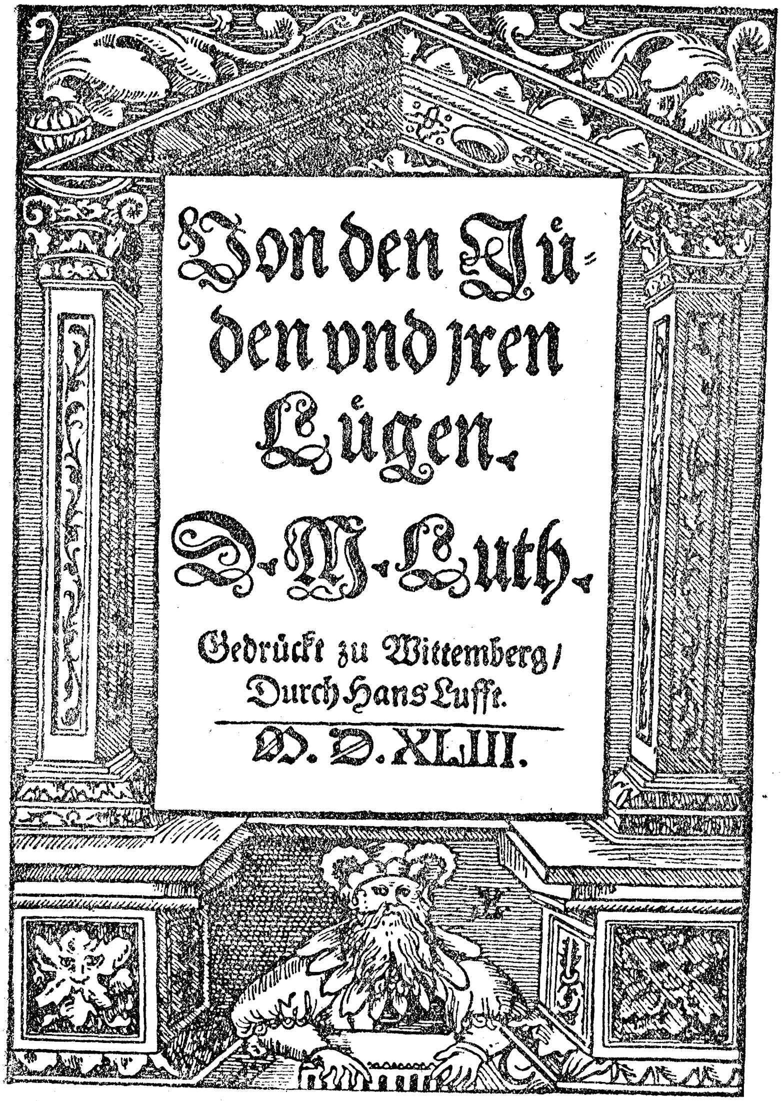
Von den Jüden vnd jren Lügen.
D. M. Luth.
Gedrückt zu Wittemberg/
Durch Hans Lufft.
M. D. XLIII.

שער=בלאַט פון לוטער'ס אַנטיסעמיטיש בוך „װעגן יודען
און זייער פאַלשקייט"

שלעכטע מיינונגען וועגען יודען. און דאך איז די יודישע לאגע פאק־טיש געבליבען שלעכט, ווי פריהער. וואס איז די סיבה דערפון?

דאס אומגליק פון די דייטשע יודען איז בעשטאנען דערין, וואס זיי זענען געוועזען אבהענגיג ניט פון רצון פון איין מענשען, ניט פון איין הערשער, נאר פון פיעל. דייטשלאנד איז נאך דעמאלט געוועזען א צוריסען לאנד און די מאכט איז געוועזען צוטיילט צווישען קייזער קורפירשטען, פעאדאלע פירשטען און אויטאנאמישע שטעדט. עס פלעגט זיך אפט מאכען, אז די מאכט פון א געוויסער שטאדט האט פלוצלינג, צוליעב דער אדער יענער סבה, בעשלאסען ארויסצוטרייבען יודען פון שטאדט. די יודען האבען דאן נאר געקענט אפעלירען צו זייער העכ־סטען מושל, דעם קייזער, ביי וועלכען די יודען זענען פערערעכענט געוועזען פאר „קאמער־קנעכט", פאר זיין פערזענליך אייגענטום; דער קייזער פלעגט אפט ניט וועלען איינרייסען צוליעב יודען מיט די אויטא־נאמישע שטעדט, און אמאל, ביי'ם בעסטען ווילען, איז ער ניט אים־שטאנד געוועזען עפעס אויפצוטאן. דעריבער זעהען מיר, אז פון ענדע 15-טען יאהרהונדערט ווערן יודען ארויסגעטריבען פון א רייהע שטעדט אין דייטשלאנד און אין עסטרייך, און דער קייזער קען ניט אדער וויל ניט שטערען אין דעם. פון דער צווייטער זייט לויהנט דעם קייזער זעהר ניט צו פערליערען אזא שמאלץ־גרוב, ווי יודען, און ער גיעט דעריבער די ארויסגעטריבענע יודען א בית־מקלט אין איינער פון די אנדערע פראווינצען זיינע, אזוי אז יודען וואנדערען פון איין שטאדט אין דער צווייטער.

דער קייזער מאקסימיליאן I (1493—1519) האט בעקומען, ווי עס דערצעהלט די לעגענדע, א צוואה פון זיין פאטער פרידריך III, אז ער זאל בעשיצען יודען פון זייערע פיינד, און עס קען זיין, אז מאק־סימיליאן איז געוועזען גרייט צו ערפילען די דאזיגע צוואה. ער איז אבער געוועזען צו שוואך, אום צו פיהרען א סיסטעמאטישען קאמפף מיט די יודישע שונאים און דעריבער זעהען מיר, ווי דער קייזער וואקעלט זיך כסדר אין זיין בעציהונג צו יודען; אמאל פערטיי־דיגט ער זיי ווירקליך, אדער פערזיכערט זיי, אז ער וועט זיי פערטיי־דיגען, און אמאל לאזט ער די יודישע פיינד ארויסטרייבען זיי פון שטאדט און זיי אונמענשליך בעליידיגען. אין זיין צייט זענען יודישע גירושים, ענויים, בעליידיגונגען און מערטירער־טויטען — געוועזען א גע־וועהנליכע ערשיינונג, אזוי אז יודען האבען אין יענער צייט זאגאר

פערפאסט א ספעציעלען נוסח פון ודוי פאר די קדושים, וואס וועלען שטארבען אויף קדוש־השם. נאך אין אנהויב פון זיין קעניגען האט זיך אין פערשידענע שטעדט פון דייטשלאנד אנגעהויבען א שרעקליכע העצע געגען יודען, ווי עס שיינט, אין צוזאמענהאנג מיט די קלאגען, אז מען האט יודען ארויסגעטריבען פון שפאניען. אין 1494 האט דער שטאדט־ראט פון ניורנבערג אנגעהויבען זיך משתדל זיין פאר'ן קייזער וועגען ארויסטרייבען יודען. אין 1498 האט מאקסימיליאן נעגעבען זיין הסכמה אויף דער בקשה און די יודען האבען בעקומען א בעשטימטען טערמין צו פערלאזען די שטאדט: פיער מאנאטען, נאר זיי האבען אויסגעבעטען א פערלענגערונג אויף נאך דריי מאנאטען. צום בעשטימטען טערמין האבען אלע יודען פון דער אלטער יודישער קהלה אין ניורנבערג פערלאזען די שטאדט און זייער גאנץ פערמעגען — די הייזער, שוהלען און בית־עלמין זענען איבערגעגאנגען אין רשות פון דער שטאדט, וועלכע האט דערפאר בעצאהלט דעם קייזער 8350 גולדען. דערביי האט די שטאדט נאך בעקומען פון קייזער א „פריווילעגיע" אויך אויף ווייטער נישט אנצונעהמען ביי זיך קיין יודען, און ווירקליך זענען פון דעמאלט אן קיין יודען אין ניורנבערג נישט אריינגעלאזען געווארען און די דארטיגע יודישע קהלה איז ווידער אויפגעבויט געווארען ערשט אין דער צווייטער העלפט פון 19־טען יאהר־הונדערט.

בעת'ן הערשען פון קייזער מאקסימיליאן זענען יודען ארויסגעטריבען געווארען אויך פון א רייהע אנדערע שטעדט: נערדלינגען, מאגדעבורג און קאלמאר, נאר בעזונדערס האט זיך אנגעליטען די עלטסטע יודישע געמיינדע אין רעגענסבורג. דא האבען זיך פעראייניגט דער רעליגיעזער פאנאטיזם מיט דער האנדעלס־קאנקורענץ און די קריסטליכע סוחרים און האנדווערקער האבען שוין לאנג זיך בעמיהט, אז מען זאל ארויסטרייבען יודען פון שטאדט, נאר מאקסימיליאן, פונקט ווי זיין פאטער, האט זיך נישט געאיילט געבען זיין הסכמה דערויף. דאן האבען די גייסטליכע און דער מאגיסטראט געפרובט אויסרופען א בויקאט געגען יודען, מ'זאל ביי זיי קיין זאך נישט קויפען און אויך זיי נישט פערקויפען קיין מעהל און אנדער עסעניווארג; דאס האט אבער אויך נישט אנגעהאלטען. די יודען זענען פערבליבען אין רעגענסבורג, הגם זייער לאגע איז געווען זעהר א שלעכטע און ערשט נאכ'ן טויט פון מאקסימיליאן האט דער יודענפיינדליכער פארטיי זיך איינגעגעבען דורכצופיהרען איהר פלאן. נאך ערגער איז געוועזן די לאגע פון די יודען אין עסטרייך. די

אײנוואױנער פֿון שטיריען און קאַרינטיען האָבען געבעטען דעם קײזער מאַקסימיליאַן, ער זאָל ערלױבען אַרױסצוטרײבען די יודען און איהם מבטיח געװען אומצוקעהרען די היזקות, װאָס ער װעט לײדען פֿון דעם גירוש. מאַקסימיליאַן, װעלכער האָט אין אײניגע פֿעלען מיט עקשנות פֿערטײדיגט די יודען, האָט דאָ נאָכגעגעבען דעם װוּנש פֿון די יודענ־פֿײנד און אין 1496 זענען יודען אַרױסגעטריבען געװאָרען פֿון די אױבענ־דערמאָהנטע פּראָװינצען, נאָר בעקומען דאָס רעכט צו בעזעצען זיך אין אײניגע אונגאַרישע שטעדט. דער דאָזיגער אינצידענט האָט צוגעגעבען מוט די קריסטען פֿון װין און אַנדערע עסטרײַכישע שטעדט, װעלכע האָבען אָנגעהױבען זיך װענדען צום קײזער מיט בקשות װעגען אַרױס־טרײבען יודען. די אַלע בקשות האָט מאַקסימיליאַן ערפֿילט, נאָר דאָך האָט ער זיך אָבגעהאַלטען אַרױסצוגעבען אַ דעקרעט װעגען אַרױסטרײבען די יודען, װײל איהם זענען אַ שאָד געװען די גרױסע שטײערען, װאָס ער האָט פֿון יודען בעקומען. דאַן האָבען די קריסטליכע פֿאָרשטעהער אָנגעהױבען זיך בעקלאָגען פֿאַר׳ן קײזער, פֿאַרװאָס ער פֿערטײדיגט די יודען, „װאָס װערען פֿון אומעטום אַרױסגעטריבען" און פֿאַרװאָס ער ער־לױבט די אַרױסגעטריבענע יודען פֿון אײן שטאָדט זיך בעזעצען אין אַ צװײטער. אױף די אָנקלאָגען און בקשות האָט מאַקסימיליאַן ענדליך געמוזט געבען אַ ענטפֿער. אין 1518 האָט ער ערקלערט, אַז אַרױס־טרײבען יודען מיט אײנמאָל און לאָזען זײ װאַגירירען אין אַ צװײט לאַנד, קען ער ניכט, און דעריבער ערלױבט ער זײ צו װאױנען אין אײניגע עסטרײַכישע שטעדט בײ דער גרענעץ, נאָר פֿון װין און װינער ראַיאָן דאַרפֿען אַרױסגעטריבען װערען אַלע יודען, אױסער אײ־נעם, הירשעל, אַ גרױסער יודישער באַנקיר. דער גירוש פֿון יודען איז טאַקי פֿאָרגעקומען נאָך אין דעם זעלבען יאָהר.

בײ אַזאַ אונזיכערער לאַגע, װען די יודען זענען שטענדיג געװען אָבהענגיג פֿון די פּאָליטישע אָדער פֿינאַנציעלע חשבונות פֿון קײזער, און יעדער קלענסטער װינט האָט זײ געקענט אומבריענגען, איז ענטשטאַ־נען אַ ספּעציעלער טיפּ פֿון יודישע פֿערטרעטער: ש ת ד ל נ י ם, װעלכע זענען געװען װי בעפֿאָלמעכטיגטע פֿון כלל ישראל און פֿלעגען זיך מיט אַלע מיטלען סטאַרען, אָבצושאַפֿען די גזירות נעגען יודען. די שתדלנים אין יענער צײט זענען געװען זעהר נוצליך און האָבען געשפּיעלט אַ גרױסע ראָליע אין לעבען פֿון די דײטשע יודען. דער אָנגעזעהענסטער פֿון זײ איז געװען יאָזעלמאַן פֿון ראָזהײם (1478—1554). אַ געבױרענער אין

גלזאס, האָט יאָזעלמאַן נאָך אין די קינדער־יאָהרען זיך אָנגעהערט ...
ען פערשידענע רדיפות און מערטירער־טויטען פון יודען אין יענער ... ראָווינץ, וואו דער יודענהאַס איז פון שטענדיג געוועזען זעהר שטאַרק. ער האָט געהאַט סמיכות אויף רבנות און מאַקסימיליאַן האָט איהם ... שטימט אַלס הויפּט־רב און מנהיג פון אַלע יודישע געמיינדעס. אין ... אָפיציעלע דאָקומענטען האָט יאָזעלמאַן געהייסען „רעגירער דער יודען". און אויף איהם איז אויך געלעגען דער חוב אויפצומאָהנען פון די יודען אַלע שטייערען פאַר'ן קייזער; דערפאַר האָבען יודען אויף איהם געזאָרגט, ווי אויף אַ רעגירונגס־בעאַמטען און איהם נישט געוואָלט אָנערקענען אַלס זייער הויפּט־רב. נאָר אין גיכען, האָבען יודען זיך איבערציינגט, אַז יאָזעלמאַן איז מיט לייב און לעבען טריי די יודישע אינטערעסען און דער צוטרוי צו איהם איז געוואָרען זעהר גרויס. מען האָט זיך איבערציינגט, אַז ער אַרבייט פאַר יודען מיט מסירת־נפש און האָט נישט קיין פערזענליכע פניות און ער איז געוואָרען בעליעבט און געאַכטעט פון אַלע, וואָס האָבען איהם געקאָנט. ער האָט זיין גאַנץ לעבען און פערמעגען אָבגעגעבען לטובת יודען, און וואו ערגעץ אַ צרה, דאָרט איז באַלד געווען יאָזעלמאַן, וועלכער האָט מיט אַלע קרעפטען, אַמאָל דורך התחנונים און אַמאָל דורך געלד, זיך געסטאַרעט צו העלפען די געפּלאָגטע. נאָך פאַר מאַקסימיליאַן'ען האָט זיך איהם איינגעגעבען אָבצושאַפען איינינע גזירות געגען יודען, נאָר בעזונדערס גרויס און נוצליך איז געוועזען זיין טעטיגקייט ביי'ם קעניגען פון קאַרל V, אין דער עפּאָכע פון דער רעפאָרמאַציע.

מאַקסימיליאַן איז געשטאָרבען, און נאָך אַ פויזע פון זעקס חדשים, ווען פערשידענע פרעטענדענטען האָבען געקעמפט פאַר'ן טראָן, איז קייזער פון דייטשלאַנד געוואָרען קאַרל V, דער קעניג פון שפּאַניען. מען האָט געקאָנט ערוואַרטען, אַז דער דאָזיגער קעניג פון לאַנד פון דער אינקוויזיציע וועט אויך דאָ איינפיהרען די אַלע שרעקען, וואָס אין שפּאַניען, נאָר צום גליק האָט זיך אַרויסגעוויזען, אַז די שרעק איז אַ אומזיסטע. אין יאָהר, ווען קאַרל איז אַרויפגעטרעטען אויפ'ן טראָן, איז צו איהם געקומען — נישט מיט לעדיגע הענד — דער יודישער שתדלן יאָזעלמאַן און זיך אויסגעסטיירעט, אַז די אַלטע „רעכטען און פריווילעגיעס" פון די דייטשע יודען זאָלען בעשטעטיגט ווערען. אין פערלויף פון דער צייט, וואָס קאַרל האָט געקעניגט, איז אָבער דעם יודישען שתדלן אויסגעקומען צו פיהרען אַ שטענדיגען קאַמפף געגען

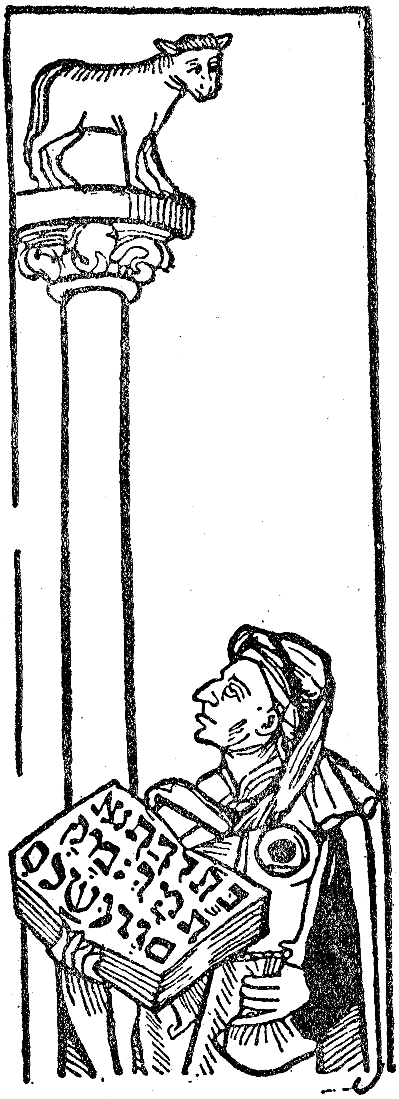

קאַריקאַטור פון יאָזעלמאַן פון ראָזהיים

(אין די הענד פון יאָזעלמאַן א יודיש בוך און א געלד=זאַק. זיינע אויגען זענען געווענדעט צום גאָלדענעם קאלב)

דעם פערלאנג פון די יודישע שונאים אָבצונעהמען ביי זיי אויך דאָס ביסעל רעכט, וואָס זיי בעזיצען. נישט איינמאָל האָט זיך איהם טאַקי איינגעגעבען אָבצוראַטעווען די יודען פון גרויסער געפאַהר. בעת דער פויערן־רעוואָלוציע אין דער צייט פון דער רעפאָרמאַציע, האָבען די יודען פון עלזאַס, דרום־דייטשלאַנד און טהירינגען זיך געפונען אין אַ ערנסטער געפאַהר. די פערקנעכטעטע פויערן זענען געווען גרייט אָנצופאַלען אויף יודען, אויף וועלכע זיי האָבען געקוקט, ווי אויף שולדיגע אין זייער שקלאַפעריי און ערנידערונג. יאָזעלמאַן איז דאַן אַוועק צו די אָנפיהרער פון די אויפגעשטאַנענע פויערן און דורך גוטע רייד, דורך תחנונים און געלד האָט ער ביי זיי געפועל'ט, אַז מען זאָל די יודען נישט אָנריהרען. איהם האָט זיך אויך איינגעגעבען אָבצוראַטעווען זיין איינענע שטאָדט ראָזהיים. דערוויסענדיג זיך, אַז אַ באַנדע פויערן האָבען ארומגערינגעלט ראַזהיים, איז יאָזעלמאַן אַהין אַוועק ביינאַכט, אויפגעוועקט ביידע דאָרטיגע בורגמייסטערען און מיט איינעם פון זיי אַוועק אין לאַגער פון די בונטאָוושטשיקעס, ביי וועלכע ער האָט פאַר אַ געוויסער סומע געלד געפועלט, זיי זאָלען אָבטרעטען פון שטאָדט. אויף אַזאַ אופן האָט ער אָבגעראַטעוועט פון טויט נישט בלויז יודען, נאָר אויך די קריסטליכע בעפעלקערונג.

אין 1530 האָבען די דייטשע פירשטען, וואָס האָבען זיך פערזאַמעלט אויף דעם בעריהמטען סיים אין אויגסבורג, צוגעגרייט אַ רייהע גזירות און בעגרענצונגען פאַר יודען, ווייל די יודענפיינדליכע פאַרטיי האָט פונאַנדערגעלאָזען קלאַנגען, אַז יודען שטיצען מיט געלד און העלפען אין שפיאָנאַזש דער טערקישער אַרמעע, וואָס איז דעמאָלט אַריינגעדרונגען אין אונגאַרן און געדראָהעט דער דייטשער מלוכה. מען האָט געוואָלט אַרויסטרייבען יודען פון איינינגע פראָווינצען און צונעהמען ביי זיי דאָס רעכט צו פערנעהמען זיך מיט פראָצענט און מיט קרעדיט־אָפעראַציעס. דעמאָלט איז יאָזעלמאַן אַוועק קיין אויגסבורג, צוגעשטעלט דעם קייזער אַ ערקלערונג און דערשלאָגען זיך, אַז עס זאָל בעשטעטיגט ווערן די אַלטע האַרטיע, לויט וועלכער יודען האָבען געהאַט דאָס רעכט פריי צו וואוינען אומעטום, פערנעהמען זיך מיט פראָצענט אויף געוויסע בעדינגונגען און זיין פערזיכערט מיט'ן לעבען און פערמעגען. כדי אויף ווייטער איינצופיהרען גוטע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען און אָראָבצעוואַרפען פון יודען די בעשולדיגונג, אַז זיי עקספּלאָאַטירען צופיעל די קריסטען דורך פראָצענט,

דער הומאַניסט עראַזמוס פון ראָטערדאַם (1536—1466-67)
לויט אַ צייכנונג פון סאַן-קראַלין (נאַציאָנאַלע ביבליאָטעק, וויען)

האָט יאָזעלמאַן דעמאָלט צונויפגערופען אַ פערזאַמלונג פון די רבנים און פרנסים און אויסגעאַרבייט צעהן תקנות וועגען האַנדעל און פראָצענט. עס איז פערבאָטען געוואָרען צו נעהמען פערמאַסקירטע פראָצענטען, ד. ה. נעהמען העכערע פרייזען פאַר די סחורות, וואָס ווערן געגעבען אויף קרעדיט; נעהמען גרויסע פראָצענטען אויף קורצטערמיניגע הלואות; נעהמען אויף משכנות גערויבירטע אָדער גענגב׳טע זאַכען; קויפען אָהן דער ידיעה פון די עלטערן זאַכען ביי קינדער; אָנגעבען אין געריכט אַ תביעה צו די יורשים פון געשטאָרבענעם לוה קען מען נישט אַנדערש, סיידען די יודישע געמיינדע האָט פריהער בעטראַכט די ריכטיגקייט פון דער תביעה; יודען, וואָס באָרגען געלד אָדער סחורה ביי קריסטען און ציהען זיך בכיון איבער אין אַ צווייטע שטאָדט, כדי צו בעפרייען זיך פון צאָהלען דעם חוב, ווערן אַריינגעלעגט אין „גרויסען חרם״; אויב קריסטען מאָהנען עפּעס ביי יודען, זענען די רבנים און די פאָרשטעהער פון די יודישע געמיינדעס מחויב צו בעטראַכטען די תביעות און אַרויסגעבען אַ שטרענגען און גערעכטיגען פסק-דין; אַלע יודען זענען מחויב צו געבען וויסען די פאָרשטעהער פון די געמיינדעס, אויב זיי וועלען עפּעס וועגען איינעם, וואָס איז זיך בעגאַנגען נישט עהרליך מיט אַ קריסט. אַט די צעהן תקנות האָט יאָזעלמאַן אַריינגעטראָגען אין די אָפיציעלע אַקטען אין אויגסבורג בעת דעם סיים און דערביי צוגעגעבען אַ ערקלערונג, אַז יעדר זענען זיך מתחייב היי׳ליג צו היטען די דאָזיגע תקנות, אויב נאָר ד ־ייטשע פירשטען וועלן אויך פון זייער זייט היטען די יודישע רעכטען, זיי לאָזען צו-רוה אין די ערטער, וואו זיי וואוינען, און נישט אויסטראַכטען אויף זיי קיין אומזיסטע בלבולים.

דערמיט זענען אָבער נאָך כלל נישט איינגעשטעלט געוואָרען קיין גוטע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען. יודען האָבען נאָך קיין רוה נישט בעקומען און מיר זעהען נאָך אין די שפּעטע־רדיגע יאָהרען, ווי דער יודישער שתדלן יאָסעלמאַן לויפט און וואַנדערט פון איין אָרט אין צווייטען מיט פערשידענע השתדלות׳ן: דאָ וועגען אָבשאַפען נייע בע-גרענצונגען געגען יודען, דאָרט וועגען בעפרייען יודישע אַרעסטאַנ-טען, וואָס זענען בעשולדיגט אין קריסטליך בלוט, און אין אַנ׳אַנדער אָרט וועגען בעשטעטיגען די אַלטע יודישע פריווילעגיעס. אין 1541 איז אין בייערן נישט לאַנג פאַר פסח פערשוואונדען געוואָרען אַ קריסטליך יונגעל, וועלכען מען האָט דערנאָך געפונען טויט אין וואַלד. די קריסטען האָ-בען בעשולדיגט יודען אין דער ערמאָרדונג פון יונגעל און דער אייפשטעטער

בישאָף האָט, שטיצענדיג די דאָזיגע בעשולדיגונג, געהייסען אַרעסטי־רען עטליכע יודען און געפאָדערט פון דאָרטיגען הערצאָג, אַז ער זאָל אָננעמען רעפּרעסיעס זעגען יודען בכלל, יאָזעלמאַנ׳ען האָט זיך צום גליק איינגעגעבען צו דערווייזען, אַז די בעשולדיגונג איז אַ פאַל־שע, און די אַרעסטירטע וענען בעפרייט געוואָרען. אין יענער צייט האָט זיך געפונען אַ געלעהרטער אַ פּראָטעסטאַנט, וואָס האָט געהאָט די דרייסטקייט צו פערעפענטליכען אַנאָנים אַ ביכעל („יודענביכליין״) געגען עלילת-דם. אין דעם ביכעל בעווייזט דער אויטאָר, אַז פערגיסען בלוט איז געגען דער יודישער רעליגיע און אַז די אַלע בלבלים זע־נען נישט מעהר, ווי אַ פּרעכער ליגען. וואָס איז אויסגעטראַכט גע־וואָרן דורך די מאָנאַכען. דאָס דאָזיגע ביכעל האָט נאַטירליך אַרויס־גערופען אַ טומעל, און דער בעוואוסטער ד״ר עקק, דער געגנער פון לומער און פיהרער פון די קלעריקאַלען. איז אַרויסגעטרעטען מיט אַ ענטפער, אין וועלכען ער חזר׳ט איבער אַלע אַלטע בעשולדיגונגען פון די יודענפיינד און בעקלאָגט זיך, וואָס יודען לעבט זיך אַזוי „פריי״ אין דייטשלאַנד.

ביסלעכווייז זענען יודען פערטריבען געוואָרען פון פערשידענע שטעדט און אין גאַנץ דייטשלאַנד זענען נאָך פערבליבען צוויי גרויסע יודישע געמיינדעס: פראַנקפורט אַם מיין און וואָרמס, אָבער אויך דאָרט איז די יודישע לאַגע געוואָרן אַלץ ערגער. אין פראַנקפורט האָבען יודען געלעבט אין אַ בעזונדער קוואַרטאַל (געטאָ) און געמוזט ליידען פערשידענע בעליידיגונגס-בעגרענצונגען. יודען האָבען נאָך אַלץ געמוזט טראָגען אַ בעזונדער צייכען אויף די מלבשים; יודען איז פער־באָטען געוואָרן צו האַלטען ביי זיך קריסטליכע דינערשאַפט; די יודי־שע הייזער האָבען לויט דער פעראָרדנונג פון מאַגיסטראַט געמוזט בע־צייכענט ווערן דורך ספּעציעלע שילדען — ווייסע, גרינע אָדער רויטע פאַרב רויט-שילד, דערפון שטאַמט די פאַמיליע פון די בע־וואוסטע גרינדער פון גרויסען באַנק-הויז ראָטשילד, מיט ספּעציעלע, אַ מאָל זעהר, בעליידיגענדע אויפשריפטען, ווי „צום עזעל״ און ד. גל. נאָר אויך דאָס ביסעל רעכט, וואָס יודען האָבען געהאַט, איז שטענדיג געשטאַנען אין סכנה ווייל די קריסטליכע צעהען און נידעריגערע קלאַסען האָבען נישט אויפגעהערט צו אַגיטירען געגען יודען, פאָדערן מען זאָל זיי אַרויסטרייבען פון שטאָדט און בעשולדינען דעם מאַגיסטראַט.

וואָס איז בעשטאַנען פֿון אַריסטאָקראַטען, אַז פֿאַר געלד פֿערטיידיגט ער די יודישע אינטערעסען.

קוים איז אָנגענומען געוואָרן, אַז דער מאַגיסטראַט האָט דאָס רעכט אַרויסצוטרייבען יעדען יודען בעזונדער, איז דאָס דאָזיגע רעכט ביסלעכווייז פֿערשפּרייט געוואָרן אויף אַלע יודען צוזאַמען. אַזוי האָבען טאַקע אין גיכען געטאָן די צעחען, וועלכע האָבען צו יענער צייט בכלל געפֿיהרט אַ האַרטען קאַמפּף מיט דער אַריסטאָקראַטיע. די אָנפֿיהרער פֿון דער דעמאָקראַטיע האָבען אויסגעקליבען אַ גינסטיגע פּאָזיציע און דעם גאַנצען קאַמפּף געגען דעם מאַגיסטראַט קאָנצענטרירט אַרום דער יודען-פֿראַגע. די דעמאָקראַטישע אָנפֿיהרער האָבען מיט אַלע קרעפֿטען זיך געסטאַרעט, אַז מען זאָל מיט איין מאָל אַרויסטרייבען אַלע יודען פֿון שטאָדט. די פֿיהרער פֿון מאַגיסטראַט זענען צייטענווייז זיך בעגאַנגען מיט יודען „רחמנות'דיג" און נישט שטענדיג אָנגעווענדעט געגען זיי דעם האַרבען דין אין זיין בוכשטעבליכען זין. זיי האָבען אַלזאָ פֿערטיידיגט די יודען פֿון די אָנפֿאַלען פֿון המון און כל זמן זיי זענען געשטאַנען אויף דער זייט פֿון יודען, איז די שרעק פֿאַר'ן המון געווען נישט געפֿעהרליך. אָבער אין גיכען האָט אין שפּיץ פֿון המון זיך געשטעלט אַ ענערגישער יודענפֿרעסער, וועלכער האָט אָנגעוואָרפֿען אַ פּחד זאָגאַר אויף דעם מאַגיסטראַט, און דאַן איז די דעמאָקראַטישע בעוועגונג געוואָרן אויסערסט געפֿעהרליך. דער דאָזיגער ענערגישער מאַן איז געווען ווינצענץ פֿעטמילך, אַ איינפֿאַכער בעקער, וועלכער האָט זיך אַליין אַ נאָמען געגעבען „דער נייער המן", און האָט דעם נאָמען כשר פֿערדינט. אַ דאַנק זיין ענערגיע און געבוירענער פֿעהיגקייט צו זיין אַ אָנפֿיהרער פֿון המון, האָט דאָס פּראָסטע פֿאָלק איהם כמעט פֿערגעטערט און אין איהם שטאַרק געגלויבט. ער איז געוואָרן דער אָנפֿיהרער פֿון דער דעמאָקראַטיע און אויפ'ן ערשטען פּלאַן געשטעלט דעם קאַמפּף געגען יודען. ער האָט אָבגעדרוקט אַ בראָשור, אין וועלכער עס זענען אויסגערעכענט געוואָרן אַלע געזעצען און דינים וועגען דער „יודענשטעטיגקייט" און זיך געסטאַרעט בעווייזען, אַז די אַלע געזעצען וועגען יודען ווערן נישט אָבגעהיט. די בראָשור איז אין פֿיעל עקזעמפּלאַרען פֿונאַנדערגעטיילט געוואָרן צווישען די קריסטליכע קרעמער און האַנדווערקער און געהאַט אַ גרויסע ווירקונג. מען האָט עפֿענטליך אָנגעהויבען רעדען, אַז מען דאַרף מאַכען אַ פּאָגראָם אויף יודען און זיי אַרויסטרייבען פֿון שטאָדט, און מען האָט שוין זאָגאַר עטליכע מאָל

א אָנפֿאַל אויף דער יודען־גאַס אין פֿראַנקפֿורט אַם מיין, אין י. 1614

(האָלצשניט פֿון מעריאַן. אויס: גאָטפֿריעד, כראָניקא, פֿראַנקפֿורט א. מ, 1672)

בעשטימט דעם טאָג פֿון דעם פּאָגראָם. וואָס ווייטער איז די לאַגע געוואָרן אַלץ ערגער. פֿעטמילך און זיין חבריא האָבען אַלץ העכער אויפגעהויבען דעם קאָפּ און אָנגעהויבען ביסלעכווייז פֿערחאַפּען אין זייערע הענד די ממשלה איבער די שטאָדט-אַנגעלעגענהייטען. קיין פֿראַנקפֿורט זענען געקומען די קאָמיסאַרען פֿון קייזער און דעלעגאַטען פֿון דעם פֿירשט לודוויג פֿון העססען-דאַרמשטאַדט, וועלכע האָבען זיך געסטאַרעט מאַכען שלום צווישען די שטאָדט-ראַטען און די בירגער און דערמיט פֿערהיטען פֿון אָנפֿאַלען אויף יודען, אָבער עס האָט ניט געהאָלפֿען. דעם ערשטען טאָג שבועות האָבען פֿעטמילך׳ס חברים זיך אַריינגעריסען אין דעם יודישען געטאָ. די יודען האָבען שוין פֿריהער געוואוסט, אַז זיי שטעהט פֿאַר אַ סכנה, און דערווייל אַרויסגעשיקט זייערע פֿרויען און קינדער. די לאַגע איז נאָך ערגער געוואָרן דערמיט, וואָס די קאָמיסאַרען, וועלכע האָבען געוואָלט איינשטילען די אונרוהען, האָבען געסטראַשעט דעם המון, אַז מען וועט איהם שטרענג בעשטראָפֿען. פֿעטמילך און זיין חבריא זענען געוואָרען נאָך מעהר אויפגערעגט און בעשטימט אַ טאָג, ווען עס וועט זיך אָנהויבען דער אמת׳ער פּאָגראָם. יודען איז מעהר ניט געבליבען, ווי פֿאַסטען, גאָט בעטען און וואַרטען שטיל אויף דעם נאָהענטען שטורם, וואָס דאַרף קומען. דער טאָג פֿון פֿאָלקס-צאָרן און נקמה איז ענדליך געקומען.

כ״ז אלול שע״ד (11 סעפּטעמבער 1614), ווען די יודען האָבען זיך געפֿונען אין שוהל, האָט דער ווילדער המון אָנגעהויבען בעלאַגערן די טויערען פֿון געטאָ. עס איז געוואָרען אַ שרעקליכע מהומה. אַ טייל יודען האָבען זיך בעוואָפֿענט און אַרויסגעטרעטען געגען המון מיט געוועהר אין די הענד. עס האָט זיך אָנגעהויבען אַ שלאַכט און פֿון ביידע צדדים זענען געפֿאַלען עטליכע פֿערוואונדעטע און הרוגים, אָבער סוף כל סוף האָט פֿעטמילך׳ס קאָמפּאַניע גובר געווען און דאַן האָט דער חמון אָנגעהויבען אויסגיסען זיין שרעקליכען צאָרן: מען האָט געראַבעוועט און געהרג׳עט, געשענדעט די ספרי-תורות, געבראָכען די יודישע הייזער און אַז. וו.. דער פּאָגראָם האָט געדויערט אַ טאָג מיט אַ נאַכט. אַ טייל יודען האָבען זיך אויסבעהאַלטען אין די הייזער פֿון זייערע בעקאַנטע קריסטען, אָבער דאָס רוב איז ענטלאָפֿען אויפ׳ן יודישען בית-הקברות און דאָרט זיך אויסגעלעגט אויף דער ערד, צוגעדריקט איינער צום צווייטען און געוואַרט אויף זייער סוף. אַ טייל יודען האָבען זיך אָנגעטהון תכריכים און געוואַרט אויפ׳ן טויט; און אַלס אַ גוטע בשורה

האָבען יודען אויפגעטומען די ידיעה, אַז מען וועט זיי ניט אויס׳הרג׳נען
און אַז זיי האָבען דאָס רעכט צו פערלאָזען די שטאָדט. אַנ׳ערך 14 הונ-
דערט יודען, נאַקעט און הויל, האָבען פערלאָזען די שטאָדט און גע-
גאַנגען זוכען אַ היים.

דער מאַגיסטראַט איז געווען בייז אויף דעם פּאָגראָם און אויך דער
קייזער האָט געשיקט איין בעפעהל נאָכ׳ן צווייטען צו בעשטראָפען
שטרענג די פּאָגראָמשטשיקעס, אָבער דאָס אַלץ איז ניט געווען אַרויס-
געזאָגט אין אַ פעסטען טאָן. די דייטשע פירשטען, צו וועלכע דער
קייזער האָט געשיקט זיינע פעראָרדנונגען, זענען ווינציג ענערגיש געווען
אין זייערע מעשים און דעריבער האָט פעטמילך זיך ניט דערשראָקען און
ווייטער אָפען געטהון זיינינגעס. די פראַנקפורטער יודען זענען אומגע-
קעהרט געוואָרען צו זייערע הייזער ערשט דאַן, ווען דערזעלבער
פּאָגראָם האָט זיך איבערגע׳חזר׳ט אויך אין וואָרמס און די מעשים פון די
יודענפיינד האָבען שוין איבערגעשטיגען יעדע מאָס און גרעניץ.

אין וואָרמס איז די לאַגע געווען עטוואָס אַנדערש, ווי אין פראַנק-
פורט. דאָרט זענען געגען יודען געווען שוין ניט די האַנדווערקער-
צעכען, נאָר אויך די מיטגליעדער פון מאַגיסטראַט. און דער אָנפיהרער
פון די יודענפיינד איז שוין געווען נישט אַזאַ מגושם׳דיגער מענש, ווי
פעטמילך, נאָר דער געבילדעטער דאָקטאָר חעמניץ. די סבה פון דיי
יודען-העצע איז געווען דיזעלבע, וואָס אין פראַנקפורט: די האַנד-
ווערקער זענען צו יענער צייט פעראָרימט געוואָרען און געמיינט האָ-
בען זיי, אַז שולדיג זענען בלויז די יודען און אויב מען וועט זיי אַרויס-
טרייבען פון שטאָדט, וועלען זיי, די קריסטליכע האַנדווערקער, מיט
אַמאָל רייך ווערען. 17 האַנדווערקער-צעכען ה בען דאַן אויסגעקליבען
פון זיך אַקאָמיטעט, וואו דער אָנפיהרער איז געווען דער יוריסט חעמ-
ניץ. די ערשטע צייט האָט דער קאָמיטעט געקעמפפט מיט יודען
בלויז דורך „איידעלע״ מיטלען: מען האָט יודען ניט געשלאָגען, ניט
געטריבען, נאָר אויף יעדען שריט און טריט זיי בעליידיגט, אויס-
געקלערט אויף זיי בלבולים און געמיינט, אַז זיי וועלען די יודען אַזוי
לאַנג פערביטערן דאָס לעבען, ביז זיי אַליין וועט נמאס ווערען און
זיי וועלען מיט׳ן גוטען ווילען פערלאָזען די שטאָדט. יודען האָט מען
ניט ערלויבט קויפען אויפ׳ן מאַרק עסענווארג, ניט געלאָזט פּאַשען
זייערע בהמות אויף די לאָנקעס און זאָגאַר ניט ערלויבט אַריינפיהרען
אין דער יודישער געטאָ מילך פאַר די קליינע קינדער. ווען יודען

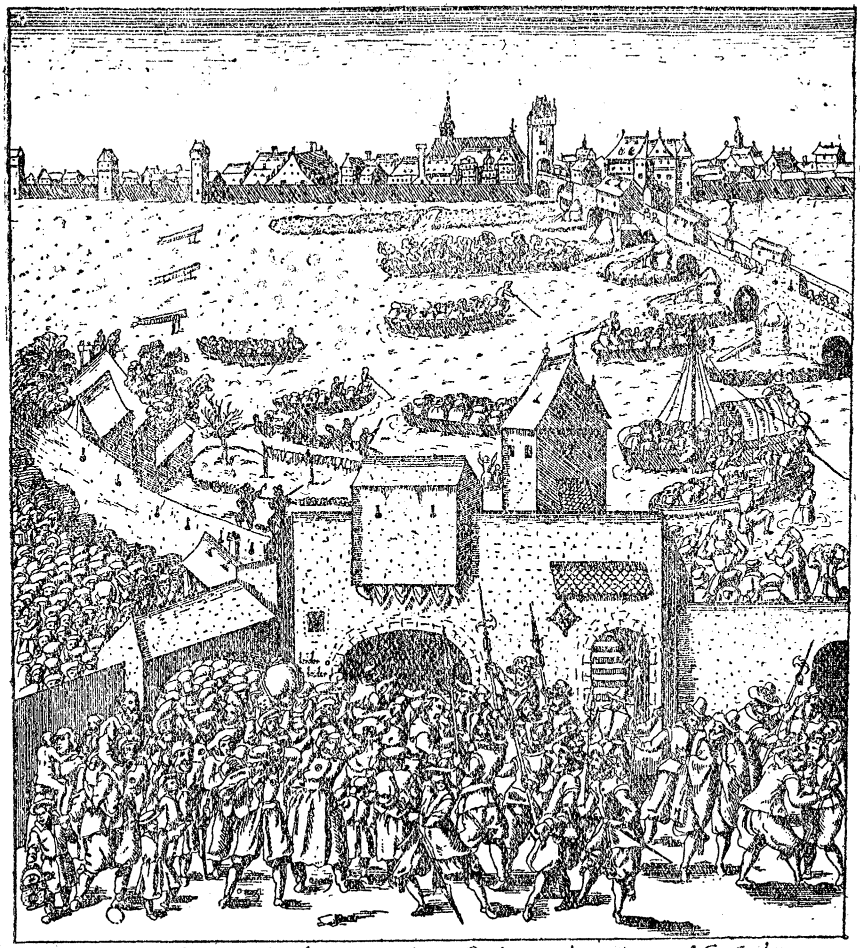

Aufzug der Iuden den 23. Augusti da man ihnen das Fischerfelds Pförtlein eröfnet, vnd sie vff dem wasser hinauff vnd hinunder abfahren lassen, da sindt ihrer 1380. Personen Iung vnd Alt, so zu der Pforten hinaus gangen, abgezehlet worden

יודען ווערען אַרויסגעטריבען פון פראַנקפורט אַם מיין אין י. 1614

(קופערשניט פון בעארג קעלער, וועלכער האָט געלעבט אין יענער צייט)

האָבען געזעהן, אַז זיי זענען אין סכנה, און געוואָלט אַרויספיהרען זייער גוטס פון שטאָדט, האָט מען ביי די טויערען פון געטאָ אָוועקגעשטעלט אַ וואַך, וועלכע האָט אַכטונג געגעבען, אַז מען זאָל קיין זאַך פון דאָרט נישט אַרויספיהרען. יודען האָבען אַרויסגעשיקט אין קייזערליכען הויף זייער שתדלן ר' ליב אָפּענהיים, וועלכער האָט געפיהרט מיט זיך רעקאָמענדאַציעס פון הויכע לייט און אויך אַ גרויסע סומע געלד, אָבער דער קייזער האָט מעהר נישט געקאָנט טהון, ווי שיקען בעפעהלען, אַז מען זאָל יודען קיין שלעכטס ניט טהון און זיי ניט רודפ'ן. פון די דאָזיגע בריעף האָט דער המון אָבער אָפען זיך אויסגעלאַכט.

אויף דער זייט פון די געדרודפ'טע יודען האָט זיך ענערגיש געשטעלט דער יונגער קורפירשט פרידריך פאָן פפאַלץ. דער קורפירשט, וועלכער האָט געהאַט אין זיינע הענד די ממשלה איבער וואָרמס, האָט פריהער געשיקט שלוחים אויסצוגלייכען צווישען חעמניץ'עס קאָמפּאַניע און די יודען. נאָר ווען דאָס האָט ניט געהאָלפען, האָט ער געהייסען ברענגען קיין היידעלבערג חעמניץ'ען און איהם אַרעסטירט אויף דריי מאָנאַטען. די צייט פון זיין אַרעסט איז אין וואָרמס שטיל געווען, אָבער ווי נאָר חעמניץ איז בעפרייט געוואָרען, האָבען זיך ווידער אָנגעהויבען די אונרוהען. חעמניץ האָט צוגעזאָגט, אַז ער וועט מעהר ניט פיהרען קיין אַגיטאַציע געגען יודען, און זאָגאַר אויף זיך גענומען צו בעצאָהלען 1000 גילדען קנס, אויב ער וועט זיין וואָרט נישט האַלטען. נאָר אויף דעם תנאי האָט מען איהם אַרויסגעלאָזט פון טורמע. אָבער ער האָט נאָך שטאַרקער יעצט געפיהרט זיין העצע. לויט זיין עצה האָבען די קריסטליכע האַנדווערקער זיך פערזאַמעלט אויפ'ן מאַרק אָהן געוועהר אין די הענד, כדי מען זאָל ניט זאָגען, אַז זיי זענען מורדים און פאָגראָם=מאַכער, און געשיקט אַ דעלעגאַציע צו די יודען מיט אַ אַזהרה, אַז אין פערלויף פון איין שעה מוזען זיי פערלאָזען די שטאָדט און מיטנעהמען מיט זיך אַלץ, וואָס זיי האָבען. אויף אַזאַ אופן האָבען יודען אין איין טאָג אַלע מיט אַמאָל געמוזט פערלאָזען וואָרמס, די עלטסטע יודישע קהלה אין דייטשלאַנד. חעמניץ האָט בעפוילען זיין קאָמפּאַניע זיך האַלטען „איידעל" און ניט ראַבירען די יודען, כדי מען זאָל נישט קאָנען זאָגען אויף זיי, די יודענפיינד, אַז זיי זענען רויבער און פאָגראָמשטשיקעס. יודען האָבען מיטגענומען מיט זיך אַלץ, וואָס זיי האָבען געקאָנט, און מען האָט זיי דערין נישט געשטערט, אָבער דער המון האָט דערפאַר אויסגעגאָסען זיין צאָרן אויף די

יודישע הײליגטימער. די אַלטע יודישע שוהל, וואָס האָט עקזיסטירט כמעט 1000 יאָהר, איז חרוב געוואָרען. אויך האָט מען געשענדעט דעם יודישען בית־הקברות און חרוב געמאַכט פֿיעל טײַערע מצבות. אײניגע גוטע מענשען פֿון די הויכע געסטליכע האָבען די פֿערטריבענע געלאָזט זיך פֿאָרלויפֿיג אײַנאָרדנען אין די דערפֿער און אין די שטעדטלעך ארום וואָרמס און דאָרט האָבען די וואַנדערער זיך צוזאַמענגעטראָפֿען מיט זײערע פֿערטריבענע ברידער פֿון פראַנקפֿורט.

דאָס מאָל האָט דער נצחון פֿון די יודענפֿײַנד לאַנג ניט געדויערט. אין 10 טעג ארום נאָכ'ן פּאָגראָם האָט דער קורפֿירשט פֿרידריך ארײַנגעשיקט קײן וואָרמס סאָלדאַטען מיט האַרמאַטען, וועלכע האָבען געמאַכט אַ סוף צו די אונרוהען. חעמניץ און די איבעריגע אָנפֿיהרער זענען אַרעסטירט געוואָרען. דאָך האָט געדויערט גאַנצע 9 חדשים ביז די יודען זענען אומגעקעהרט געוואָרען קײן וואָרמס (19 יאַנואַר 1616). אין 2 חדשים ארום (כ' אדר שע"ו) זענען אומגעקעהרט געוואָרען אויך די פֿראַנקפֿורטער יודען, וועלכע זענען ארײַנגעפֿיהרט געוואָרען אין שטאָדט מיט פּאַראַד און מוזיק. אין פֿראַנקפֿורט האָט מען די אָנפֿיהרער פֿון די אונרוהען בעשטראָפֿט שטרענגער, אײדער אין וואָרמס, ווײַל דאָ האָבען זײ געראַבעוועט און גע'הרג'עט מענשען. דער „המן" פֿעטמילך איז צושניטען געוואָרען אויף שטיקער און דערנאָך געהאָנגען געוואָרען. אויף דער שטאָדט האָט מען אַרויפֿגעלעגט אַ שטראָף פֿון 175,919 פֿלאָרין פֿאַר די שאָדענס, וואָס יודען האָבען געהאַט פֿון די פּאָגראָמען. דער טאָג פֿון כ' אדר איז אין פֿראַנקפֿורט געוואָרען אַ יום־טוב אונטער'ן נאָמען פּורים־וויצענץ און דער טאָג פֿון י"ט אדר איז בעשטימט געוואָרען פֿאַר אַ תענית אַלס אָנדענקען פֿון די צרות, וואָס די פֿראַנקפֿורטער יודען האָבען איבערגעלעבט, אײדער עס איז פֿאַר זײ געקומען די ישועה.

געהען מיר איבער פֿון דער דײַטשלאַנד צו דער לאַגע פֿון יודען אין עסטרײַך צו יענער צײַט, זעהען מיר גאָר אַנ'אַנדער בילד. אין דער געשיכטע פֿון 16־טען יאָהר־הונדערט און ווײַטער ווערען אַלץ מעהר אַרויסגערוקט אויפֿ'ן ערשטען פּלאַן די יודען פֿון די עסטרײַך־בעהמישע פּראָווינצען. דאָרט איז די צאָהל יודען געוועזען פֿיעל גרעסער, אײדער די צאָהל פֿון דער יודישער בעפֿעלקערונג אין די צענטראַלע געגענדען

ÉXECVTIO REBELLIVM FRANCOFVRTI AD MÆNVM.
XXVIII Febr. ANNO DN. cIↃ.IↃ.C.XVI.

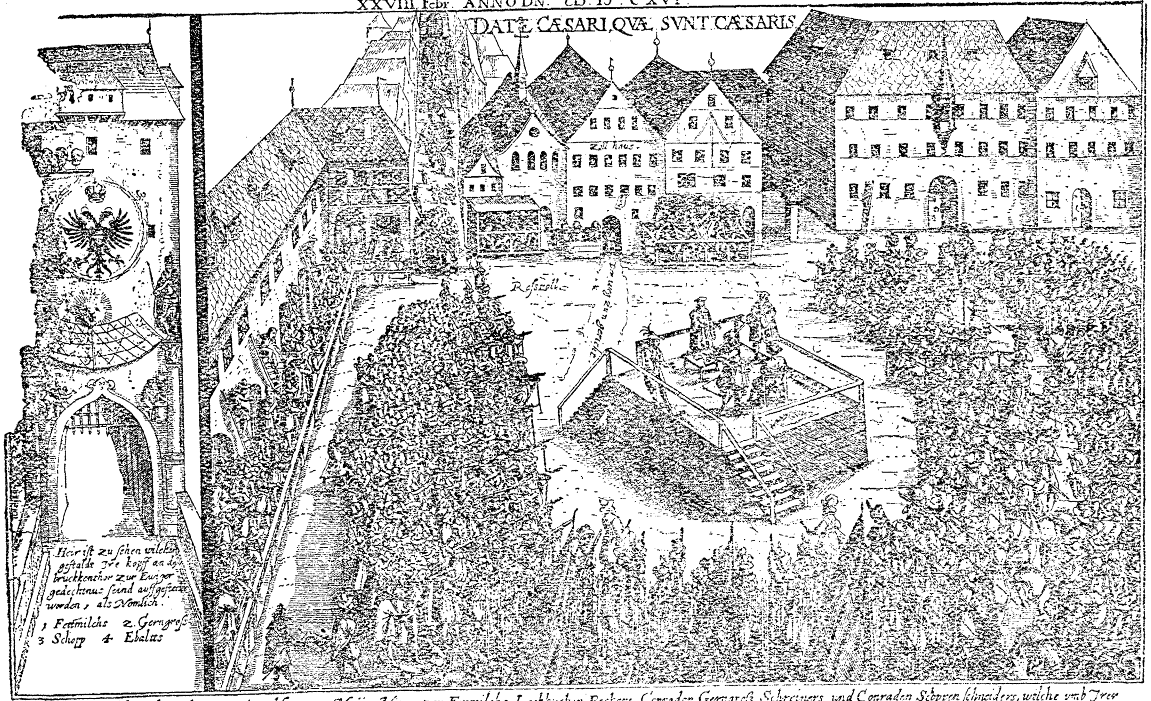

Wahrhaffte abbildung der Echter Zu Franckfortt am Mayn, Vincentzen Fettmilchs. Leckkuchen Beckers, Conraden Gerngroß Schreiners und Conraden Schoppen schneiders, welche umb Jrer In Anno 1612. erweckten und continuirten Rebellion zu fenglicher hafft genommen, und den 28. Febr. dises 1616. Iars, folgender massen anderen Zum abscheulichen exempel abgestrafft worden, Nemlichen sindt gemeltem Fettmilch die 2 finger hernach den kopff abgehawen, und sein cörper gevierteilt, die stuck uff die 4 strassen gehenckt, den kopff aber am bruckenthor auffgesteckt. entlich sein hauß eingerissen worden, an dessen ortt aine seulen zum ewigen gedechtnus auffgericht. Der gerngroß, schopp und Georg Ebaltz seindt gekopfft, und Jrer drei kopffe zu des Fettmilchs kopff gesteckt. die cörper unter das hochgericht begraben, Ferner sindt Adolff Cantor, Herman Geiß, undt Steffen Wolff enthaupt, Jre Cörper gleichweis unter das hochgericht gelegtt, Wetters seindt 9. personen mitt rutten auß gesteuptt und ewig deß landts verwisen. Entlichen acht ander personen theills ewig, theils uff gewise zeitt Ins ellendt verwisen worden

פעטמילך און זיינע חברים פאַר דער תליה
(לויט אַ שטיך פון יענער צייט, געפינט זיך אין בילדער־זאַמלונג פון דער

פון דייטשלאנד, און אויב אין וויען און נידער־עסטרייך איז דער וואוקס פון דער יודישער בעפעלקערונג פערהאלטען געווארען צוליעב די אפטע רדיפות, איז דערפאר בעהמען געווען איבערפולט מיט יודען און דאס לאנד האט ממלא געווען דעם חסרון אין אנדערע ערטער. די אלטע פראגער קהלה איז געווען איינע פון די גרעסטע יודישע קהלות אין דעמאלדיגען אייראפא, און צוזאמען דערמיט אויך איינער פון די הויפט־צענטרען פון דער נאציאנאלער קולטור. די פראגער רבנים, מגידים, שריפטשטעלער און דרוקער האבען געהאט א שם אין אלע לענדער פון גלות. בעת צרה, ווען עס זענען פארגעקומען רדיפות אדער עקאנאמישע קריזיסען, האבען די בעהמישע יודען געהאט א גוטען בית־מקלט — דאס שכנות'דיגע פוילין; פון פראג איז אהן אויפהער געגאנגען א עמיגראציע קיין קראקוי, וואו עס האט אין אנהויב פון 16־טען יאהר־הונדערט זאגאר עקזיסטירט א ספעציעלע „בעהמישע שוהל“. שפעטער, ווען בעהמען איז נאך א הונדערט־יעהריגע אויטאנאמיע פערא‏ייניגט געווארען צו עסטרייך אונטער דער הערשאפט פון פערדינאנד דעם ערשטען (1526), איז דער גורל פון די יודען אין די דאזיגע לענדער ווידער פערא‏ייניגט און פערבונדען געווארען.

פערדינאנד דער ערשטער, וועלכער איז פריהער געווען עסטרייכישער הערצאג און נאכדעם, ווי זיין ברודער קארל דער 5־טער האט זיך ענטזאגט פון טראן, געווארען דייטשער קייזער (1556), האט בנוגע צו יודען נישט געהאט קיין בעשטימטע שיטה. ער האט זיך געוואקעלט צווישען דין און רחמים. די ערשטע יאהרען פון זיין קעניגען האט ער זיך בעצויגען צו יודען, ווי א בעשיצער פון זייערע אינטערעסען, און ווען די פארשטעהער פון די פריצישע שטאנדען האבען אין 1525 זיך בעקלאגט, וואס מען לאזט וואוינען יודען אין די פראווינצען, וואו זיי איז לויט'ן געזעץ פערבאטען צו וואוינען, האט פערדינאנד קאטעגאריש זיי ערקלערט, אז די יודען מוזען בלייבען וואוינען דארט, וואו זיי האבען זיך שוין בעזעצט. שפעטער, אין דער צייט פון דער הייסער רעפארמאציאנס־בעוועגונג, ווען פערדינאנד איז געווארן א גרויסער פערטיידיגער פון קאטוליציזם, האט ער אויך געביטען זיין בעציהונג צו יודען. ווען די טערקען האבען זיך אריינגעריסען קיין אונגארן און דאס עסטרייכישע מיליטער האט געהאט א מפלה ביי אפען (1541), האבען זיך צווישען המון פערשפרייט קלאנגען, אז די יודען האבען איבערגעגעבען זייערע „פריינד“ די טערקען מיליטערישע סודות, וואס

האָבען מיטגעהאָלפֿען צום נצחון פֿון די טערקען. יודען האָט מען אויך בעשולדיגט אין די אונגעוועהנליכע שׂרפֿות, וואָס האָבען זיך דעמאָלט פֿערשפּרייט איבער בעהמען. אָט די אַלע בלבולים אויף יודען האָבען געהאַט אַ ווירקונג אויך אויף פֿערדינאַנד'ען און די יודישע שׂונאים האָבען זיך בענוצט מיט דער שטימונג און געפּועל'ט ביי דעם קייזער, אַז ער זאָל אַרויסטרייבען אַלע יודען פֿון לאַנד. אין פֿריהלינג 1542 האָבען גרויסע מענגעס יודען פֿון פּראָג און אַנדערע שטעדט שוין גענומען דעם וואַנדער־שטעקען אין דער האַנד און זיך געלאָזט צו די גרעניצען פֿון פּוילין און טערקיי, נאָר צום גליק האָט מען שפּעטער זיך דערוואוסט, אַז די אַלע בלבולים אויף יודען האָבען קיין גרונד נישט; דער ענערגישער שתדלן יאָזעלמאַן האָט אויך נישט געשוויגען און איז געקומען צום קייזער מיט אַ בקשה וועגען יודען און מיט גוטע רעקאָמענדאַציעס פֿון איינִיגע הויכגעשטעלטע קריסטען. פֿערדינאַנד האָט דאַן אָבגעשאַפֿט די גזירה וועגען אַרויסטרייבען יודען און די מעהרהייט פֿון די עמיגראַנטען האָבען זיך אומגעקעהרט אַהיים.

אין ווין און אין די איבעריגע צענטראַל־שטעדט פֿון עסטרייך איז די יודישע לאַגע ווי פֿריהער געוועזען זעהר נישט פֿעסט. אין ווין האָבען די יודען אייגענטליך נישט געהאַט קיין וואוינרעכט, און מען פֿלעגט ערלויבען די יודען וואוינען דאָרט נאָר אַלס בעזונדער חסד. ווען אַ יוד האָט געוואָלט קומען קיין ווין צוליעב געשעפֿט, האָט ער געמוזט מעלדען דער פּאָליציי, צוליעב וואָס און אויף וויפֿיעל צייט ער איז געקומען, און דאַן בעקומען אַ בעזונדער „יודענצעטעל", אַלס ערלויבניש צו וואוינען אין ווין; פֿאַר אַזעלכע דערווייליגע געסט זענען געוועזען בעשטימט אין שטאָדט נאָר צוויי האָטעלען, וואוהין זיי האָבען געמוזט פֿערפֿאָהרען, און דערביי האָט יעדער יוד געמוזט טראָגען אַ בעזונדער צייכען אויף די קליידער, כדי די פּאָליציי זאָל קענען בעסער השגחה געבען אויף איהם. די דאָזיגע אַלע דינים וועגען יודישען וואוינרעכט האָבען דוקא עקסיסטירט נאָר אין לעבען און נישט אויפֿ'ן פּאַפּיער, ווייל פֿערדינאַנד האָט מורא געהאַט, אַז דאָס זאָל נישט ווירקען אויף דעם פֿינסטערן המון, וועלכער קען מיינען, אַז יודען לאָזט מען נישט אַריין קיין ווין „פֿאַר וועלכע עס איז גרויסע פֿערברעכענס און חטאים". דעריבער האָט ער בעפֿוילען, אַז מען זאָל די גזירות אויף יודען האַלטען בשתיקה און נאָר זיי היטען אין לעבען, אָבער נישט אַרויסגעבען קיין עפֿענטליכע דעקרעטען וועגען דעם.

די עפאלגע פון דער קאטוילישער רעאקציע האט אויך דא אין בעהמען אויפגעטאן איהריגעס: די ידיעות וועגען די אינקוויזיטארישע מעשים פון פויפסט פאאול IV בנוגע צו יודען האבען געמוזט האבען א גרויסען איינפלוס אויף אזא הייסען קעמפפער פאר'ן קאטוליציזם, ווי פערדינאנד דער 1=טער. לויט א סיגנאל פון רוים האט די פראגער אדמיניסטראציע קאנפיסקירט פיעל יודישע ספרים און זיי אבגעשיקט קיין ויען, צום משפט פון די פרומע גייסטליכע; די פראגער יודען זענען זאגאר געבליבען אהן סדורים (1559). יודען איז אבער פארגעשטאנען נאך א גרעסערע סכנה, ווייל פערדינאנד'ען איז דעמאלט ווידער איינגעפאלען א הייליגע מחשבה — אברייניגען פראג פון יודען, אויפ'ן ארט פון די יודישע שוהלען מאכען קריסטליכע קירכען און די יודישע הייזער קאנפיסקירען פאר דער קאזנא. אין 1561 איז דער בעפעהל וועגען ארויסטרייבען יודען שוין געווען אונטערגעשריבען און אויף די אלע בקשות פון יודען, אז דער קייזער זאל אבשאפען די שרעקליכע גזירה, האט ער געענטפערט, אז ער קאן דאס נישט טאן, ווייל ער האט שוין געגעבען א נדר, אבצורייניגען פראג פון די „אונגלויביגע“. דעמאלט איז איינער פון די אנגעזעהענסטע יודישע פארשטעהער אין פראג, ר' מרדכי צמח, אוועק צום פויפסט פיוס IV אין רוים און ביי איהם געפועל'ט, אז ער זאל מתיר נדר זיין פערדינאנד דעם 1=טען. דער פרומער קייזער האט דעמאלט מיט א רוהיג געוויסען געקאנט מבטל מאכען זיין גזירה.

בכלל איז עסטרייך אין דער צווייטער העלפט פון 16=טען יאהרהונדערט געווארען א צענטר פון דער קאטוילישער רעאקציע און ווידער זיך אומגעקעהרט צו די אלטע פאטריארכאלישע מיטעלאלטערישע לעבענס=פארמען. די קיסרים מאקסימיליאן II און רודאלף II (1564—1612) האבען געקוקט אויף יודען, ווי אויף א מעלקענדיגע קוה, ווי אויף א גוטע געלד=קוועלע, פון וועלכע מען קאן דעקען די ליידיגע רעגירונגס=קאסע. מיט בעזונדערער געלד=פרעסעריי האט זיך אויסגעצייכענט רודאלף II. אין דער צייט פון זיין קעניגען האט געלעבט אין פראג א גרויסער יודישער פילאנטראפ און כלל=טוער, ר' מרדכי מייזעל, וועלכער האט אויף זיינע קאסטען אויסגעבויט די גרויסע פראגער שוהל, וואס טראגט נאך יעצט זיין נאמען, איינגעארדענט א ישיבה און א בית=עניים און בכלל געגעבען פיעל צדקה פאר יודען אין בעהמען און אין אנדערע ערטער. מיט דער ברייטער האנד פון ר' מרדכי מייזעל פלעגט זיך אויך בענוצען רודאלף II, וועלכער פלעגט ביי איהם נעהמען אפטע „מתנות“

און הלוואות, וועלכע ער האט קיינמאל נישט אָבגעגעבען; דאס איז איהם אָבער ווינציג געווען און ער האט נאך געוואָלט ווערן מייזעל'ס יורש. ווען ר' מרדכי מייזעל איז געשטאָרבען (1601) און קיין קינדער נישט איבערגעלאָזט, האט רודאָלף געשיקט אויף דער לויה זיין פער־טרעטער, אָבער צוזאַמען דערמיט האט ער ערקלערט, אז די גאנצע ירושה מייזעל'ס געהערט דער מלוכה, ווייל דער פערשטאָרבענער איז געווען נאר א „קאמער־קנעכט", דאס הייסט א לייב־אייגענער פון דער מלוכה. מייזעל האט זיין גרויסע ירושה איבערגעלאָזט אין דער צוואה פאר זיינע קרובים און אויך אויף צדקה־זאכען, אָבער נאטירליך האָבען די יודען נישט געקאָנט פערפיהרען קיין פראָצעס געגען דייטשישען אימפעראטאָר און דאס גרויסע פערמעגען איז פערבליבען אין די הענד פון רודאָלף.

יודיש געלד איז בעזונדערס געוואָרן הפקר אין דער צייט פון דער 30־יעהריגער מלחמה. אין יענער צייט זענען יודען צוליעב זייער געלד געוואָרען טייער, און די עסטרייכישע קיסרים האָבען זאָגאר גע־מאכט פאר מקורבים אין הויף עטליכע יודישע פינאנסיסטען, אָבער צו־טייער האט יודען געקאָסט די מלחמה; די יודישע קהלות פון בעה־מען האָבען יעהרליך געצאָהלט 40 טויזענד גולדען אויף די בעדערפני־שען פון דער מלחמה, א חוץ די עקסטרע אויסערגעוועהנליכע הוצאות. יודען האָבען דערפון געהאט נאר די טובה, וואס זיי זענען חאָטש דערפאר פטור געוואָרען פון רדיפות אין דער צייט פון דער מלחמה. אין וויען האט זיך געגרינדעט א גרופע יודישע קאפיטאליסטען, וועלכע דער קייזער פערדינאנד II האט געגעבען געוויסע פריווילעגיעס אלס דאנקבארקייט פאר זייער נוצליכער טעטיגקייט. צו יענער צייט האט זיך שטארק ארויסגערוקט ביי'ם הויף דער יודישער באנקיר יעקב בת שבע וועלכען דער קייזער האט געשאָנקען דעם טיטול פון א אדעליגען אונטער'ן נאמען פאָן־טרויענבורג. די קראפט פון געלד איז דעמאָלט געווען אזוי שטארק, אז דער קייזער, א קלעריקאל און תלמיד פון די יעזואיטען, האט נאָכגעגעבען די בקשה פון די יודען, וואס האָבען געוואוינט אין בעזונדערע טיילען פון וויען, און בעפוילען זיי אָבצוגעבען א בעזונדער קווארטאל פון שטאָדט (שפעטער לעאָפאָלדן שטאָדט), וואו יודען האָבען געמעגט פריי וואוינען און נישט געשטא־נען אין רשות פון וויענער מאגיסטראט. אין זייער בעזונדערן קווער־טאל האָבען יודען געקאָנט האָבען אייגענע הייזער, פריי וואוינע

און זענען געשטאנען אונטער'ן שוץ פון רעגירונגס-בעאמטע, נאר אפילו אין די איבעריגע טיילען שטאדט האבען די יודען שוין געקאנט זיך בעוויזען אהן די ספעציעלע צייכענס אויף זייערע מלבושים. איבעריגענס, אויך דער קלעריקאליזם האט געטאן זייניגעס און לויט א בעפעהל פון קייזער זענען די יודען פון פראג און וויען געוועזן מחויב זיך פערזאמלען אלע שבת אין שוהל און אויסהערן די דרשות פון די יעזואיטען וועגען קריסטענטום (1630). עס זענען געוועזן מחויב צו קומען אין דער בעשטימטער שעה נישט ווינציגער פון 200 יודישע מענער און פרויען; דרימלען אדער רעדען בעת די דרשות איז געוועזן שטרענג פערבא-טען, און פאר פערשפעטיגען איז מען דאס ערשטע מאל בעשטראפט געווארען אויף א טאלער און דערנאך איז די שטראף געווארען אלץ גרעסער. אבער אויך דא האט יודען ארויסגעראטעוועט דאס געלד און אונטער פערשידענע תירוצים האבען זיי זיך ארויסגעדרעהט פון דער גזירה.

בעת דער 30-יעהריגער מלחמה איז שיער נישט געפאלען אלס קרבן דער בעריהמטער יודישער געלעהרטער ר' יום-טוב-ליפמאן העלער, רב אין וויען און דערנאך אין פראג, דער מחבר פון בעריהמטען פירוש צו משנה „תוספות יום טוב" און אנדערע ספרים. בשעת ר' יום-טוב-ליפמאן העלער האט געוואוינט אין פראג איז ער געוועזן דער פאר-זיצענדער פון דער קאמיסיע, וועלכע האט זיך פערנומען מיט פונאנ-דערטיילען צווישען דער יודישער קה"ה די אבצאהלונג פון 40 טויזענד גולדען, וואס יודען זענען געוועזן מחויב אריינצוטראגען יעהרליך אין דער קאזנא אויף די הוצאות פון דער מלחמה. הגם דער רב האט זיך געסטארעט צו זיין גערעכטיג ביי'ם פונאנדערטיילען דעם שטייער, האט איהם דאך נישט איינגעגעבען זיך יוצא צו זיין פאר אלע און, ווי גע-וועהנליך אין אזעלכע צופאלען, זענען איניגע געבליבען נישט צופרידען מיט דער איינטיילונג. איניגע שונאים פון ר' יום-טוב-ליפמאן האבען דאן אריינגעשיקט א מסירה צו דער רעגירונג, אז ביי'ם פונאנדערטיילען דעם שטייער ווערן בעגאנגען אונגעזעצליכקייטען, אזוי אז די גבירים שפיע-לען אוים און אויף די יודישע ארימע לייט פאלט די גאנצע לאסט פון דעם שטייער. דאס איז די מוסרים נאך ווינציג געוועזן און זיי האבען דערלאנגט א מסירה דעם קייזער, אז אין איניגע פון די חבורים פון גרויסען רב געפינען זיך בעליידיגענדע אויסדריקען געגען קריסטענ-טום. דאס האט געווירקט און לויט א בעפעהל פון קייזער האט מען

דעם פּראָגער רב אַרעסטירט און איהם געבראַכט צו פֿיהרען קיין ווינען (1529). דאָ האָט מען איהם געהאַלטען אין טורמע צוזאַמען מיט קרימינעלע פֿערברעכער און געגען איהם אַרויסגעשטעלט אַ בעשולדיגונג, אַז ער האָט בעליידיגט די קירך, אַזוי אַז איהם האָט געדראָהט טויט־שטראָף. די וויענער יודישע געמיינדע האָט אָבער אָנגענומען גרויסע מיטלען און נאָר אַ דאַנק איהר האָט מען אָבגעראַטעוועט דעם רב. ער איז בעפֿרייט געוואָרען פֿון טורמע, נאָר פֿערלוירען דאָס רעכט צו פֿערנעהמען די שטעל פֿון אַ רב, און אויך פֿערמשפּט געוואָרען צו 10 טויזענד גולדען שטראָף. פֿערלירענדיג זיין שטעל און זיין גאַנץ פֿער־מעגען, האָט ר׳ יום־טוב־ליפּמאַן העלער אַריבערגעוואַנדערט קיין פּוילין.

פֿון דער מלחמה האָבען עטוואָס אויסגעשפּילט די בעהמישע יודען, וועלכע דער קייזער פֿערדינאַנד האָט געגעבען איינינע געוויסע רעכטען אַלס בעלוין פֿאַר דעם אָנטייל פֿון יודען אין דער פֿערטיידיגונג פֿון דער בעלאַגערטער פּראָג אין 1648. אָבער אין אַלגעמיין האָט די יודישע לאַגע אין די דייטשע מדינות זיך נישט געענדערט. אויך דער שלום אין וועסטפאַלען, וואָס האָט געמאַכט אַ סוף צו דער שרעקליכער מלחמה און בעשאַפֿען אַ נייע עפּאָכע אין דער אייראָפּעאישער פּאָליטיק, האָט די יודען איבערגעלאָזט אין זייער פֿריהעריגער רעכטלאָזער לאַגע. עס איז נאָר פֿאָרגעקומען אַ געוויסע איבערוואַנדערונג אין איינינע טיילען פֿון די גלות־לענדער: די יודען פֿון עלזאַס זענען נאָכדעם, ווי די דאָזיגע דייטשע פּראָווינץ איז אַריבער צו פֿראַנקרייך, מיט אַמאָל געוואָרען אונטערטאַנען פֿון אַ מלוכה, וואו עס זענען כמעט קיין יודען נישט געוועזען פֿון ענדע 14־טען יאָהר־הונדערט.

די לאַגע פֿון יודען אין אונגאַרן צו יענער צייט איז געוועזען נישט אומעטום גלייך. אין דעם טייל אונגאַרן, וואָס האָט געהערט צו דייטש־לאַנד (דער פּרעסבורגער ראַיאָן), האָט מען יודען געדריקט נאָך ערגער, איידער אין עסטרייך, און פֿון אַ סך ערטער אַרויסגעטריבען. זיי האָבען געמוזט צאָהלען דאָפּעלטע שטייערען און געוועזען זעהר בעגרענצט אין זייערע האַנדעלס־רעכטען. אָבער אין דעם טייל אונגאַרן, וואָס האָט פֿון יאָהר 1541 זיך געפֿונען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון טערקיי (אָפֿען און אַנדערע שטעדט), איז די יודישע לאַגע פֿיעל בעסער געוועזען. אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 16־טען יאָהר־הונדערט איז די יודישע געמיינדע אין אָפֿען געוואָרען רייך און פֿעסט. די טערקישע סולטאַנען

האָבען צו די אונגאַרישע יודען זיך בעצויגען פֿיעל טאָלעראַנטער, איידער די דײַטשע קיסרים.

געהען מיר איבער צו דעם אינערליכען לעבען פֿון די דײַטשע יודען אין יענער עפּאָכע, געפֿינען מיר אויך נישט קיין שום פּונקט, אויף וועלכען מען זאָל זיך קאָנען אָבשטעלען מיט פֿרייד און טרייסט. מאָנאָטאָניש און אָרים איז געווען דאָס לעבען פֿון די דײַטשע יודען צו יענער צײַט. די אַלטע פֿאָרמען פֿון געמיינדע־לעבען האָט מען שטאַרק געהיט און פֿערפֿעסטיגט, אָבער קיין נײַע כּוחות זענען נישט צוגעקומען, קיין נײַע געזעלשאַפֿטליכע לעבענס־פֿאָרמען זענען נישט געשאַפֿען געוואָרען. די געמיינדע־אויטאָנאָמיע איז נישט פֿערברייטערט געוואָרען און ווער זעלטען פֿלעגען אויך פֿאָרקומען די רבנים־צוזאַמענפֿאָהרען אויף צו בעטראַכטען די אינערליכע פֿראַגען. נאָר בעת דער געפֿעהרליכער אַגיטאַציע פֿון פּפֿעפֿערקאָרן און זײַן בעמיהונג צו קאָנפֿיסקירען די יודישע ספרים, פֿלעגען די יודען פֿון פֿראַנקפֿורט און אַנדערע שטעדט זיך צונויפֿקומען, אום צו בעטראַכטען די מיטלען געגען דער געפֿעהרליכער אַגיטאַציע. אין יאָהר 1530 איז אויך, ווי עס איז שוין אויבען דערמאָנט, פֿאָרגעקומען אַ רבנים־צוזאַמענפֿאָהר, צונויפֿגערופֿען דורכ׳ן שתדלן יאָזעלמאַן אויס ראָזהיים, אום צו רעגולירען די עקאָנאָמישע בעציהונגען צווישען יודען און קריסטען.

אין יענער צײַט פֿלעגען אין די יודישע געמיינדען נישט־זעלטען פֿאָרקומען גרויסע מחלוקת׳ען און אינערליכע רײַבונגען. בעזונדערס האָט זיך דערמיט אויסגעצייכענט די פּראָגער קהלה און די ווילטיגסטע סיבה פֿון די מחלוקת׳ען איז געווען דאָס אײַנטיילען די פּאָדאַטקעס און שטייערען צווישען דער בעפֿעלקערונג. די בעהמישע יודען האָבען געהאַט צו צאָהלען דרײַערליי שטייערען: פֿאַר דער מלוכה, פֿאַר דער פּראָווינץ, פֿאַר דער געמיינדע, און די ספּעציעלע קאָמיסיע פֿון די יודישע פֿאָרשטעהער פֿלעגט אַמאָל בעגעהן אונגעזעצליכקייטען בײַ׳ם פֿונאַנדערטיילען די שטייערען. די פּראָגער קהלה פֿלעגט פֿונאַנדערטיילען די גאַנצע סומע שטייערען צווישען די יודישע קהלות פֿון בעהמען, און די קליינע קהלות פֿלעגען זיך אָפֿט קלאָגען, אַז אויף זייער חלק שטעלט מען צופֿיעל. דאָס האָט איינמאָל געבראַכט צו אַ לאַנגער מלחמה צווישען דער פּראָגער קהלה און די איבעריגע קליינע קהלות.

צווישן וועלכע עס האבן זיך בעזונדערס אויסגעצייכנט די אײַנ=
וואוינער פון דעם שטעדטעל הארוויץ. די מחלוקת איז איבערגעגאנ=
גען אין א געפערליכער אינערליכע שפאלטונג און נישט די ארטיגע
רעגירונגס=מאכט, נישט די רבנים האבן געקאנט אויסגלייכן דעם
סכסוך דעמאלט האט כען קיין פראג ארויסגערופען דעם הויפט=
שתדלן יאזעלמאן; צוזאמען מיט די פראגער רבנים האט איהם זיך
אײַנגעגעבען אויסצוארבייטען געוויסע כללים אויף צו רעגולירען די בע=
ציהונגען צווישען דער פראגער קהלה און די איבעריגע קהלות. בשעת
דער דאזיגער מחלוקת האבן די לײַדענשאפטען אזוי זיך צוקאכט, אז
די אײַנוואוינער פון שטעדטעל הארוויץ האבן בעלאגערט יאזעלמאנ'ס
הויז און געסטראשעט איהם הרג'נען. די אינערליכע רײַבונגען האבן
געבראכט אויף יודען נישט ווינציג צרות און פיעל שאדענס זײַ גורם
געווען. צווישען יודען זענען געווארען זעהר פיעל מוסרים, וואס
פלעגען פערמסר'ען געוויסע פערזאנען פאר ווירקליך אונגעזעצליכע
אדער בלויז אויסגעטראכטע מעשים און אויך אויסנא־ען בײַ דער בע=
פעלקערונג געלד, סטראשענדיג מיט מסירות.

דער שטעמפעל פון ארימקײַט און דלות ליגט אויך אויף דער
גײַסטיגער יודישער שאפונג פון יענער צײַט. די פערשפרײַטונג פון
בוך=דרוקערײַ האט נאר פערגרעסערט די צאהל פון די יודישע ספרים,
אבער עס איז פערבליבען ווי פריהער דער מיטעל=אלטערישער גײַסט,
דער מאנאטאנער אינהאלט פון דער יודישער ליטעראטור. ווי פריהער
האט אין די ישיבות און תלמוד=תורות געהערשט די תלמודישע סחא=
לאסטיק. אין 16=טען יאהר=הונדערט איז זאגאר אויסגעוואקסען א ספע=
ציעלע שולע פון פלפול און דער רבי פון דער נײַער שולע איז געווען
ר' יעקב פאליאק, ראש=ישיבה אין פראג. ער האט פריהער גע=
שארפט דעם מוח אין די ישיבות פון דײַטשלאנד און דערנאך אריבער=
געטראגען די שיטה פון פלפול אויך קיין בעהמען און קיין פוילין. די
שיטה פון ר' יעקב פאליאק איז בעשטאנען אין „חילוק", וואו די
הויפט=ראליע האט געשפיעלט בקיאות און חריפות: מען האט גענו=
מען א סוגיא אין דער גמרא, אויסגעזוכט דארט אינערליכע סתירות,
אבגעוועגדעט דאס מיט אנדערע ערטער פון תלמוד, געשטעלט אײנעם
נעגען אנדערען אלע פירושים, וואס זענען נוגע דער סוגיא — און ווען
די פראגע איז שוין אויף אזוי פיעל פערפלאנטערט געווארען, אז עס
האט זיך אויסגעוויזען, דאס עס איז שוין קײַן אויסוועג נישטא, האט

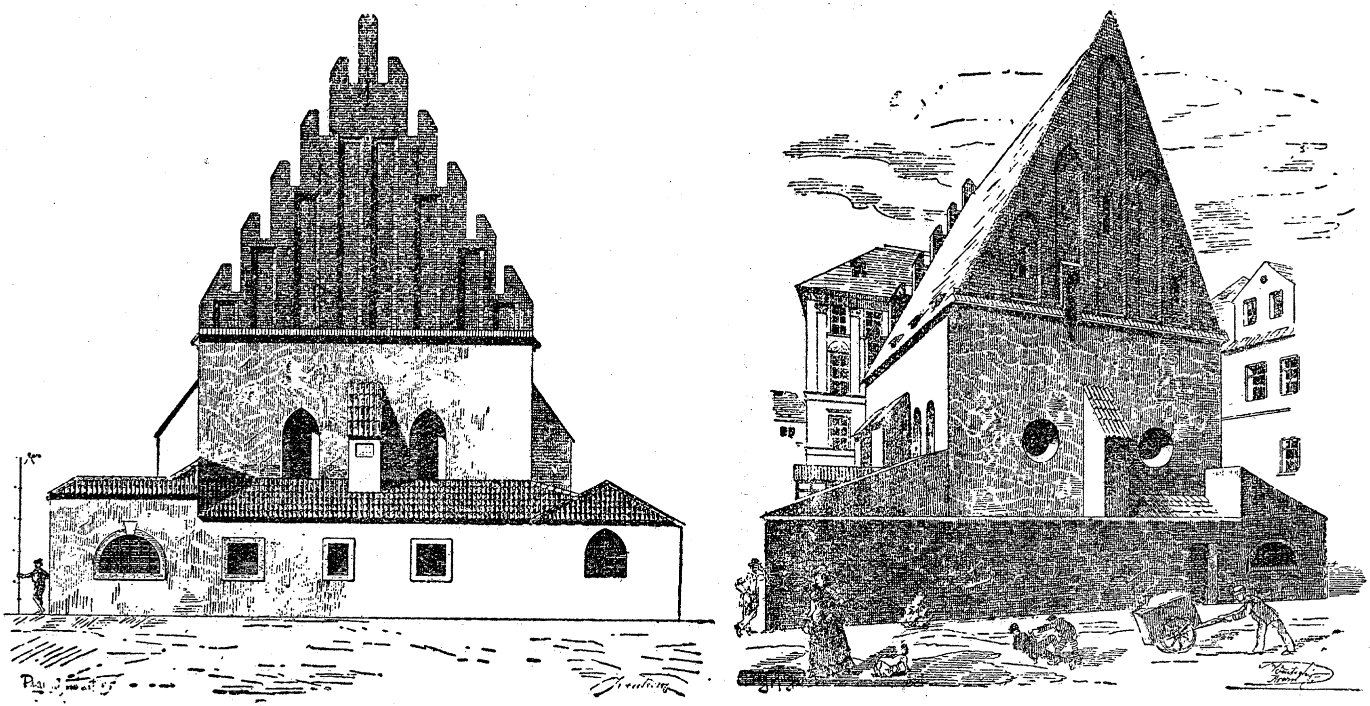

דער מזרח־ און מערב־פליגעל פון דער אַלטער שוהל אין פראַג
(י״ה 13—14)

דער חריפישער קאָפּ אָנגעהויבען צוריק אויספּלאָנטערן דעם גרויסען
קנויל, אויסגעגלייכט אַלע סתירות, פערענטפערט אַלע קשיות און די
פראַגע איז ווידער קלאָר געוואָרען. דאָס איז געווען אַ מין גייסטיגע
גימנאַסטיק, אַ מין שפּיעל מיט זיך אַליין. דאָ האָט מען געקענט
שפּרינגען פון איין ענין צום צווייטען, אויסזוכען נישט=געשטויגענע
קשיות, ווייל דער עיקר איז דאָ געווען נישט דער ריכטיגער פּשט,
נאָר דער פּלפּול, דאָס שאַרפען דעם מוח. די דאָזיגע שיטה האָט
פיעל מיטגעהאָלפען אויסשפּיצלען זיך, שאַרפען דעם מוח, אָבער דאָס
האָט געשאָדט דער געזונטער נאָרמאַלער שיטה, וואָס זוכט אומעטום
נישט דעם ווערט=שפּיעל, נאָר דעם רעאַלען אמת, די לאָגיק.

די בעסטע יודישע געלעהרטע זענען אַרויסגעטרעטען געגען דער
שיטה פון הילוק. צווישען די געגנער פון דער שיטה איז אויך געווען
דער הויפּט=רב פון פּראָג ר׳ לייב בן בצלאל (מהר״ל מפּראָג) (1609—
1525). ער איז געווען אַ מענש מיט אַ קלאָרען אָפענעם מוח, אַ גוטער
דרשן און פרוכטבאַרער מחבר פון פיעל ספרים און אויך געהאַט אַ סך
ידיעות אין דער וועלטליכער וויסענשאַפט. זיינע זאַמלונגען פון דרשות
און מוסר, ווי „נתיבות עולם״, „נצח ישראל״ און אַנדערע, זענען
נאָך עד היום זעהר פּאָפּולער ביי יודען. אַלס מאָראַליסט האָט דער
מהר״ל נישט געקאָנט איינשטימען מיט דער שיטה, וועלכע האָט ער=
לויבט צו קריטיקירען דעם תנ״ך, און איז געווען אַ שאַרפער געגנער
פון דער קריטישער שיטה פון עזריה דע=ראָסי. צווישען פאָלק האָט
דער מהר״ל געהאַט אַ נאָמען פון אַ בעל=נס. עס געהט וועגען איהם
אַ לעגענדע, אַז ער האָט איינמאָל בעשאַפען פון לייהם אַ מענשליכע
פיגור, אַ גולם, וועלכען ער האָט אַריינגעלעגט אין מויל דעם שם=
המפורש. דער גולם האָט דאַן בעקומען לעבען אין זיך און געקענט
זיך בעוועגען און ערפילען פערשידענע שליחות׳ען. אָבער ווי נאָר דער
רב האָט אַרויסגענומען דאָס שטיקעל פּאַפּיער מיט׳ן שם=המפורש, איז
דער גולם ווידער געבליבען גולם, אַ פּשוט שטיק לייהם. מען דער=
צעהלט אויך אַז דער מהר״ל איז איינמאָל אַרויסגערופען געוואָרען צום
דייטשען קייזער רודאָלף, מיט וועלכען ער האָט געהאַט אַ לאַנגען גע=
הוימען געשפּרעך וואָס איז אויף אייביג פערבליבען אַ סוד. מען רע=
כענט, אַז דער מהר״ל האָט גערעדט מיט׳ן קייזער וועגען אַלחימיע און
אַסטראָנאָמיע, מיט וועלכע ער האָט זיך שטאַרק אינטערעסירט, אָבער
עס איז אויך מעגליך, אַז אין דער אודיענץ זענען בעריהרט געוואָרען

די פראגען וועגען פראגער געמיינדע-לעבען, ווייל צוזאמען מיט דעם פילאנטראפ מייזעל פלעגט דער רב זיך פלייסיג אבגעבען מיט געזעלשאפטליכער ארבייט. אין 1592 איז דער מהר"ל אריבער קיין פוילען, וואו ער איז א געוויסע צייט געווען רב פון פויזען און גאנץ גרויס-פוילען, אבער לאנג איז ער דארט נישט געבליבען און איז גיכען זיך אומגעקעהרט קיין פראג.

דער איינציגער פארשטעהער פון וועלטליכער בילדונג צווישען יודען אין יענער צייט איז געווען דוד גאנז (1541—1613), א געבוירענער פון וועסטפאלען, וועלכער האט בעקומען זיין תלמודישע בילדונג אין די ישיבות פון פראנקפורט און קראקוי, און דעם גרעסטען טייל פון זיין לעבען פערבראכט אין פראג. צוזאמען מיט תלמוד האט גאנז גוט געקאנט געאגראפיע, היסטאריע און מאטעמאטיק. ער איז פערזענליך געווען בעקאנט מיט די בעריהמטע אסטראנאמען קעפלער און דע-בראהע און געארבייט אין פראגער אבסערוואטאריום. זיינע קענטנישען האט ער דערנאך ארויסגעוויזען אין זיין ווערק „נחמד ונעים". נאר פאפולער צווישען יודען איז ער געווארען דורך זיין היסטארישער חראניק „צמח דוד". אין ערשטען טייל פון דעם ספר זענען אין א פארם פון קורצע חראנאלאגישע נאטיצען בעשריבען די הויפט-געשעהענישען און חאראקטעריסטיקעס פון די יודישע היסטארישע פערזאנען פון דער אלטער צייט אן ביז 1592; אין צווייטען טייל געפינט זיך א רשימה פון די געשעהענישען פון דער וועלט-געשיכטע, ערטערווייז אין צוזאמענהאנג מיט דער געשיכטע פון יודען. דאס ווערק איז אין אלגעמיין נישט מעהר ווי א קאמפילאציע פון יודישע און קריסטליכע ביכער און א וויסענשאפטליכען ווערט האבען נאר יענע ערטער פון דעם ספר, וואו עס רעדט זיך וועגען די געשעהענישען פון יענער צייט. חאראקטעריסטיש איז די פאררעדע צום צווייטען טייל פון זיין ווערק, אין וועלכער דער מחבר פערענטפערט זיך פאר זיינע לעזער: „איך זעה פאראוים, אז פיעל וועלן מיך הויך זידלען און פארווארפען, וואס איך ברענג נאטיצען פון נישט-יודישע ספרים וועגען מלחמות און אנדערע געשעהענישען. ביי זיי איז דאס „שיחות חולין" און אזעלכע זאכען איז פערבאטען צו לייענען אין א שבת-טאג. איך וועל זיך נישט לאנג פערענטפערן, נאר זאלן מיין שוץ זיין יענע גרויסע יודישע רעליגיעזע פילאזאפען, וועלכע האבען פון אריסטאטעל'ס פילאזאפיע און פון אנדערע גענומען ריכטיגע געדאנקען, די שאלעכטס אוועק-

געיוואָרפֿען און דעם תּוך איבערגעלאָזט". ווײַטער פֿערוּפֿט זיך דער מחבר אויף ר' אברהם זאַקוטאָ און ר' יוסף הכּהן, וועלכע האָבען אויך בעשריבען די געשעהעניִשען פֿון דער אַלגעמײַנער געשיכטע אין צוזאַמענהאַנג מיט דער יודישער; ער בעווײַזט, ווי אַזוי נויטיג עס איז פֿאַר דעם מיטעלען מענש, וואָס אַ גאַנצע וואָך אַרבײַט ער שווער, צו האָבען אויף שבּת צום לײַענען אַ ספר, וואָס קען איהם פֿערגעניגען פֿערשאַפֿען; אויסערדעם זאָגט ער אַרויס זײַן איבערצײַגונג, אַז עס שאַדט ניִשט צו זײַן בעקאַנט מיט דער געשיכטע פֿון די פֿעלקער, ווײַל דאָס שטאַרקט נאָר דאָס רעליגיעזע געפֿיהל פֿון יודען, וועלכער זעהט אײַן, אַז אַזוי פֿיעל מלוּכות און פֿעלקער זענען אונטערגעגאַנגען און נאָר דאָס יודישע פֿאָלק לעבט נאָך.

מעהר פֿון אַלץ זענען אָבער אין יענער צײַט אָנגעגאַנגען די מוסר־ספרים, וועלכע זענען געווען דורכגעדרונגען מיט די שטרענגע אַסקעטישע אידעען פֿון דער פּראַקטישער קבּלה. אַ הײַסער אָנהענגער פֿון דער שיטה און אַ גרויסער בעל־מוסר איז געווען ר' ישעיה הורוויץ (1555—1630), וועלכער איז פֿריהער געווען רב אין פּוילען, דערנאָך אין פֿראַנקפֿורט אַם־מאַין און ענדליך אין פּראַג. צוליעב דער 30־יעהרי־גער מלחמה און אויך צוליעב זײַן אַלטער גרויסער נײַגונג צום נעסט פֿון דער קבּלה איז ר' ישעיה אין 1621 אריבערגעפֿאָהרען קײַן ארץ־ישראל און דאָרט פֿערבראַכט דאָס רעשט ביסעל יאָהרען אין פֿרומקײַט און אין מעשים־טובים. ער האָט געוואוינט אין ירושלים און אין צפֿת. דאָרט האָט ער פֿערענדיגט זײַן גרויס ווערק, וואָס ער האָט נאָך אָנ־געהויבען אין אײראָפּאַ, „שני לוחות הבּרית", אָדער פֿערקירצט: „של"ה". דאָס איז אַ גאַנצע ענציקלאָפּעדיע, וואו עס געפֿינען זיך צוזאַמען הלכות, דינים, מוסר, כּללים פֿון אַסקעטיזם און קבּלה. די הויפּט־אויפֿגאַבע פֿון דעם ווערק איז געווען: געבען אַלע יודישע געבאָטען און דינים אַ קבּלה'סטישען פּירוש. אין דעם ספר געפֿינען זיך פֿיעל געדאַנקען, וועלכע זענען אָבער אויפֿגעשריבען אָהן שום סדר. איבער דעם גאַנצען ווערק שוועבט דער גײַסט פֿון אר"י'ס לעהרע, לויט וועלכער די וועלט איז ניִשט מעהר ווי אַ נעסט פֿון קליפּות און אַ קוואַל פֿון צרות, דער מענש — אַ זינדיגע בּריאה, און די רעליגיע — אַ מיטעל צו פֿײַניגען זיך און צו מתקן זײַן די זינדיגע נשמה. אַזאַ וועלט־אַנשויאונג איז געווען גוט צוגעפּאַסט צו דער שטימונג פֿון די דײַטשע יודען, אָנגעשראָקענע, דערשלאָגענע געטאָ־קינדער. דער דײַטשער יוד איז געווען אַ אַסקעט

פון קאָפּ ביז די פיס, און די פּראַקטישע קבלה האָט נאָר טעאָרעטיש פאָרמולירט דאָס, וואָס האָט שוין עקסיסטירט אין לעבען.

אין יענער צייט איז אויך בעשאַפען געוואָרען די פּאָפּולערע צוגענגליכע ליטעראַטור אויף דייטש-יודיש, וואָס האָט שפּעטער אָנגעהויבען זיך רופען „זשאַרגאָן". די דאָזיגע ליטעראַטור האָט געהאַט אַ גרויסען איינפלוס אויף די פאָלקס-מאַסען, בעזונדערס אויף די פרויענצימער, וועלכער איז אַ דאַנק דער דרוק-ערפינדונג אַלץ מעהר געוואַקסען. די סידורים און דער תנ"ך האָבען אָנגעהויבען זיך דרוקען אין איבערזעצונגען אויף זשאַרגאָן פאַר יענע פּראָסטע מענשען און ווייבער, וואָס פערשטעהען נישט קיין לשון-קודש. זעהר פערשפּרייט איז געוואָרען דער „צאינה וראינה" (אַרויסגעגעבען אין 1622) – אַ פּירוש אין יודיש אויף דער תורה צוזאַמען מיט די לעגענדען און מאמרים פון מדרש, אגדה און שפּעטערדיגע מפרשים. דאָס דאָזיגע בוך, וואָס איז פערפאַסט געוואָרען דורך ר' יעקב בן יצחק פון פּראָג, איז געוואָרען אַ מין „תורה פאַר ווייבער" און פיעל דורות יודישע פרויענצימער האָבען זיך ערצויגען אויף דעם בוך און פון דאָרט געשעפּט זייער גייסטיגע שפּייז, זייער פאָרשטעלונג וועגען מוסר, רעליגיע און יודישער געשיכטע. נאָך ביז היינט לייענען טויזענדער פרומע יודישע פרויענצימער מיט דעם גרעסטען פערגעניגען און יראת-הכבוד אַלע שבת דעם „צאינה וראינה" און פון דאָרטען נעהמען זיי די הויפּט-יסודות פון זייער פאָרשטעלונג וועגען דער וועלט און מענשען. דאָס דאָזיגע בוך, וואו עס געפינען זיך נישט די שרעקליכע גרויזאַמע מעשות פון דער קבלה און דער מרה-שחורה'דיגער גייסט פון דעם „מוסר", דאָס דאָזיגע בוך, וואָס אָטעמט מיט פּראָסטקייט און געזונטע פאָלקס-געפיהלען, האָט געשפּיעלט אַ בעזונדער ראָליע אין דעם אינערליכען יודישען לעבען און האָט אויך געהאַט אַ ווירקונג אויף דער נייער זשאַרגאָנישער ליטעראַטור פון דער שפּעטערדיגע עפּאָכע.

אַלטע פּוילישע מטבעות מיט יודישע אויפשריפטען

פינפטעס קאַפּיטעל

די יודען אין פּוילען

דער שטראָם פון דער יודישער אויסוואַנדערונג איז געגאַנגען אין צוויי ריכטונגען: אין דער צייט, ווען די יודישע גולים פון שפּאַניען און פּאָרטוגאַל האָבען אויסגעוואַנדערט קיין טערקיי, זענען פון עסטרייך און דייטשלאַנד געגאַנגען גרויסע שורות יודען אין אַ אַנדער פּונקט: צו די סלאַווען אין פּוילען און אין ליטאָ, וואו עס האָט שוין דעמאָלט עקסיסטירט אַ גרויסער יודישער צענטר. אָבער נישט גלייך איז געווען דער גורל פון דיביידע צענטערן, טערקיי און פּוילען. די ספרדים אין טערקיי זענען בּיסלעכוויַיז איינגעשלאָפען, פערזונקען געוואָרען אין דער אַלגעמיינער אַזיאַטישער אַפּאַטיע און זייער ראָליע האָט זיך שוין געענדיגט, אין דער צייט ווען די אשכנזים אין דייטשלאַנד האָבען נאָך געהאַט אַ גרויסע קוועלע פון פרישע כוחות און זייער ראָליע האָט זיך ערשט אָנגעהויבען. נאָך בבל און שפּאַניען, איז אין קיין לאַנד נאָך נישט געווען אַזאַ שטאַרקע קאָנצענטראַציע פון יודישע קרעפטען אויף איין אָרט און אַזאַ ברייטער פלאַץ פאַר דער נאַציאָנאַלער ענטוויקלונג, ווי אין פּוילען פון 16-טען יאָהרהונדערט און ווייטער.

די איינגעוואַנדערטע אשכנזים האָבען אין פּוילען שוין געפונען אַ פאַרטיגען גוטען באָדען. די גרויסע יודישע בעפעלקערונג אין די שטעדט און אין די דערפער פון פּוילען און ליטאָ איז נישט געווען, אַזוי ווי אין דייטשלאַנד, איין עקאָנאָמישער קלאַס, וואָס האָט פאַר זיך נאָר איין און איינציגע פונקציע, נאָר אַ פערשידענפאַרביגער קבוץ,

וואָס האָט זיך בעטייליגט אין די פערשידענע צווייגען פון עקאָנאָמישען און געזעלשאַפטליכען לעבען. אין פוילען זענען די יודען נישט געווען צוגעבונדען צו צוויי געצעהלטע פראָפעסיעס—געלד אויף פראָצענט און קליין־האַנדעל, נאָר זיי האָבען זיך בעטייליגט אין אַלע פערשידענע געביטען פון אינדוסטריע און זאָגאַר אויך אין דאָרפס־ווירטשאַפט. אַלס פערמער און אַרענדאַרען, די יודישע גרויסע פינאַנסיסטען האָבען זיך בעשעפטיגט מיט אָבקויפען די קעניגליכע אָבצאָהלונגען און שטייערען און נישט זעלטען געשפּיעלט אַ גרויסע ראָליע אַלס פינאַנץ־אַגענטען, שפּעטער, ווען מען האָט יודען שוין נישט דערלאָזען צו דעם אָבקויף פון די מלוכה־אָבצאָהלונגען, האָבען די יודישע פינאַנסיסטען אַלץ נישט אויפגעהערט נעהמען אין אַרענדע די גיטער פון קעניג און פון די פריצים (שליאַכטען) און דערביי געהאַט דאָס רעכט צו האָבען שענקען, עקספּלאָאַטירען די זאַלץ־גרובען, די וועלדער און אַנדערע ערד־אוצרות. די גרויסע יודישע סוחרים פלעגען זיך פערנעהמען מיט אַרויספיהרען די פּוילישע דאָרפס־פּראָדוקטען קיין עסטרייך, וואָלאַחיען און טערקיי. די יודישע פאָלקס־מאַסען ווידער האָבען זיך פערנומען מיט מסחר, מלאכות, פערמעריי און ערטערווייז אויך מיט ערד־אַרבייט.

אויף אַזאַ אויפן זענען יודען געווען פערבונדען דורך טויזענדער פעדים מיט דעם עקאָנאָמישען לעבען פון לאַנד און דעריבער איז אויך זייער רעכטליכע לאַגע געווען פערשידענאַרטיג און געהאַט פיעל פערשידענע פאָרמען. פוילען איז געווען אַ טיפּישע שטאַנדען־מלוכה, וואו די בעזונדערע קלאַסען האָבען צווישען זיך צוטיילט די מאַכט און שטענדיג געפיהרט אַ פּאָליטישען קאַמפף צווישען זיך צוליעב דער מאַכט און אָט פון דעם שטענדיגען פּאָליטישען קאַמפף איז אויך געווען אָבהענגיג די יודישע לאַגע. די קעניגליכע מאַכט איז געווען בעגרעניצט דורך דער קאָנסטיטוציע און געהאַט אויסצושטעהן אַ קאַמפף און צוזאַמענשטויס מיט דער גרויס־שליאַכטע; די גרויסע שליאַכטע ווידער האָט שטענדיג געקעמפפט און געאַמפערט זיך מיט דער קליין־שליאַכטע און מיט די שטעדטישע שטאַנדען, די סוחרים, בירגער און האַנדווערקער, וואָס זענען געווען שטאַרק דורך זייער זעלבסטפערוואַלטונג און צעהען־אָרגאַניזאַציע. דער קאַמפף איז געפיהרט געוואָרען ביי די מאַסען, אין די געזעצגעבענדע פערזאַמלונגען, אין די מאַגיסטראַטען און אין די געריכטען. חוץ די אַלע בעזונדערע קלאַסען האָבען זיך

נאָך געפֿירט זייער בעזונדער ליניע די גײַסטליכע פֿון דער קאַטױ-
לישער קירך, װעלכע איז אַ דאַנק דער רעאַקציע נאָך דער רעפֿאָר-
מאַציע און אַ דאַנק דער ענערגישער טעטיגקײַט פֿון די יעזואיטען
אַ גרויסע מאַכט געוואָרען. אָט די אַלע פֿערשידענע גרופּען האָבען זיך
בעצױגען צו יודען פֿערשידען, יעדע לויט איהרע אײגענע אינטערע-
סען. װעגען בעציהען זיך צו יודען פּשוט אַלס מענשען גלײַכבערעכ-
טיגטע האָט דעמאָלט קײן רײד נישט געקענט זײַן; זײ האָט מען גע-
שעצט נאָר לויט דעם נוצען, װאָס זײ האָבען געקאָנט ברענגען דעם
אָדער יענעם קלאַס; און אַזױ װי דאָס, װאָס איז געװען נוצליך פֿאַר
אײן קלאַס, איז אָפֿטמאָל געװען געגען די אינטערעסען פֿון אַ צװײטען
קלאַס, זענען אַרויסגעקומען קאָנפֿליקטען און יודען זענען אָפֿט מאָל
געװען בעשיצט פֿון אײן זײַט און גערודפֿ׳ט פֿון אַ צװײטער זײַט.

די יודען אין פּוילען האָבען געהאַט צװײ פֿערטײדיגער: די מלכים
און די גרויס-שליאַכטע, און אויך צװײ שטענדיגע שונאים: די גײַסט-
ליכע און די שטעדטישע אײַנװאױנער. פֿאַר דער קעניגליכער מאַכט זע-
נען יודען געװען אַ קװעלע פֿון געװעהנליכע און אויסערגעװעהנליכע
שטײַערען, װאָס האָבען אָנגעפֿילט די מיטיע מלוכה-קאַסע. אָבער חוץ
דעם זענען יודען געװען נאָך נוצליך פֿאַר די קיסרים דורך זײער קאָ-
מערץ. די קיסרים האָבען טײַער געהאַלטען די יודישע פֿינאַנסיסטען,
װעלכע האָבען אָבגעקױפֿט די מלוכה-שטײַערען אָדער גענומען אין
אַרענדע די קעניגליכע גיטער און פֿאַראױס אײַנגעצאָהלט גרויסע סומען
געלד; בײַ אַזעלכע יודישע גבירים האָט מען שטענדיג געקענט בעקומען
הלואות אָדער אװאַנסען און דעריבער זענען זײ געװען מקורבים למלכות,
הויף-אַגענטען, װאָס האָבען אָפֿט געקאָנט אויסבעטען אַ טובה פֿאַר יודען.
די גרויס-שליאַכטע װידער פֿון איהר זײַט איז געװען צו פֿויל און אַריס-
טאָקראַטיש, אַז זי זאָל קענען אַלײן פֿיהרען װי געהעריג די פֿערװאַל-
טונג איבער די גיטער, און דעריבער זענען די יודישע אַרענדאַרען און
פֿערמער געװען נוצליך פֿאַר דער שליאַכטע. אינגאַנצען פֿײַנדליך גע-
שטימט צו יודען זענען געװען די שטעדטישע סוחרים און האַנדװער-
קער, װעלכע האָבען געזעהן אין יודען זײערע קאָנקורענטען. די
מאַגיסטראַטען פֿלעגען שטאַרק דריקען די יודען אין האַנדעל און אין
מלאכה און נישט דערלאָזען זײ קױפֿען קײן הײַזער, און די האַנדװערקער-
צעכען פֿלעגען פּשוט אָנרײַצען אויף יודען דעם המון, װעלכער האָט גע-
מאַכט קלײנע פּאָגראָמלעך. נאָך ענערגישער פֿלעגען אַגיטירען געגען יודען

די גייסטליכע, וועלכע עס פלעגט זיך אמאל איינגעבען דורכפיהרען אין די סיימען געוויסע יודישע בעגרענצונגען.

אט פון די אלע בעזונדערע געגענזעצטע אינטערעסען פון די פוילישע קלאסען איז געוועזן אבהענגיג און פון צייט צו צייט זיך געענדערט די יודישע לאגע.

אין די ערשטע יאהרען פון 16-טען יאהרהונדערט האבען יודען ווידער בעקומען די אלע רעכטען, וועלכע מען האט ביי זיי ערטערווייז געפרובט אבנעהמען אין ענדע פון פאריגען יאהרהונדערט. דער זעלבער ליטווישער גרויספירשט אלעקסאנדר יאגעלאן, וואס האט אין 1495 בעפוילען ארויסצוטרייבען יודען פון אלע זיינע פראווינצען, האט די יודען צוריקגערופען, ווי נאר ער איז נאכ'ן טויט פון ברודער געווארען קעניג פון פוילען. אין 1503 האט דער פוילישער קעניג, נאך א בעראטונג מיט די „פאנעס", פערעפענטליכט זיין בעשלוס: אנגעהמען צוריק די יודען, וואס זענען ארויסגעטריבען געווארען פון ליטא, ערלויבען זיי וואוינען אין אלע ערטער, וואו זיי האבען פריהער געוואוינט, און אומקעהרען זיי די שוהלען, הייזער, בית-עלמינ'ס, פאלווארקעס, וועלכע זיי האבען פריהער געהאט. די סיבות פון דער ענדערונג זענען געוועזן גאנץ קלאר: יודען זענען נויטיג געווארען צוליעב זייער גרויסער עקאנאמישער ראליע אין פוילען, וואס איז אין 1501 געווארען פיעל נאהענטער פערבונדען מיט ליטא. איינער פון די אבקויפער פון די קעניגליכע אבצאהלונגען, דער רייכער יוד יאסקא, האט געהאלטען אבגעקויפט די טאמאזשנע-אבצאהלונגען אין לובלינער, חעלמער, בעלזער, גרובעשאווער, פאדאלער, לעמבערגער, סאנזקער און פרזשעמישלער ראיאנען, ד. ה. כמעט אין א העלפט פון גאנצען פוילישען טעריטאריום אלס לוין פאר זיין נוצליכער טעטיגקייט האט דער קעניג אלעקסאנדער בעפרייט יאסקא'ן און אלע זיינע בעדינטע פון געריכט פון דער אדמיניסטראציע און ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז זיי זענען נאר אונטערווארפען דעם קעניגליכען געריכט. באמת האט אלעקסאנדר אויך יעצט נישט געהאט קיין פריינדליכע געפיהלען בנוגע יודען, און דאס זעהט מען ארויס פון דעם פאקט, וואס אין 1505, ווען ער האט בעפוילען ארייגשטעלען אין דעם פוילישען בוך פון געזעצען די אלטע יודישע „גרויסע חארטיע פון פרייהייט", האט ער דערביי געהייסען צושטעלען, אז ער בעשטעטיגט נישט די חארטיע און ער-

לויכט נאר צו פערעפענטליכען זי, „צוליעב דער פערטיידיגונג פון דער בעפעלקערונג געגען יודען".

דער נאכפאלגער פון אלעקסאנדער, סיגיזמונד דער ערשטער, קעניג פון פוילען און גרויספירשט פון ליטא (1506–48), האט זיך בעצויגען צו יודען פיעל ליבעראלער. זיין פרינציפ איז געווען: „סיי די רייכע און הערשענדע פאנעם, סיי די ארימע, דארפען אלצאיינס גערעכטיג בעהאנדעלט ווערן". דעם פרינציפ האט ער זיך געסטארעט אנווענדען אויך בנוגע צו יודען, חאטש ער איז געווען א פרומער קאטויליקער. אבער ער האט דאס געקאנט טאן נאר דארט, וואו די קעניגליכע מאכט האט נישט בעגעגענט קיין שטערונגען פון דער שליאכטע און אנדערע שטאנדען. אין ליטא, וואו די קעניגליכע מאכט איז געווען ברייטער, עלטער און גרינדליכער, האט סיגיזמונד דער ערשטער טאקע אבגעגעבען דעם גרעסטען טייל פון זיינע שטייערען און אבצאהלונגען אין די הענד פון די יודישע קאפיטאליסטען. דער הויפטאבקויפער פון די קעניגליכע הכנסות אין ליטא דער יוד מיכל יאזעפאוויטש, פלעגט אמאל אויך ערפילען די פליכט פון א קעניגליכען קאזנאטשיי און ער פלעגט אויסצאהלען די פענסיעס פאר די בעאמטע אדער אבצאהלען די קעניגליכע חובות. סיגיזמונד האט יאזעפאוויטש'ען בעשטימט אלס „עלטסטען" איבער אלע ליטווישע יודען, און ער האט געהאט גרויסע פאלמאכטען: משפט'ן יודען לויט די יודישע געזעצען, אויפמאהנען פון זיי אלע מלוכה-שטייערען און וועגען אלע וויכטיגסטע יודישע ענינים פערזענליך איבערערעדען מיט'ן קעניג. אלס א געהילף צו זיך האט ער געדארפט צונעהמען איינעם א רב. צי יודען האבען אנערקענט דעם דאזיגען „עלטסטען", וואס איז נישט אויסגעוועהלט געווארען, נאר אהן דער דעה פון יודען בעשטימט געווארען דורכ'ן קעניג? דאס איז א גרויסער ספק. אבער, ווי עס שיינט האט יאזעפאוויטש אליין זיך נישט בענוצט מיט זיין מאכט און נישט אנגעווארפען זיך אויף יודען אלס „עלטסטער". ער האט נאר אויסגענוצט זיין פאלמאכט אלס פערמיטלער צווישען יודען און קעניג, און פלעגט יודען וואהרשיינליך טובות טאן. זיין ברודער, אברהם, האט זיך געשמד'ט צוליעב א קאריערע, און אלע זיינע קינדער זענען שוין קריסטען געווען.

די ליטווישע יודען זענען געבליבען ביי דער אלטער ליבעראלער ארטיע פון גרויספירשט וויטאווט, לויט וועלכער יודען איז געגעבען געווארען דאס רעכט צו האנדלען און פערנעהמען זיך מיט האנדווערק,

ווי אויך א גאראנטיע פון גערעכטיגן משפט און א אינערליכע אויטאָנאָמיע. עס זענען, אמת, געווען בראָכען פון די „מיעשטשאנעס” צו בעגרענעצן די יודען אין די רעכטען פון האנדעל, און די וואיעוואָדעס און בעאמטע האָבען זיך געפרובט אריינמישען אין דער יודישער אינערליכער אויטאָנאָמיע, אָבער סיגיזמונד דער ערשטער האָט ענערגיש זיך אָנגענומען פאַר יודען. אין 1533 האָט ער ארויסגעגעבען א שטרענגען בעפעהל נישט אָנצוריהרען די אַלטע יודישע רעכטען, וואָס טאָרען נישט אָבגעשאַפט ווערן דורך די נייע קאָדעקסען. איבעריגענס, ליטאָ איז נאָך דעמאָלט געווען א פאטריארכאַליש לאנד, וואו די הויפט-בעשעפטיגונג איז געווען ערד-אַרבייט, וואו דער קלאַסען-קאַמפף איז נאָך געווען זעהר שוואַך, און דעריבער האָט מען נאר זעלטען געפרובט אָנריהרען די יודישע רעכטען אויף פרייען האנדעל, אַזוי אז אין אַלגעמיין זענען זיי פערבליבען ביי זייער אַלטער חאַרטיע. זיי האָבען געוואוינט אין די שטעדט און אין די דערפער און זענען נישט געווען אַזוי שטאַרק אָבגעטיילט פון דער קריסטליכער בעפעלקערונג, לויט דער שפּראַך און אַרט לעבען, ווי שפּעטער. די יודישע געמיינדעס פון בריסק, גראָדנאָ, ביעלסק, פינכק און טראָק האָבען זיך גערעכענט פאַר די הויפט-געמיינדעס אין ליטאָ. אין בריסק האָט דער רב ר' מענדעל פראַנק בעקומען פון קעניג ברייטע פאָלמאַכטען צו משפט'ן און צו בעשטראָפען יודען, נישט אויסשליסענדיג אויך דאָס רעכט פון אַרויפלעגען חרם.

נאָר אַנדערש איז געווען די לאַגע פון יודען אין די גרויסע שטעדט פון קרוין-פּוילען. דאָרט איז די שטאָדטישע אינדוסטריע שוין געווען פיעל מעהר ענטוויקעלט, איידער אין ליטאָ, און דעריבער זענען יודען געווען אין פיעל נעביטען קאָנקורענטען פאַר די קריסטען. בענוצענדיג זיך מיט דער ברייטער זעלבסט-פערוואַלטונג (מאַגדעבורגער רעכט), האָבען די קריסטליכע הענדלער און האַנדווערקער דורך די מאַגיסטראַטען און צעחען געשטרעבט צו בעגרענעצן די האַנדעלס-רעכטען פון זייערע יודישע קאָנקורענטען. בעזונדערס איז די שטרעבונג געווען שטאַרק אין פּויזען, קראַקוי און לעמבערג, די הויפּט-צענטרען פון די דריי פּראָווינצען: גרויס-פּוילען, קליין-פּוילען און טשערוואָנאַ רוס (גאַליציען). אין פּויזען האָט מען נישט געלאָזט יודען האַנדלען און דינגען מאַגאַזינען חוץ דעם יודישען קוואַרטאַל. די יודען האָבען זיך בעקלאָגט פאַר'ן קעניג, וועלכער האָט בעפוילען, אז מען זאָל זיי נישט שטעלען קיין שטערונגען און נישט אָנריהרען זייערע פּריווילעגיעס (1517). דערויף האָבען די קריסטליכע

סוחרים געענטפערט, אז יודען דינגען־אויס די בעסטע מאַגאַזינען אין די צענטראַלע גאַסען פון שטאָדט, און אז א גרויסע צאָהל יודען אין צענטר פון דער קריסטליכער בעפעלקערונג קען ברענגען צו שלעכטע רעזולטאַטען פאַר דער קאַטוילישער רעליגיע. דאָס האָט געווירקט אויף דעם פּרימען סיגיזמונד און דורך א צווייטען בעפעהל פון 1520 האָט ער פערבאָטען פאַר יודען צו דינגען מאַגאַזינען אין מאַרק. מען האָט די פּויזנער יודען נישט געלאָזט זאָגאַר איינקויפען אויפ׳ן מאַרק עסענוואַרג און אַנדערע סחורות, איידער די קריסטליכע איינוואוינער וועלען נישט איינקויפען פאַר זיך אַלץ, וואָס זיי דאַרפען. שפּעטער, ווען עס האָבען אָנגעהויבען קומען קיין פּויזען פרישע יודען, האָט דער קעניג בעפוילען, אז מען זאָל מעהר נישט אריינלאָזען אין שטאָדט קיין פרישע איינוואוינער און אז מען זאָל יודען נישט פערקויפען קיין קריסטליכע הייזער אָהן דער ערלויבניש פון קהל; יודען האָבען געדאַרפט וואוינען נאָר אין בעזונדערע קוואַרטאַלען און נישט בויען קיין הייזער אַנטקעגען די קריסטליכע (1532). דאָסזעלבע איז אויך פאָרגעקומען אין לעמבערג, וואו דער מאַגיסטראַט האָט זיך בעקלאָגט אויף דער קאָנקורענץ פון די יודישע סוחרים, און דער קעניג האָט דעריבער אַביסעל בעגרענצט די יודישע האַנדעלס־רעכטען. אויף דעם פּעטריקאָווער סיים פון 1521 איז יודען ערלויבט געוואָרען צו האַנדלען נאָר מיט 4 זאַכען: וואַקס, פוטער, טוך און פיה. די מאַגיסטראַטען פון פּויזען, קראַקוי און לעמבערג האָבען זאָגאַר געוואָלט מאַכען א פערבאַנד צווישען זיך, כדי צוזאַמען פיהרען א עקאָנאָמישען קאַמפּף געגען יודישען האַנדעל. אין קראַקוי און אין קאַזשימירזש איז דער יודישער האַנדעל בעגרענצט געוואָרען נאָך מעהר, ווי אין די איבעריגע 2 רעזידענצען פון פּוילען.

די האַנדעלס־קאָנקורענץ פלעגט אמאָל פיהרען צו גאַסען־אָנפאַלען און פּאָגראָמען. אין פּויזען און דער סביבה זענען טאַקע פאָרגעקומען אָנפאַלען אויף יודען. אזוי ווי מען האָט אויך ערוואַרטעט א אָנפאַל אין קראַקוי, האָבען די פאָרשטעהער פון די קראַקוי׳ער יודען זיך בעקלאָגט פאַר׳ן קעניג, און אין א דעקרעט פון 1530 האָט סיגיזמונד אין שטרענגע ווערטער אויסגעדריקט זיין צאָרן געגען די אָנפאַלער און מודיע געווען, אז די פּאָגראָמשטשיקעס וועלען בעשטראָפט ווערן מיט טויט־שטראָף און מיט קאָנפיסקאַציע פון פערמעגען. כדי צו בערוהיגען די יודען, האָט דער קעניג געהייסען נעהמען ביי די איינוואוינער פון קראַקוי

אַ קויציע פֿון 10 טויזענד גריוועניקעס, אַלס גאַראַנטיע פֿאַר דער רוהיגקייט און זיכערהייט אין שטאָדט.

נאָר פֿון איין צרה האָט סיגיזמונד נישט געקאָנט בעפֿרייען די יודען: פֿון דעם אַפּעטיט פֿון די בעאַמטע צו נעהמען געלד ביי יודען. סיי די העכערע בעאַמטע, סיי די אָרטיגע אַדמיניסטראַציע פֿלעגט נעמען חאַבאַר און בערייסען די בעפֿעלקערונג. זאָגאַר סיגיזמונד'ס צווייטע פֿרוי, די איטאַליענערין באָנאַ, פֿלעגט פֿאַר געלד פֿערקויפֿען די העכערע רעגירונגס־שטעלען. דער קרוין־מאַרשאַל און קראָקויער וואָיעוואָדאַ פּעטער קמיטאַ, אַ פֿאַוואָריט פֿון דער קעניגין, פֿלעגט נעהמען חאַבאַר סיי ביי די קריסטליכע סוחרים, סיי ביי די יודישע, וואָס פֿלעגען איינע אויף די אַנדערע זיך בעקלאָגען, און סיי די קריסטען סיי די יודען פֿלעגט ער צוזאָגען, אַז ער וועט פֿערטיידיגען זייערע אינטערעסען פֿאַר'ן קעניג אָדער סיים.

אין 1530 איז די שליאַכטע אויף די פּוילישע סיימען אַרויסגעטרעטען געגען יודען, און די יודענפֿראַגע איז געוואָרען אַ טעמאַ פֿון הייסע דעבאַטען. די פּוילישע שליאַכטע איז געווען זעהר אויפגעבראַכט דערויף, וואָס מען פֿערקויפֿט די יודישע פֿינאַנסיסטען די מלוכה־שטייערען און אָבצאָהלונגען, אַזוי אַז יודען פֿערדינען פֿיעל געלד און אויסערדעם ווערען זיי דאַדורך מקורבים צום הויף און רייסען זיך אַריין צווישען די מיוחסים־אַדעליגע. די שטאָדטישע בירגער, ווידער, האָבען געוואָלט מען זאָל בעגרענצען די יודען אין האַנדעל, און די גייסטליכע האָבען בכלל מורא געהאַט, אַז יודען זאָלען קיין קראַפֿט נישט ווערען. אין פּעטריקאָווער סיים פֿון 1538 האָט די יודענפֿיינדליכע פּאַרטיי געפֿיהרט איהר אַגיטאַציע מיט גרויס ערפֿאָלג. זיי האָבען דורכגעפֿיהרט אַ „קאָנסטיטוציע" מיט אַ ספּעציעלער אָבטיילונג וועגען יודען, וואו עס ווערט געזאָגט, אַז די אָבקויפֿער פֿון די מלוכה־שטייערען דאַרפֿען זיין נאָר אַדעליגע און קריסטען, אַז יודען טאָרען בכלל נישט צוגעלאָזען ווערן צו קיין בכבוד'יגע שטעלעס צווישען קריסטען, אַז יודען פֿערלירען דאָס רעכט פֿון האַנדעל אומעטום, נאָר אין יעדען אָרט בעזונדער קאָנען זיי האַנדלען מיט אַ ערלויבניש פֿון קעניג, אָדער מאַגיסטראַט, און אין די דערפֿער ווערט זיי אינגאַנצען פֿערבאָטען צו האַנדלען. אָבער נאָך שענדליכער און בעליידיגענדער איז געווען דער בעשלוס פֿון דעם סיים, אַז יודען זאָלען ווידער אָנהויבען טראָגען בעזונדערע צייכענס אויף די מלבושים, אַזוי אַז מען זאָל זיי קאָנען אונטערשיידען פֿון די קריסטען.

אויף אַזאַ אופן האָט דער פּעטריקאָווער סיים זיך אומגעקעהרט צו מיטעלאַלטערישע פינסטערע מיינונגען און געוואוינהייטען.

אָבער פון אַלע פונקטען פון דער „קאָנסטיטוציע" פון 1538 האָט פאַר יודען געהאַט אַ ערנסטען רעזולטאַט נאָר דער ערשטער: וועגען אָבנעהמען ביי זיי דעם אָבקויף פון מלוכה־שטייערן; עס זענען אויך איינגעפיהרט געוואָרען געוויסע בעגרענצונגען פאַר'ן יודישען האַנדעל, אָבער דער פונקט וועגען בעזונדערע צייכענס אויף די יודישע מלבושים איז געווען נישט מעהר ווי אַ דעמאָנסטראַציע, ווייל אין דער צייט ווען יודען האָבען שוין געשפּיעלט אַזאַ אָנגעזעהענע ראָליע אין עקאָנאָמישען לעבען פון לאַנד, איז פשוט געווען אונמעגליך דורכצופיהרען אַזאַ מיטעלאַלטערישע גזירה.

די קלעריקאַלען האָבען בכלל דעמאָלט אויפגעהויבען דעם קאָפּ און געפיהרט אַ גרויסע אַגיטאַציע געגען יודען. פונקט צו יענער צייט האָט אין פּוילען אָנגעהויבען וואַקסען אַ אפּיקורסישע סעקטע, וואָס האָט אָבגעלייקענט דעם קריסטליכען דאָגמאַט פון דרייאייניגקייט, און דעריבער זענען די גייסטליכע געוואָרען אָבגעשראָקען און אומעטום האָט זיך זיי אויסגעוויזען, אַז יודען פיהרען אַ פּראָפּאַגאַנדע געגען קריסטענטום און פיעל קריסטען ווילען איבערגעהן צום יודענטום. אַז עטוואָס אמת איז געווען אין דער מורא, בעווייזט פאָלגענדער פאַקט: איינע אַ אַלטע קאַטוילין אין קראַקוי, די פרוי פון אַ ראַטמאַן, יעקאַטערינאַ מאַלחעראָווא זאַליעשקאָווסקאַ, איז בעשולדיגט געוואָרען, אַז זי לייקענט אין די הויפּט־פּרינציפּען פון קריסטענטום און וויל איבערגעהן צו דער יודישער רעליגיע. דער קראַקויער בישוף האָט זיך בעמיהט זי אומקעהרען צוריק צו דער קירך, אָבער יעקאַטערינאַ איז געווען פער'עקשנ'ט אין איהר אַפּיקורסות און דעריבער האָט מען זי גע'משפט און פער'משפט צום טויט. די אומגליקליכע האָט מען עפענטליך פערברענט אויפ'ן קראַקויער מאַרק (1539). אָט ווי אַ פּוילישער שריפטשטעלער, וואָס האָט מיט זיינע אויגען צוגעזעהן דעם משפט, בעשרייבט דאָס: „דער קסיאָנדז גאַמראַט, קראַקויער בישוף, האָט צונויפגעזאַמעלט אַלע קאַנאָניקער און קאָלעגיאַטען אויף אויסצוהערען איהר „אני מאמין". ווען מען האָט איהר געפרעגט, צי זי גלויבט אין דעם אַלמעכטיגען גאָט, דעם בעשעפער פון הימעל און ערד, האָט זי געענטפערט: „איך גלויב אין דעם גאָט, וועלכע האָט בעשאַפען אַלץ, וואָס מיר זעהען, און וואָס מיר זעהען נישט, וועלכען דער מענשליכער

די עלטסטע יודישע מצבה אין פוילען (וואָצלאַוו, 1203)

שכל קען ניִשט משיג זייַן, וועלכער גיִסט אוים זייַנע חסדים אויף אונז, מענשען, א־י אויף אַלץ איִן דער וועלט!". ווען מען האָט זיִ ווידער געפרעגט, ציִ זיִ גלויבט איִן קריִסטוס׳ען, האָט זיִ געענטפערט: „גאָט האָט ניִשט געהאַט קיין ווייַב און ניִשט קיין זוהן און ער האָט דאָס אויך ניִשט געדאַרפט, ווייַל זיִהן דאַרף נאָר דער, וואָס וועט אַמאָל שטאַרבען, און ניִשט דער, וואָס לעבט אייביִג, און אַזוי ווי גאָט איִז קיינמאָל ניִשט געבוירען געוואָרען, אַזוי וועט ער קיינמאָל ניִשט שטאַרבען. אונז רעכענט ער פאַר זייַנע זיִהן, און גאָט׳ס זיִהן זענען אַלע, וואָס געהען איִן זייַנע וועגען". מען האָט געפרובט איינ׳טענה׳ן מיִט איִהר, בעווייַזען איִהר דעם „טעות", אַרויפוואַרפען אויף איִהר אַ שרעק, אָבער וואָס מעהר מען האָט מיִט איִהר איינגעטענה׳ט, אַלץ פעסטער איִז זיִ געבליִבען בייַ איִהר „זשיִדאָווסקע" רעליִגיע. דאַן האָט מען זיִ געמוזט פער׳משפט׳ן צום פערברענען, און דער היִסטאָריִקער פון יענער צייַט דערצעהלט: „זיִ איִז געגאַנגען צום טויט, פונקט וויִ מען געהט אויף אַ חתונה".

איִן דערזעלבער צייַט האָבען זיִך פערשפרייט קלאַנגען, אַז איִן פיִעל ערטער פון פוילען האָבען פיִעל קריִסטען אָנגענומען דאָס יודיִשע גלויבען, זיִך מל געווען און אַרויסגעפאָהרען קיין ליִטאָ, וואו זיי בעהאַלטען זיִך בייַ די דאָרטיִגע יודען. ווען מען האָט וועגען דעם מודיע געווען דעם קעניִג, האָט ער אַרויסגעשיִקט קיין ליִטאָ צוויי קאָמיִסאַרען, וועלכע האָבען געדאַרפט מאַכען אַ שטרענגע אויספאָרשונג (1539). די קאָמיִסאַרען האָבען איִן ליִטא ניִשט ענטדעקט קיין פאָליאַקען־גרים, נאָר דערווייַל האָבען יודען פיִעל געליִטען, ווייַל די קאָמיִסאַרען האָבען אַרעסטיִרט פיִעל יודען, זיִך אַרייַנגעריִסען איִן די יודיִשע הייַזער און אָבגעשטעלט די רייַזענדע. איידער עס האָט זיִך נאָך פערענדיִגט די אויספאָרשונג, איִז געגען די ליִטווישע יודען שוין אַרויסגעשטעלט געוואָרען אַ נייַע בעשולדיִגונג, אַז פיִעל פון זיי שטעהען כלומר׳שט איִן פערביִנדונגען מיִט דעם טערקיִשען סולטאַן און וויִלען צוזאַמען מיִט די גרים אַרויספאָהרען קיין טערקייַ. דער אַלטער קעניִג סיִגיִזמונד האָט, ווי עס שייַנט, געגלויבט איִן די בבא־מעשות, און איִן אַ בריִעף צום קאַנצלער האָט ער געשריִבען: „פאָריִגעס יאָהר האָבען צוויי אונזערע אונטערטאַנען דערצעהלט, אַז פיִעל קריִסטען זענען גע׳מל׳ט געוואָרען דורך יודען. הייַנטיִגעס יאָהר איִז צו אונז געקומען איינער אַ יוד, בשעת מיר זענען געווען איִן ווילנאָ, און דערצעהלט, אַז זייַענדיִג איִן וואַלאַכיע

האט ער געזעהן הונדערטער גע'מל'טע קריסטען, וועלכע מען האט געפיהרט פון פוילען דורך דער גרעניץ קיין טערקיי. די קריסטען, וואס האבען נישט געוואלט פערלאזען זייערע פרויען און קינדער, האבען די יודען שרעקליך געשלאגען. אויך האבען די יודען געשריבען דעם סולטאן און איהם געבעטען, אז ער זאל זיך משתדל זיין פאר אונז, מיר זאלען ערלויבען ארויספאהרען די יודען און בעזעצען זיך אין טערקיי. דער סולטאן האט זיי געענטפערט פאלגענדעס: עס איז לחלוטין איבעריג אריינטרעטען אין אונטערהאנדלונגען מיט דעם פוילישען קעניג, ווייל איבער א יאהר וועל איך מיט מיין ארמעע קומען קיין פוילען און זיך אברעכנען מיט די פאליאקען, ווי איך האב זיך אבגערעכענט מיט די אונגארען, און וועל בעזעצען אין מיין מלוכה נישט בלויז די יודען, נאר אויך די קריסטען. נאך דער ערצעהלונג און נאך דער בעשטעטיגונג פון איינעם א ארמענער, מיט וועלכען מיר פיהרען א קארעספאנדענץ, אז אין בענדער האט ער געזעהן שטעהן 15 יודישע פוהרען פול חפצים, וואס מען האט איבערגעפיהרט דורך אונזער גרעניץ קיין טערקיי, קענען מיר שוין מעהר נישט שווייגען א. אז. וו.".

דער קעניג האט געהייסען מאכען א נייע אויספארשונג, וועלכע האט ווידער אנגעווארפען א פחד אויף די יודען און זיי געבראכט פיעל מאטעריעלען שאדען. דאן האבען די יודען דערשפירט א סכנה פאר זיך און פון פיעל שטעדט זענען ארויסגעפאהרען דעפוטאציעס צום קעניג, וועלכען זיי האבען פייערליך פערזיכערט, אז די אלע בעשול-דיגונגען זענען נישט מעהר, ווי א פרעכער בלבול, אז יודען זענען וויטער טריי דעם קעניג, טראכטען נישט וועגען ארויספאהרען קיין טערקיי און האבען קיין קריסטען נישט געמאכט פאר יודען. די ער-קלערונג פון דער דעפוטאציע איז בעשטעטיגט געווארען דורך דער אפיציעלער אויספארשונג און סיגיזמונד האט דאן ערקלערט יודען פריי פון יעדען חשד און זיי געגעבען דאס ווארט, אז אויף ווייטער וועט מען יודען שוין נישט בעשולדיגען אויפ'ן גרונד פון קלאגען און נישט-קאנטראלירטע בלבולים. וועגען דעם האט דער קעניג ארויסגעגעבען די יודען א ספעציעלע פריווילעגיע, אין ווילנא, אין 1540.

די קאטוילישע גייסטליכע האבען אבער דאך נישט אויפגעהערט פיהרען זייער אגיטאציע געגען יודען, און ווען זיי האבען געזעהן, אז מיט די רעדעס פון די קירכע-טריבונעס קענען זיי ווינציג אויפטון, האבען זיי אנגעהויבען פיהרען זייער אגיטאציע אין דער ליטעראטור און

אַרויסגעלאָזט אַ רייהע אַנטיסעמיטישע ווערק אין גייסט פֿון מיטעלאַלטער. דער פּוילישער סינאָד פֿון 1542 האָט פֿערעפֿענטליכט פֿאָלגענדע „קאָנסטיטוציע” וועגען יודען: „געהמענדיג אין אַכט, אַז די פֿיעל יודען, וואָס זענען אַרויסגעטריבען געוואָרען פֿון אַלע דערבייאיגע מלוכות און אַרייגעלאָזט געוואָרען קיין פּוילען, מישען אוים דאָס היילינע מיט דעם אונגלויבינגען און זענען זעהר געפֿעהרליך פֿאַר די קריסטען און פֿאַר דער קירך, האָט דער סינאָד בעשלאָסען: 1) כדי עס זאָל נישט פֿאָרקומען נאָך עפּעס ערגערס דאַדורך, וואָס יודען וועלען זיין קאָנצענטרירט אין איין געוויסען אָרט, דאַרף דער סינאָד זיך משתדל זיין פֿאַר'ן קעניג, אַז אין דער גנעזענער פּראָווינץ און הויפּטזעכליך אין קראַקוי זאָל פֿאַר יודען איינגעפֿיהרט ווערן אַ בעשטימטע נאָרמע, דהיינו אַזוי פֿיעל, וויפֿיעל דער ראַיאָן קען אין זיך אַרייננעהמען; 2) אַז אין די איבעריגע ערטער, וואו יודען טאָרען שוין פֿון צלטע צייטען נישט וואוינען, זאָל מען זיי ווייטער נישט ערלויבען צו בעזעצען זיך און צו קויפֿען קריסטליכע הייזער, און די שוין געקויפֿטע הייזער זאָלען זיי מוזען צוריק פֿערקויפֿען די קריסטען; 3) אַז די נייע שוהלען, אויך די, וואָס זענען אין קראַקוי געבויט, זאָל מען צערשטערען; 4) אַזוי ווי די קירך דולדעט יודען נאָר אַלס אָנדענקען וועגען די יסורים פֿון קריסטוס, דאַרף אויף קיין פֿאַל נישט דערלאָזען ווערן, אַז זייער צאָהל זאָל זיך פֿערגרעסערן; לויט די בעשלוסען פֿון די היילינע געזעצען ווערט זיי ערלויבט נאָר צו פֿעררינכטען די אַלטע שוהלען, אָבער נישט בויען נייע. ווייטער געהען נאָך 7 פּונקטען: וועגען פֿערבאָטען יודען צו האַלטען ביי זיך קריסטליכע דינערשאַפֿט, צו פֿערנעהמען שטעלעס אַלס גוט-פֿערוואַלטער ביי די פּריצים, האַנדלען אין די קריסטליכע ימים טובים א. אַז. וו. פֿון דעם גאַנצען אַנטיסעמיטישען פּלאַן איז פּאַקטיש גאָרנישט געוואָרען, ווייל דער קעניג האָט איהם נישט בעשטעטיגט, אָבער דערפֿאַר איז די דאָזיגע „קאָנסטיטוציע” געוואָרען דער וועג-ווייזער פֿון די קלעריקאַלישע גייסטליכע אויף אַ לאַנגע צייט און איז ביסלעכווייז אַריינגעדרונגען אין דעם בעוואוסטזיין פֿון פֿאָלק אַלס פּראַקטישער מוסטער אין דער פּאָליטיק בנוגע צו די יודען.

צוליעב די רדיפֿות און אָנפֿאַלען, האָבען פֿיעל יודישע הענדלער פֿערלאָזען די גרויסע שטעדט און זיך בעזעצט אין די קליינע שטעדט און אין די דערפֿער, וואָס האָבען געהערט צו די מאַגנאַטען און שליאַכטעס. פֿון דעמאָלט אָן זענען פֿיעל יודען איבערגעגאַנגען אין רשות פֿון

דער שליאַחטע, געלעבט אונטער איהר שוץ, אָבער אויך געוואָרען איהרע קנעכט. צווישען דעם קעניג און דער שליאַחטע האָט שוין פון לאַנג זיך געפיהרט אַ קאַמפף און איינער פון די הויפּט־פּונקטען איז געווען די רייסעניש צוליעב יודען. די שליאַחטע איז נישט געווען צופרידען מיט דעם געזעץ, לויט וועלכען די יודען קענען וואוינען נאָר אין די קעניגליכע שטעדט, און נישט אין די דערפער און קליינע שטעדטלעך, וואָס געהערען צו די אַדעליגע און שליאַחטע. נאָך לאַנגע וכוחים און רייסענישען האָט די שליאַחטע מנצח געווען און דער אַלטער קעניג סיגיזמונד האָט אין 1539 געזאָגט אין סיים: „די שליאַחטע פון אונזער קעניגרייך פערלאַנגט, אַז זי אַליין זאָל האָבען די גאַנצע נוצען פון די יודען, וואָס וואוינען אין די שטעדטלעך, דערפער און הויפען, און משפט'ן די יודען מיט זייער געריכט. דערויף ענטפערען מיר: אויב די יודען אַליין זענען מוחל אויף דער פּריווילעגיע צו געמשפט ווערן אין זייער אייגען געריכט און אויף די פּריווילעגיעס, וועלכע עס האָבען זיי געשאָנקען אונזערע עלטערן די מלכים און וואָס זענען בעשטעטיגט געוואָרען אויך דורך אונז, זענען זיי דערמיט אויך מוחל אויף דער בעשיצונג אונזערע, און מיר וועלען שוין מעהר פון זיי קיין נוצען נישט האָבען, און דעריבער האָבען מיר נישט קיין גרונד צו טאָן זיי מיט געוואַלד טובות און מיר האָבען שוין נישט קיין פליכט צו בעשיצען זיי". די יודען זענען פאָרלויפיג געווען צופריעדען מיט דעם געזעץ, ווייל די יודען, וואָס האָבען געוואוינט אין די שליאַחטישע דערפער און שטעדטלעך, זענען דערמיט פּטור געוואָרען פון דעם שטאָדטישען געריכט, וואָס האָט זיך צו זיי אָפט בעצויגען פיינדליך, פּטור געוואָרען פון די רדיפות פון די צעחען און מאַגיסטראַט און דערביי אויך געהאַט שין פרנסה. די שליאַחטישע שטעדטלעך און גיטער זענען געוואָרען איבערפולט מיט יודישע געוועלבלעך, אַכסניות, שענקען, און דער יוד איז דאָרט געווען אינגאַנצען פריי, אויב נאָר ער האָט געוואוסט, ווי אַזוי אונטערצולעקען זיך צום „פּריץ" און ביי איהם נושא־חן זיין. דאַן האָט זיך אָנגעהויבען די עפּאָכע פון די יודישע אַרענדאַרען, ישוב'ניקעס און שענקער און צוזאַמען דערמיט האָט זיך ענטוויקעלט דער טיפּ פון יודישען „מה־יפית'ניק", וואָס האָט קנעכטיש געדיענט דעם פּריץ, און דאָס האָט געהאַט וויכטיגע רעזולטאַטען אין די שפּעטערדיגע דורות, אין משך פון 300 יאָהר. דער

יוד איז געוואָרען בעזונדערס אונטערטעניג פאַר׳ן פריץ אין דער צייט פון סיגיזמונד דעם צווייטען.

סיגיזמונד II אויגוסט (1548–72), דער טראָן־פאָרטרעטער פון סיגיזמונד I, אַ געבילדעטער און פריידענקער, האָט זיך בעצויגען צו יודען טאָלעראַנט און ליבעראל. מיט דערזעלבער טאָלעראַנץ האָט ער זיך בעצויגען בכלל צו אַלע רעפאָרמאַטאָרען און פרעמד־גלויביגע. אין ערשטען יאָהר פון זיין קעניגען האָט ער לויט דער ביטע פון יודען בעשטעטיגט אויפ׳ן גענעראל־סיים אין פעטריקאָוו דעם אלטען ליבעראלען סטאַטוט פון קאזשימיר IV. סיגיזמונד־אויגוסט האָט אָבער אויך בעדייטענד פערברייטערט די אויטאָנאָמיע פון די יודישע געמיינדעס. די רבנים און קהל־פיהרער האָט ער געגעבען ברייטע יורידישע און אדמיניסטראַטיווע רעכט, אפילו אויפ׳ן אַלגעמיינעם געריכט פון די וואָיעוואָדעס, ווען אַ יוד האָט געהאַט אַ פראָצעס מיט אַ קריסט, האָבען געמוזט זיך געפינען יודישע „סעניאָרען״, ד. ה. אויסגעוועהלטע פאָרשטעהער פון קהל.

די בעציהונגען צווישען יודען און דעם „דריטען שטאַנד״, די שטאָדטישע בירגער, האָבען זיך נישט געביטען צום גוטען בעת דעם קעניגען פון סיגיזמונד־אויגוסט, נאָר דערפאַר זענען זיי געוואָרען מעהר קלאָר, מעהר נאָרמירט. די בעציהונגען צווישען די צוויי קאָנקורענטען, די יודען און די מאַגיסטראַטען, זענען רעגולירט געוואָרען דורך ספּעציעלע אָבמאַכען און קאָנטראַקטען. אין די דאָזיגע אָבמאַכען פלעגט דייטליך אויסגערעדט ווערן, אין וועלכע ערטער די יודען מעגען וואוינען און זיך פערנעהמען מיט האנדעל; אין פּוזנא איז זאָגאר פערבאָטען געוואָרען צו פערגרעסערן די צאָהל יודישע הייזער העכער פון אַ בעשטימטער נאָרמע — 49, און צוליעב דעם האָט מען אין געטאָ געמוזט בויען הויכע פיעלשטאָקיגע הייזער. אין אנדערע שטעדט האָט מען יודען נישט דערלאָזען צו בעזעצען זיך, און פאַר די, וואָס האָבען שוין זיך בעזעצט, אָבגעטיילט ספּעציעלע קוואַרטאַלען, ווייט פון צענטר, אָדער מען האָט זיי אינגאַנצען נישט אריינגעלאָזט און נאָר ערלויבט די סוחרים צו קומען אויף עטליכע טעג צוליעב געשעפט. דאָך אין פיעל שטעדט, וואו דער קעניג האָט דאָס געפונען נוצליך פאַר דעם האנדעל און פאַר דער מלוכה, האָט מען יודען ערלויבט פריי וואוינען און געגעבען גלייכע רעכטען מיט די איבעריגע איינוואוינער. אין איניגע ערטער האָט דער קעניג זאָגאר פערבאָטען, אז

די וואָכענטליכע ירידים זאָלען פאַרקומען אום שבת, כּדי דערפון זאָלען
נישט ליידען די אינטערעסען פון די יודען.

אין אַלגעמיין האָבען די פּשרות און אָבמאַכען צווישען די יודען און
די מאַגיסטראַטען זיך שטענדיג געענדיגט לטובת די לעצטע. אַלע שטעדט
האָבען זיך געסטאַרעט מיט אַלע מיטלען צו בּעגרענצען דעם יודישען
האַנדעל און עס איז כּמעט נישט פאַראיבער קיין יאָהר אָהן נייע בּעגרענ-
צונגען און רדיפות. נאָר אויב מיט אַלע קלאַסען האָבען יודען דאָך גע-
קענט ווי-עס-איז דורכקומען, אַמאָל דורך גוטען ווילען, אַמאָל דורך
„פּשרות" און אָבמאַכען, זענען די קאַטוילישע גייסטליכע געבליבען פער-
עקשנ'טע יודישע שונאים. די דאָזיגע אַלטע יודישע שונאים האָבען אויפ-
געהויבען דעם קאָפּ, ווען פון רוים, פון אינקוויזיטאָרישען פּויפּסט פּאַ-
אול דער 4-טער איז געגעבען געוואָרען אַ סיגנאַל אָנצוהויבען אַ קאַמפּף
מיט די „אונגלויביגע". אין 1550 איז קיין קראַקוי געקומען דער שליח
פון פּאַפּסט ליפּאָמאַנאָ, וועלכער האָט געדאַרפט מחזיר למוטב זיין די
פערפיהרטע פּוילישע אַדעליגע, וואָס זענען שוין דעמאָלט געווען אָנ-
הענגער פון לוטערים לעהרע. ווען איהם האָט זיך אָבער נישט איינגעגע-
בען אַרויפצופיהרען אויפ'ן גוטען וועג די אַפּיקורסישע אַדעליגע, וואָס
האָבען אויפגעהערט בּלינד גלויבען אין פּויפּסט, האָט ליפּאָמאַנאָ זיך גע-
נומען צום אַלטען מיטעל: מאַכען אַ בּלבול אויף יודען און אַרויסרופען
אַ פּאָגראָם. אין יענער צייט איז איינע אַקאַטוילישע פרוי דאָראָטאַ לאַ-
זשענצקאַ פון סאָחאַטשאָוו בּעשולדיגט געוואָרען, אַז זי האָט אַוועקגע-
גנב'עט די האָסטיע און דאָס פערקויפט די יודען, וועלכע האָבען אַזוי
לאַנג געשטאָכען דאָס הייליגע בּרויט, בּיז פון איהם האָט אָנגעהויבען
רינען בּלוט. לויט דער פעראָרדנונג פון חעלמער בּישאָף האָט מען
אַרעסטירט דריי יודען, וואָס זענען בּעשולדיגט געוואָרען אין דעם
פערבּרעכען, און אין עטליכע טעג אַרום האָט מען זיי פערמשפּט צום
טויט. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם, האָט דער קעניג תּיכף פעראָר-
דענט, אַז מען זאָל אַרויסלאָזען פריי די אַרעסטירטע יודען. אָבער דער
בּישאָף האָט בּכיון זיך אונטערגעאיילט און אויפ'ן גרונד פון אַ געפעלש-
טען פּאַפּיער אין נאָמען פון קעניג האָט מען די אומגליקליכע לעבּע-
דיגערהייד פערבּרענט נאָך איידער עס איז אָנגעקומען די ווירקליכע פער-
אָרדנונג פון קעניג. „איך ווער אויפגערעגט בּיז גאָר — האָט דער קעניג
געזאָגט, דערוויסענדיג זיך וועגען דעם — בּיי'ם געדאַנק וועגען דער
מערדעריי און איך וויל נישט, מען זאָל מיך האַלטען פאַר אַזאַ וואַהנזיניגען,

וואָס גלויבט, אַז פון דורכגעשטאָכענער האָסטיע קען רינען בלוט". די דאָזיגע געשיכטע האָט געמאַכט אַ גרויסען רושם און אַרויסגערופען אַ גרויסע אויפרעגונג אין די פּראָטעסטאַנטישע קרייזען, ווייל מען האָט נישט געקענט גלויבען אין די בבא-מעשׂות וועגען דער האָסטיע, אָבער די יודענפיינדליכע פּאַרטיי האָט דערוויַיל אויסגענוצט דעם סאָכאַטשאָווער פּראָצעס אויף אַגיטאַציע געגען יודען.

צו קיין אַלגעמיינע רדיפות אויף יודען אין פּוילען איז עס נישט געקומען. נאָך אַלע בעגרענצונגען און איגערליכע רדיפות איז דער מסחר דאָך הויפּטזעכליך געבליבען אין די יודישע הענד. נאָר די יודענפיינדליכע אַגיטאַציע האָט דאָך אויפגעטאָן איהרס. אין 1564 איז אין ביעלסק אויסגעפיהרט געוואָרען טויט-שטראָף אויף אַ יודען, וואָס איז אונשולדיג פער'משפּט געוואָרען פאַר ערמאָרדען אַ קריסטליך קינד. און אין ליטווישען סטאַטוט פון 1566 זענען אַריינגענומען געוואָרען פיעל בעגרענצונגען געגען יודען, ווי דער פערבאָט צו קליידען זיך, ווי קריסטען, און בכלל שען קליידען זיך, האָבען ביי זיך קריסטליכע דינערשאַפט, פערנעהמען שטעלעס אין קריסטליכע געזעלשאַפטען און נאָך. די אַלע פערבאָטען האָבען געשטאַמט פון דער שליאַכטע, וואָס האָט זיך געפונען אונטער דער ווירקונג פון די קלעריקאַלישע גייסטליכע, און דער קעניג האָט זיך געסטאַרעט אָבצושוואַכען די גזירות און ווי וויַיט מעגליך בעשיצען די יודען. פון דער קאָרעספּאָנדענץ צווישען פּוילישען קעניג סיגיזמונד-אויגוסט און דאָן יוסף נשיא אין טערקיי, איז צו זעהן, אַז דאָן יוסף האָט געפיהרט אונטערהאַנדלונגען מיט'ן קעניג וועגען די פּוילישע יודען, און דער קעניג האָט איהם צוגעזאָגט צו בעשיצען זיי. אויך די יודישע דאָקטוירים אין קעניגליכען הויף האָבען זיך געסטאַרעט אויסצונוצען זייער איינפלוס לטובת יודען. אַזעלכע יודען, ווי ר' שלמה אשכנזי און שמעון גינצבורג, זענען געווען גרויסע חשובים אין קעניגליכען הויף און אָפטמאָל צו נישט געמאַכט די פּלענער פון די יודענפיינד. צו-שוואַך איז געווען די מאַכט פון קעניג, אַז ער זאָל קענען ענערגיש אַרויסטרעטען געגען דער שליאַכטע און די גייסטליכע, נאָר ער האָט געטאָן וואָס מעגליך איז. כּדי צו מאַכען אַ סוף צו דער אַגיטאַציע און בלבולים אויף יודען, האָט דער קעניג אַרויסגעגעבען צוויי בעפעהלען, אין וועלכע ער האָט שטרענג פערבאָטען דער אָרטיגער מאַכט צו פערפיהרען פּראָצעסען געגען יודען, דערמאָנענדיג, אַז לויט די אַלטע פּריווילעגיעס קען מען בעשולדיגען

א יודען אין א ריטועלער ערמאָרדונג נישט אנדערש, ווי אז עס זענען דאָ 4 קריסטליכע און 3 יודישע עדות דעריף, און אז אזעלכע פּראָצעסען דאַרפען בעטראַכט ווערן נאָר אין קעניגליכען געריכט.

אין גיכען איז ליטאָ פעראייניגט געוואָרען מיט קרוין־פּוילען אונטער'ן נאָמען די „לובלינער אוניע" (1569) און ליטאָ האָט אויפגעהערט עקסיסטירען אלס בעזונדערע מלוכה. אין דריי יאָהר אַרום איז געשטאָרבען סיגיזמונד־אויגוסט און צוזאַמען מיט איהם איז אונטערגעגאַנגען די דינאַסטיע פון די יאגעלאָנען. פּוילען איז געוואָרען א מין מאָנאַרכיסטישע רעפּובליק, וואו די מלכים ווערען אויסגעוועהלט פון פאָלק אָדער פון אנדערע לענדער, און פון דעמאָלט הויבט זיך אָן פאַר פּוילען א נייע עפּאָכע, וואָס האָט געהאַט ווילכטיגע רעזולטאַטען אויך פאַר יודען.

די ליטווישע יודען האָבען קיין סך נישט אויסגעשפּיעלט פון דער איבערקעהרעניש. פאַר דער אוניע, ווען די פּוילישע קיסרים זענען נאָר געווען גרויספירשטען פון ליטאָ, זענען יודען געווען מעהר נוצליך און דעריבער מעהר געשיצט געוואָרען דורך די קעניגען. אין ליטאָ האָבען נאָך די אדעליגע געשפּיעלט א קליינע פּאָליטישע ראָליע, די מאַכט פון קעניג איז דאָרט געווען פיעל שטאַרקער איידער אין פּוילען, וואו דער קעניג האָט געהאַט געגען זיך די קאָנקורענץ פון די אדעליגע, און כדי צו פערפעסטיגען די דאָזיגע מאַכט זיינע, האָט דער קעניג זיך געשטיצט אויף די קלאַסען, וואָס שטעהען צווישען דער שליאַכטע און די פּויערען, ד. ה. אויף די „מיעשטשאַנעס" און יודען, אויף וועלכע ער האָט געקוקט, ווי אויף זיינע טרייע אונטערטאַנען און פעסטע שטיצער; נאָך דער אוניע האָט זיך די לאַגע אינגאַנצען געביטען. די ליטווישע פירשטען, ווי ראַדזיוויל, טשאַרטאָריזשסקי און אַנדערע, האָבען געהאַט א גרויסע מאַכט און געוואָרען כמעט ווי מלכים; אנדערע מאַגנאַטען, מיט ווינציגער יחוס און רייכטום, האָבען זיך אויך געסטאַרעט צו דערגרייכען אזא הויכע מדרגה; נאָך זיי איז געגאַנגען די שליאַכטע, וואָס איז געוואָרען פון דאַן אָן א ווערקצייג און טרייע דינערין פון די מאַגנאַטען. אויף אזא אופן האָבען די גאַנצע מאַכט אין לאַנד געהאַט די אדעליגע, און די קעניגליכע מאַכט איז געווען נישט מעהר, ווי א שאָטען. דער קעניג האָט דעריבער שוין מעהר נישט געקענט און אויך נישט פאַר נויטיג געהאַלטען צו בעשיצען די יודען, וואָס זענען איהם מעהר שוין נישט נוצליך

געווען. פֿון דער צווייטער זייט האָבען אָבער די יודען פֿאָרלױפֿיג אויך עפּעס געוואונען פֿון דער איבערקעהרעניש אין לאַנד. מיט דער פֿערגרעסערונג פֿון די אַדעליגע און זייער מאַכט האָט זיך אויך פֿערגרעסערט דער יודישער ישוב אין ליטאָ. יעדער אַדעליגער האַלט פֿאַר זיין חוב צו גרינדען פֿאַר זיין טובה וועגען אַ יודישען ישוב, די „שררות" בויען געוועלבער, ווערקשטאַטען, שענקען, און פֿערדינגען דאָס יודען און בכלל האָט זיך פֿאַר יודען דאַן געעפֿענט אַ קוואַל פֿון פּרנסה און מסחר, מלאכה און אין אַרענדע. יעדער יודישער ישוב, וואָס איז געבויט געווען דורך די פֿירשטען און אדעליגע, איז געשטאַנען אונטער זייער שוץ; די אַדעליגע ערלויבען דאָרט בויען הייזער, שוהלען, זיך בעזעצען אין די ערטער, וואו יודען האָבען פֿריהער נישט געטאָרט וואוינען, און דאָס אַלץ ווערט געטאָן, נישט אָנפֿרעגענדיג זיך ביי'ם קעניג, ווייל דער אַדעליגער האָט די גאַנצע מאַכט און קען טאָן אַלץ, וואָס ער וויל. אויף אַזאַ אופֿן האָט די ליטווישע אוניע געהאַט די מעלה פֿאַר יודען, וואָס זיי זענען געשטאַנען אונטער'ן שוץ פֿון די אַדעליגע און געווען זיכער מיט זייער לעבען און גוטס. אָבער דאָס האָט געקענט דויערן נאָר כל זמן די יודען זענען געווען נוצליך און נויטיג פֿאַר'ן „פּריץ" און דעריבער איז די יודישע לאַגע קיינמאָל נישט געווען קיין פֿעסטע, בעשטימטע און האָט אָבגעהאַנגען פֿון די אַרומיגע אומשטענדען און פֿון יעדע מינדסטע איבערקעהרעניש אין פּאָליטישען לעבען פֿון לאַנד.

נאָכ'ן טויט פֿון סיגיזמונד־אויגוסט איז פֿאַר דעם קעניג פֿון רעפּובּליקאַנישען פּוילען נאָך לאַנגע רייסעניש צווישען דער שליאַכטע אויסגעקליבען געוואָרען הענריק וואַלואַ, דער ברודער פֿון פֿראַנצויזישען קעניג קאַרל דער 9־ער (1577). דער דאָזיגער קעניג, הגם ער איז אויסגעוועהלט געוואָרען מיט דער השתדלות פֿון ר' שלמה אשכנזי, איז געווען פֿול מיט שנאה צו יודען, און קומענדיג קיין פּוילען איז ער באַלד אַריינגעטרעטען אין אונטערהאַנדלונגען מיט די גייסטליכע אָנפֿיהרער וועגען נעהמען זיך צו יודען און אָנהויבען געגען זיי אַ גאַנצע רייהע רדיפֿות. צום גליק פֿון די יודען האָט דער דאָזיגער קעניג לאַנג זיך נישט געהאַלטען אין פּוילען, ווייל אין עטליכע מאָנאַטען אַרום איז זיין ברודער קאַרל געשטאָרבען און הײנריך איז געהיים ענטלאָפֿען פֿון פּוילען קיין פֿראַנקרייך, כדי צו ירשנען דעם פֿראַנצויזישען טראָן. אַלס פּוילישער קעניג איז אויסגעוועהלט געוואָרען סטעפֿאַן באַטאָרי (1576—86), אַ מוטיגער און געבילדעטער מאַן. זיין קעניגען האָט באַטאָרי אָנגעהויבען

מיט עטליכע אקטען פון גערעכטיגקייט בנוגע צו יודען. ער האט צוערשטענס ארויסגעגעבען צוויי בעפעהלען, אין וועלכע ער האט קאטעגאריש פערבאטען צו בעשולדיגען יודען אין ערמארדען קריסטליכע קינדער און פערשוועכען די קריסטליכע הייליגטימער, נאר ער איז נאך געגאנגען ווייטער און זיך געסטארעט דורכצופיהרען דעם פרינציפ פון יודישער גלייכבערעכטיגקייט. בעשטעטיגענדיג די אלטע יודישע פריווילעגיעס, האט דער ליבעראלער קעניג זיי נאך פערברייטערט דורך נייע רעכטען, איבערהויפט אין פרייהייט פון האנדעל. ער האט בעפוילען די וואיעוואדעס צו בעשיצען די אינטערעסען פון די יודען געגען די צעכען און מאגיסטראטען, וואס וועלדען אן אלע מיטלען צו בעגרענצען יודען אין האנדעל און אין האנדווערק. ער האט אויך אבגעשאפט די אלטע גזירה אויף די פוזנא׳ער יודען, וועלכע עס איז פערבאטען געווארען צו האבען הייזער העכער פון א בעשטימטער נארמע, און האט זיי ערלויבט צו דינגען געוועלבער אין אלע פונקטען פון שטאדט און זאגאר האנדלען אין די קריסטליכע ימים־טובים. די מאגיסטראטען האבען בעקומען א שטרענגען בעפעהל צו בעשיצען די יודען פון די אנפאלען פון די קריסטליכע סוחרים. נאר אין דער צייט, ווען באטארי האט אבגעהיט בנוגע צו יודען די אלטע טראדיציעס פון דער ליבעראלער עפאכע, האבען אין דער פוילישער געזעלשאפט שוין עקזיסטירט די אידעען פון דער קאטוילישער רעאקציע, געגען וועלכער דער קעניג איז נישט אימשטאנד געוועזען צו קעמפפען. די אלע פעראָרדנונגען פון קעניג האבען נישט געקענט פערהיטען פון איינצעלנע קאטאסטראפען, און שוין דריי חדשים נאכדעם, ווי באטארי האט ארויסגעגעבען זיין בעפעהל צו די מאגיסטראטען וועגען שיצען יודען, איז אין פוזנא פארגעקומען א פאגראם, וואס האט זיך געענדיגט מיט עטליכע ערמארדונגען. אנגעהויבען האט זיך דער פאגראם דערפון, וואס יודען האבען נישט דערלאזט איינעם א משומד צו זעהען זיך מיט זיין ווייב, נאר באמת איז דאס מעהר נישט געוועזען, ווי א צופעליגע סיבה. דער פאגראם איז שוין פריהער געוועזען פארבערייטעט דורך די קריסטליכע סוחרים, וואס האבען ניט געקאנט רוהיג צוקוקען, ווי אזוי זייערע קאנקורענטען, די יודען, פיהרען א פרייען האנדעל. באטארי האט ארויפגעלעגט אויפ׳ן מאגיסטראט א גרויסע שטראף דערפאר, וואס ער האט דערלאזען צום פאגראם, נאר דורך א שבועה האט דער מאגיסטראט פערזיכערט, אז ער האט נישט געוואוסט

וועגען די הכנות צום פאגראם, און די שטראף איז דערנאך אראבגענומען געווארען.

די יודישע לאגע האט זיך ווידער געביטען ביים קעניגען פון סיגיזמונד דער דריטער (1588—1632) און וולאדיסלאוו דער 4-ער (48—1632). דא האט זיך בולט ארויסגעוויזען דער רעזולטאט פון דער פאליטישער איבערקעהרעניש אין פוילען נאך דער אוניע, ווען די קעניגען האבען אנגעהויבען ווערן אויסגעוועהלט פון פאלק. די קעניגען זענען געווארען אבהענגיג פון דער שליאכטע, וועלכע האט פאקטיש געהאט די גאנצע מאכט אין איהרע הענד, צוגעפאסט די געזעצגעבונג פון סיים צו איהרע קלאסען-אינטערעסען און פערנומען אלע שטעלען אין דער אדמיניסטראציע אלס וואיעוואדעס, סטאראסטעס און אנדערע בעאמטע. די אפוטרופסות אויף יודען געהט בּיסלעכווייז איבער פון דער קעניגליכער מאכט צו דער רייכער שליאכטע. און הגם די שליאכטע איז דורכגעדרונגען מיט די קלעריקאלע אידעען און איז ערצויגען אין יעזואיטישען גייסט, דאך שיצט זי די יודען, מיט וועלכע זי איז עקאנאמיש צוזאמענגעבונדען. דער טשינשעוויק-יוד אין די שטעדט און שטעדטלעך, וואס געהערען צו פריוואטע מענשען, דער יוד-ארענדאר, וואס פערוואלטעט מיט דעם פריץ'ס ווירטשאפט און האלט אין ארענדע זיינע מיהלען, ביערברויעריען, שענקען און אנדערע אונטערנעהמונגען, — אלע זענען זיי נויטיג דעם פוילען שליאכטיץ, וואס פערברענגט זיין צייט אין די סיימען, אין אויסלאנד, לעבט א גוטען טאג און האט קיין צייט נישט צו פערנעהמען זיך מיט זיינע געשעפטען. די שליאכטע קאן דעריבער נישט אריבערטרעטען געוויסע גרעניצען אין די רעפרעסיעס נעגען יודען. אפילו דער פרומער קעניג סיגיזמונד דער דריטער, וואס האט זיך געפונען אינגאנצען אונטער'ן איינפלוס פון די יעזואיטען, מוז ציהען ווייטער די ליניע און ווייטער היטען די אלטע טראדיציעס פון די פריהעריגע מלכים, וואס האבען געשיצט די יודישע אינטערעסען. ער בעשטעטיגט די אלטע פריווילעגיעס פון די יודען צו פיהרען א פרייען האנדעל, מיט בלויז איינעגע בעגרענצונגען, צו וועלכע עם האט איהם געצוואונגען די יודענפיינדליכע פארטיי.

דער עקאנאמישער קאמפף צווישען די קריסטען און יודען אין די שטעדט ווערט ווייטער געפיהרט מיט דערזעלבער ענערגיע, וואס פריהער, נאר אין דער עפאכע נעהמט דער קאמפף אן א פארם פון רעליגיעזער שנאה. אין פיעל שטעדט ווערן די מאגיסטראטען די

שופטים פֿון יודען, הגם לויט דער קאָנסטיטוציע זענען יודען אין זייערע משפטים מיט קריסטען נאָר אונטערגעוואָרפֿען דעם קעניגליכען געריכט. די יודען בעקלאָגען זיך אָפֿט פֿאַר'ן קעניג און דאָרט, וואו יודען האָבען מליצי־יושר, העלפֿען אַמאָל די אָנקלאָגען און דער קעניג נעהמט זיך אָן די יודישע קריוודע. אַזוי, למשל, ווען די בריסקער יודען האָבען זיך בעקלאָגט פֿאַר'ן קעניג אויף דעם דאָרטיגען מאַגיסטראַט, האָט דער קעניג זיך אָנגענומען פֿאַר יודען אַ דאַנק דעם, וואָס די אָנקלאָגע האָט געשטיצט דער פרנס פֿון דער בריסקער יודישער געמיינדע שאול יודיטש, אַ אָבקויפֿער פֿון פֿיעל קעניגליכע שטייערען אין ליטאָ, וואָס האָט געטראָגען דעם טיטול „קעניגליכער דינער" (עס איז דאָ אַ גרונד צו רעכענען, אַז דער דאָזיגער שאול איז דער העלד פֿון דער לעגענדע, וואָס דערצעהלט, אַז אין פּוילען איז איינמאָל אויסגעקליבען געוואָרען אַלס קעניג דער אָנגעזעהענער יוד, שאול וואַל, אַ ליעבלינג פֿון פֿירשט ראַדזיוויל, און דער שאול האָט אָבגעקעניגט איין נאַכט). אָבער דאָרט, וואו יודען האָבען נישט געהאַט אַזעלכע אָנגעזעהענע מליצי־יושר בײַ'ם הויף, האָבען די אָנקלאָגען ווינציג געהאָלפֿען. אין ווילנאָ האָבען די קריסטליכע צוליעב סוחרים קאָנקורענץ מיט די יודישע סוחרים זאָגאַר געמאַכט אַ פּאָגראָם, חרוב געמאַכט די שוהל און צוראַבירט די יודישע וואוינונגען (1592). סיגיזמונד האָט אַרויסגעגעבען די ווילנער יודען אַ פּריווילעגיע אויף פֿרייען האַנדעל און וואוינרעכט. אָבער אויך נאָכדעם האָבען די סכסוכים צווישען יודען און קריסטען נישט אויפֿגעהערט און אָפֿט געבראַכט צו טרויעריגע צוזאַמענשטויסען. בעזונדערס אָפֿט פֿלעגען ליידען פֿון די קריסטליכע שטאָדטישע איינוואוינער די יודען פֿון פּוזנאַ, וואו די בעפֿעלקערונג איז בעשטאַנען הויפּטזעכליך פֿון דייטשען. דאָ זענען די אָנפֿאַלען פֿון המון אויף דעם יודישען קוואַרטאַל געוואָרען אַ וואָכעדיגע זאַך, נאָר אויסער דעם האָט מען נאָך דאָרט געקעמפּפֿט געגען יודען מיט „לעגאַלע" מיטלען. מיט אייניגע מלאכות, ווי למשל שניידערײַ, האָבען יודען געמענט פֿערנעהמען זיך נאָר אויף צו בעפֿרידיגען זייערע אייגענע בעדערפֿנישען און נישט פֿאַר קריסטען. אין 1618 האָט אַ מאַליאַר, וועלכער האָט אויסגעפּוצט מיט בילדער די ווענט פֿון ראָטהויז צו דער גאַס אַרויס, אויסגעמאָלט עטליכע זעהר בעליידיגענדע פֿאַר יודען פֿיגורען און דער המון האָט נישט ווינציג זיך לוסטיג געמאַכט דערויף און פֿערשאַפֿט יודען פֿיעל בזיונות. אין אַ פּאָר יאָהר אַרום האָט מען

פֿונאַנדערגעלאָזט אַ קלאַנג, אַז אין איינעם פֿון די יודישע הייזער האָט מען כּלומר׳שט געפֿונען אַ טיש, אויף וועלכען עס זענען אַמאָל דורכגעשניטען געוואָרען דריי האָסטיעס. דעם הייליגען טיש האָט מען פֿייערליך איבערגעפֿיהרט אין קירך אַריין מיט אַ גרויסער פּראָצעסיע, אין וועלכער עס האָבען זיך בעטייליגט אַלע גייסטליכע פֿון שטאָדט. ערצוּיגען אויף אַזעלכע ווילדע סצענעס, האָט דער המון פֿערלאָרען דאָס לעצטע ביסעל אַכטונג צו יודען און די שנאה און פֿעראַכטונג צו דער מענשליכער ווירדע פֿון יודען ווערט נאָר פֿערטיעפֿט און פֿערגרעסערט.

אין יענער עפּאָכע ווערן די בלוט־בלבולים אויף יודען אַ אָפֿטע זאַך און בעקומען אַ כאַראַקטער פֿון דער גרויזאַמער שפּאַנישער אינקוויזיציע. די פּראָצעסען וועגען די בלבולים ווערן שוין געפֿיהרט נישט בלאחר־יד, ווי פֿריהער, נאָר מיט אַ בעזונדערע פֿייערליכקייט און אין העכסטען פּוילישען געריכט — אין קרוין־טריבונאַל. אין 1598 האָט דער לובלינער טריבונאַל פֿערמשפּט צום טויט דריי יודען, וועלכע זענען בעשולדיגט געוואָרען אין דער ערמאָרדונג פֿון אַ קריסטליך קינד, וואָס מען האָט געפֿונען טויט אין אַ בלאָטע נעבען אַ דאָרף. כּדי צו צווינגען די בעשולדיגטע, אַז זיי זאָלען זיך מודה זיין אין פֿערברעכען, האָט מען זיי פֿריהער שרעקליך געפּייניגט און די טויט־שטראָף איז דערנאָך אויסגעפֿיהרט געוואָרען מיט אַ בעזונדער פֿייערליכקייט. דעם קערפּער פֿון דער׳הרג׳עטען קינד האָבען די יעזואיטען אַריבערגעפֿיהרט אין קירך און די אַבערגלויביגע מאַסע איז געקומען זיך בוקען און מתפּלל זיין פֿאַר דעם קינד, וואָס איז אַ קדוש געוואָרען. אַזעלכע פּראָצעסען זענען אויך פֿאָרגעקומען אין אַנדערע שטעדט פֿון פּוילען און ליטא. אין דערזעלבער צייט האָט די קלעריקאַלע פּאַרטיי אָנגעהויבען פֿיהרען אַ אַגיטאַציע געגען יודען אויך אין דער ליטעראַטור. דער גלח מאָיעצקי האָט אין 1598 אַרויסגעלאָזט אין קראַקוי זיין גיפֿטיג בוך „וועגען די יודישע מערדערייען"; אויף דעמזעלבען טעמאַ האָט אויך געשריבען אַ געוויסער גוביצקי אין יאָהר 1602. דער פּוילישער דאָקטאָר סלעשקאָווסקי האָט בעשולדיגט די יודישע דאָקטוירים, אַז זיי פֿערגיפֿטען סיסטעמאַטיש די פּאָליאַקען, און האָט פֿערזיכערט, אַז די דזשומאַ, וואָס האָט דעמאָלט אין פּוילען געהערשט, איז אַ שטראָף פֿון גאָט דערפֿאַר, וואָס מען בעשיצט יודען. מעהר פֿון אַלע האָט געשאָטען פּעך און שוועבעל אויף יודען דער פּוילישער

ZWIERCIADŁO
KORONY POL
SKIEY

Vrázy ćiężkie, y vtrapienia wielkie, ktore ponośi od

ZYDOW

Wyrażáiącé

SYNOM KORONNYM

Ná

SEYM WALNY

w Roku Pańſkim/ 1618. Przez

M. SEBASTIANA MICZYNSKIEGO

Philoſophiey Doktorá

WYSTAWIONE,

Teraz znowu porządniey/ y dostáteczniey wydáné.

Adige ſeruum ad opus, quod officium eius poſtulat. Quod ſi non obaudieris, ſuis graua illum compedibus. Eccl. 33.

W KRAKOWIE,

W Drukárniey Máćieiá Jedrzeiowczyká.

שער-בלאַט פון סעבאַסטיאַן מיטשינסקי'ס אַנטיסעמיטיש
בוך „שפּיגעל פון דער פּוילישער קרוין"
(געדרוקט אין קראָקע, 1618)

שריפטשטעלער מיטשינסקי, וועלכער האט ארויסגעלאזט דאס בע=
רואוסטע אנטיסעמיטישע ווערק „דער שפיגעל פון דער פוילישער קרוין"·
אין דעם בוך האט מיטשינסקי צונויפגעזאמעלט אלע בלבולים און
בעשולדיגונגען, וואס זענען ווען=עס=איז ארויסגעשטעלט געווארען
געגען יודען: יודען זענען שולדיג אין פאליטישען פערראט, אין רוי=
בערייען און נארעריי, אין כשוף=מאכעריי, אין ריטועלע ערמארדונגען,
אין פערשוועכען די קריסטליכע היילינגטימער. מיטשינסקי האט זיך
געווענדעט צו די דעפוטאטען פון סיים מיט א ענערגישען אויפרוף,
אז מען זאל זיך בעגעהן מיט יודען, ווי אין שפאניען, פראנקרייך,
ענגלאנד און אנדערע לענדער, ד. ה. ארויסטרייבען זיי פון פוילען. די
העצע פון מיטשינסקי האט ארויסגערופען הייסע און שטורמישע דע=
באטען אין סיים פון 1618. איינינע דעפוטאטען האבען ערקלערט
מיטשינסקי'ן אלס אפאסטאל פון אמת, אנדערע האבען איהם בע=
שולדיגט אין ארויסרופען אונרוהען און אונטערהעצען איין טייל בע=
פעלקערונג געגען דעם צווייטען. דער סיים האט ארויסגעוויזען אויף
אזויפיעל פאליטישען פערשטאנד, אז ער האט מיט מיטשינסקי'ס
פאמפלעט שטארק זיך נישט גערעכענט, נאר אין דער געזעלשאפט
זענען די אנטיסעמיטישע אידעען בישלעכוויז אריינגעדרונגען און צו=
געגרייט א באדען פאר די שפעטערדיגע טרויעריגע געשעהנישען.

סיגיזמונד'ס יורש, וולאדיסלאוו דער 4=טער, איז נישט געווען
אזא פרומער קאטוליק און אנהענגער פון די יעזואיטען, ווי זיין פא=
טער. ער האט זיך בעצויגען מיט מעהר טאלעראנץ צו מענשען פון
פרעמדען גלויבען און האט באמת געוואלט אויסגלייכען די רעליגיעזע
און שטאנדען=קאנפליקטען. אבער די רעליגיעזע שנאה און שטאנדען=
קאנפליקטען האבען שוין געהאט אזעלכע טיעפעווארצלען אין דער
מלוכה, אז דער קעניג האט געקענט ווינציג וואס אויפטאן. אין 1633
האט וולאדיסלאוו אויפ'ן סיים בעשטעטיגט די אלטע יודישע פריווי=
לעגיעס, זיי ערלויבט פריי צו האנדלען, בעשטימט די גרעניצען פון
זייער אינערליכער אויטאנאמיע און בעפוילען די מאגיסטראטען צו בע=
שיצען די יודען פון די אנפאלען פון המון; נאר צוזאמען דערמיט
האט ער פערבאטען די יודישע געמיינדעס בויען נייע שוהלען און
בית=עלמין'ס אהן א ספעציעלער ערלויבניש פון קעניג אין יעדען בע=
זונדערען פאל. אין אלגעמיין האט דער קעניג געהיט די רעכטען פון
די יודען, נאר אין איינצעלנע פאלען האט ער אפטמאל ערפילט די

בקשות פון די שטעדט וועגען בעגרענצונגען אויף יודען און נישט
זעלטען פלעגט ער אבשאפען זיינע אייגענע פריהעריגע בע=
שלוסען. אזוי, למשל, האט ער אין יוני 1642 ערלויבט די קראקויער
יודען צו פערנעהמען זיך מיט טראנספארט=האנדעל און אין 2 חדשים
ארום האט ער אבגעשאפט זיין אייגענע ערלויבניש, ווייל די קריסטלי=
כע סוחרים האבען זיך בעקלאגט, אז די יודישע קאנקורענץ איז פאר
זיי זעהר שווער. לויט דער ביטע פון די קריסטליכע איינוואוינער פון
מאהילעוו האט וולאדיסלאוו בעשטעטיגט די פערארדנונג פון זיין פא=
טער וועגען בעזעצען די דארטיגע יודען אין עק שטאדט, און אין
א קלענער צייט ארום האט ער אויך בעשטעטיגט דעם בעשלוס פון
מאגיסטראט, אז יודען זאלען נישט טארען דינגען קיין הייזער צווישען
קריסטען. צוליעב דעם פערבאט פאר יודען צו פערנעהמען זיך מיט
קליין=האנדעל אויף די שטאדט=מערק, זענען זעהר געשטיגען די פרייזען
אויף די נויטיגסטע פראדוקטען, און די שליאכטע האט זיך דעריבער
משתדל געווען, אז מען זאל אבשאפען דעם פערבאט, בעזונדערס
פאר ווילנא. דער קעניג האט מסכים געווען, נאר צוזאמען דערמיט
האט ער אויך איינגעשטימט מיט די בעשלוסען פון ווילנער מאגי=
סטראט וועגען איינפיהרען נייע בעגרענצונגען פאר יודען: אין געלד=
פראצעסען מיט קריסטען זענען זיי געווען אונטערגעווארפען די יורידישע
געזעצען פון מאגיסטראט; זיי האבען געדארפט וואוינען אין א ספעציע=
לען קווארטאל מיט'ן נאמען „די זשידאווסקא גאס" און נישט געטארט
פערנעהמען זיך מיט די מלאכות, וואס זענען פון אלטע צייטען אן
געווען אין די הענד פון די צעכען (1633).

אין די שטעדט זענען יודען געווען צונויפגעשפארט און בע=
גרענצט אין האנדעל — און זיי געהען איבער אלץ אפטער אין די
דערפער, וואו זיי פערנעהמען זיך מיט ארענדע פון די שליאכטישע
אימעניעס. נישט בלויז די רייכע פריצים, נאר זאגאר די הויכע
גייסטליכע גיבען אב אין ארענדע די יודען זייערע נחלאות און דאס
רופט ארויס א שטארקען פראטעסט פון סינאד. דער ווארשאווער סינאד
האט א שארפען פארוואורף געמאכט יענע בישאפען, וואס האלטען ביי
זיך יודישע ארענדארען און „דערמיט גיבען זיי די פרעמד=גלויביגע
שליטה אויף זייערע קריסטליכע לייב=אייגענע". דער סינאד אין פוזנא
האט מיט צארן פראטעסטירט געגען דער „אונערטרעגליכער יודישער
חוצפה": לא די וואס די יודען האבען פערכאפט אין זייערע הענד

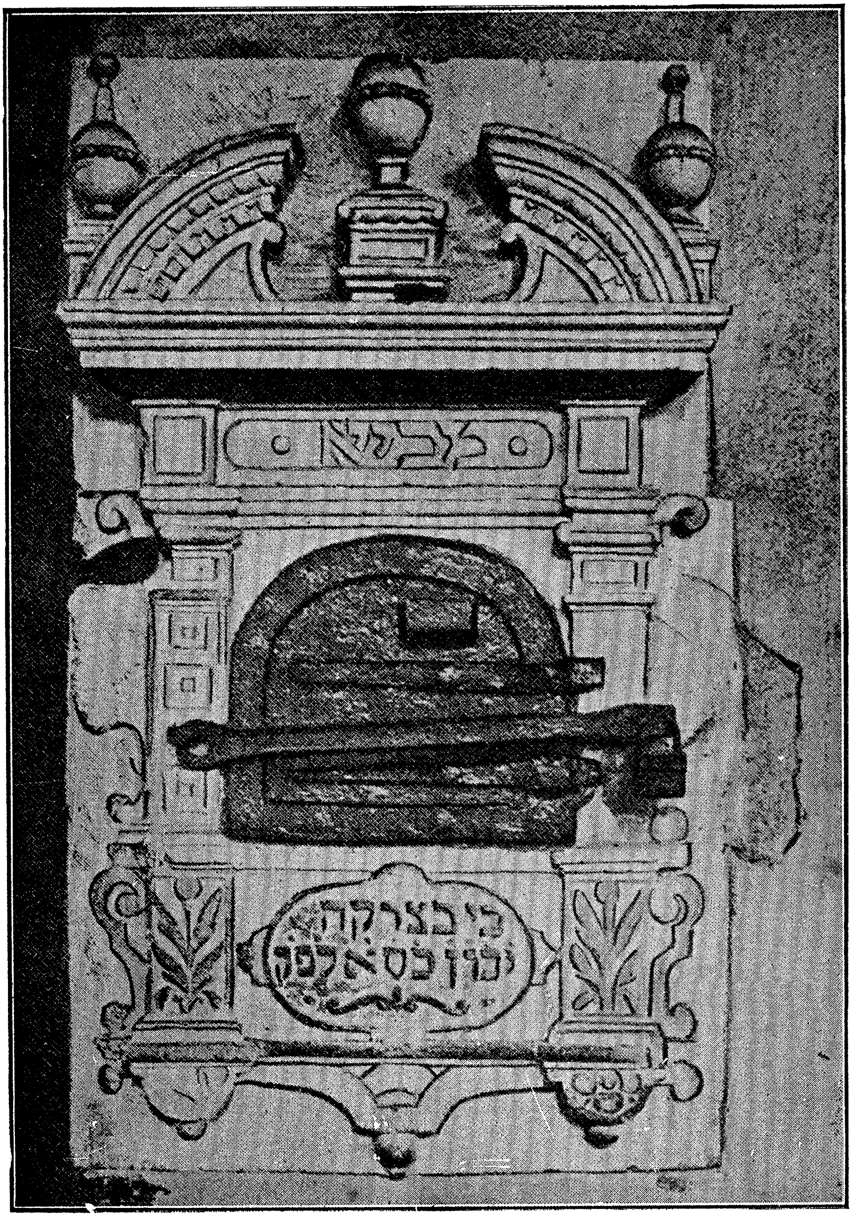

צדקה=פּושקע פֿון דער אַלטער קראָקעווער שוהל (1407)

דעם האנדווערק, ערלויבען זיי זיך נאך צו האנדלען אויף די גאסען און מערק אין די קריסטליכע ימים־טובים. און אויב אין די דערפער און אין די שטעדטלעך זענען די גייסטליכע געווען אהנמעכטיג אויפצוהעצען די שליאחטע געגען יודען, מיט וועלכע זיי זענען געוועזען עקאנאמיש ענגפערבונדען, האבען זיי נישט אויפגעהערט צו וועקען די גראבע אינסטינקטען פון המון אין די שטעדט; און וואס ווייטער, אלץ שטארקער איז געווארען די אגיטאציע געגען יודען. אין פריהלינג 1636 איז אין לובלין פלוצלינג פערשוואונדען געווארען א קריסטליך קינד — און אויף יודען איז געפאלען דער חשד, אז דאס האבען זיי דאס קינד ערמארדעט דאס געריכט האט בעטראכט די בעשולדיגונג און, נישט געפינענדיג קיין ראיות, פרייגעשפראכען די פערדעכטיגע יודען. נאר אין א קליינער צייט ארום האבען די דארטיגע גייסטליכע, וואס זענען נישט געוועזען צופרידען מיט דעם בעפרייאונגס־אורטייל, שוין געפונען א נייעם בלבול. עס האט זיך געפונען א געוויסער מאנאך פאאול, וועלכער האט ערקלערט, אז יודען האבען איהם פערנארט צו זיך אין א שטוב, דארט, מיט דער הילף פון א דייטשען חירורג, איהם געצאפט בלוט, וועלכעס זיי האבען צונויפגענומען אין א כלי און דערביי שטיל מתפלל געוועזען. דער טריבונאל האט געגלויבט אין דעם דאזיגען מיאוס'ען בלבול און נאך א קורצען פראצעס מיט ענוים פון דעם בעשולדיגטען האט מען א געוויסען יוד מרדכי פער'משפט צום טויט. אין 1639 איז ענטשטאנען א פרישער פראצעס. דער קרוין־טריבונאל האט פער'משפט צום טויט צוויי גבאים פון דער לענטשיצער יודישער געמיינדע, וואס זענען בעשולדיגט געווארען אין דער ערמארדונג פון א קריסטליך קינד אין א דערביייאיגען דארף. נישט קוקענדיג דערויף, וואס די בעשולדיגטע האבען אויך נאך שרעקליכע ענוים נישט מודה געוועזען זיך אין כלומר'שטען פערברעכען, האט מען דעם טויט־אורטייל דאך אויסגעפיהרט. די קערפער פון די געטויטע יודען האט מען צוגלידערט אויף שטיקער און ארויסגעשטעלט אויף סטויפעס אין אלע וועגען. די ארטיגע מאנאחען האבען זיך בענוצט מיט דעם צופאל און ארויסגעשטעלט אין זייער קאסציאל א בילד מיט א אויספיהרליכער בעשרייבונג פון דער ערמארדונג צוזאמען מיט דעם קערפער פון ערמארדעטען קינד. די אבערגלויביגע קאטוילישע מאסע איז געגאנגען זיך בוקען פאר'ן קערפער פון מערטירער־קינד די הכנסות פון

קאָסטיאָל זענען דערווײַל געוואַקסען און דאָס זענען די מאָנאַלען טאַקע אויסען געוועזען.

די אַלגעמײַנע פּאָליטישע און עקאָנאָמישע בעדינגונגען אין פּוי־לען האָבען געבראַכט דערצו, אַז יודען זאָלען דאָרט לעבען, ווי אַ מלוכה אין אַ מלוכה, מיט זײַערע בעזונדערע רעליגיעזע, אַדמיניסטראַטיווע און געריכטליכע אַנשטאַלטען. יודען זענען געוועזען אַ בעזונדער קלאַס מיט אַ בעזונדער אינערליכער אויטאָנאָמיע, וואָס האָט געקענט דיענען אַלס מוסטער פֿאַר יעדער גוט־אָרגאַניזירטער געזעלשאַפֿט. די פּוילישע קיסרים זענען געוועזען פֿעראינטערעסירט, אַז די יודישע געמײַנדעס זאָלען זײַן גוט אָרגאַניזירט, ווײַל ערשטענס איז פֿאַר יעדער רעגירונג בכלל בעקוועמער האָבען צו טאָן מיט פֿאָרשטעהער פֿון פֿאָלק, מיט אַ בע־שטימטער גרופּע, איידער מיט אַ אונאָרגאַניזירטער מאַסע, און צווייטענס האָבען די יודישע שטײַערען, אַ דאַנק דער אָרגאַניזאַציע פֿון די יודישע געמײַנדעס, געקענט פּינקטליך און צו דער צײַט אויפֿגעמאָהנט ווערן. אויף אַזאַ אופֿן איז אין פּוילען געוועזען סײַ מעגליך און סײַ בעקוועם פֿאַר דער רעגירונג צו דערלאָזען אַ פֿרײַע יודישע אויטאָנאָמיע אין די אינער־ליכע אַנגעלעגענהײַטען.

נאָך סיגיזמונד דער ערשטער האָט זיך געסטאַרעט צו נעהמען אונטער זײַן שוץ די יודישע זעלבסטפֿערוואַלטונג. מיט דער בעשטימונג פֿון מיכל יעזעפֿאָוויטש אַלס „עלטסטען” איבער אַלע יודען איז דער קעניג אויסען געוועזען צו גאַראַנטירען דעם רעגעלמעסיגען גאַנג פֿון די יודישע שטײַערען פֿאַר דער מלוכה. סיגיזמונד האָט נישט איינמאָל בעשטע־טיגט די יודישע רבנים, וואָס זענען אויסגעקליבען געוואָרען אין פֿער־שידענע שטעדט. אין 1518 האָט ער בעשטעטיגט צוויי אויסגעוועהלטע רבנים, משה און מענדעל, אַלס די פֿאָרשטעהער פֿון אַלע יודישע גע־מײַנדעס אין גרויס־פּוילען מיט'ן רעכט צו משפּט'ן די יודען אויפֿ'ן גרונד פֿון די יודישע געזעצען. נישט איינמאָל האָט סיגיזמונד זיך אַרײַנגעמישט אין די אינערליכע סכסוכים צווישען יודען און געשטעלט זיך אויף דעם אָדער יענעמס צד. אין קראַקוי, וואו עס זענען געוועזען צוויי בעזונדערע געמײַנדעס, פֿון די דאָרטיגע און פֿון די דײַטשע יודען, זענען אויסגע־קליבען געוואָרען צוויי בעזונדערע רבנים, ר' אשר און ר' פּרץ; האָט זיך געמאַכט, אַז צווישען ביידע געמײַנדעס האָט אויסגעבראָכען אַ סכסוך,

צו ווערמען עס דארף געהערן די אלטע שוהל, דאן האט דער קעניג זיך אריינגעמישט און זיך געשטעלט אויף דער זייט פון די פוילישע יודען. אין 1531 האט דער בריסקער רב ר׳ מענדעל פראנק זיך בעקלאגט פאר׳ן קעניג, אז יודען ווילען קיינמאל נישט פאלגען זיינע פסקים און געהען זיך לאדען אין די קריסטליכע געריכטען. דער קעניג האט געמוזט זיך ווענדען צו די בריסקער יודען מיט שטראף־רייד, זיי אויסמוסר׳ן דערפאר, וואס זיי פאלגען נישט דעם רב זייערען. אין פאלגענדען יאהר האט דער קעניג בעשטימט אלס דעם הויפט־רב פון קראקוי אנשטאט דעם אויבענדערמאהנטען ר׳ אשר דעם בעריהמטען למדן ר׳ משה פישעל. דעם לעצטען, צוזאמען מיט דעם בעריהמטען געלעהרטען ר׳ שכנא פון לובלין, האט דער קעניג שפעטער בעשטעטיגט אלס די הויפט־רבנים פון גאנץ קליין־פוילען, ווייל סיגיזמונד האט פערלאנגט, אז די יודישע גייסטיגע ענינים זאלען צענטראליזירט ווערן און די הנהגה פון די געמיינדעס זאל זיך געפינען אין געצעהלטע הענד. אהן דער ערלויבניש פון די דאזיגע צוויי אויבענדערמאהנטע הויפט־רבנים האט קיין יודישע געמיינדע נישט געטארט איינלאדען צו זיך קיין רב, און יעדער, וואס איז דורך די צוויי „עלטסטע" אריינגעלעגט געווארען אין חרם אריין, איז געוועזען אויך פעראנטווארטליך פאר׳ן קרוין־געריכט, אויב דער חרם איז צו א בעשטימטען טערמין נישט אראבגענומען געווארען. דאך האט דער קעניג אין גיכען זיך איבערצייגט, אז יודען זענען נישט צופרידען מיט דעם דאזיגען סיסטעם פון בעשטימען, גלייך ווי בעאמטע, יודישע רבנים — און דער קעניג האט געמוזט זיך אבזאגען פון אריינמישען זיך אין די יודישע אינערליכע ענינים, אראבנעהמען זיין אפוטרופסות פון זיי און לאזען די יודען פריי פערוואלטען מיט זייערע אייגענע ענינים.

דורך דעם בעפעהל פון סיגיזמונד־אויגוסט פון אויגוסט 1551 זענען פעסגעשטעלט געווארען פאלגענדע אויטאנאמישע יסודות פאר די יודען פון גרויס־פוילען: יודען האבען דאס רעכט, לויט א אלגעמיינער הסכמה צווישען זיך, אויסקלייבען רבנים און ריכטער, וואס זאלען פערוואלטען מיט זייערע גייסטיגע און געזעלשאפטליכע אנגעלעגענהייטען; די אויסגעקליבענע רבנים און ריכטער ערקלערען דעם פאלק אלע רעליגיעזע פראגען, גיבען גטין, חתונה־אקטען, שטרי־מכירה און אנדערע ציווילע אקטען, גלייכען אויס די סכסוכים צווישען איינעם און צווייטען אויפ׳ן גרונד פון די יודישען געזעצען; צוזאמען מיט די עלטסטע פון קהל

קענען זיי אריינלעגען אין חרם און ארויפלעגען אנדערע שטראף אויף די שולדיגע; אויב דער, וואס ווערט ארייגעלעגט אין חרם, פערבע־סערט זיך נישט אין פערלויף פון א מאנאט, ווערט וועגען דעם געמאלדען דעם קעניג, וועלכער קען פער׳משפט׳ן דעם מוחרם צו קאנפיסקירען זיין פערמעגען און צו טויט; די ארטיגע אדמיניסטראציע איז מחויב מיטצוהעלפען די רבנים און פארשטעהער פון קהל אויסצופיהרען זייערע פעראָרדנונגען און בעשלוסען. דורך דעם דאזיגען געזעצגעבערישען אקט און אנדערע שפעטערדיגע אזעלכע אקטען האבען די אויסדערוועהלטע פון די יודישע געמיינדעס בעקומען ברייטע יורידישע רעכט און פון יענער צייט איז פעסטגעשטעלט געווארען דער רעזשים פון קהל, ד. ה. פון דער יודישער זעלבסטפערוואלטונג, אלס יורידישע פערזאן. די טע־טיגקייט פון די יודישע קהלות האט זיך בעזונדערס ענטוויקעלט אנהוי־בענדיג פון דער צווייטער העלפט פון 16־ען יאהרהונדערט.

אין יעדער יודישער שטאדט און שטעדטעל האט זיך געפונען א קהל־פערוואלטונג, פראפארציאנעל לויט דער גרויס פון דער געמיינ־דע; אין די גרויסע געמיינדעס האט די צאהל מיטגלידער פון דער קהל־פערוואלטונג דערגרייכט ביז 40, און אין די קליינע -- ביז 10. די מיטגלידער פון דער פערוואלטונג זענען אויסגעוועהלט געווארען יעהר־ליך, אין חול המועד פסח, לויט א צווייפאכיגען סיסטעם: פון די מתפללים פון אלע שוהלען האט מען לויט א גורל בעשטימט עטליכע בוררים (פון 9 ביז 15), וועלכע האבען שפעטער, נאך א פייערליכער שבועה, אויסגעוועהלט מיטגלידער פון דער קהל־פערוואלטונג. די דא־זיגע פארשטעהער פון דער פערוואלטונג האבען זיך געטיילט אויף גרופען: צוויי גרופען — ראשי־הקהל און טובי־העיר זענען געשטאנען אין דער שפיץ פון דער פערוואלטונג און אנגעפיהרט מיט די אלגע־מיינע ענינים; נאך זיי זענען געגאנגען די דינים און די גבאים. די „ראשי" און די „טובי" זענען געווען דער עיקר פון דער פערוואלטונג און אין איניגע קליינע שטעדט זענען אויסער זיי מעהר קיין מיטגלידער נישט געווען. די טעטיגקייט פון קהל איז געווען גאנץ ברייט. דער קהל האט געדארפט איינמאהנען אין זיין ראיאן די מלוכה־פאדאטקעס און צושטעלען דאס דער רעגירונג, ער האט פונאנדערגע־טיילט די אלגעמיינע און ספעציעלע שטייערען, פערוואלטעט מיט די שוהלען, ישיבות, בית־עלמין׳ס און אנדערע אנשטאלטען, רעגולירט אלע אנגעלעגענהייטען פון קינדער־ערציהונג, צדקה, האנדעל און מלאכה,

אויסגעגלייכט די סכסוכים צווישען די מיטגלידער פון דער געמיינדע, ביי דער הילף פון די רבנים און דיינים. דער רב איז אין אלע רעליגיעזע ענינים געווען פריי און זעלבסטשטענדיג, נאר אין אלע אנדערע ענינים איז ער געווען אבהענגיג פון דער קהל־פערוואלטונג, וועלכע פלעגט איהם איינלאדען און בעשטימען אלס רב אויף א געוויסער צייט. נאר די בעריהמטע רבנים, וואס האבען געהאט א גרויסען אויטאריטעט אין דער יודישער וועלט, האבען געקענט האבען א איינפלוס אויך אויף די געזעלשאפטליכע ענינים פון דער געמיינדע.

די מאכט פון יעדען קהל האט זיך פערשפרייט אויך אויף די יודישע איינוואוינער פון די ארומיגע דערפער און ישובים, וואו עס איז נישט געווען קיין זעלבסטשטענדיגע קהל־פערוואלטונג. אויסערדעם האבען די געמיינדע־פערוואלטונגען פון די גרויסע שטעדט געהאט א שליטה אויף די קהלות פון די קלענערע שטעדט אין זייער ראיאן. אזויערנאך זענען ענטשטאנען די געמיינדע־ראיאנען, אדער גלילות, וואס האבען געהאט אונטער זיך א רייהע קלענערע קהלות. דער העכסטער צענטר פון די אלע קהלות זענען געווען די ועדים, ד. ה. די צוזאמענפאהרען אדער סיימען פון די רבנים און געמיינדע־פארשטעהער. ענטשטאנען זענען די ועדים אויף אזא אופן: דער משפט פון די רבנים, וואס האבען געהאט ברייטע רעכטען צו פיהרען אלערליי פראצעסען, פלעגט זיין געגרינדעט אויף דער תלמוד׳ישער געזעצגעבונג, וואו עס זענען פאראויסגעזעהן כמעט אלערליי מעגליכע פראגען און סכסוכים צווישען איין מענשען און צווייטען; אבער אין דער גרויסער און קאמפליצירטער יודישער געזעצגעבונג געפינען זיך אפט צווייפעלהאפטע פראגען, צוליעב וועלכע עס איז שוין נישט גענוג די קאמפעטענץ פון איין רב. עס פלעגט זיך אויך אפט מאכען, אז איינער פון די צדדים, וואס האבען זיך גע׳משפט, איז נישט געווען צופרידען מיט׳ן פסק דין און אפעלירט צום געריכט פון א צווייטען רב, וואס האט מעהר אויטאריטעט, איידער דער רב פון זיין שטאדט. נישט זעלטען זענען אויך פארגעקומען סכסוכים צווישען גאנצע געמיינדעס, צווישען איין רב און צווייטען, צווישען איין פערזאן און א גאנצע געמיינדע א. אז. וו. ביי אזעלכע עקסטרע פאלען פלעגען צוגעגערופען ווערן צוזאמענפאהרען פון רבנים און געמיינדע־פארשטעהער, וואס האבען געשפיעלט די ראליע פון א העכסטער געריכטס־אינסטאנץ. אזעלכע צוזאמענפאהרען פלעגען פארקומען אין דער צייט פון גרויסע ירידים, וואוהין עס זענען זיך צונויפגעקומען פיעל מענשען

פון פערשידענע שטעדט. דער הויפט-פונקט איז געווען דער לובלינער יריד, ווייל אין לובלין האט דעמאלט געוואוינט דער גרעסטער יודישער אויטאריטעט ר' שכנא. אין דער צווייטער העלפט פון 16-ען יאהרהונדערט, ווען אזעלכע צוזאמענפאהרען זענען פארגעקומען אפט, זענען זיי שוין פערוואנדעלט געווארען אין רעגעלמעסיגע סיימען, וואס ווערן צונויפגערופען אין בעשטימטע צייטען און אויף וועלכע עס קומען פארשטעהער פון אלע גרעסערע שטעדט אין גאנץ פוילען. אויף אזא אופן זענען ענטשטאנען די ועדים און ביסלעכווייז זענען זיי פערוואנדעלט געווארען פון רעליגיעזע סיימען אין געזעצגעבענדע און אדמיניסטראטיווע. אויף זייערע פלענען אויסגעארבייט ווערן פערשידענע תקנות, די ארדנונג פון די וואהלען אין די געמיינדעס, עס איז בעשטימט געווארען די גרעניצען פון דער רבנישער קאמפעטענץ, עס איז נארמירט געווארען דאס רעכט פון דרוקען ביכער א. אז. וו. אמאל זענען אויף די סיימען בעשטעטיגט געווארען די פעראדנונגען פון פוילישען קעניג, וועלכע האבען א דאנק דעם בעקומען א גרעסערע קראפט. אזוי, למשל, האט דער צוזאמענפאהר אין לובלין אין 1580 פייערליך בעשטעטיגט דאס געזעץ פון קעניג, לויט וועלכען יודען ווערט פערבאטען צו פערנעהמען זיך מיט ארענדירען די מלוכה-צאל און אנדערע מלוכה-הכנסות, ווייל „מענשען, וואס ווילען נתעשר ווערן דורך גרויסע ארענדעס, קענען אריינברענגען פיעל אין א גרויסער סכנה".

אין ענדע פון 16-טען יאהרהונדערט האבען די יריד-צוזאמענפאהרען בעקומען א פעסטערע ארגאניזאציע. אין זיי האבען זיך בעטייליגט די רבנים און קהל-פארשטעהער פון פאלגענדע ראיאנען: גרויס-פוילען (די הויפט-געמיינדע — פויזנא), קליין-פוילען (קראקוי, לובלין), פאראליען (לעמבערג), וואהלין (אסטראה אדער קרעמעניץ) און ליטא (בריסק אדער גראדנא). די ערשטע צייט האט דער צוזאמענפאהר נישט געהאט קיין בעשטימטען נאמען און געביטען זיין טיטול אין צוזאמענהאנג מיט דער צאהל ראיאנען, וואס האבען געשיקט פארשטעהער: אמאל האט דער צוזאמענפאהר געהייסען צוזאמענפאהר פון 3, אמאל פון 4, אמאל פון 5 ראיאנען, נאר שפעטער, ווען ליטא האט זיך אבגעטיילט פון פוילישען קהל-פערבאנד און געווארען א אייגענער פערבאנד, און די 4 ראיאנען פון פוילען האבען אנגעהויבען רעגולער שיקען זייערע פארשטעהער, האט דער צוזאמענפאהר בעקומען א שטענדיגען נאמען „ועד ארבע ארצות". אין ועד האבען זיך בעטייליגט עטליכע הויפט-רבנים

פֿון פּוילען און צו איין דעלעגאט פֿון דער צאהל עלטסטע אין די גרעסטע קהלות, בסך־הכּל, א מאן 30. זיי פֿלעגען זיך צונויפֿפֿאָהרען פֿעריאָדיש, איין מאָל אָדער צוויי מאָל אין יאָהר, איין מאָל אין לובלין, דאָס צווייטע מאָל אין יאראָסלאוו. געוועהנליך פֿלעגט דער צו־זאמענפֿאָהר אין לובלין פֿאָרקומען צווישען פּורים און פּסח, און אין יאראָסלאוו — אין ענדע זומער, פֿאר סוכּות. איינער פֿון די היסטאָרישע חראָניקער פֿון יענער צייט בעשרייבט אזוי דעם „ועד ארבע ארצות": „די פֿערזאמלונג פֿון די פּרנסים פֿון די 4 ראיאָנען האָט דערמאָהנט דעם סנהדרין, וואָס איז געזעסען אין לשכת הגזית פֿון בית־המקדש. זיי האָבען גע'משפּט אלע יודען פֿון פּוילישען קעניגרייך, האָבען ארויסגע־געבען פֿערפֿליכטונגען און תּקנות און ארויפֿגעלעגט שטראָפֿען לויט זייער אָנזעהן. יעדע הארבע שאלה איז פֿאָרגעשטעלט געוואָרען אויף זייער משפּט. כּדי צו פֿערלייכטערן זיך די ארבייט, האָט דער ועד אויסגעקליבען א ספּעציעלע קאָמיסיע פֿון אזוי גערופֿענע „גליל־ריכטער", וואָס האָבען בעטראַכט די געלד־פּראָצעסען; אליין ווידער האָבען זיי בעטראַכט די קרימינעלע פֿראַגען, די פֿראגען וועגען חזקה און אנדערע שווערע פּראָצעסען".

דער „ועד ארבע ארצות" איז אויך געשטאַנען אויף דער וואך פֿון די יודישע בירגערליכע אינטערעסען. ער פֿלעגט שיקען זיינע שתּדלנים קיין ווארשא און אין אנדערע ערטער, וואו עס זענען געזעסען די פּוילישע סיימען, כּדי צו בעמיהען זיך פֿאר'ן קעניג וועגען בע־שטעטיגען די אלטע יודישע פּריווילעגיעס, וואָס ווערן נישט ערפֿילט דורך דער אָרטיגער אדמיניסטראציע, אָדער זיי פֿלעגען בעצייטענס פֿער־היטען פֿון נייע גזירות, וואָס האָבען זיך געגרייט אויף יודען. די הויפּט־אויפֿגאַבע פֿון ועד איז אָבער בעשטאַנען אין רעגולירען דאָס אינערליך יודיש לעבען. אינטערעסאנט זענען די תּקנות, וואָס זענען אויסגע־ארבייט געוואָרען דורך דעם לובלינער רב ר' יהושע פֿאלק הכּהן, לויט דער בעפֿאָלטעכטיגונג פֿון ועד. כּדי צו פֿערפֿעסטיגען די נוסע פּוהריטע מדות (עהרליכקייט) צווישען יודען, האָט דער ועד בעפֿוילען בע־זונדערס אכטונג צו געבען, אז יודען זאָלען ערפֿילען די מצוות וועגען עסען, טרינקען און הלבשה; זיך סטארען ווי ווייט מעגליך, אז יודען זאָלען זיך נישט קליידען ווי קריסטען; נישט טרינקען קיין בראָנפֿען צו־זאמען מיט קריסטען אין די שענקען; זיך זארגען וועגען דער צניעות פֿון די יודישע טעכטער, בעזונדערס אין די דערפֿער, וואו די יודישע

אַרענדאַרען זענען צעוואָרפען צווישען די קריסטען. עס זענען אויך פער־פאַסט געוואָרען תקנות צו רעגולירען די טעטיגקייט פון די פּראָצענט־ניקעס און וואַכערניקעס.

אין 1623 האָבען די ליטווישע קהלות זיך אָבגעטיילט פון „ועד ארבע ארצות" און געגרינדעט אַ בעזונדער צענטראַל־אָרגאַן אין דער פאָרם פון אַ צוזאַמענפאָהר פון פאָרשטעהער, וואָס ווערן געשיקט פון דריי הויפּט־קהלות: גראָדנאָ, בריסק און פינסק. שפּעטער זענען צו זיי אויך צוגעשטאַנען די קהלות פון ווילנא און סלוצק. דער ליטווישער צוזאַמענפאָהר האָט זיך גערופען „ועד קהלות ראשיות דמדינת ליטא". אויפ'ן ערשטען צוזאַמענפאָהר זענען אויסגעאַרבייט געוואָרען אַ רייהע תקנות, וואָס האָבען געדאַרפט רעגולירען דאָס גייסטיגע און געזעל־שאַפטליכע לעבען פון די יודען: עס זענען פעסטגעשטעלט געוואָרען די געגענזייטיגע בעציהונגען פון די געמיינדעס; די מיטלען פינאַנ־דערצוטיילען די פּאָדאַטקעס צווישען די געמיינדעס; די בעציהונג צו די מלוכה־סיימען, צו דער אָרטיגער מאַכט, צו דער שליאַכטע און צו די שטאָדטישע שטאַנדען; די פאָרמען פון די וואַהלען אין די קהלות און פון דער קינדער־ערציהונג. דער ליטווישער ועד פלעגט צונויפגערופען ווערן איינמאַל אין דריי יאָהר, נאָר עס פלעגען אויך פאָרקומען עקסטרע צוזאַמענפאָהרען, ווען די אומשטענדען האָבען גע־בראַכט דערצו.

אויף אַזאַ אופן האָבען סיי די פּוילישע, סיי די ליטווישע יודען געהאַט זעלבסטשטענדיגע געמיינדע־פערוואַלטונגען מיט צענטראַל־אָרגאַ־נען. די געמיינדעס פון יעדער געוויסען ראיאָן פלעגען זייערע צוזאַמענפאָהרען, אויפ'ן אַרט פון די פּוילישע „סיימיקעס", וואָס זענען געווען די פערמיטלער צווישען די איינצעלנע געמיינדעס און דעם צענטראַל־אָרגאַן — דער „ועד ארבע ארצות". די דאָזיגע סיסטעמאַטי־זירטע גוט־איינגעאָרדענטע אָרגאַניזאַציע פון דער יודישער זעלבסט־פערוואַלטונג האָט געדאַרפט היטען די דיסציפּלין צווישען דער יודי־שער בעפעלקערונג. זי האָט געדאַרפט שאַפען פאַר דעם פאָלק, וואָס האָט געלעבט ווי אַ מלוכה אין אַ מלוכה, אויסערהאַלב דעם אָרטיגען מלוכה־לעבען, איינענע נאַציאָנאַל־פּאָליטישע נאָרמען, ענטוויקלען אין פאָלק זיין איינענע קולטור און אָבהיטען זיינע איינענאַרטיגע געזעל־שאַפטליכע און בירגערליכע געזעצען.

ווי אַזוי האָבען די יודישע געמיינדעס אָרגאַניזירט דאָס געזעל־

שאפטליכע לעבען, וואס איז געווען אין זייערע הענד? וואס האבען זיי
געטאן פאר דער יודישער קולטור? אויפ'ן ערשטען פלאן איז געשטא=
נען די קינדער=ערציהונג און מען מוז מודה זיין, אז די יודישע „רע=
גירונג" האט דורכגעפיהרט די דאזיגע וויכטיגע אויפגאבע מיט א בע=
שטימטען סדר און פלאן. די נידעריגע און מיטעלע בילדונג האבען
געגעבען די חדרים, די העכערע — די ישיבות. אין די חדרים האבען
געמוזט לערנען אלע קינדער פון 6 ביז 13 יאהר. דארט האט מען
געלערנט אויף זשארגאן דעם תנ"ך און גמרא מיט מפרשים, אין איינינע
חדרים האט מען אויך ערלויבט לערנען דקדוק און חשבונ'ען. די
חדרים זענען גערעכענט געווארען אלס פריוואטע אונטערנעהמונגען און
יעדער מלמד האט געהאט דאס רעכט צו עפענען א חדר און לערנען
קינדער. דאך האט די קהל=פערוואלטונג געהאט א שליטה נישט בלויז
אויף איהרע אייגענע געזעלשאפטליכע חדרים פאר ארימע קינדער
(תלמוד=תורות), נאר אויך אויף די פריוואטע חדרים. די געמיינדע
האט אויסגעארבייט דעם פראגראם פאר די חדרים, זי האט איינגעאר=
דענט עקזאמענעס פאר די תלמידים, בעשטימט דעם שכר=למוד, די
לענג פון לעהר=טאג (פון 8 ביז 12 שעה) און בכלל געהאט השגחה
אויף אלע אנגעלעגענהייטען אין די חדרים.

וואס אנבעלאנגט די ישיבות, זענען זיי שוין איננאנצען געווען
אין די הענד פון קהל און די רבנים. די ישיבות זענען זאגאר סאנק=
ציאנירט געווארען דורך דער קעניגליכער מאכט, וועלכע האט געהאל=
טען די ישיבות אלס יודישע „גימנאזיע". דער קעניג סיגיזמונד=אויגוסט
האט ערלויבט דער יודישער געזעלשאפט אין לובלין צו עפענען א ישיבה
אין א בעזונדער געביידע, וואס איז ספעציעל דערויף אויסגעבויט גע=
ווארען, און געגעבען דעם פערוואלטער פון דער ישיבה ברייטע פאל=
מאכטען מיט דעם טיטול „רעקטאר" (ראש=ישיבה). אין 1571 האט
דער קעניג געגעבען דאס רעכט „דעם געלעהרטען שלמה פון לעמ=
בערג, וועלכען די יודען פון לעמבערג און גאנץ רוסלאנד (גאליציען)
אנערקענען פאר זייער עלטסטען", צו עפענען יודישע שולען אין פער=
שידענע שטעדט, פערוואלטען מיט די שולען און צוגעוועהנען די
תלמידים צו שטרענגער דיסציפלין. מיט דער צייט זענען נעגרינדעט
געווארען ישיבות אין אלע שטעדט פון פוילען און ליטא. אלס ראש=
ישיבה פלעגט בעשטימט ווערן דער דארטיגער רב, אדער א אנדער
בעריהמטע פערזאן. דער ראש=ישיבה איז געווען כאלקאמער בעל=

הבית אין זיין ישיבה; ער האט געהאט א אונבעגרענצטע מאכט אויף זיינע תלמידים, האט זיי געהאלטען אין שטרענגער דיסציפלין און זיי גע׳משפט און בעשטראפט לויט זיין אייגענעם ווילען.

דער דערמאלטיגער היסטאריקער ר׳ נטע האנאווער פון זאסלאוו גיט א קלאר בילד פון לעבען פון די ישיבות אין יענער צייט:

„עס איז נישטא אזא לאנד, וואו די הייליגע לעהרע זאל זיין אזוי פערשפרייט צווישען אונזערע ברידער, ווי אין פוילען. אין יעדער קהלה האט עקזיסטירט א ישיבה, וואס דער פערוואלטער איהרער פלעגט בעקומען א גוטע פענסיע פון קהל-געלד, כדי ער זאל קענען לעבען אין הרחבה און אימשטאנד זיין אינגאנצען זיך אבגעבען זיין טעטיגקייט. די געמיינדעס פלעגען אויך אויסהאלטען אויף זייער חשבון בחורים, וואס פלעגען בעקומען יעדע וואך א בעשטימטע פענסיע, כדי די בחורים זאלען זיך לערנען אין די ישיבות. יעדער בחור האט געהאט אונטער זיך נישט ווייניגער פון צוויי קליינע יונגלעך, מיט וועלכע ער האט געלערנט, כדי ער זאל זיך צוגעוועהנען צו לערנען תלמוד און צו פלפולים (?) ... די ארימע יונגלעך האט מען אויסגעהאלטען אויפ׳ן חשבון פון דער צדקה-קאסע אדער פון דער געזעלשאפטליכער קיך. אויב די קהלה איז בעשטאנען פון 50 פאמיליעס, האט זי אויסגעהאלטען נישט ווייניגער פון 30 יונגלעך און בחורים, דערביי האט יעדער בחור צוואמען מיט זיינע צוויי יונגלעך-תלמידים געגעסען ביי איינעם פון די איינוואוינער און גערעכענט געווארען, ווי א אייגען קינד... און עס איז נישט געוועזען קיין איין יודיש הויז אין גאנץ פוילען, וואו דער בעל-הבית, אדער זיין זוהן, אדער דער איידים, אדער דער ישיבה׳ניק, וואס האט דארט געגעסען קעסט, זאל נישט קענען קיין תורה; אפטמאל ווידער פלעגען אלע קענען לערנען. דעריבער איז אין יעדער געמיינדע געוועזען פיעל למדנים. אזוי, למשל, אין א קהלה פון 50 פאמיליעס האבען זיך געפונען 20 למדנים, וואס האבען געטראגען דעם טיטול „מורנו“ אדער „חבר“. אבער העכער פון אלע איז געשטאנען דער ראש-ישיבה; אלע האבען איהם געפאלגט און געקומען הערן תורה פון איהם.

די ארדנונג פון לערנען אין פוילען איז געוועזען אזעלכע: דער זמן, אין פערלויף פון וועלכען די בחורים זענען געוועזען מחויב צו לערנען אין דער ישיבה, האט געדויערט זומער פון אנהויב חודש אייר ביז מיטען אב, און ווינטער פון אנהויב חשון ביז מיטען שבט. אויסער

דער צײַט האָבן די שילער געהאַט דאָס רעכט צו לערנען, וואו זײ ווילען. אין אָנהויב פֿון זמן האָט מען אין די ישיבות געלערנט זעהר פֿלײַסיג גמרא מיט רש״י און תוספות. יעדען טאָג פֿלעגען זיך פֿערזאמלען די חכמים פֿון דער קהלה, יונגע לײַט, און בכלל אַלע, וואָס האָבען געהאַט אַ שייכות צו תורה, אין דער געבײַדע פֿון דער ישיבה, וואו עס איז געזעסען אויף אַ בענקעל דער ראש=ישיבה און אַרום איהם זענען געשטאַנען די פֿיעל תלמידים. ביז דעם אָנקומען פֿון ראש ישיבה האָבען די תלמידים זיך מתפלפל געווען וועגען הלכה. ווען דער ראש=ישיבה האָט זיך אַוועקגעזעצט אויף זײַן אָרט, האָט יעדער פֿון די תלמידים געקענט איהם פֿאָרלעגען עפּעס אַ האַרבע קשיה אין תלמוד, אָדער פֿרעגען פּשט אויף עפּעס אַ שווערער סוגיא, און דער ראש=ישיבה האָט אַלעמען געענטפֿערט און געגעבען ערקלערונגען. נאָך דעם איז שטיל געוואָרען און דער ראש=ישיבה האָט געלײענט זײַן געוועהנליכען שיעור (לעקציע) וועגען הלכה מיט זײַנע אײגענע הוספֿות און פּירושים. נאָך דער לעקציע האָט ער אײַנגעאָרדענט אַ דיספּוט (חילוק), וואָס איז בעשטאַנען אין פֿאָלגענדעם: ער האָט אַוועקגעשטעלט פֿערשידענע שטעלען פֿון תלמוד אָדער מדרשים, וואָס זענען סותר אײנע די צווײטע. די דאָזיגע סתירות זענען ווי=עס=איז פֿערענטפֿערט געוואָרען דורך אַנדערע שטעלען, דערנאָך האָט מען ענטדעקט סתירות אין די שטעלען גופא, וואָס זענען ווידער פֿערענטפֿערט געוואָרען דורך נײַע ציטאַטען, און אַזוי ווײַטער. ביז וואַנען די האַרבע פֿראַגע איז שוין אינגאַנצען פֿערענטפֿערט געוואָרען. זומער פֿלעגען די דאָזיגע פּלפּולים זיך נישט ענדיגען פֿריהער פֿון 12 בײַטאָג. ווינטער פֿלעגט דער ראש=ישיבה זיך ווינציגער פֿערנעהמען מיט פּלפּול, נאָר געלײענט פֿאַר די למדנים „טורים״ מיט מפרשים און פֿאַר די תלמידים „אַלפסי״ וכדומה. מיט עטליכע וואָכען פֿאַר דעם סוף זמן האָט דער ראש=ישיבה בעשטימט פֿאַר די תלמידים דיספּוטען און דערבײַ אַלײן אין זײ זיך בעטײליגט.

בײַ יעדען ראש=ישיבה האָט זיך געפֿונען אַ בעדיענטער, וועלכער פֿלעגט יעדען טאָג אַרומגעהן איבער די חדרים און השגחה געבען, אַז די קינדער, סײַ די אָרימע, סײַ די רײַכע, זאָלען פֿלײַסיג לערנען און נישט אַרומגעהן לעדיג. אײנמאָל אין וואָך, דאָנערשטאָג, האָבען די תלמידים פֿון די חדרים געדאַרפֿט קומען צום גבאי, וועלכער האָט זײ קזאַמענירט אין דעם, וואָס זײ האָבען אָבגעלערנט פֿאַר דער וואָך, און

אויב איינער פון די תלמידים האט נישט געקענט דאס, וואס ער האט
געלערנט, האט דער בעהעלפער לויט דעם בעפעהל פון גבאי איהם
שטארק געשמיסען און פון איהם חוזק געמאכט אין די אויגען פון די
איבעריגע קינדער, כדי ער זאל געדענקען און די צווייטע וואך בעסער
לערנען. איינמאל אין וואך ווידער, פרייטאג, פלעגט די קינדער עקזא=
מעני רען דער ראש=ישיבה אליין, און דעריבער האבען זיי געציטערט
און געשראקען זיך און פלייסיג געלערנט... געלעהרטע יודען פלעגט
מען אבגעבען פיעל כבוד און דאס פאלק האט זיי אין אלץ געפאלגט;
דעריבער האבען פיעל געשטרעבט צו ווערן בעוואוסט און אויף אזא
אופן איז דאס לאנד פול געווארען מיט תורה".

„דאס לאנד איז פול געווארען מיט תורה" — דערין איז קיין
גוזמא ניטא. ווירקליך, אין פוילען אין יענער צייט געווען פול מיט
תורה און עס איז כמעט שווער געווען צו טרעפען א עם=הארץ צווי=
שען יודען. די פוילישע ישיבות זענען אין יענער צייט געווארען דער
צענטר פון יודענטום נישט בלויז אין פוילען, נאר אויך אין אלע
לענדער, וואו יודען האבען געוואוינט. האט איינער געוואלט, אז זיין
זוהן זאל זיין בקי אין תורה, האט ער איהם געשיקט קיין פוילען אין
א ישיבה; פון דייטשלאנד, מעהרען, האלאנד און איטאליען פלעגט
מען זיך ווענדען צו די פוילישע רבנים מיט יעדער הארבער שאלה
און פאר'ן אויטאריטעט פון די פוילישע לומדים האבען געציטערט
אלע יודען. תורה ד. ה. תלמוד מיט מפרשים אויפ'ן שטייגער פון
די בעלי=פלפול — דאס איז געווען די איינציגע שטרעבונג פון די פוילי=
שע יודען; דער גרעסטער וואונש פון די טאטעס און מאמעס איז דאן
געווען, אז זייער זוהן זאל ווערן א מפורסם אין תורה און בעקומען
דעם טיטול למדן. דער גרעסטער טייל פון די פוילישע יודען, וואס
האבען געלעבט בהרחבה, האבען אבגעגעבען זייערע בעסטע יאהרען
אויף לערנען תורה, און איבער דעם גאנצען לאנד האט זיך פערשפרייט
א נעץ פון ישיבות און חדרים. די ערשטע ראליע האבען דא געשפיעלט
די רבנים׳ זיי זענען געווען די גייסטיגע מנהיגים פון פאלק׳ זיי זענען
אויך געווען די ראשי־הישיבות און די משגיחים אויף די חדרים׳ גע־
זעצגעבער און ריכטער׳ מיט א אונבעגרענצטער מאכט געהערשט אויף
ישיבות׳ שוהלען און חדרים׳ רעגולירט דאס אי ערליכע און געזעל־
שאפטליכע לעבען׳ געגעבען דעם טאן אויך אין דעם פריוואטען לע־
בען׳ איבעראל האט געהערשט דער רב און דער רבנישער גייסט׳

אמת, עס זענען געווען אויך אײנצעלנע יודען, וואס האבען זיך פערנומען אויך מיט וועלטליכע וויסענשאפט. נאך אין דער צייט פון סיגיזמונד דעם ערשטען פלעגען יודישע יונגע לייט צוזאמען מיט די שליאכטישע קינדער פאהרען לערנען אין די דייטשע און איטאליענישע אוניווערזיטעטען. נאך מעהר: אין פוילען זעהען מיר א זעלטענע ערשיינונג, וואס איז נישט געווען אין גאנץ אייראפא צו יענער צייט: יודישע קינדער זיצען צוזאמען מיט די קריסטליכע קינדער אויף איין בּאנק אין די פוילישע אנפאנגס־שולען. — עס זענען אויך דא פיעל בעווייזען, אז פון אנהויב דעם 16־טען יאהרהונדערט האבען יודען זיך פיעל פערנומען מיט מעדיצין און אנדערע וויסענשאפטען. אבער לויט די אלגעמיינע בעדינגונגען פון פאליטישען לעבען אין פוילען פון יענער צייט איז געווען אונמעגליך, אז צו יודען זאל אריינדרינגען אלגעמיינע בילדונג אין גרויסען מאסשטאב. אויסער האנדעלס־בעציהונגען זענען יודען אינגאנצען געווען אבגעטיילט פון אלע אנדערע קלאסען פון דער בעפעלקערונג. לערנען אין די פוילישע שולען צוזאמען מיט די קריסטליכע קינדער איז געווען אונמעגליך ווייל דער יעזואיטישער גייסט האט דאן געהערשט אין אלע קאטוילישע שולען; קיין פראקטישע נוצען האבען אויך די יודען נישט געקאנט האבען פון זייער וועלטליכע וויסענשאפט, ווייל צו קיין רעגירונגס־שטעלען האט מען זיי נישט צוגעלאזט, און די קלעריקאלע גייסטליכע האבען נישט געלאזט יודען זיך פערנעהמען מיט מעדיצינישער פראקטיק צווישען קריסטען. אויף אזא אופן האבען יודען געמוזט בלייבען אבגעזונדערט פון דער ארומיגער וועלט און די שטרעבונג צו וועלטליכע קענטניסען האט געמוזט דערשטיקט ווערן. די רבנישע הערשאפט צווישען די פוילישע יודען האט געהאט פיעל שלעכטע זייטען, ווייל דורך דער צו־גרויסער שטרעבונג צום טיטול למדן זענען יודען געווארען צו־פיעל קאפ־מענשען, וואס פערברענגען אלע יאהרען נאר אין לערנען און זענען ווייט פון דער גרויסער וועלט, פון יעדען לעבעדיגען אונמיטעלבארען געפיהל. די מעטאדען, לויט וועלכע מען האט דעמאלט געלערנט אין די ישיבות, זענען אויך געווען ווייט פון פערפאלקאמענהייט, ווייל א דאנק דעם פלפול, וואס האט זיך דארט פראקטיצירט, האט זיך ענטוויקעלט דער בעריהמטער יודישער טיפ פון טרוקענעם ביכער־מענש מיט זיין קרומען, שפיציגען שכל, מיט זיין „גראבען פינגער" און צוקאליעטשעטע געפיהלען. מען מוז אבער מודה זיין,* אז לויט דעם גלאנץ און גייסטיגער קראפט זענען די פוילישע

ייִדען פֿון יענער עפּאָכע געשטאַנען העכער פֿון אנדערע יודען און אין זייער אָבגעשלאָסענהייט און טרוקענער רבנישער תורה האָבען זיי ארויס־געוויזען נישט ווייניג גאונות.

דריי גרויסע מענער האָבען דעמאָלט פֿערמאָגט די פּוילישע יו־דען: ר׳ שלום שכנא, דער רמ״א און רש״ל, וואָס זענען גערעכענט געוואָרען פֿאַר די גרעסטע גאונים פֿון זייער צייט, פֿאַר די זיילען פֿון דעמאָלטדיגען יודענטום. דער עלטסטער פֿון זיי איז געוועזען ר׳ שלום שכנא (געלעבט אין 1500—58 אנ׳ערך). וועגען איהם איז נאָר בעַ־וואוסט, אז ער האָט געלעבט אין לובלין, אז אין 1541 איז ער דורך א בעפֿעהל פֿון קעניג סיגיזמונד דעם ערשטען בעשטימט געוואָרען אלס עלטסטער רב פֿון קליין־פּוילען און געשטאַנען אין דער שפּיץ פֿון דער ישיבה, פֿון וועלכער עס זענען דערנאָך ארויסגעקימען פֿיעל בעריהמטע גאונים. נאָר מעהר פֿון איהם איז געוועזען בעוואוסט זיין תלמיד ר׳ משה איסערליס וואָס איז בעקאַנט מיט זיין פֿערקירצטען נאָמען רמ״א (1520—72).

ר׳ משה איסערליש איז געוועזען א זוהן פֿון א רייכען יודען, א מיט־גליד פֿון דער געמיינדע־פֿערוואַלטונג. נאָך אין די יונגע יאָהרען איז ער בעריהמט געוואָרען אין דער תלמודישער וועלט און געשטאַנען אין דער שפּיץ פֿון דער קראָקויער ישיבה. ווען אין 1550 איז ערשינען דער „בית יוסף״ פֿון בעריהמטען ר׳ יוסף קארא, אלס א פּירוש צום „טורים״, האָט ר׳ משה איסערליס ארויסגעלאָזט זיין ספר „דרכי משה״, אין וועלכען ער האָט בעדייטענד פֿערגענצט דעם גרויסען מאטעריאל וועגען הלכות און דינים, וואָס ר׳ יוסף קארא האָט צונויפֿגעזאַמעלט אין זיין ווערק. דער רמ״א האָט זיינע הוספות געמאַכט אויפֿ׳ן גרונד פֿון נייע קוועלען און דאָס האָט אויסגעזעהן, ווי א וואונדער, ווייל גע־מיינט האָט מען, אז דער בעריהמטער מחבר פֿון „שלחן ערוך״ האָט שוין אויסגענוצט אלע מאטעריאלען. שפּעטער, ווען ר׳ יוסף קארא האָט ארויסגעלאָזט זיין „שלחן ערוך״, האָט דער רמ״א בעמערקט, אז אלס ספרדי האָט דער מחבר פֿון „שלחן ערוך״ פֿערזעהן פֿיעל קוועלען פֿון די גרויסע אשכנזישע רבנישע אויטאָריטעטען און אויך נישט גענומען אין אכט די פֿיעל איינגעוואָרצעלטע מנהגים פֿון די פּוילישע יודען. דער רמ״א האָט דעריבער צוגעגעבען צום קאָדעקס „שלחן ערוך״ פֿיעל נייע דינים אויפֿ׳ן גרונד פֿון די פֿאָלקס־מנהגים און פּראַקטיק פֿון די פּוילישע גרויסע רבנים און די אלע הוספות האָט דער רמ״א צוגעגעבען צום טעקסט פֿון „שלחן ערוך״, מיט דעם נאָמען „מפּה״. אין 1578 איז

ר׳ שלמה לוריא — מהרש״ל
(לויט אַ אַלטע צייכענונג)

דער „שלחן ערוך" צום ערשטען מאל ערשינען אין קראקוי מיט די הוספות פון רמ"א און נאר אין אזא פארם האט דער „שלחן ערוך" פון דעמאלט אן אנגעהויבען פערשפרייט און אנגעווענדעט ווערן ביי די פוילישע יודען.

דער צווייטער גרויסער גאון פון יענער צייט ר' שלמה לוריא, וואס איז בעוואוסט מיט זיין נאמען מהרש"ל (1510—73), איז געווען א מענש פון גרויסען קריטישען שכל, וואס האט זיך אויסגעצייכענט מיט זיין זעלטענעם דרייסטען געדאנק. ער איז געווען א געבוירענער פון פוזנא, וואוהין זיין זיידע איז אריבערגעפאהרען פון דייטשלאנד. אלס א מענש מיט א שארפען אנאליטישען שכל, איז ער געווען א גרויסער געגנער פון די בעלי-פלפול און האט ארויסגעשטעלט אלס מוסטער די מעטאדע פון די בעלי-התוספות, וואס איז בעשטאנען אין א שטרענגען אנאליז פון דעם תלמוד. קיין אויטאריטעטען האט דער רש"ל נישט אנערקענט, אלץ האט ער געוואויגען און קריטיקירט. ער איז געווען דער איינציגער, וואס האט געהאט די דרייסטקייט ארויסצו-טרעטען ווענגען אויטאריטעט פון גרויסען ר' יוסף קארא, וועלכער איז געווען די גרעסטע אויטאריטעטישע קראפט צווישען אלע יודען. ווענגען „שולחן-ערוך" און זיין מחבר האט דער רש"ל זיך אפגערופען מיט א געוויסער פעראכטונג, בעווייזענדיג, אז ר' יוסף קארא האט זיך בע-נוצט מיט די פיעל קוועלען אהן דער נויטיגער קריטיק, און די צוויי-פעלהאפטע פראגען האט ער אויף זיין איינענע ריזיק געלעזען לויט זיין איינענעם שכל. אין זיין בעריהמטען פירוש צום תלמוד „ים של שלמה", וואס איז נישט פערענדיגט געווארען, האט דער רש"ל זיך געהאלטען אין דער מעטאדע פון ריינער קריטיק און נישט מורא געהאט פאר קיין אויטאריטעטען דארט, וואו איהם האט זיך אויסגעוויזען, אז דער אמת איז נישט אויף זייער זייט. עס איז קיין ספק נישט, אז דער רש"ל וואלט מיט זיין קריטיק און שטרענגען אנאליז געווען זיך גענומען צום תלמוד אליין. אין אייניגע ערטער געפינען זיך רמזים, וואס בעווייזען, אז דער רש"ל האט געהאט פיעל ספקות בנוגע צו דער ריכטיגקייט פון די הלכות אין תלמוד גופא. נאר, נאטירליך, איז יענע צייט נישט געווען פאסענד פאר אזא קריטיק און דער רש"ל האט געמוזט בעהאל-טען אין זיך זיינע ספקות. אלס קפדן און אונאבהענגיגער מענש, וואס רעכענט זיך נישט מיט קיינעם, האט דער רש"ל געהאט געגען זיך פיעל שונאים און געמוזט פיעל וואנדערן אין זיין לעבען. אין 1550-ער

טיפ פון א יודישער פרוי פון פוילען (17-טער י"ה)

טיפ פון א פוילישען יוד (17-טער י"ה)

יאָהרען איז ער געוואָרען רב אין אָסטראָה, וואָהלין, און מיט זיינע תלמודישע לעקציעס, וועלכע עס זענען געקומען הערען מענשען פון אלע שטעדט ארום, איז אָסטראָה געוואָרען דער צענטר פון וואָהליניער יודענטום. די לעצטע יאָהרען זיינע האָט ער פערבראַכט אין לובלין, וואו עס עקזיסטירט נאָך יעצט א שוהל, וואָס טראָגט זיין נאָמען.

דער רמ״א און דער רש״ל זענען געווען די זיילען פון רבניזם אין פוילען; צו זיי פלעגט מען זיך ווענדען מיט שאלות פון אלע עקען וועלט. זייערע ענטפערען אויף די שאלות זענען פערעפענטליכט געוואָרען אין בעזונדערע ספרים „שאלות ותשובות רמ״א ורש״ל". ביידע רבנים האָבען צווישען זיך געפיהרט א קאָרעספאָנדענץ און געווען בעפריינדעט, נאָר צוליעב דעם אונטערשיעד פון זייערע חאַראַקטערען האָבען זיי שטענדיג געפיהרט צווישען זיך הייסע דיספוטען. דער רש״ל איז, נישט קוקענדיג אויף זיין קלאָרען קריטישען שכל, געווען גענייגט צו קבלה; דער רמ״א ווידער איז, נישט קוקענדיג אויף זיין קאָנסערוואַטיווען שכל, געווען שטאַרק גענייגט צו פילאָזאָפיע. ביידע גאונים האָבען דעריבער געמאַכט פאָרוואורפען איינער דעם צווייטען אויף זייערע „חטאים". דער רש״ל האָט זיך געסטאַרעט צו בעווייזען זיין פריינד, אז די חכמה פון „ערל אַריסטו" וועט צו קיין גוטס נישט פיהרען, און דער רמ״א האָט בעוויזען, אז די קבלה איז געגען דעם יודענטום און פיעל מעהר געפעהרליך פאַר דער אמונה, איידער די פילאָזאָפיע.

אין פוילען איז די רבנישע וויסענשאַפט געווען פערבונדען מיט'ן לעבען. דאָרט האָבען די יודישע געמיינדעס געהאַט זייער אייגען נעגעריכט, דאָרט האָט פונקציאָנירט דער „ועד ארבע ארצות", וואָס האָט געדאַרפט לעזען פיעל יורידישע און רעליגיעזע פראַגען אויפ'ן גרונד פון תלמוד און זיינע מפרשים, און צוליעב דעם האָט מען דאָרט די בקיאות אין הלכה אָנגעווענדעט אין פראַקטישען לעבען. דער דאָזיגער פראַקטישער צוזאַמענהאַנג צווישען לעבען און בוך האָט ארויסגערופען אויף דער סצענע פיעל לומדים, וועלכע האָבען זיך הויפטזעכליך פערנומען דערמיט, וואָס זיי האָבען אלץ מעהר געלייטערט און סיסטעמאַטיזירט די פערשידענע דינים און הלכות, כדי צו האָבען פאַר זיך א פראַקטישען וועג־ווייזער אין אלע שאלות, וואָס קומען פאָר אין רעליגיעזען לעבען.

* איינער פון די רבנים פון דעם סאָרט איז געווען ר' מרדכי יפה

(געשטאָרבען אין 1612). ער האָט געשטאַמט פון בעהמען און פערנו־
מען די שטעל פון רב פריהער אין גראָדנאָ, דערנאָך אין לובלין,
קרעמעניץ, פּראָג און פּוזנא. ער איז אויך נישט איינמאָל געווען
פאָרזיצענדער אין דעם „ועד ארבע ארצות". זייענדיג א תלמיד פון
רמ"א, האָט ר' מרדכי יפה דאָך זיך נ שט בענוגענט מיט זיינע ספרים
און געהאַלטען, אַז זאָגאַר די הוספות פון רמ"א צום „שלחן ערוך"
זענען נאָך נישט דאָס לעצטע וואָרט און אַז עס איז נאָך דאָ פיעל
אויפצוטאָן אין סיסטעמאַטיזירען די דינים. ער האָט דעריבער פער־
פאַסט א נייעם קאָדעקס „לבושים", וואָס האָט זיך אונטערשיידעט פון
דעם סיסטעם פון „שלח ערוך" און „מפה" דערמיט, וואָס דאָרט, אין
„לבושים", איז צו יעדען דין און הלכה אויך צוגעגעבען א לאַנגע
טעאָרעטישע ערקלערונג און חקירה, וועגען גרונד פון יעדען געזעץ.
דער „לבושים" האָט שוער נישט אַרויסגערופען קיין שפּאַלטונג אין דער
רבנישער וועלט, ווייל צוערשט האָבען פיעל געוואָלט אָבשטעהן פון
„שלחן ערוך" און זיך האַלטען נאָר אין „לבושים", אָבער סוף כל סוף
האָט דער „שלחן ערוך" מנצח געווען און איז אָנערקענט געוואָרען אַלס
דער איינציגער אויטאָריטעטישער קאָדעקס אין דער פּראַקטיק. — אונ־
טער דעמזעלבען נאָמען „לבושים" האָט ר' מרדכי יפה אָנגעשריבען נאָך
5 טיילען, וואו עס געפינען זיך פירושים צום תנ"ך, בעמערקונגען צום
„מורה נבוכים", דרשות און קבלה־חקירות.

דער שטעל־פערטרעטער פון ר' מרדכי יפה אַלס עלטסטער רב
און פאָרזיצענדער פון „ועד ארבע ארצות" איז געווען ר' יהושע פאַלק
הכהן (געשטאָרבען אין 1616), רב אין לובלין און דערנאָך ראש ישיבה
אין לעמבערג. ער איז בעריהמט געוואָרען מיט זיין ווערק „ספר מאור
עינים", אָדער סמ"ע, א פירוש צום „חשן משפט" פון ר' יוסף קאַרא.
ער איז אויך געווען דער פערפאַסער פון דעם רוב תקנות, וואָס דער
„ועד ארבע ארצות" האָט אַרויסגעגעבען פאַר די יודישע געמיינדעס. ר'
מאיר פון לובלין (1554—1616), וואָס איז בעקאַנט מיט זיין נאָמען
מהר"ם מלובלין, האָט זיך געהאַלטען אין א אַנדער סיסטעם. ביי איהם
איז געווען דער עיקר נישט די פּראַקטישע נוצען פון דער תורה, נאָר די
חקירה און פלפול אַליין און דעריבער האָט ער זיך בעצויגען מיט
א געוויסער גרינגשעצונג צו יענע גאונים, ווי ר' יוסף קאַראָ און דער
רמ"א, וואָס פערנעהמען זיך מיט אַזעלכע קליינגקייטען, ווי סיסטע־
מאַטיזירען דעם גרויסען בארג דינים און הלכות. אַלס רב פון קראָקוי,

לובלין און לעמבערג האָט דער מהר״ם געלייענט לעקציעס פאַר אַ גרויסען אוידיטאָריום און דאָ האָט ער אַרויסגעוויזען פיעל שאַרפזין און זעהר־קונציגע פירושים צו די שווערסטע ערטער אין תלמוד. דעמזעלבען שאַרפזין האָט ער אַרויסגעוויזען אין זיינע ספרים „מאיר עיני חכמים“ און „שאלות ותשובות מהר״ם“, נאָר אומעטום האָט דער מהר״ם געשטרעבט ניט צו פּראַקטישע נוצען, נאָר צו חקירה לשם חקירה. אין זיינע פאָרשונגען געפינען זיך דעריבער ניט ווינציג קוריאָזען. אַזוי, למשל, האָט דער מהר״ם געפונען פאַר נויטיג זאָגאַר אָנשרייבען אַ גאַנצע חקירה וועגען דער פראַגע, צי קען מען האַלטען פאַר אַ עבירה, ווען אַ פרוי האָט געהאַט בעציהונגען מיט אַ שד, וואָס איז צו איהר געקומען פריהער אין געשטאַלט פון איהר מאַן און דערנאָך אין געשטאַלט פון אַ פּוילישען פּריץ.— אַזאַ ליבהאָבער פון זיינע חקירות איז אויך געווען דער מהרש״א, ר׳ שמואל איידליש, רב אין פּוזנאַ, לובלין און אָסטראָה. זיינע פירושים צו אַלע מסכתות פון תלמוד זענען פול מיט קונציגע קשיות און תירוצים און זענען נאָך ביז יעצט זעהר פּאָפּולער. דער גרעסטער טייל רבנים האָט זיך אָבער ווייטער געהאַלטען אין דעם וועג, אין וועלכען עס זענען געגאַנגען דער רמ״א און ר׳ מרדכי יפה. דער אויטאָריטעט פון „שלחן ערוך“ איז אין פּוילען אַלץ געבליבען גרויס און די רבנים האָבען פאָרטגעזעצט די אַרבייט פון ר׳ יוסף קאַרא און ווייטער געפיהרט די אַרבייט פון סיסטעמאַטיזירען די דינים. איינער פון די אָנגעזעהענסטע רבנים אין יענער צייט ר׳ יואל סירקיס, רב אין בריסק און אין קראָקוי, האָט אָנגעשריבען אַ פירוש צום „טורים“ „בית חדש“ (קורץ: ב״ח), וואו ער האָט געגעבען זיינע אייגענע הוספות צו די פאָרשונגען וועגען די געזעצען. די איבעריגע אָנגעזעהענע געלעהרטע פון יענער צייט האָבען זיך פאַרנומען אויסשליסליך מיט דער בעאַרבייטונג פון „שלחן ערוך“, בעזונדערס מיט דעם טייל „יורה דעה“, וואו עס ווערן בעהאַנדעלט די פראַגען וועגען כשר און טרף. אין 1646 זענען ערשינען צוויי אויספיהרליכע פירושים צום „יורה דעה“: איינער פון זיי, מיט׳ן נאָמען „טורי זהב“, איז פערפאַסט דורך דעם רב ר׳ דוד הלוי; דער צווייטער, מיט׳ן נאָמען „שפתי כהן“, איז פערפאַסט געוואָרען דורך דעם ווילנער גרויסען למדן ר׳ שבתי כהן. ביידע קאָמענטאַריעס זענען געדרוקט צוזאַמען מיט דעם „יורה דעה“ אַלס אַ אָרגאַנישער טייל פון איהם (בעקאַנט אונטער די ראשי תיבות ט״ז און ש״ך).

צוליעב דער גרויסער אויפלעבונג אין דער רבנישער ליטעראַטור

האָבען זיך שטאַרק ענטוויקעלט די ביכער־דרוקערייען אין פּוילען, וואָס האָט אין דער הינזיכט פֿערנומען איינעם פֿון די ערשטע פּלעצער אין אייראָפּאַ. דער ערשטער יודישער ספר (חומש) איז געווען אָבגעדרוקט אין קראַקוי אין יאָהר 1530. אין דער צווייטער העלפֿט פֿון 16־טען יאָהר־הונדערט האָבען שוין אין קראַקוי און לובלין עקזיסטירט צוויי גרויסע יודישע דרוקערייען, וועלכע האָבען געדרוקט פֿיעל אַלטע און נייע ספרים. אין 1566 האָט דער קעניג סיגיזמונד־אויגוסט געגעבען דעם יודען לעויט מאָנאָפּאָל־רעכט אויף אַריינצופֿיהרען קיין פּוילען יודישע ספרים פֿון אויסלאַנד, נאָר ווען אַריינפֿיהרען ספרים פֿון אויסלאַנד איז געוואָרען שווערליך, האָט אַ אַנדער יוד, אַ געוויסער קלמן, בעקומען פֿון קעניג באַטאָר אַ פּריווילעגיע צו דרוקען ספרים אין לובלין. צו־ליעב דער פּויפּסטליכער צענזור אויף דעם תלמוד אין איטאַליען האָט דאָס ספרים־דרוקען אין פּוילען זיך נאָך פֿערגרעסערט און די פּוילישע דרוקערייען האָבען שוין צוגעשטעלט ספרים נישט בלויז פֿאַר די פּוילישע יודען, נאָר אויך פֿאַר די יודען פֿון אַנדערע לענדער.

אַ יוד אין תפיסה פֿון קהל (Kuna)
(די „קונע” געפֿינט זיך אין פּאָליש פֿון לעמבערגער שוהל,
וואָס איז געבויט געוואָרען אין י. 1632)

זעקסטעס קאַפּיטעל

פון קנעכטשאַפט צו פרייהייט

ניט די אכזריות פון טארקוועמאדא, ניט דער גירוש פון די שפאַניע און פּאָרטוגאַלישע יודען האָבען ניט געקענט אויסוואָרצלען די מאראַנען, און זיי מאַכען פאַר טרייע דינער פון דער „הייליגער קירך". די יודען האָט מען פערטריבען, אָבער עס זענען פערבליבען די מאַראַנען און די צעהנדליגע טויזענדער יודען, וואָס זענען מיט געוואַלד געמאַכט געוואָרען פאַר קריסטען, זענען אין הארצען דאָך געבליבען כריינע זיהן פון זייער פאָלק און פון דור צו דור האָבען די פערבאָרגענע יודען איבערגעגעבען זייערע קינדער און אייניקלעך די צוואה, אז זיי זאָלען בלייבען יודען אין הארצען און ניט פערגעסען אין זייער שטאַם און רעליגיע. שוין כמעט דריי דורות זענען אַוועק, זינט יודען זענען פערטריבען געוואָרען פון שפאַניען און פאָרטוגאַל און די מאַראַנען זענען געבליבען עלענד און אַליין — און דאָך האָט זיך ניט איבערגעריסען דער פערבאַנד צווישען די מאַראַנען און דער נער'ורפטער יודישער נאַציע. אין געזעלשאַפטליכען און עקאָנאָמישען לעבען זענען די מאַראַנען געוואָרען אָרגאַניש צוזאַמענגעבונדען מיט דער קריסטליכער בעפעלקערונג; זיי זענען אריינגעטרעטען אין די רייהען פון די אדעליגע, בעאַמטע, זאָגאַר גייסטליכע און אומעטום פערנומען אַ אָנגעזעהענעם אָרט, אָבער דאָך האָבען פיעל פון זיי ניט אויפגעהערט גלויבען, אז עס וועט קומען אַ צייט, ווען זיי וועלען אויסגעלעזט ווערן און ווידער בעקומען די מעגליכקייט צו בלייבען פרייע יודען. דאָס יודישע פאָלק האָט אַ איבעריגעס מאָל ארויסגעוויזען זיין וואונדערבאַרע פעהיגקייט זיך צו צופאַסען

צו די ארומיגע בעדינגונגען און אבהיטען זיין אינערליכע זעלבסטשטענדיגקייט. ביי אזא גיהנם פון צרות און רדיפות, ביי דער הערשאפט פון דער שרעקליכער אינקוויזיציע, נאך אזוי פיעל יאהרען פון גלגולים און וואנדערן האבען דאך די מאראנען בעוויזען די פעהיגקייט אויסערליך זיך צוניפצופאסען מיט דער ארומיגער בעפעלקערונג און אינערליך בלייבען יודען. די ענוים און רדיפות האבען נאר פערהייליגט פאר די מאראנען די רעליגיע פון זייערע עלטערן און נאר פערשטארקט אין זיי די בענקשאפט נאך מערטירעריי. די מאראנען האבען געהאט א בעזונדער פערגניגען, ווען זיי זענען גלייך פון דער קירך אוועק ערגעץ אין א פערבארגען ווינקעל און דארט אויסגעגאסען זייער הארץ פאר דעם גאט, אין וועלכען זיי האבען געגלויבט. די געפאהר ארום איז געוועזען גרויס, די מאראנען האבען געוואוסט, אז ארום לויערען די שפיאנען פון דער אינקוויזיציע און זיי דראהט יעדע מינוט די געפאהר ארעסטירט צו ווערן און בעצאהלען מיט'ן לעבען, נאר דאס האט זיי נישט אבגעהאלטען און די שטענדיגע געפאהר האט נאר ארויפגעלעגט א שטעמפעל פון קדושה אויף דער יודישער אמונה און זי געמאכט טייערער און שענער אין די אויגען פון די מערטירער. לאנג, לאנג האט געדויערט דער קאמפף מיט די מאראנען אין לענדער פון דער אינקוויזיציע, און מיט דעם גירוש פון יודען האט די יודענפראגע פאר שפאניען און פארטוגאל זיך נאך נישט געענדיגט. אין פערלויף פון פיעל יאהרען נאך דעם גירוש געהט נאך א העלדישער קאמפף צווישען דער קירך און די מאראנען; די ערשטע קעמפפט מיט דעם שווערד אין דער האנד, די לעצטע — מיט זייער עקשנות און מסירת נפש, נאר ביידע ווילען זיך נישט אונטערגעבען און נאך פיעל טראגישע אקטען שפיעלען זיך אב אין די לענדער, איידער זיי ווערן פטור פון די פער'עקשנ'טע מאראנען.

אין שפאניען האט די ארבייט פון טארקוועמאדא פארטגעזעצט זיין פערטרעטער, דער גענעראל־אינקוויזיטאר דעזא. אליין איז ער געוועזען פון יודישער אבשטאמונג (לויט דער מוטערס צד — א איייניקעל פון מאראנען), נאר צו די מאראנען האט ער ארויסגעוויזען נישט ווינציגער אכזריות, איידער טארקוועמאדא. אין פערלויף פון איין יאהר 1501 האט דעזא געמאכט פאלגענדע אויטא־דע־פע'ס: אין טאלעדא האט ער דעם 5־טען מערץ פערברענט 38 מאראנען, אויפ'ן צווייטען טאג — 67 מאראנישע פרויען; אין א קליינע צייט שפעטער האט ער אין דערזעלבער שטאדט

פֿערברענט 9 מענער און פֿער׳משפּט צו אײביגע תּפיסה 140 יונגע מײדער און פֿרויענצימער. אין קאָרדאָווא האָט ער אין דעמזעלבען יאָהר פֿערברענט אַנ׳ערך 90 מאַראַנען און אין סעווילע 45.

די רעכטע האַנד פֿון דעזאַ איז געװעזען דער קאָרדאָװער אינקוויזיטאָר לוצעראָ, דער ליעבלינג פֿון קעניג פֿערדינאַנד. לוצעראָ׳ס סיסטעם איז געװעזען אַרײַנצודרינגען אין די רײהען פֿון דער העכסטער שפּאַנישער אַריסטאָקראַטיע, דאָרט ענטדעקען מאַראַנען, אָדער אַזעלכע, וואָס זענען נוטה צו דער יודישער אמונה, אַרעסטירען, פּײַניגען, פֿער׳משפּט׳ן צום טויט, דערנאָך דערלאַנגען דעם קעניג אַ טײל פֿון דעם פֿערמעגען, וואָס איז קאָנפֿיסקירט געוואָרען בײַ די פֿער׳מש׳פּטע, און דערבײַ, נאַטירליך, נעהמען פֿאַר זיך אויך אַ שענעם חלק. בעזונדערס פֿלײַסיג האָט לוצעראָ געאַרבײַט, אום אויסצעוואָרצלען די אַפּיקורסישע עלעמענטען צווישען די גײַסטליכע. אַזוי האָט ער געפּײַניגט אײנעם אַ זוהן פֿון אַ מאַראַן קאַסטראָ, וואָס האָט פֿערנומען די שטעל פֿון אַ גײַסטליכען, האָט דורך ענוים איהם געצוואונגען זיך מודה זײַן אין „אונגלויבען”, דערנאָך איהם פֿער׳משפּט צום טויט און קאָנפֿיסקירט זײַן גאַנץ פֿערמעגען. אַזוי איז אויך פֿער׳משפּט געוואָרען צום טויט דער טעאָלאָג מעמברען, וואָס איז בעשולדיגט געוואָרען אין פּרעדיגען די יודישע אמונה: ער איז עפֿענטליך פֿערברענט געוואָרען צוזאַמען מיט די 107 פּערזאָן, וואָס האָבען אויסגעהערט זײַנע דרשות. לוצעראָ האָט בעשולדיגט אין יודישקײַט זאָגאַר דעם אַרציבישאָף טאַלעווערא, דעם געוועזענעם גײַסטליכען פֿון דער קעניגין. מען האָט אַרעסטירט זײַנע קרובים, וואָס האָבען אָבגעשטאַמט פֿון יודען, זיי אַרײַנגעזעצט אין תּפיסה, און איהם אַלײן האָט מען געצוואונגען צו געהן איבער דער שטאָדט צוזאַמען מיט נאָך מאַראַנען אין אַ פּראָצעסיע, באָרוועס און אָהן אַ היטעל, אַלס תּשובה אויף זײַנע זינד. דער אַרציבישאָף האָט נישט איבערגעטראָגען דעם בזיון און אין עטליכע טעג אַרום איז ער געשטאָרבען.

די אכזריות פֿון דער אינקוויזיציע איז געוועזען אַזוי שטאַרק, אַז די מאַראַנען האָבען זיך געפּרובט בײַם קעניג פּועל׳ן פֿאַר 100 טויזענד דוקאַטען אָבשטעלען די אינקוויזיציע וויִנציגסטענס אויף אַ קלײנע צײַט. דאָס האָט נישט געווירקט, אָבער דער פֿאַרהאָבען געווירקט די פּראָטעסטען פֿון די אָנגעזעהענסטע קריסטען, וועלכע האָבען שוין נישט געקענט איבערטראָגען די אכזריות׳דיגע מעשים פֿון לוצעראָ. דער קעניג האָט

געמוזט אפזאגן פון זיין שטעל דעם גענעראל-אינקוויזיטאר דעזא און צוזאמען מיט איהם איז אויך געפאלען דער בישער לוצערא. איהם האט מען אריינגעזעצט און טורמע אין בעפרייט אלע ארעסטירטע, וואס מען האט חושד געווען אין געהערען צום יודענטום. אנשטאט דעזא איז אלס גענעראל-אינקוויזיטאר בעשטימט געווארען חימענעס, דער ארציבישאף פון טאלעדא. ער האט זיך אפגעזאגט פון סיסטעם צו ארעסטירען און משפט'ן מענשען אהן שום גרונדליכע בעווייזען, בלויז אלס פערדעכטיגע. אבער דערפאר בנוגע צו די, געגען וועלכע עס זענען געווען בעשטימטע בעווייזען, איז חימענעס נישט געווען בארמהערציגער, איידער דעזא, און ער האט איינינע געמשפט מיט פייער, אנדערע פערזעצט אין די טורמעס און ארויפגעלעגט אויף זיי גרויסע שטראפען.

ווען נאכ'ן טויט פון קעניג פערדינאנד (1516) איז דער שפאנישער טראן איבערגעגאנגען צו זיין איינקעל קארל דער 1-טער, שפעטער קייזער פון דייטשלאנד, האבען די מאראנען געפרובט איבערקויפען דעם יונגען הערשער. זיי האבען אוועקגעשיקט צום קעניג א דעפוטאציע מיט א ביטע: ער זאל בעגרענצען די רעכטען פון דער אינקוויזיציע און איינפיהרען בעשטימטע גאראנטיעס פון א געזעצליכען משפט; דערפאר האט מען דעם קעניג פארגעלעגט 800 טויזענד טאלער געלד. אין דערזעלבער צייט האבען די שתדלנים פון די מאראנען זיך געפרובט ווירקען אויפ'ן פויפסט אין רוים. דער טאלעראנטער פויפסט לעא דער 10-טער איז שוין איינגעגאנגען צו ערפילען די ביטע פון די מאראנען און ארויסגעגעבען א געהעריגען בעפעהל, נאר דער קעניג, וואס איז ערצויגען געווארען אין גייסט פון דער אינקוויזיציע, האט מודיע געווען דעם פויפסט, אז די אנקלאגען פון די מאראנען פערדינען נישט קיין צוטרוי, אז די מאראנען האבען איהם געוואלט אונטערקויפען און אז די אינקוויזיציע פיהרט זיך מיט גערעכטיגקייט. דער פויפסט האט געמוזט נאכגעבען און די אינקוויזיציע האט ווייטער אהן שטערונגען געפיהרט איהר ארבייט. די אינקוויזיציאנס-געריכטען האבען דעמאלט עקזיסטירט אין קארדאווא, טאלעדא, סאראגאסא, סעווילע, גראנאדא און אנדערע שטעדט.

די שנאה צו די מאראנען איז געווארען אלץ שטארקער. בעזונדערס האט די אינקוויזיטארען נישט געלאזט רוהען דער געדאנק, אז פיעל איינקלעך פון די מאראנען פערנעהמען הויכע שטעלעס אלס

ײַסטליכע, און די גאַנצע ענערגיע איז אָנגעװענדעט געװאָרען דערױף,
אַז מען זאָל אָבריײניגען די קירך פֿון דעם גײַסט פֿון יודענטום. פֿריהער
האָט מען אױפֿ'ן גרונד פֿון דאָקומענטען און אַרחיװ פֿון דער אינקװי-
זיציע פֿערעפֿענטליכט אַ בוך, װאו עס זענען אױסגערעכענט געװאָרען
אַלע פֿאַמיליעס פֿון די מאַראַנען, װאָס האָבען געדאַרפֿט געפֿינען זיך
אין שטאַרקען פֿערדאַכט. דערנאָך האָט מען אָנגעװענדעט אַ נײַ מיטעל:
פּובליקירט אַ געפֿעלשטע קאָרעספּאָנדענץ צװישען די מאַראַנען און די
קאָנסטאַנטינאָפּאָלער יודען און דאָס האָט געדאַרפֿט שטאַרק קאָמפּראָמי-
טירען די מאַראַנען. די בלבול-מאַכער האָבען אין זײער חשבון זיך נישט
געניאַרט. די געפֿעלשטע קאָרעספּאָנדענץ האָט װירקליך געמאַכט אַ רושם.
אַלס ענטפֿער אױף די בריעף פֿון די שפּאַנישע מאַראַנען, װאָס האָבען
זיך בעקלאָגט אױף זײער שװערע לאַגע, האָבען די קאָנסטאַנטינאָפּאָלער
יודען כלומר'שט געענטפֿערט: „איהר זאָגט, אַז דער שפּאַנישער קעניג
צװינגט אײַך צו װערן קריסטען, — גיבט זי אונטער, װײַל קײן אַנ-
דער ברירה האָט איהר נישט. איהר זאָגט, אַז בײַ אײַך נעהמט מען אָב
אײַער גוטס,— מאַכט אײַערע קינדער פֿאַר סוחרים, כדי זײ זאָלען קענען
אָבנעהמען בײַ זײ (די קריסטען) זײער גוטס. זײ נעהמען בײַ אײַך צו
דאָס לעבען, — װערט דאָקטױרים און אַפּטעקערס, כדי איהר זאָלט קע-
נען צונעהמען דאָס לעבען בײַ אײַערע שונאים. זײ צערשטערען אײַערע
שוהלען, — מאַכט אײַערע קינדער פֿאַר גלחים און טעאָלאָגען, — און
איהר װעט צערשטערען זײערע קירכען. אײַך פֿערשאַפֿט מען אַנדערע
יסורים, — סטאַרעט זיך, אַז אײַערע קינדער זאָלען װערן אַדװאָקאַ-
טען, פּראָקוראָרען, נאָטאַריוסען און בעאַמטע, כדי זײ זאָלען זיך בע-
טײַליגען אין די געזעלשאַפֿטליכע ענינים, — און איהר װעט זיך נוקם
זײַן אין אײַערע פֿײַנד דערמיט, װאָס איהר װעט זײ פֿערשקלאַפֿען און
בעהערשען דאָס לאַנד". די דאָזיגע פֿאַלסיפֿיקאַציע איז געװען אַ קונ-
ציגע, װײַל באמת האָבען די מאַראַנען פֿערנומען אַ גרױסען פּלאַץ אין
דעם קולטורעלען לעבען פֿון די קריסטען און דער געפֿעלשטער ראַט
פֿון די טערקישע יודען האָט אױסגעזעהן ריכטיג. פֿיעל קריסטען האָ-
בען דעריבער געגלױבט אין דער קאָרעספּאָנדענץ און די רדיפֿות אױף
די מאַראַנען האָבען זיך נאָך פֿערשטאַרקט. די מאַראַנען האָבען אַראָב-
געלאָזט די קעפּ, זיך צונױפֿגעדריקט װי אַ סטאַדע שעפּסען און שטי-
לער געװאָרען. די אונפֿאַרזיכטיגע מאַראַנען האָט די אינקװיזיציע נאָך
שרעקליכער, װי פֿריהער, פֿערפֿאָלגט; יעדעס יאָהר פֿלעגען אײַנ-

געאָרדענט ווערן אויטאָ=דע=פֿע'ס, און פֿאַר די שפּאַניער איז דאָס געווען
אַ יום=טוב, אויף וועלכען עס פֿלעגען זיך צונויפֿפֿאָהרען אָנגעזעהענע
קריסטען פֿון אַלע שטעדט. דער פּלאַץ, וואו עס זענען פֿאָרגעקומען
די אויטאָ=דע=פֿע'ס, פֿלעגט זיין איבערפֿולט מיט מענשען און פֿון די
אַרומיגע הייזער, פֿון די פֿענסטער און באַלקאָנען האָט מען געקוקט
און זיך לוסטיג געמאַכט אויף די אומגליקליכע „אונגלויביגע", וואָס
מען האָט געברענט אויפֿ'ן פֿייער. פֿערלירענדיג די האָפֿנונג, אַז די
לאַגע זאָל זיך פֿערבעסערן, האָבען פֿיעל מאַראַנען עמיגרירט קיין
טערקיי, איטאַליען און אַנדערע לענדער. אייניגע האָבען עמיגרירט
קיין אַמעריקאַ, וואָס איז צו יענער צייט נאָר וואָס ענטדעקט
געוואָרען. אָבער אויך אַהין האָט זיי בעגלייט די שפּאַנישע אינקווי=
זיציע, און אין מעקסיקאַ און דרום=אַמעריקאַ, וואָס האָבען זיך געפֿו=
נען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון שפּאַניען, זענען איינגעפֿיהרט געוואָרען
די אינקוויזיציאָנס=געריכטען, וועלכע האָבען אויך דאָרט פֿלייסיג גע=
אַרבייט און אָבגעזוכט זייערע קרבנות.

נאָך טראַגישער איז געווען די לאַגע פֿון די פּאָרטוגאַלישע מאַ=
ראַנען. די לעצטע האָבען זיך געהאַלטען גאָר אַנדערש, איידער די
שפּאַנישע מאַראַנען. ווייל אויב די שפּאַנישע מאַראַנען זענען אויסער=
ליך שוין לאַנג געווען פֿערדעכענט אַלס אַ טייל פֿון דער קריסטליכער
בעפֿעלקערונג און ערפֿילט אַלע קאַטוילישע געזעצען, זענען די מאַראַ=
נען אין פּאָרטוגאַל געווען אייגענטליך יודען, וואָס האָבען נאָר פֿאָר=
לויפֿיג אויף זיך אַרויפֿגענומען די מאַסקע פֿון קריסטען און דערנאָך
כמעט אָפֿען אַראָבגעוואָרפֿען זי פֿון זיך. דאָס זענען געווען די שפּאַ=
נישע מגורשים, וועלכע האָבען עמיגרירט פֿון שפּאַניען אין 1492 און
פֿערהאָפֿט צו געפֿינען אין פּאָרטוגאַל אַ בית=מקלט אויפֿ'ן גרונד פֿון
דער הבטחה פֿון קעניג עמאַנועל, וועלכער האָט זיי פֿערזיכערט, אַז
אין פֿערלויף פֿון 20 יאָהר וועלען זיי זיין פֿריי פֿון דעם אינקוויזיציאָנס=
געריכט. גלויבענדיג אין דער הבטחה, האָבען די פּאָרטוגאַלישע מאַ=
ראַנען ערפֿילט די געבאָטען פֿון דער יודישער אמונה כמעט אָפֿען,
פֿיעל דרייסטער, ווי זייערע ברידער אין שפּאַניען. אין אָנהויב פֿון
16=טען יאָהרהונדערט האָבען זיי אין ליסאַבאָן זאָגאַר געהאַט זייער איי=
גענע שוהל און געלעבט אין אַ קאָרפּאַקטער מאַסע, אָבגעזונדערט פֿון
די קריסטען. צוליעב דער דאָזיגער צווייזייטיגער ראָליע זייערער זענען
די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען נאָך מעהר פֿערהאַסט געווען אין די אויגען

פֿון די קריסטען. עס איז ענטשטאַנען אַ טראַגישע לאַגע. ערלויבען די מאַראַנען פֿרײַ זיך האַלטען אין זייער רעליגיע און אינגאַנצען אראָבוואַרפֿען פֿון זיך די קריסטליכע מאַסקע — אַזוי ווײַט טאָלעראַנט און גערעכטיג האָט די פּאָרטוגאַלישע רעגירונג נישט געקענט זײַן; אַרויסטרײַבען זיי פֿון לאַנד האָט די רעגירונג אויך נישט געוואָלט, ווײַל די יודישע באַנקירען, סוחרים, דאָקטוירים, טעכניקער א. ד. גל. זענען געווען זעהר נויטיג פֿאַר דעם אָרימען אונקולטורעלען פּאָרטוגאַל און דער קעניג האָט זאָגאַר נישט דערלאָזען יודען עמיגרירען אין אַנדערע לענדער. די מאַראַנען זענען פֿערבליבען אָפֿיציעל קריסטען און אינערליך יודען, מיט דער דאָזיגער צווייזײַטיגקײַט אויפֿגעהעצט געגען זיך די קריסטליכע בעפֿעלקערונג און דאָס האָט זיך פֿערענדיגט מיט אַ שרעקליכער קאַטאַסטראָפֿע. אין 1506 האָט מען אין ליסאַבאָן אין יודישען יום־טוב פּסח געפֿונען בײַ איינינע מאַראַנען פֿלײַש, מצה און מרור. די פֿערדעכטיגע מאַראַנען האָט מען אַרעסטירט נאָר דערנאָך בעפֿרײַט לויט דעם בעפֿעהל פֿון קעניג. דאָס האָט שטאַרק פֿערדראָסען די פֿרומע קאַטוילּיקען און מען האָט זיך גענומען אָרגאַניזירען אַ פּאָגראָם. אין פּאַסחאַ האָבען די דאָמיניקאַנער מאָנאַכען אַרויסגעשטעלט אין איינער פֿון די קירכען קריסטוס'עס בילד מיט דעם רעליקוויען־קאַסטען. פֿון וועלכע עס איז געגאַנגען עפּעס אַ געהיימניספֿולע שײַן. איינער פֿון די געבילדעטע מאַראַנען, וואָס איז געווען דאַן אין קירך, האָט זיך ערלויבט אָבשפּעטען פֿון דעם „נס" און געזאָגט, אַז דער וואונדער ערקלערט זיך איינפֿאַך: פֿון אונטען שטעהט ערגעץ אַ לאָמפּ און פֿון דאָרט שלאָגט זיך אָב די שײַן. לויט אַ אַנדער נוסח, האָט דער מאַראַן געזאָגט אין שפּאַס, אַז אין יענער צײַט, ווען עס איז אויף די פֿעלדער קײַן רעגענס נישט געווען, וואָלט אַ וואַסער־נס געווען נויטיגער, איידער אַ פֿײַער־נס. די אויפֿגעהעצטע קאַטוילּיקען האָבען זיך אַרויפֿגעוואָרפֿען אויף דעם אַפּיקורסישען מאַראַן, איהם אַרויסגעשלעפּט אויפֿ'ן גאַס און דאָרט דערהרג'עט. די דאָמיניקאַנער האָבען זיך דאַן בענוצט מיט דער אויפֿרעגונג פֿון די מאַסען און איינגעאָרדענט אַ שרעקליכע שחיטה. צווײ מאָנאַכען האָבען זיך געלאָזט איבער די גאַסען מיט דעם קרײַץ אין די הענד און געשריען: „אונגלויבען, אונגלויבען!" אַלע מאַראַנען, וואָס מען האָט אויפֿ'ן וועג בעגעגענט, האָט מען דערהרג'עט. אין ערשטען טאָג זענען בסך־הכל דערהרג'עט און פֿערברענט געוואָרען העכער 500 מאַראַנען. אויפֿ'ן

צוויטען טאג האט דער פאגראם זיך אנגעהויבען מיט נאך מעהר האס-
טיגקייט. מען האט זיך אריינגעריסען אין די הייזער פון די מאראנען,
ארויסגעשלעפט די איינוואוינער און אלט און יונג געווארפען אויפ'ן
פייער. די מעוברת'ע פרויען האבען די מערדער ארויסגעווארפען דורך
די פענסטער אויף דער גאס ארויס און דארט האט מען זיי אונטער-
געכאפט מיט שפיזען. איבער די גאסען זענען ארומגעגאנגען די מא-
נאכען מיט דעם קרייץ אין די הענד און געשריען: „אפיקורסית!
ווער עס איז פאר'ן קריסטליכען גלויבען און הייליגען קרייץ, זאל
גיהן מיט אונז, אום צו קעמפפען מיט יודען און פערטיליגען זיי".
אויפ'ן דריטען טאג האט דער פאגראם זיך אריבערגעטראגען אין דער
אומגעגענד פון ליסאבאן, וואוהין די מאראנען זענען ענטלאפען. בסך-
הכל זענען אין פערלויף פון די דריי טעג דער'הרג'עט געווארען העכער
2000 מאראנען, דערביי זענען פארגעקומען מיאוסע געוואלדטהאטען
אויף פרויען און מיידלעך. צווישען די קרבנות זענען אויך געוועזען קריסטען,
וועלכע מען האט בטעות אנגענומען פאר מאראנען. די רעגירונג איז גע-
וועזען אויפגעבראכט אויף דעם פאגראם. פיעל פון די אונטערהעצער האט מען
געהאנגען און געקעפט, צוויי מאנאכען-אונטערהעצער האט מען פער-
ברענט אויפ'ן פייער און אנדערע האט מען בעשטראפט און קאנפיס-
קירט זייער פערמעגען. נאר פאר יודען איז דאס געוועזען א קנאפע
נחמה און נאך דער שרעקליכער שחיטה האבען פיעל מאראנען אנגע-
הויבען עמיגרירען פון פארטוגאל. דער קעניג האט פריהער ערלויבט
די עמיגראציע, נאר דערנאך פערבאטען זי. ער האט צוגעזאגט די
מאראנען בעפרייען זיי פון דער אינקוויזיציע נאך אויף 16 יאהר, נאר
זייןווארט האט ער נישט געהאלטען, און שפעטער האט ער געפיהרט
אונטערהאנדלונגען מיט דעם פויפסט וועגען איינפיהרען א אינקוויזיציע
פאר די מאראנען. נאר אויב עמאנועל האט זיך געהאלטען בנוגע צו
יודען פערהעלטנישמעסיג מיט חסד און זיי פון אינקוויזיציע פארט בע-
פרייט, האט זיין זוהן יאהאן דער דריטער (1522--57) שוין זיך בע-
צויגען צו יודען פיעל שטרענגער און „פרומער", איידער זיין פאטער.

נאך זייענדיג א אינפאנט האט יאהאן געהאלטען, אז זיין פאטער
איז צו-גוט צו יודען. ווען ער איז ארויפגעטרעטען אויפ'ן טראן,
האט איהם די קעניגין יעקאטערינא אנגעהויבען איינרעדען, אז ער זאל
איינפיהרען א אינקוויזיציע; פאר דעם האבען אויך שטארק אגיטירט
די דאמיניקאנער. דערצו האט זיך נאך געפונען איינער א פערדעטער פון

די מאַראַנען אַליין, העַנריך נונעס, וועלכער האָט מיטגעהאָלפֿען דער דאָזיגער אַגיטאַציע דורך שפּיאָנאַזש. האָבענדיג צוטריט אין פֿיעל מאַראַנישע הייזער, האָט ער דאָרט נאָכגעשפּיאָנירט די מאַראַנען און וועגען אַלץ געמאָלדען דעם קעניג. איפֿ'ן גרונד פֿון די מסירות האָט דער קעניג יאָהאַן אַרויסגעשיקט נונעס'ן צום שפּאַנישען קעניג אויף צו פֿירען געהיימע אונטערהאַנדלונגען וועגען איינפֿירען די אינקוויזיציע אין פּאָרטוגאַל. די מאַראַנען האָבען זיך וועגען דעם דערוואוסט און בעשלאָסען נקמה נעהמען פֿון דעם מוסר. צוויי פֿון זיי האָבען זיך איבערגעקליידעט אַלס מאָנאַכען, דעריאָגט דעם מוסר ביי דער שפּאַנישער גרעניץ, וואו זיי האָבען איהם דער'הר'געט און אָבגענומען ביי איהם די פּאַפּירען, וואָס ער האָט געפֿיהרט. די מערדער האָט מען אָבער ענטדעקט און פֿער'משפּט צו אַ שרעקליכען טויט: זיי האָט מען אָבגעהאַקט די הענד, צוגעבונדען צו די ווידלען פֿון פֿערד און נעשלעפּט זיי צום עשאַפֿאָט. דעם שפּיאָן נונעס האָבען די גייסטליכע דערנאָך צוגערעכענט צו די קדושים. מיט דער ערמאָרדונג פֿון נונעס'ן האָבען זיך בענוצט די שונאים פֿון די מאַראַנען, און די אַגיטאַציע איז געוואָרען שטאַרקער. די קאָרטעסען (פּאַרלאַמענט) האָבען זיך בעקלאָגט פֿאַר'ן קעניג, אַז די מאַראַנען האָבען פֿערכאַפּט אין זייערע הענד די אַרענדע פֿון די גיטער און דעם תבואה-האַנדעל, אַז דער גרעסטער פּראָצענט דאָקטוירים און אַפּטעקערס זענען יודען און אַלס אַזעלכע זענען זיי געפֿעהרליך פֿאַר די קריסטען. די מאַראַנען האָבען מיט אויפֿרעגונג געקוקט אויף דער אַגיטאַציע און געשפּירט, אַז אַ נייע כמאַרע רוקט זיך אָן אויף זייערע קעפּ.

אין יענער צייט האָט אויף אַ ווײַלע זיך בעוויזען די שיין פֿון האָפֿנונג פֿאַר די פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען: קיין פּאָרטוגאַל איז אָנגעקומען דוד הראובני, וועלכער האָט פֿעראינטערעסירט דעם פּאָרטוגאַלישען קעניג מיט זיין פֿאַנטאַסטישען פּלאַן וועגען אַ מלחמה מיט טערקיי ביי דער שטיצע פֿון די יודען פֿון דער געהיימניספֿולער מלוכה. די מאַראַנען האָבען געגלויבט אין די פֿאַנטאַזיעס פֿון דוד הראובני און געזעהן אין איהם זייער מלאך הגואל. די משיח-בעוועגונג האָט אַרומגעכאַפּט די נעפּלאָגטע יודען און אין דער שפּיץ פֿון דער בעוועגונג האָט זיך געשטעלט דער ענטוזיאַסטישער ר' שלמה מולכו. די התלהבות האָט די מאַראַנען אויפֿגעמונטערט אויף אַזוי פֿיעל, אַז אַ גרופּע יונגע מאַראַנען איז אַוועק מיט געוועהר אין די הענד אין דער

גרענעץ־שטאָדט באַדאַיאָץ און זיך געפּרובט בעפרייען די אַרעסטירטע יודען. אָבער אין גיכען האָט יאָהאַן אויפגעהערט גלויבען אין דער מיסיע פון דוד הראובני, איהם דערווייטערט פון ליסאַבאָן און די פראַגע וועגען איינפיהרען אינקוויזיציע איז ווידער אַרויפגעשוואומען.

אין 1531 האָט דער קעניג יאָהאַן בעפאָלמעכטיגט זיין געזאַנדטען אין רוים זיך משתדל זיין ביים פּויפּסט וועגען גרינדען אַ אינקוויזיציע אין פּאָרטוגאַל. אין ענטפער פון פּויפּסט צום קעניג איז מיט רמזים געווען געגעבען אָנצוהערעניש, אַז יאָהאַן איז ניט אַזוי אויסען די אינטערעסען פון דער קירכע, ווי זיינע פּערזענליכע אינטערעסען, ווייל אַ דאַנק דער אינקוויזיציע וועט ער קענען קאָנפיסקירען דאָס פערמעגען פון די מאַראַנען, נאָר דאָך האָט דער פּויפּסט סוף כל סוף מסכים געווען אויף דער בקשה פון קעניג. דערוויסענדיג זיך וועגען דעם האָבען די מאַראַנען אויסגענוצט אַלערליי מיטלען, סיי מיט געלד, סיי מיט אַגיטאַציע דורך הויכגעשטעלטע לייט און דער ווייכהאַרציגער פּויפּסט האָט געביטען זיין פריהערדיגען בעשלוס. צוערשט האָט ער בעפוילען אויף אַ געוויסע צייט ניט אָנווענדען די בולא וועגען דער אינקוויזיציע און דערנאָך האָט ער אַרויסגעגעבען אַ „בולא פון פערצייהונג“, אין וועלכער ער האָט ערקלערט פאָלגענדעס: די יודען, וואָס זענען אַמאָל מיט געוואַלד אָבגעשמד'ט געוואָרען, קענען ניט גערעכענט ווערן אַלס מיטגלידער פון דער קירכע און דעריבער קען מען זיי אַלזאָ אויך ניט משפט'ן פאַר אונגלויבען; זייערע קינדער ווידער, וואָס זענען געטויפט געוואָרען ביים געבוירען, רעכענען זיך שוין פאַר קריסטען און דאַרפען אין דער רעליגיע פערבלייבען; נאָר נעהמענדיג אין אַכט, אַז זיי זענען ערצויגען געוואָרען ביי דעם איינפלוס פון זייערע עלטערן־יודען, טאָר מען מיט זיי זיך ניט בעגעהן שטרענג דערפאַר, וואָס זיי זענען נוטה צום יודענטום, נאָר מען דאַרף זיי מקרב זיין מיט גוטען.

די דאָזיגע „בולא פון פערצייהונג“ האָט די פּאָרטוגאַלישע רעגירונג ניט פערעפענטליכט און אָנגעהויבען זיך סטאַרען ביים פּויפּסט וועגען מבטל מאַכען די בולא. אין מיטען דער אַגיטאַציע פאַר און געגען דער אינקוויזיציע איז דערווייל דער ליבעראַלער פּויפּסט קלימענט דער 7־ער געשטאָרבען און ביי זיין פערטרעטער פּאַאול דער דריטער האָט דער קאַמפּף אָנגענומען נאָך אַ שאַרפערען כאַראַקטער. די פאָרשטעהער פון קעניג און די געשיקטע אַגענטען פון די מאַראַנען האָבען אין רוים אינטריגירט איינע געגען די צווייטע. דער פּויפּסט האָט גע-

הייסען איבערגעבען די פראַגע אויף די בעטראַכטונג פון אַ קאָמיסיע, וועלכע האָט זיך אַרויסגעזאָגט לטובת די מאַראַנען. דערווייל האָט דער פויפסט בעקומען ידיעות פון פּאָרטוגאַל, אַז דער קעניג יאָהאַן האָט ניט קוקענדיג אויף דער „בולאַ פון פערציידונג" דאָך ניט בעפרייט די אַרעסטירטע מאַראַנען און זאָגאַר געמאַכט נייע אַרעסטען. פּאַאול דער דריטער האָט דאַן פאָרגעלעגט דעם קעניג, אַז ער זאָל געבען אַמנעסטיע אַלע מאַראַנען און ערלויבען זיי אין פערלויף פון אַ יאָהר צו פערלאָזען דאָס לאַנד. ווען יאָהאַן האָט אויך דעם בעפעהל ניט ערפילט, האָט דער פויפסט ווידער אַרויסגעלאָזט אַ בולאַ (1535), אין וועלכער ער האָט קאַטעגאָריש ערקלערט, אַז די מאַראַנען זענען פריי פון דעם אינקוויזיציאָנס־געריכט און אַלע אורטיילען פון די טריבונאַלען געגען זיי האָבען קיין קראַפט נישט. דאַסמאָל האָט דער קעניג געמוזט נאָכגעבען און ער האָט בעפרייט אַן ערך 1800 אַרעסטירטע מאַראַנען.

נאָכדעם האָבען די אונטערהאַנדלונגען מכח דער אינקוויזיציע זיך ווידער אָנגעהויבען. דער פויפסט האָט מסכים געווען איינצופיהרען די אינקוויזיציע אויף פאָלגענדע בעדינגונגען: אַז מען זאָל ניט פערפיהרען קיין אויספאָרשונג וועגען רעליגיעזען פערראַט בלויז אויפ'ן גרונד פון עדות־זאָגען פון די הויז־בעדיענטע אָדער פינסטערע לייט; אַז די עדות זאָלען אויסגעהערט ווערען ניט געהיים, נאָר אין אָנוועזענהייט פון די אַרעסטירטע; אַז מען זאָל דערלאָזען די אַרעסטירטע זעהן זיך מיט זייערע איינענע; אַז דאָס פערמעגען פון די פערמשפּט'ע מאַראַנען זאָל ניט קאָנפיסקירט ווערן לטובת דער מלוכה, נאָר איבערגעגעבען ווערן די געזעצליכע יורשים; אַז אויף דעם אורטייל פון דעם אינקוויזיציאָנס־געריכט זאָל מען קענען אָנגעבען אַן אַפּעלאַציע צו דער רוימישער קוריע. דער קעניג יאָהאַן האָט אויף אַזעלכע בעדינגונגען ניט געקענט בעשטעהן און ער האָט זיך געווענדעט נאָך שטיצע צום אַלמעכטיגען דייטשען קייזער קאַרל דער 5־ער, וועלכער איז געווען אַ אָנהענגער פון אַ פאָלקאָם־פרייער אינקוויזיציע לויט דעם שפּאַנישען מוסטער. קאַרל דער 5־ער האָט צו יענער צייט ערשט געהאַט אָבגעהאַלטען זיין גלענצענדען נצחון איבער די טערקען, אַריינגעטרעטען קיין רוים אַלס מנצח און דער פויפסט האָט ניט געהאַט די דרייסטקייט אָבצוזאָגען זיין בקשה. ער האָט געמוזט מסכים זיין איינצופיהרען די אינקוויזיציע אין פּאָרטוגאַל און נאָר אויסגעדונגען פאָלגענדע הנחות פאַר די מאַראַנען: אַז די ערשטע דריי יאָהר זאָלען די אינקוויזיציאָנס־געריכטען אָנהיטען די פאָרמען פון די

ציווילע געריכטען; אז די נעמען פון די בעשולדיגער און די עדות זאָלען בעוואוסט ווערן די בעשולדיגטע און אז די ערשטע 10 יאָהר זאָל דאָס פערמעגען פון די פער'משפט'ע ניט קאָנפיסקירט ווערן לטובת דער מלוכה.

דער ערשטער גענעראַל-אינקוויזיטאָר פון פּאָרטוגאַל, דיעגאָ-דאַ-סילוואַ, האָט זיך נאָך געפיהרט מיט חסד און ווי ווייט מעגליך אויסגעמיטען אכזריות'דיגע מעשים בנוגע צו די מאַראַנען. די מאַראַנען פון ליסאַבאָן האָבען ווידער געשיקט אַ דעפּוטאַציע קיין רוים און פאָרגעשטעלט דעם פּויפּסט אַן ערקלערונג, וואָס איז געשריבען געוואָרען אין אַ ענערגישען דרייסטען טאָן. „אויב אייער דורכלויכט — האָט זיך געזאָגט אין דער ערקלערונג — וועט זיך אָבווענדען פון די בקשות און טרעהרען פון יודישען פאָלק, אָדער, וואָס מיר ערוואַרטען נישט, וועט זיך אָבזאָגען צו בעזייטיגען דאָס שלעכטס, פּראָטעסטירען מיר פאַר גאָט און מיט קרעכצען און יללות וועלען מיר אַרויסטרעטען פאַר דער גאַנצער וועלט. אַזוי ווי מיר האָבען נישט קיין איין אָרט, וואו מיר זאָלען קענען (מיט ריינעם געוויסען) אַריינטרעטען אין דער קריסטליכער געזעלשאַפט; אַזוי ווי אונזער לעבען, אונזער עהרע, אונזערע קינדער געפינען זיך אין שטענדיגער סכנה, נישט קוקענדיג דערויף וואָס מיר האָבען זיך געסטאַרעט (אויסערליך) זיך אָבהאַלטען פון יודענטום, — דעריבער, אויב די טיראַניע וועט נישט אויפהערן, וועלען מיר טאָן דאָס, וואָס קיינער פון אונז וואָלט ביי אַ אַנדער לאַגע נישט געטאָן: מיר וועלען זיך אומקעהרען צו אונזער יודישען גלויבען און זיך אָבזאָגען פון קריסטענטום... מיר אַלע וועלען פערלאָזען אונזערע אַלטע בעוואוינטע ערטער און געהן זוכען פאַר זיך שטיצע און זיכערהייט צווישען ווינציגער-בייזע פעלקער". די דאָזיגע ערקלערונג האָט געווירקט און דער פּויפּסט האָט אַרויסגעשיקט קיין ליסאַבאָן אַ נייעם שליח, וועלכער האָט געדאַרפט אַכטונג געבען, אַז די מאַראַנען זאָל מען נישט אָנטאָן קיין אומזיסטע בעליידיגונגען און זיי לאָזען פריי עמיגרירען. נאָר אין גיכען איז פאָרגעקומען אַ צופאַל, וואָס האָט ווידער פערערגערט די לאַגע. אין פעברואַר 1539 האָט מען אויף די טויערען פון פיעל קירכען אין ליסאַבאָן געפונען אויפגעקלעבט פּלאַקאַטען מיט אַזאַ אויפשריפט: „משיח איז נישט געקומען; יעזוס איז נישט געווען קיין אמת'ער משיח". דאָס פאָלק איז אויפגערעגט געוואָרען און דער קעניג האָט מודיע געווען, אַז ער וועט געבען אַ גרויסע

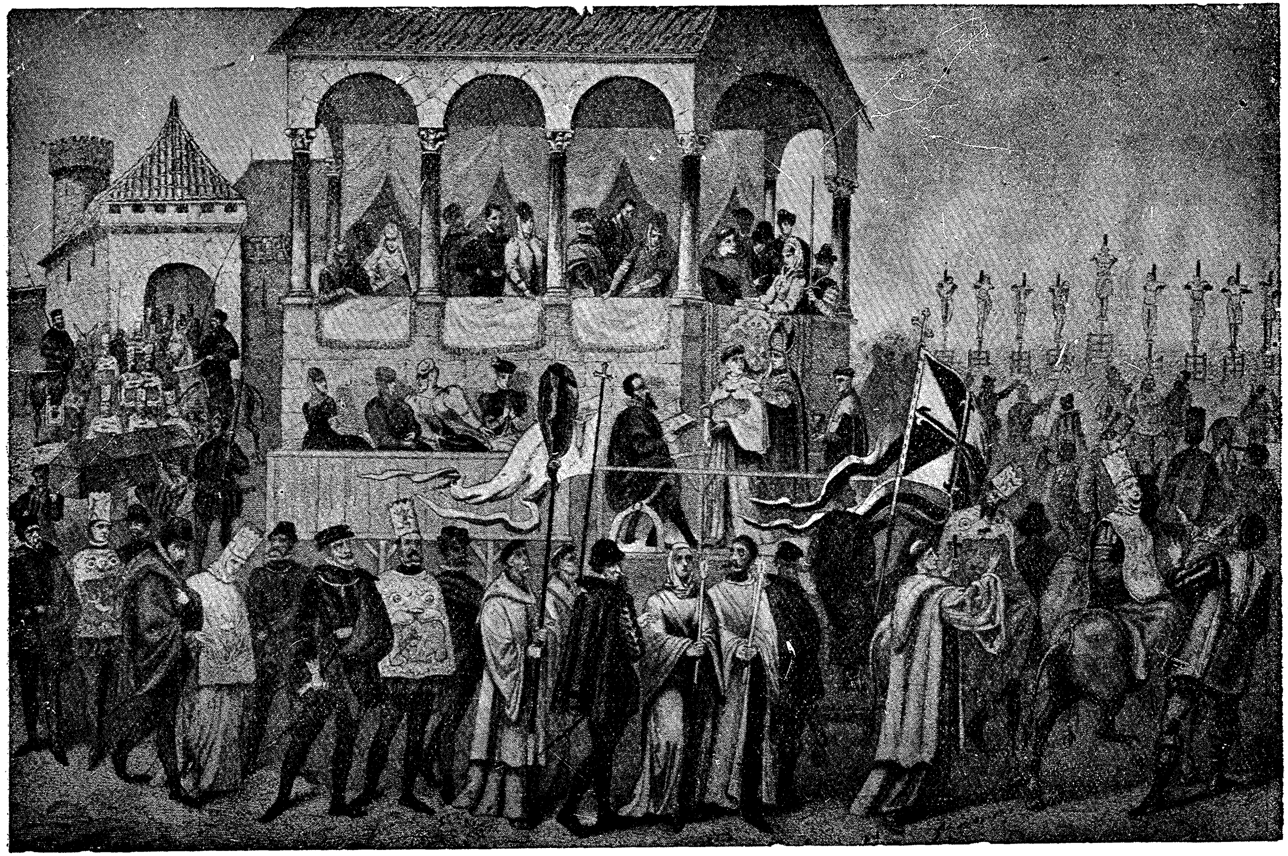

אַ פּראָצעסיע צום אויטאָ-דאַ-פע

מתנה דעם, וואס וועט ענטדעקען דעם אויטאר פון דער דאזיגער גאט־לעסטערנדער אויפשריפט. כדי אבצוציהען פון זיך די אויפמערק־זאמקייט, האבען די מאראנען געהיים ארויסגעהאנגען אויף די קירכען א מעלדונג: „איך, דער אויטאר, בין נישט קיין שפאניער, נישט קיין פארטוגעזער, נאר א ענגלענדער, — און ווען איהר זאלט אפילו אנשטאט 10 טויזענד בעשטימען 20 טויזענד קרוזאד אלס נאגראדע, וועט איהר מיין נאמען נישט ענטדעקען". נישט קוקענדיג אויף דעם קונץ־שטיק, האט מען דעם אויטאר דאך ענטדעקט; דאס איז געוועזען א מאראן מיט'ן נאמען מאנועל דא־קאסטא. ער ...ט זיך מודה געוועזען אין פערברעכען און מען האט איהם עפענטליך פערברענט. פון דע־מאלט אן האט די שנאה צו די מאראנען זיך פערשטארקט. דער וויכהערציגער אינקוויזיטאר דא־סילווא איז אראב פון דער שטעל און אויף זיין ארט איז בעשטימט געווארען דער ברודער פון קעניג, הענריך, א פערביטערטער שונא פון די מאראנען. די טורמעס זענען פול געווארען מיט ארעסטירטע, די שייטער־הויפענס האבען געפלא־קערט. אומזיסט האט דער פויפסט פראטעסטירט און גע'טענה'ט, אז ער האט מסכים געוועזען איינצופיהרען די אינקוויזיציע נאר ביי געוויסע גאראנטיעס פון גערעכטיגקייט; עס האבען ני... געהאלפען די טענות, און דער גענעראל־אינקוויזיטאר האט זיך געטאן וואס זיין הארץ האט געגלוסט. די פארטוגאלישע מאראנען זענען ענדליך אויסגעגלייכט גע־ווארען אין די רעכטען מיט זייערע ברידער אין שפאניען.

וואס עס האט זיך דעמאלט אבגעטאן אין פארטוגאל, קען מען זעהן פון דער גרויסער שריפטליכער ערקלערונג, וואס א דעפוטאציע פון די מאראנען האט פארגעשטעלט דעם פויפסט אין 1544. די ארעס־טירטע מאראנען האט מען געהאלטען פערשמאכט אין פינסטערע קע־לערס; די ענוים, דורך וועלכע מען האט געצוואונגען די אומגליקליכע זיך מודה זיין אין פערברעכען, זענען בעשטאנען דערין, וואס די ארעסטירטע פלעגט מען שלאגען מיט שטעקענס, ארארבשינדען די הויט, אונטערברענען די פיאטעס און נאך אזעלכע אכזריות'דיגע מיט־לען. דער הויפט־אינקוויזיטאר פון ליסאבאן איז דעמאלט געוועזען יאהאן דע־מעלא, און ער האט געהאט אמת פערגניגען, ווען ער האט גע־קאנט שיקען א מאראן אויפ'ן פייער. דאס קאן מען זעהן פון דעם טאן, אין וועלכען ער בעשרייבט אין א בריעף צום קעניג די פייערליכע אויטא־דע־פע: „די פראצעסיע איז בעשטאנען פון אנ'ערך 100 פער'משפט'ע.

ווען מען איז צוגעקומען צום אָרט פֿון דעם טויט־שטראָף, האָט מען אָנגעהויבען זינגען דעם הימן: Veni creator spiritus!.

איין מאָנאַך איז אַרויף אויף דער בּיהנע, די דרשה איז געווען קורץ, ווײַל אין דעם טאָג איז נאָך פֿאָרגעשטאַנען פֿיעל אַרבּײַט. מען האָט אָנגעהויבען לייענען די אורטײַלען, פֿריהער פֿון די, וואָס זענען פֿער׳משפּט געוואָרען אויף פֿערשיקונג, דערנאָך פֿון די פֿער׳משפּט׳ע אויף צײַטווײַליגע אָדער אייביגע תּפיסה און ענדליך פֿון די פֿער׳משפּט׳ע צום טויט. אַזעלכע זענען געווען 20. 7 פֿרויענצימער און 12 מענער זענען צוגעבונדען געוואָרען צו סטויפּעס און לעבעדיגערהייד פֿערבּרענט געוואָרען. נאָר איין פֿרוי, וואָס האָט אינגאַנצען תּשובה געטאָן, איז בּעגנעדיגט געוואָרען". — דער שפּיאָנאַזש האָט זיך פֿערשפּרײַט איבּער׳ן גאַנצען לאַנד און פֿיעל מאַראַנען זענען פֿער׳משפּט געוואָרען בּלויז אויפֿ׳ן גרונד פֿון די שפּיאָנישע עדות. איינער פֿון די שכניאָנען, אַ געוועזענער קאַטאָרזשניק, זשול, פֿלעגט בּענוצען אַזעלכע מיטלען: אין קירך, בּשעת זי איז געווען איבּערפֿולט מיט מענשען, האָט ער פֿלוצלינג פֿערמאַכט די טהירען, בּעפֿוילען די קריסטען זיך אָבטײַלען פֿון די מאַראַנען און שטרענג געפֿאָדערט פֿון די קריסטען, אַז זיי זאָלען דערצעהלען אַלץ, וואָס זיי ווייסען וועגען די מאַראַנען. אויבּ נאָר עס האָט זיך געפֿונען איינער, וואָס האָט עפּעס געפֿונען אַ חטא אויף אַ מאַראַן, האָט מען דעם לעצטען גלײַך פֿון קירך אַרויסגעשלעפּט אין טורמע אַרײַן. אויבּ עס זענען נישט געווען קיין שום בּעווײַזען, זאָגאַר פֿאַלשע, געגען די בּעשולדיגטע, האָט מען געפֿונען אַנדערע מיטלען. אַזוי, למשל, ווען דער אינקוויזיטאָר האָט בּעשלאָסען פֿערבּרענען דעם רײַכען מאַראַן שמעון אַלוואַרעס און זײַן פֿרוי און עס איז, צום פֿערדרוס פֿון די ריכטער, פֿאָרט נישט געווען אפילו קיין איין עדות, וואָס זאָל זאָגען שלעכטס אויף די בּעשולדיגטע, האָט מען גענומען דאָס 6־יעהריגע מיידעלע פֿון אַלוואַרעס, אַוועקגעשטעלט פֿאַר איהר אַ טאַל מיט אָנגעגליהטע קויהלען און געסטראַשעט זי צו פֿערבּרענען איהר הענטעל אויף די קויהלען, אויבּ זי וועט נישט זאָגען, אַז זי האָט געזעהן ווי די עלטערן איהרע האָבען געשלאָגען מיט אַ שטעקען די פֿיגור פֿון געקרײַצטען יעזוס. דאָס מיידעלע האָט געזאָגט אַלץ, וואָס מען האָט פֿון איהר געפֿאָדערט, און אויפֿ׳ן גרונד פֿון דעם עדות־זאָגען האָט מען די אומגליקליכע עלטערן פֿערבּרענט אויפֿ׳ן פֿײַער.

דער פּויפּסט פּאַאול דער דריטער האָט געוואוסט וועגען די

שרעקליכע מעשים פון דער אינקוויזיציע און ווידער אנגעהויבן ענערגיש פאדערן, אז עס זאלן אפגעהיט ווערן די גאראנטיעס לויט דער בולא פון 1536. דער קעניג האט איינגעשטימט צו בעשטימען א קאמיסיע פון 4 מאראנישע פארשטעהער, וועלכער זאלען אויסארבייטען א פראיעקט, ווי אזוי איינצוארדנען די לאגע פון די מאראנען. די קאמיסיע האט אויסגעשטעלט איהרע פריהעריגע בעדינגונגען: אלגעמיינע אמנעסטיע פאר די ארעסטירטע און ניט דערלאזען קיין פאלשע אדער געפעלשטע עדות, ווי אויך שווערע ענוים, אלס א מיטעל צו צווינגען דעם בעשולדיגטען, ער זאל זיך מודה זיין. אויף די דאזיגע בעדינגונגען האט דער קעניג נישט געוואלט איינשטימען און נאך לאנגע אונטערהאנדלונגען צווישען דעם קעניג און דעם פויפסט, איז דער לעצטער ענדליך איינגעגאנגען אויף אזא פשרה: אלע בעשולדיגטע מאראנען, וואס וועלען זיך עפענטליך כתודה זיין אין זייער חטא און צוזאגען, אז אויף ווייטער וועלען זיי שוין זיין פרום און גוט, זאלען בעפרייט ווערן, נאר דער פאר אויב זיי „זינדיגען" נאך א מאל, געהערען זיי שוין צום געריכט פון דער אינקוויזיציע, וואס דארף זיך מיט זיי נישט ציערעמאניען. אויפ'ן גרונד פון דעם בעפעהל (1548) זענען טויזענדער מאראנען בעפרייט געווארען פון תפיסה. אבער אין עטליכע יאהר ארום האבען זיך ווידער געפונען זינדיגע צווישע די מאראנען, וואס האבען תשובה געטאן, און דאסמאל האט די אינקוויזיציע מיט זיי שוין נישט געמאכט קיין לאנגע שהיות און די שייטערהויפענס האבען ווידער זיך פונאנדערגעפלאקערט. בעזונדערס האט זיך פערערגערט די לאגע ביים פויפסט פאאול דער 4-ער, וועלכער האט געהאלטען מיט דער רעאקציע און געווען אין אלץ איינינג מיט די פארטוגאלישע קלעריקאלען. נאכ'ן טויט פון יאהאן, אין 1557, איז קעניג פון פארטוגאל געווארען זיין ברודער דער געוועזענער גענעראל-אינקוויזיטאר העגריק און ראן איז די גאנצע מלוכה-פיהרונג איבערגעגאנגען אין די הענד פון די דאמיניקאנער און יעזואיטען, וועלכע האבען בעקומען פרייע פלינלען. ביים קעניג סעבאסטיאן האבען די יודען אפגעקויפט פאר א פיערטעל מיליאן דוקאטען די גאראנטיע פון פערמעגענס-זיכערהייט אויף 10 יאהר. נאך דער פעראייניגונג פון פארטוגאל מיט שפאניען אונטער דער מאכט פון טיראן פיליפ דער צווייטער (1580) האט די הערשאפט פון דער אינקוויזיציע דער-גרייכט צו איהר העכסטען פונקט און די מאראנען האבען שוין קיין קאפ נישט געקענט אויפהויבען. די צרות זענען געווען אונערטרעגליך,

קיין שום האפנונג אויף א בעסערע צוקונפט איז שוין נישט געווען און דאן האבען די מאראנען אנגעהויבען מאסענווייז עמיגרירען קיין איטאליען, טערקיי, אפריקא און אנדערע לענדער.

פונקט אין יענער צייט פון אונערטרעגליכע רדיפות אויף יודען, ווען עס האט זיך אויסגעוויזען, אז עס איז שוין נישטא קיין איין לאנד, וואו יודען זאלען קענען זיין זיכער מיט זייער לעבען און פערמעגען, איז די הילף געקומען אונערווארטעט גאר פון א אנדער זייט, פון א לאנד, וואו יודען האבען קיינמאל ביז יעצט גאר נישט געוואוינט. דאס איז געווען דאס קליינע לאנד האלאנד, וואו יודען האבען צום ערשטען מאל אנגעהויבען געניסען פון כמעט פאלקאמער גלייכבערעכטיגונג.

אין דאזיגען קליינעם ווינקעל פון אייראפא איז ביז דעם 16-טען יאהרהונדערט כמעט קיין יודישער פוס נישט געווען. נאר זעלטען פלעגען אהין קומען געצעהלטע יודען צוליעב געשעפט. נאר פון די האט די געשיכטע אונז קיין זכר נישט איבערגעלאזט. ווען נידערלאנד (האלאנד און בעלגיען) איז איינגענומען געווארען דורך דעם שפאנישען קעניג קארל דעם 5-טער, זענען דארט איינגעפיהרט געווארען די אלע רעאקציאנערע מלוכה-יסודות, אויף וועלכע עס איז געשטאנען די שפאנישע מלוכה, און צוזאמען דערמיט איז אהין אריינגעפיהרט געווארען אויך די פערברענטע שנאה צו יודען. קארל האט ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז מען זאל יודען נישט אריינלאזען קיין נידערלאנד און דאס ביסעל יודען, וואס געפינען זיך שוין דארט, זאלען תיכף ארויסגעטריבען ווערן. יעדער בירגער איז געווען מחויב צו מעלדען דעם קעניג וועגען יעדען יודען, וואס וועט זיך דארט בעזעצען געגען געזעץ. די מאגיסטראטען פון נידערלאנד האבען זיך געסטארעט פינקטליך צו ערפילען די גזירות פון קעניג, ווייל זיי האבען מורא געהאט, אז צוליעב יודען וועט אויך אין נידערלאנד איינגעפיהרט ווערן די אינקוויזיציע, וועלכע האט ארויפגעווארפען א שרעק אויך אויף אלע קריסטען. אבער אין גיכען האט נידערלאנד אנגעהויבען א מלחמה מיט שפאניען און איינע פון די הויפט-סיבות פון דעם אויפשטאנד איז געווען דער פחד פאר דער שרעקליכער אינקוויזיציע און די פראטעסטאנטישע לעהרע, וואס האט זיך איינגעווארצעלט אין די מדינות פון נידערלאנד. די דאזיגע קליינע מלוכה איז צו יענער צייט געווארען א נעסט פאר'ן פראטעסטאנטיזם און צווישען דעם פרייען, נאר ארימען נידערלאנד און דעם שטארקען, נאר פינסטערען שפאניען האט זיך אנגעהויבען א פערביטער-

שער קריעג, וואָס האָט געדויערט צעהנדליגער יאָהרען. די וועלט האָט פֿאַר זיך אַ וואונדער געזעהן און ערשטיינט געוואָרען: די אַל־מעכטיגע שפּאַנישע מלוכה האָט נישט געקענט איינגעהמען דאָס אָריבע און קליינע פֿאָלק פֿון נידערלאַנד, וועלכעס איז געוועזן אָרים אין געלד און אין מענשען, אָבער רייך אין גייסט און אין העלדענמוט.

פֿון דעם דאָזיגען לאַנגיעהריגען קריעג צווישען דעם ריזיגען שפּאַניען און קליינעם נידערלאַנד האָבען אויך יודען פֿיעל אויסגעשפּיעלט: נידערלאַנד איז געוועזן די ערשטע מלוכה, וואָס האָט יודען אויפֿגענומען באמת גאַסטפֿריינדליך און זיי געשאָנקען כמעט גלייכע רעכטען. פֿון דער צווייטער זייט האָבען אויך די יודען, וואָס האָבען זיך דאָרט בעזעצט, מיט זייער רייכטום און בילדונג פֿיעל מיטגעהאָלפֿען דער אויפֿבליהונג פֿון נידערלאַנד און דעם נצחון איהרען איף שפּאַניען.

דער דעספּאָט פֿיליפּ דער צווייטער האָט געקוקט איף דעם דאָזיגען פֿערבאַנד צווישען די געפּלאָגטע יודען און דעם פּראָטעסטאַנטישען נידערלאַנד מיט כעס און פֿערביטערונג, נאָר ער האָט גאָרנישט געקענט אויפֿטאָן. יודען האָבען געמעגט זיין העכסט צופֿרידען מיט זייער נקמה, וואָס זיי האָבען דערלעבט אין זייערע שונאים: דאָס אַל־מעכטיגע שפּאַניען האָט אָנגעהויבען פֿאַלען אַלץ נידעריגער און נידע־ריגער און האַלט נאָך אין פֿאַלען אויך ביי דער יעצטיגער צייט, וועה־רענד דאָס קליינע נידערלאַנד האָט אַ דאַנק יודען אָנגעהויבען בליהען אַלץ מעהר און מעהר און געוואָרען אַ מלוכה פֿון ערשטען ראַנג.

די מאַראַנען אין פּאָרטוגאַל און אין שפּאַניען האָבען שוין לאַנג געהאַט געוואָרפֿען אַן אויג אויף נידערלאַנד. נאָך אין דער צייט, ווען נידערלאַנד האָט געפֿיהרט דעם קאַמפּף פֿאַר דער פֿרייהייט מיט שפּאַניען, האָט איינער אַ אָנגעזעהענער יוד, שמואל פּאַלאַחי, דער קאָנסול פֿון מאַראָקאָ אין נידערלאַנד, פֿאָרגעלעגט דעם מאַגיסטראַט פֿון מידעלבורג, אַז זיי זאָלען ערלויבען בעזעצען זיך דאָרט יודען, וועלכע וועלען געווים מיט זייער עשירות און האַנדעלס־פֿעהיגקייטען רייך מאַכען די שטאָדט. די שטאָדט־געמיינדע האָט דערויף גערן מסכים געווען, אָבער געגען דעם זענען געוועזן די פּאַסטאָרען, וועלכע האָבען געקעמפּפֿט מיט דעם קאַטוליציזמוס און דאָך אַליין געווען פֿאַ־נאַטיקער און זיך געהאַלטען אין די אַלטע אַבערגלויבענס וועגען יודען. ערשט ווען נידערלאַנד האָט ענדליך געזיגט אין קאַמפּף מיט שפּאַניען און די האָלענדישע שטאַטען האָבען זיך פֿעראייניגט אין אַ פֿרייע רע־

פובליק אונטער דער פירונג פון פרינץ הענריך פון אראניען[1] (1579), איז האלאנד ביסלעכווייז געווארן א מקלט פאר די געפלאגטע און גערודפ'טע מאראנען.

די ענטשטעהונג פון דער יודישער קאלאניע אין אמסטערדאם, דער צענטער פון האלאנד, איז פארגעקומען כמעט אויף א ראמאנטישען אופן. וועגען דעם דערצעהלט מען אזוי. א שיף מיט א קליינער גרופע ענטלאפענע מאראנען איז געשוואומען פון פארטוגאל אונטער דער אנפירונג פון איינעם פון זיי, יעקב טיראדא. די ענטלאפענע האבען זיך געלאזט, וואוהין די אויגען האבען געטראגען, אהן א בעשטימטען ציעל. אין דעם שיף זענען געזעסען די יונגע מיטגליעדער פון א רייכער אריסטאקראטישער פאמיליע: מאנועל-לאפעץ פרייראַ, זיין שוועסטער א בעריהמטע שענהייט מאריא נונעס און זייער פעטער לאפעץ האמען, אלע מאראנען. אויפ'ן וועג איז זייער שיף געפאנגען געווארען דורך ענגלענדער און געפירט געווארען קיין לאנדאן. דער שיפס-קאפיטאן, א ענגלענדער, איז געווען אזוי בעצויבערט פון דער שענהייט פון מאריא, אז ער האט איהר פארגעלעגט חתונה האבען מיט איהר; נאר דא האט זי איהם ענטדעקט דעם סוד, אז זי איז נישט קיין שפאניערין, נאר א יודיש קינד, וואס איז ענטלאפען פון דער אינקוויזיציע. אין לאנדאן איז די שענע מאריא אריינגעפאלען אין די אריסטאקראטישע קרייזען און דארט בעריהמט געווארען. וועגען איהר האט זיך דערוואוסט די קעניגין, וועלכע האט זי איינגעלאדען צו זיך אויף א אודיענץ און דערנאך געפאהרען מיט איהר אין א אפענער קארעטע איבער די גאסען פון לאנדאן. ווי עס ווייזט אויס, האט אבער מאריא אויסגעבעטען פאר זיך און איהר משפחה א ערלויבניש צו פאהרען ווייטער. זיי האבען זיך געלאזט קיין האלאנד. נאך א שווערען וועג אויפ'ן ים איז זייער שיף אנגעקומען אין פארט פון קליינעם שטעדטעל עמדען. דארט האבען זיי זיך אבגעשטעלט און געהענדיג איבער די גאסען פון שטעדטעל האבען זיי אויף איינעם פון די הייזער בעמערקט א אויפשריפט אויף העבּרעאיש און דערפון פערשטאנען, אז דארט וואוינט א יוד. דארט האט געוואוינט דער רב ר' אורי הלוי. די וואנדערער האבען איהם דערצעהלט, וואס מיט זיי האט פאסירט, און געבעטען, אז ער זאל זיי מגייר זיין. דער רב האט אבער זיי ערקלערט, אז דא איז א געפאהר דאס צו טאן, ווייל דאס שטעדטעל איז קליין, און די קריסטליכע בעפעלקערונג וועט זיך געוויס דערוויסען וועגען דעם; ער האט זיי געראטען פאהרען קיין אמסטערדאם,

וואו די פֿרייהייט איז אַ גרעסערע און קיין סכנה איז נישטאָ, צוזאַגנדיק זיי, אַז נאָכדעם וועט ער אַליין אויך זיך אַריבערציהען אַהין. די וואַנדערער זענען אָבגעפֿאָהרען קיין אַמסטערדאַם, אַהין זענען אויך באַלד געקומען זייערע קרובים און נאָהענטע, אַהין איז אויך געקומען ר' אורי הלוי און אויף אַזאַ אופֿן איז דאָרט געגרינדעט געוואָרען די ערשטע יודישע געמיינדע. זייער גייסטיגער מנהיג איז געוועזען ר' אורי הלוי.

אוים שטענדיגער געוואָהנהייט צו בעהאַלטען זיך פֿון פֿרעמדע אויגען, האָבען די מיטגלידער פֿון דער געמיינדע אויך אין אַמסטערדאַם נישט אַרויסגעטרעטען אַלס אָפֿענע יודען. די האָלענדער האָבען פֿריהער געמיינט, אַז דאָס זענען שפּאַנישע קאַטוילּיקען, נאָר די געהיימניספֿולע און פֿערבאָרגענע מאַניערען האָבען אַרויסגערופֿען אַ חשד, אַז זיי זענען פֿערמאַסקירטע פּאַפּיסטען פֿון שפּאַניען, און מען האָט אָנגעהויבען זיי נאָכשפּירען. איינמאָל, אין יום-כפור, ווען די מאַראַנען האָבען זיך פֿערזאַמעלט תפלה צו טאָן, האָבען זיך אין זייער שוהל אַריינגעריסען סאָלדאַטען, געמאַכט אַ רעוויזיע און אַרעסטירט דעם רב ר' אורי הלוי. דעמאָלט איז יעקב טיראַדאָ אַוועק צו דער אַמסטערדאַמער מאַכט און אויף לאַטייניש מיט זיי זיך צונויפֿגערעדט, ערקלערענדיג, אַז די עמיגראַנטען זענען נישט קיין קאַטוילּיקען, נאָר יודען, וואָס זענען ענטלאָפֿען פֿון דער אינקוויזיציע, אַז זיי האָבען מיטגעבראַכט מיט זיך גרויסע קאַפּיטאַלען, און אַז נאָך זיי וועלען קומען פֿרישע פּאַרטיעס עמיגראַנטען, וואָס וועלען מיטהעלפֿען דער אויפֿבליהונג פֿון האָלענדישען האַנדעל. דאַן האָט מען דעם אַרעסטירטען רב בעפֿרייט און אָנגעהויבען זיך בעציהען צו די מאַראַנען מיט מעהר צוטרוי. די עמיגראַנטען ווידער האָבען זיך שוין אָנגעהויבען האַלטען אָפֿען אַלס יודען און אין ניבען איז דער צוטרוי צו זיי שוין געוועזען אַזוי גרויס, אַז זיי האָבען זיך בעשלאָסען בעטען ביי דער אַמסטערדאַמער מאַכט אַ ערלויבניש אויף צו בויען אַ אייגענע שוהל. די ערלויבניש איז געגעבען געוואָרען און אין 1598 איז אין אַמסטערדאַם אויסגעבויט געוואָרען די ערשטע יודישע שוהל מיט דעם נאָמען „בית יעקב“, צום אָנדענקען פֿון איהר גרינדער יעקב טיראַדאָ. דער רב ר' אורי הלוי, אַ דייטשער יוד, האָט דאָרט געהאַלטען זיינע דרשות אויף דייטש און זיין זוהן פֿלעגט זיי איבערזעצען פֿאַר די צוהערער אויף שפּאַניש.

די ידיעות וועגען דער יודישער געמיינדע אין האָלאַנד האָבען אַהין צוגעצויגען מאַסען ענטלאָפֿענע פֿון שפּאַניען און פּאָרטוגאַל. די

מאַראַנען אין די לענדער פון דער אינקוויזיציע האָבען אויפגעהויבען דעם קאָפּ, געוואָרען שטאָלצער ביי זיך און אין דערהיים שוין אָנגעהויבען אָפענער און דרייסטער אַרויסטרעטען אַלס יודען. נאָר טויזענדער מאַראַנען, וועלכע עס איז נמאס געוואָרען צו טראָגען אויף זיך אַ מאַסקע, האָבען אינגאַנצען פערלאָזען זייער פאָטערלאַנד און אַריבערגעפאָהרען קיין האָלאַנד, און זיי זענען געוואָרען אָפענע יודען. אין אַ פּאָר צעהנדליג יאָהר אַרום איז אין אַמסטערדאַם שוין געווען 400 יודישע פאַמיליעס. דאָס רוב פון זיי זענען געווען פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען און דעריבער האָט זיך די געמיינדע גערופען „פּאָרטוגאַלישע“. אין 1608 האָט זיך אין אַמסטערדאַם געגרינדעט אַ נייע שוהל מיט'ן נאָמען „נוה שלום“ און אין 10 יאָהר שפּעטער האָט זיך געעפענט נאָך אַ דריטע שוהל „בית ישראל“.

צווישען די מאַראַנען, וואָס האָבען זיך בעזעצט אין האָלאַנד, זענען געווען פיעל גרויסע סוחרים, וועלכע האָבען נישט ווייניג מיטגעהאָלפען דערצו, אַז דאָס אָרימע לאַנד, וואָס איז נאָך אָרימער געוואָרען צוליעב דער לאַנגיעהריגער מלחמה מיט שפּאַניען זאָל אַזוי אויפבליהען אין מסחר. זיי האָבען געפיהרט, הויפּטזעכליך, אַ עקספּאָרטהאַנדעל מיט טערקיי און מאַראָקאָ, זיך בעטייליגט אין דער וועסטאינדישער קאָמפּאַניע און זיך פערנומען מיט באַנק-אָפּעראַציעס. צווישען די מאַראַנען זענען אויך געווען נישט ווייניג דאָקטוירים, יוריסטען און שריפטשטעלער. די האָלענדער רעפּובליק האָט געגעבען די יודען פאָלקאָמע פרייהייט פון רעליגיע און פון געמיינדע-פערוואַלטונג. זיי איז נאָר פערבאָטען געוואָרען חתונה צו האָבען מיט קריסטען און אָפען אַרויסטרעטען געגען קריסטענטום.

די אָרדנונג פון דער געמיינדע-פערוואַלטונג איז געווען אַ מוסטערהאַפטע. די דריי אַמסטערדאַמער יודישע שוהלען זענען פריהער געווען דריי בעזונדערע קאָנגרעגאַציעס, וואָס יעדע פון זיי האָט געהאַט זייער רב אָדער „חכם“. די ערשטע צייט זענען צווישען די דריי שוהלען פאָרגעקומען רייבונגען, נאָר דערנאָך האָבען זיי זיך אַלע פעראייניגט אין איין געמיינדע. די ספרדים מיט זייער ליעבע צו אָרדנונג און זייער געבוירענער אינטעליגענץ האָבען אַרויפגעלעגט זייער שטעמפּעל אויף דער אָרגאַניזאַציע פון דער געמיינדע. עס זענען אויסגעאַרבייט געוואָרען 42 בעזונדערע פונקטען, וואָס זענען בעשטעטיגט געוואָרען דורך דעם מאַגיסטראַט. דער אַנפיהרער פון דער געמיינדע איז געווען דער ראַט

מעמד), וואָס איז באַשטאַנען פֿון רבנים און עלטסטע (פּרנסים); נאָר
די רעליגיעזע פֿראַגען זענען געלעזט געוואָרן בלויז דורך די רבנים
אַליין. די אָרטיגע מאַכט האָט געגעבען דעם „מעמד" דאָס רעכט אַרויפֿ-
צולעגען שטראָפֿען אויף די מיטגלידער פֿון דער געמיינדע, וואָס פֿאָל-
גען נישט דאָס יודישע געזעץ, און מיט דעם רעכט פֿלעגט די גע-
מיינדע-פֿערוואַלטונג זיך נישט זעלטען באַנוצען. די אַמסטערדאַמער
יודען, געוועזענע מאַראַנען, האָבען אַ לאַנגע צייט זיך נישט געקענט אָב-
געוועהנען פֿון זייערע קאַטוילישע שטימונגען, וואָס זיי האָבען מיט זיך
מיטגעבראַכט פֿון די לענדער פֿון דער אינקוויזיציע. אַזוי, למשל,
האָבען די מאַראַנען געהאַט אַ לאַנגע צייט די קאַטוילישע געוועהנהייט
צו קוקען אויף דעם רב, ווי אויף אַ גייסטליכען, וואָס איז בכח צו
פֿערגעבען די זינד; עס איז גענוג נאָר זיך מתודה זיין פֿון צייט צו
צייט און דאַן ווערן די זינד פֿערגעבען און מען קאָן איבערנייס אָנ-
הויבען זינדיגען. אַזאַ שטאַנדפּונקט, לויט וועלכען די רעליגיעזע צע-
רעמאָניע שטעהט העכער פֿון די ריינע מדות, איז לחלוטין פֿרעמד
דעם יודענטום, נאָר די מאַראַנען האָבען נישט ווילענדיג זיך איינגעלעבט
מיט די דאָזיגע קאַטוילישע געוועהנהייטען אין דער צייט, ווען זיי האָבען
אויף זיך געטראָגען די מאַסקע פֿון קריסטען, און די רבנים האָבען
דעריבער געמוזט האַרט קעמפֿען געגען דעם. די ערשטע אַמסטער-
דאַמער רבנים ר' יוסף פּאַרדאָ און ר' יהודה וויגאַ האָבען זיך נאָך גע-
רעכענט אַביסעל מיט די געוועהנהייטען פֿון די מאַראַנען און זיי נישט
באַשטראָפֿט, נאָר דער דריטער רב ר' יצחק עוזיאל איז שוין ענערגיש
אַרויסגעטרעטען געגען דעם און געקעמפֿט געגען די אַנטי-יודישע
באַגריפֿען.

וואָס מעהר דער „מעמד" האָט זיך פֿערפֿעסטיגט, אַלץ שטרענ-
גער זענען געוואָרען די מיטלען געגען די, וואָס האָבען זיך ערלויבט
צו דענקען פֿריי אָדער אַנדערש פֿון דעם אָפֿיציעלען יודענטום. צום
באַדויערן, האָבען די מאַראַנען פֿון זייער פֿריהעריגען פֿאָטערלאַנד, וואו
עס האָט געהערשט דער רעזשים פֿון אינקוויזיציע, אויך אַראָבגע-
בראַכט די מיאוס'ע מדה פֿון פֿאַנאַטיזם און איבעריגער פֿאָרזיכטיגקייט,
וואָס זוכט אומעטום כפירה און איז אַלץ און אַלעמען חושד. דער
אַמסטערדאַמער רבנים-קאָלעגיום, וואָס איז באַשטאַנען פֿון די רבנים:
ר' דוד פּאַרדאָ, ר' שאול מאָרטיירא, ר' יצחק אַבוהב דע-פֿאָנסעק,
האָט געשפּיעלט אַ ראָליע פֿון אַ העכסטען גייסטיגען טריבונאַל, וואָס

דאַרף שטרענג אַכטונג געבען, אַז די מיטגלידער פֿון דער געמיינדע זאָלען חלילה נישט אָפּטרעטען פֿון דער רעליגיע, און וואָס באַשטראָפֿט מיט חרם און אַנדערע שטרענגע מיטלען פֿאַר יעדען פֿונק פֿון פֿרייזין.

באַפֿרייענדיג זיך פֿון אויסערליכען יאָך, איז די גייסטיגע ענערגיע פֿון די מאַראַנען אויך פֿריי געוואָרען און אין פֿערלויף פֿון ערשטען העלפֿט יאָהרהונדערט פֿון איהר עקזיסטענץ האָט די האָלענדישע קאָלאָניע אַרויסגעוויזען אַ אינטענסיווע ענערגישע טעטיגקייט אין דער ליטעראַטור און אין גייסטיגען לעבען. אין דער ליטעראַרישער שאַפֿונג פֿון די האָלענדישע יודען האָבען זיך אָפּגעשפּיגעלט צוויי פֿערשידענע שטרעמונגען: דאָ האָבען זיך באַגעגענט דער שמאָלער רעליגיעזער דאָגמאַטיזם מיט דעם עקסטען פֿריידענקען, די איבערגלויביגע קבלה מיט דער סקעפּטישער פֿילאָזאָפֿיע, דאָס פּאָעטישע באַזינגען די יודישע מיסיע מיט דער שאַרפֿסטער קריטיק פֿון די יסודות פֿון יודענטום. אין די ליטעראַרישע ווערק פֿון דער ערשטער צייט פֿערנעהמט נאָך ביי די יודישע שריפֿטשטעלער אין האָלאַנד דעם ערשטען פּלאַץ די ליריק און די מיסטישע שטימונג. אין זיי הערען זיך די נאָכוועהענישען פֿון דער שרעקליכער דראַמאַ פֿון מאַראַנענטום. יעקב בעלמאָנטע, איינער פֿון די ערשטע גרינדער פֿון דער אַמסטערדאַמער יודישער קאָלאָניע, האָט אין פֿערזען באַזונגען אויף שפּאַניש די ליידען פֿון זיינע ברידער אונטער דער הערשאַפֿט פֿון דער אינקוויזיציע. דער פּאָעט דוד אַבענטאַר מעלאָ האָט איבערזעצט דעם תהלים אויף שפּאַניש; דערביי האָט דער איבערזעצער אין איינציגע קאַפּיטלעך פֿון תהלים אַריינגעשטעלט זיין אייגענע ליריק וועגען דעם שיקזאַל פֿון יודישען פֿאָלק און וועגען זיינע פּערזענליכע ליידען אַלס מאַראַן. אַ צווייטער פּאָעט, ישורון, אָדער פּאַאול דע-פּינאַ לויט זיין קריסטליכען נאָמען, איז באַוואוסט נישט אַזוי מיט זיין ליטעראַרישער טעטיגקייט, ווי מיט זיין לעבענס-געשיכטע. אַ געבוירענער פֿון ליסאַבאָן, אַן אייניקעל פֿון אַ מאַראַנישער פֿאַמיליע, איז פּאַאול דע-פּינאַ אין דער יוגענד געווען אַ גוטער קאַטוילישער און זאָגאַר זיך געגרייט צו ווערען אַ מאָנאַך. ער איז צו דעם צוועק אַוועקגעפֿאָהרען קיין רוים, נאָר דאָרט האָט ער זיך באַגעגענט מיט איינעם אַ געבילדעטען דאָקטאָר פֿון די מאַראַנען, וועלכער האָט איהם דערפֿון אָפּגערעדט. דערווייל האָט זיך געמאַכט אַ מעשה, אַז איינער אַ אַלטער פֿראַנציסקאַנער האָט לויט זיין אינערליכער איבערצייגונג אָנגעהויבען

עפֿענטליך פֿרעדיגען די יודישע רעליגיע. דערפֿאַר איז ער אָבגעזעסען
אין תפיסה אַ לאַנגע צײַט און ענדליך לעבעדיגערהייד פֿערברענט גע-
װאָרען, פֿערבלײַבענדיג בײַ זײַן איבערצײַגונג. די דאָזיגע געשיכטע
האָט געמאַכט אַ גרויסען אײַנדרוק אויף אַלע מאַראַנען און צװישען זײַ
אויך אויף פּאַאול דע-פּינאַ װעלכער האָט פּערזענליך געקענט דעם
פֿראַנציסקאַנער. ער האָט בעשלאָסען זיך אומקעהרען צום יודענטום
און איז אָבגעפֿאָהרען קײַן אַמסטערדאַם, װאו ער האָט זיך מגייר גע-
װען. — צװישען די שריפֿטשטעלער פֿון יענער צײַט האָט זיך אויס-
געצייכענט מיט זײַן הויכען יחוס און גײַסטיגע פֿעהיגקײַטען אברהם
דע-גערעראַ, אַ אײיניקעל פֿון בעריהמטען גאָנזאַלאָ-דע-קאָרדאָװאַ, דער
נעאַפּאָליטאַנער װיצע-קעניג. גערעראַ האָט זיך אַרײַנגעטאָן אין דער
קבלה, װאָס ער האָט געלערנט בײַ די תלמידים פֿון אר"י. אין זײַן
װערק „שערי שמים" האָט ער ערקלערט דאָס סיסטעם פֿון דער פּראַק-
טישער קבלה און צוזאַמענהאַנג מיט דער פֿילאָזאָפֿיע. דאָס דאָזיגע
װערק, װאָס איז געשריבען געװאָרען אויף שפּאַניש, איז דערנאָך אי-
בערזעצט געװאָרען אויף העברעאיש דורך דעם רב ר' יצחק אבוהב
דע-פֿאָנסעקאַ.

דאָס לעבען פֿון דעם לעצטען איז אויך געװען רײַך אין פּאַסי-
רונגען. אין די קינדער-יאָהרען איז ער איבערגעפֿיהרט געװאָרען פֿון
פּאָרטוגאַל קײַן אַמסטערדאַם, װאו ער האָט געלערנט תורה בײַ'ם אַל-
טען חכם ר' יצחק עוזיאל. ער האָט געמאַכט אַזעלכע ריזיגע פֿאָר-
שריטען אין לערנען, אַז אויפֿ'ן 21-טען יאָהר האָט ער שוין אַלײַן בע-
קומען דעם טיטול „חכם". נאָך דער פֿעראײַניגונג פֿון די דרײַ יודישע
געמײַנדעס אין אַמסטערדאַם איז ר' יצחק אבוהב געװאָרען אײנער פֿון
די טיכטיגסטע מיטגלידער צװישען די רבנים. אין 1642 איז ער אין
דער שפּיץ פֿון אַ פּאַרטיע יודישע עמיגראַנטען אַװעק קײַן בראַזיליען,
װאָס האָט זיך דעמאָלט געפֿונען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון האָלאַנד.
דאָרט איז ער געװאָרען רב אין דער שטאָדט פּערנאַמבוקאָ, װאו עס
האָבען געװאוינט פֿיעל פּאָרטוגאַלישע מאַראַנען. נאָר נישט לאַנג איז
איהם אויסגעקומען צו בלײַבען אויף זײַן שטעל. אין 1646 איז צװישען
פּאָרטוגאַל און האָלאַנד אויסגעבראָכען אַ מלחמה צוליעב דער הערשאַפֿט
איבער בראַזיליען און מנצח געװען האָבען די פּאָרטוגעזער. די יודען
האָבען זיך װידער געפֿונען אין די נעגעל פֿון דער אינקװיזיציע, צו-
ליעב װעלכער זײַ זענען ענטלאָפֿען פֿון אײראָפּאַ, און די געמײַנדע אין

בראזיליען איז זיך צופאלען. ר׳ יצחק אבוהב איז אבגעפאהרען קיין אמסטערדאם און ווידער פערנומען די שטעל פון א חכם. מיט זיינע דרשות אין שוהל האט ער צוגעצויגען פיעל צוהערער. ער האט גע־לייענט לעקציעס אין דער אמסטערדאמער ישיבה, וואו מען האט דאן געלערנט תלמוד, ביבעל, דקדוק און העברעאיש. דער טעקסט פלעגט איבערגעזעצט ווערן אויף פארטוגאליש, וואס איז נאך אויף א לאנגע צייט פערבליבען די שפראך פון דעם גרעסטען טייל האלענדישע יודען. אנ׳ערך 50 יאהר איז ר׳ יצחק אבוהב געשטאנען אין דער שפיץ פון דער „פארטוגעזישער" געמיינדע אין אמסטערדאם און געשטארבען אין טיעפער עלטער (1693). ביי זיין לעבען זענען אבגעדרוקט געווארען זיינע פירושים צום חומש און זיינע דרשות אויף דער שפאנישער שפראך. אויף העברעאיש האט ער נאר געשריבען זיינע ערינערונגען פון דער מלחמה צווישען האלאנד און פארטוגאל.

דער טילטינגסטער ליטערארישער און געזעלשאפטליכער טוער פון יענער צייט איז געווען ר׳ מנשה בן ישראל (1604—57), א חבר פון ר׳ יצחק אבוהב. ער איז געווען א זוהן פון פארטוגאלישע מאראנען, וואס זענען ענטלאפען פון דער אינקוויזיציע קיין האלאנד. איהם האט מען געבראכט קיין אמסטערדאם נאך א קינד. דארט האט ער געלערנט ביי ר׳ יצחק עוזיאל תורה, נאר דערביי האט ר׳ מנשה אויך געלערנט אנדערע זאכען, ווי לאטיין, אייראפעאישע שפראכען און געלעזען די ווערק פון קריסטליכע שריפטשטעלער. נאך אין די יונגע יאהרען האט ער ארויסגעוויזען א רעדנערישען טאלענט און שוין צו 18 יאהר האט ער געהאלטען דרשות אין שוהל און קאנקורירט אויף דעם געביעט מיט זיין חבר ר׳ יצחק אבוהב. אין 1627 האט ער געעפענט א יודישע דרוקעריי און שפעטער איז ער געווארען דער אנפיהרער פון דער ישיבה, וואס איז געגרינדעט געווארען אויף די מיטלען פון דער רייכער פאמיליע פרייערא. ר׳ מנשה בן ישראל האט געהאט א סך וויסענשאפט, געווען דער פראדוקטיווסטער צווישען אלע שריפטשטעלער פון יענער עפאכע, הגם ער איז ניט געווען קיין טיעפער מענש. א דאנק זיינע גרויסע קענטני־שען האט ער געהאט פערבינדונגען מיט די בעריהמטעסטע קריסטליכע געלעהרטע פון יענער צייט; א געוויסע צייט האט ער אויך געפיהרט א קארעספאנדענץ מיט דער שוועדישער קעניגין קריסטינא, וואס איז געווען א ליבהאבערין פון דער וויסענשאפט. בעזונדערס זענען מיט איהם געווען בעפריינדעט די פראטעסטאנטישע טעאלאגען און מיסטיקער.

די דאָזיגע פּאָפּולאַריטעט האָט ר׳ מנשה בן ישראל ערוואָרבען אַ דאַנק זײַנע ווערק אויף לאַטײַניש, שפּאַניש און העברעאיש. זײַן גרויס ווערק „Conciliador" (דער שלום-מאַכער), אַ מיסטיש-פילאָזאָפישער פּירוש צו דער ביבעל, איז איבערגעזעצט געוואָרען אויף לאַטײַניש און ענגליש. הגם אין דעם ווערק איז דאָ ווייניג אָריגינעלע געדאַנקען. אין אַ צווייטען גרויס ווערק, וואָס איז דערנאָך אָנגעשריבען געוואָרען אויף העברעאיש, „נשמת חיים", טרעט אַרויס ר׳ מנשה בן ישראל אַלס מקובל. דאָרט ווערען אָפט ציטירט די קריסטליכע מיסטיקער און די יודישע מקובלים. דאָרט פיגורירען די אַלע פאָרשטעלונגען וועגען שדים, מכשפים גלגולים און דבוקים אין אַ גאַנץ ערנסטען טאָן און דאָס בעווײַזט, אַז נישט קוקענדיג אויף זײַן ענציקלאָפּעדישער וויסענשאַפט, האָט ר׳ מנשה בן ישראל געפעהלט דער קריטישער חוש און ער איז נישט ווײַט אַוועקגעגאַנגען פון דעם אר"יס תלמידים. אויף דעם סמך פון אַ ערצעהלונג פון עפּעס אַ רײַזענדען אַוואַנטוריסט, אַז צווישען די אינדיאַנער אין אַמעריקאַ האָט ער געזעהן די רעשטען פון די פערלוירענע עשרת השבטים, האָט ר׳ מנשה בן ישראל געבויט אַ גאַנצען בנין און אָנגעשריבען אַ ווערק „תקות ישראל", וואו ער בעווײַזט, אַז די נבואה וועגען דער אייביגקייט פון יודישען פאָלק איז שוין מקוים געוואָרען און דעריבער קאָן מען האָפען, אַז אין גיכען וועט משיח קומען. בײַ די אַלע מיסטישע שטימונגען איז ר׳ מנשה בן ישראל אָבער אויך געווען אַ רעאַלער מענש, נישט פערגעסען די ווירקליכקייט און די לעצטע יאָהרען פון זײַן לעבען האָט ער געפיהרט אַ שטאַרקע אַגיטאַציע וועגען דעם בעזעצען זיך פון יודען אין ענגלאַנד. נאָר וועגען דעם — אין די שפּעטערדיגע קאַפּיטלען.

אַזעלכע מענשען מיט גרויסע קענטנישען, ווי ר׳ מנשה בן ישראל, האָט מען צווישען די האָלענדישע יודען געקענט געפינען נישט ווייניג. האָלאַנד איז געוואָרען אַ צענטר פון יודישער גייסטיגער טעטיגקייט, די צאָהל פון די געלעהרטע און שריפטשטעלער איז געווען אַ בעדייטענדע, און פון דער דאָזיגער סביבה איז אויך אַרויסגעוואַקסען דער גייסטיגער ריעז ברוך שפּינאָזאַ. אָבער נישט קוקענדיג אויף דער געבוירענער אינטעליגענץ פון די שפּאַנישע און פּאָרטוגאַלישע אנוסים, נישט קוקענדיג אויף זייערע קענטנישען, זענען זיי דאָך נישט דערוואַקסען צו דער שטופע פון רעליגיעזער פרייהייט און טאָלעראַנץ. פון זייער פאָטערלאַנד האָבען זיי מיטגעבראַכט דעם גייסט פון דער

אינקוויזיציע, די געוועהנהייט צו בעשטראפען און רודפ'ן יעדען, וואס ערלויבט זיך אבצוטרעטען פון דער אפיציעלער רעליגיע, און בעקעמפענדיג פרייהייט פון רעליגיע און געמיינדע-אויטאנאמיע, זענען די פיהרער פון יודענטום אליין געווארען אונטערדריקער פון יעדען פרייען גייסט און שטרענג בעשטראפט די „אפיקורסים". דאס האט גע-בראכט צו טראגעדיעס, און איינער פון די קרבנות פון דער ארדנונג איז געוועזן אוריאל אקאסטא.

אקאסטא איז געוועזן א מאראן, וואס איז געבוירען געווארען אין אפארטא, פארטוגאל, אין יאהר 1590. אין דער יוגענד האט ער בע-קומען א שטרענג-קאטוילישע ערציהונג, און צו 25 יאהר האט ער זא-גאר פערנומען א שטעל פון א שמש אין איינער פון די קירכען אין זיין שטאדט. אבער די לעהרע פון קריסטענטום האט נישט בעפרי-דיגט זיין קריטישען שכל, וואס האט געזוכט דעם אבסאלוטען אמת. אקאסטא האט זיך דאן פערטיעפט אין ערלערנען די ביבעל און דאס האט אין איהם ערוועקט א שטארקען פערלאנג, זיך אומצוקעהרען צו דער רעליגיע פון זיינע עלטערן. מיט דער אידעע האט ער געהיים פערלאזען די שטאדט און אוועק קיין אמסטערדאם, וואו ער האט אפען אנגענומען די יודישע רעליגיע צוזאמען מיט זיינע ברידער און מוטער, וועלכע ער האט אנגערעדט דערצו (1618). אין גיכען האט ער זיך איבערצייגט, אז דאס אידעאלע יודענטום, וועגען וועלכען אקאסטא האט געטרוימט, איז זעהר ווינציג ענהליך אויף דעם פראקטישען ווירקליכען יודענטום, וואס ער האט פאר זיך געזעהן אין אמסטערדאם. ער האט דערזעהן, אז דאס יודענטום פון די רבנים בעשטעהט נאר אין אויסערליכע דינים, אין א בעגרענצטען קוק אויף דער וועלט, און אקאסטא האט ווידער אנגע-הויבען זוכען און פארשען. ער האט אויפגעהערט מקים זיין די יודישע דינים און פלעגט זאגאר אפען ארויסטרעטען געגען דער לעהרע פון רבנים, אדער „צבוע'קעס", ווי ער האט זיי אנגערופען, וואס געהען, לויט זיין מיינונג, אויף א פאלשען וועג. די אמסטערדאמער „חכמים" האבען מיט רעכט מורא געהאט, אז אזא פראפאגאנדע קען זיין גע-פעהרליך ביי די דעמאלטיגע בעדינגונגען, ווען די יודישע געמיינדע איז נאך געוועזן יונג און נישט ארגאניזירט, ווען די מאראנען האבען

זיך נאך נישט אבגעוועהנט פון די קאטוילישע מנהגים און בעגריפען. זיי האבען דעריבער מזהיר געווען אקאסטא, אז ער זאל אנהויבען זיך פיהרען בעסער, נאר ער האט נישט געפאלגט. ווען אקאסטא איז דער-נאך אויסגעשלאסען געווארען פון דער געמיינדע, האט ער זיך בע-שלאסען אויף א געפעהרליכען שריט: ארויסטרעטען אפען געגען אפי-ציעלען יודענטום אין דער ליטעראטור. גראד האט זיך געמאכט, אז דער אמסטערדאמער דאקטאר שמואל דא-סילווא האט צו יענער צייט ארויסגעגעבען א ביכעל „א בעטראכטונג וועגען השארת הנפש", וואו ער איז שארף ארויסגעטרעטען געגען די בעגריפען פון די אפיקורסים, ווי אקאסטא, למשל. דאן האט אוריאל אקאסטא אבגעענטפערט מיט א ווערק אויף פארטוגעזיש „א אבהאנדלונג וועגען די צבוע'שע טרא-דיציעס אין פערגלייך מיט דער תורה שבכתב" (1624). אין דעם ווערק האט אקאסטא אבגעווארפען די תלמודישע טראדיציעס און אויך בעוויזען, אז די תורה אנערקענט נישט קיין השארת הנפש און קיין שכר און עונש אויף יענער וועלט. אזא אפיקורסות האט אויפגעבראכט אלע רבנים. די פערוואלטער פון דער געמיינדע האבען גע'מסר'ט אקאסטא פאר דער ארטיגער מאכט, אנ'ווייזענדיג אויף דעם האלענדישען געזעץ, לויט וועלכען עס ווערט פערבאטען צו פערשפרייטען אנטי-רע-ליגיעזע אידעען. אקאסטא'ן האט מען ארעסטירט, נאר דערנאך בע-פרייט און נאר ארויפגעלעגט אויף איהם א געלד-שטראף. פון יענער צייט איז דאס לעבען פון אקאסטא געווארען פאר איהם א גיהנם. ער איז געווארען עלענד, דערווייטערט פון אלעמען און ווען איהם איז נמאס געווארען זיין איינזאמקייט און עלענד, איז ער איינמאל אוועק צו די רבנים און געבעטען מחילה. מען האט איהם מוחל געווען, נאר אין ניכען איז אקאסטא ווידער ארייגעפאלען אין אפיקורסות און דאס מאל שוין דערגאנגען אזוי ווייט, אז ער האט שוין אויך געלייקענט אין דער תורה שבכתב, נישט געהאלטען שבת, געגעסען טרפות א. א. וו. עס זענען געגאנגען קלאנגען, אז ער האט אבגערעדט צוויי קריסטען, וואס האבען געוואלט אננעהמען די יודישע רעליגיע. נאך א הזהרה האבען די רבנים אריינגעלעגט דעם געפעהרליכען אפיקורס אין חרם אריין. אלע האבען זיך אבגעזונדערט פון איהם, אפילו זיינע קרובים האבען מיט איהם נישט געוואלט האבען מיט איהם קיין בעציהונגען. זיין שרעקליכע איינזאמ-קייט און ארימקייט האבען איהם געצוואונגען ווידער תשובה טאן און ער האט געמוזט איינגעהן אויף דער שרעקליכער פראצעדור: עפענטליך

זיך מתודה זיַין און בעליידיגט ווערן. אין שוהל האָבען זיך פערזאַמעלט די רבנים, די מיטגלידער פון דער געמיינדע און פיעל אַנדערע יודען. אַקאָסטאַ האָט אויף אַ הויך קול איבערגעלייענט די פאָרמעל פון תשובה און זיך אָבגעזאָגט פון זיַינע אַפיקורסישע איבערציַיגונגען; נאָכדעם האָט מען איהם געגעבען 39 מלקות, און ווען דאָס האָט זיך שוין געענדיגט, האָט אַקאָסטאַ אַריבערגעטראָגען אַ נייַע בעליידיגונג: זיך לעגען מיט׳ן פנים אַראָב אויף דער שוועל פון שוהל און יעדער זאָל אַריבערטרעטען איבער זיַין פלייצע. אָט די אַלע בעליידיגונגען האָבען געמאַכט אַ שרעקליכען איינדריק אויף דעם אומגליקליכען פרייַדענקער און איינמאָל האָט ער, אין אַ שטימונג פון פערצווייפלונג און צאָרן, זיך גענומען דאָס לעבען דורך סמ׳ען (1640). פאַר זיַין טויט האָט ער אָנגעשריבען זיַין אויטאָביאָגראַפיע, אין וועלכער ער האָט אויסגעגאָסען זיַין גאַנצען צאָרן אויף די, וואָס האָבען איהם געבראַכט צו אַזאַ שענדליכער בעליידיגונג.

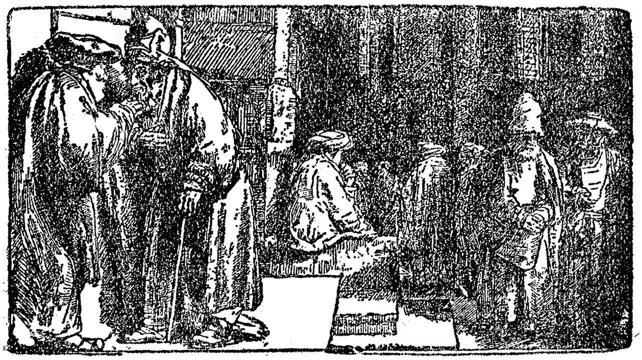

יודען אין דער אַמסטערדאַמער שוהל
(צייכנונג פון רעמבראַנדט)

מנשה בן ישראל (לויט רעמבראנדט)

זיעבעטעס קאַפּיטעל

דער קאָזאַקען-אויפשטאַנד און דער אונטערגאַנג פון פוילען

אין דער צייט, ווען די ספרדים אין מערב-אייראָפּאַ האָבען אָנגעהויבען ביסלעכווייז צו-זיך צוקומען נאָך די שרעקליכע חורבנות און אין האלאַנד האָט ווידער אָנגעהויבען בויען זיך אַ נייער יודישער צענטער, איז אויף די אשכנזים, וואָס האָבען שוין געהאט אויסגעבויט פאַר זיך אַ פעסטע נעסט אין פוילען, געקומען אַ אונגעוועהנליכער אומגליק, וואָס האָט צו זיך כמעט קיין גלייכען נישט אין דער געשיכטע פון די יודישע רדיפות. דאָס איז געווען דער שרעקליכער קאָזאַקען-אויפשטאַנד, וואָס האָט געמאַכט אַ סוף צו דער פעסטקייט און גרויסקייט פון פוילען און צוזאַמען חרוב געמאַכט דעם יודישען גרויסען צענטער אין פוילען. דעם טרויער-צוג, וואָס זייערע ברידער אין מערב-אייראָפּאַ האָבען דורכגעמאַכט אין מיטעל-אַלטער, האָבען די פוילישע יודען געמוזט דורכמאַכען יעצט אין 17-טען יאָהרהונדערט און דער וועג איז געווען פול מיט מערטירער און קרבנות.

די סיבה פון דעם דאָזיגען שרעקליכען קריזיס איז געווען די עקאָנאָמישע לאַגע פון פוילען בכלל און יודען בפרט. די יודישע לאַגע, ווי מיר האָבען אויבען געזעהן, איז אין פוילען געווען אָבהענגיג פון די פערשידענע קאָמבינאַציעס און צוזאַמענשטויסען פון די אַרומיגע קלאַסען. אויב דער קעניג און די גרויס-שליאַכטע האָבען מעהרסטענטייל געשטיצט די יודען, צו וועלכע זיי האָבען געדאַרפט אָנקומען אין עקאָנאָמישען לעבען, האָבען מיט די יודען שטענדיג געקעמפט זייערע קאָנקורענטען, די שטעדט און די האַנדווערקער-צעכען. די גייסטליכע

זויִדער האָבען פֿיינד געהאַט יודען אַלס „אונגלויביגע" און געפֿיהרט
געגען זיי אַ אַגיטאַציע פֿון די קירך-טריבונען. יודען איז דעריבער
שטענדיג אויסגעקומען צו קאָמבינירען, זיך צופּאַסען צו די אַרומיגע
בעדינגונגען און אויסנוצען אין זייער טובה אַלע גינסטיגע אומשטענ-
דען. יודען האָבען שטענדיג געמוזט שטעהן אויף דער וואַך, שטענדיג
פֿערטיידיגען זייערע אינטערעסען מיט דער הילף פֿון זייערע „בעלי-
טובות", דער קעניג און די שליאַכטע, און אין דעם קאַמפּף האָבען
יודען נישט זעלטען געליטען צרות און בזיונות, נישט איינמאָל איבער-
געלעבט אַ עלילת-דם און טייער בעצאָהלט פֿאַר דעם. זינט די גייסט-
ליכע האָבען אָנגעהויבען בעקומען אַ גרויסע השפּעה, בעזונדערס אין
דער צייט פֿון פֿרומען קעניג סיגיזמונד דער דריטער, זענען די בלוט-
בלבולים געוואָרען אַ אָפֿטע זאַך און די רדיפֿות אויף יודען האָבען זיך
פֿערגרעסערט. אָבער נאָך דעם אַלעמען האָט יודען דאָך זיך געלעבט
אין פּוילען בעסער, איידער אין מערב-אייראָפּאַ. דאָס רוב פֿון זיי
האָבען דאָך געהאַט פּרנסה בהרחבה, הגם זעהר רייך זענען זיי נישט
געווען, און בעזונדערס פֿעסט זענען די יודען געווען אינערליך, אַ דאַנק
זייער זעלבסט-פֿערוואַלטונג און זעלטענער אָרגאַניזאַציע. אָבער אויב אין
די צענטראַל-געגענדען פֿון פּוילען האָבען די יודען געפֿיהרט דעם
קאַמפּף נאָר אויף איין פֿראָנט און געהאַט אויף וועמען זיך אָנצושפּאַ-
רען, אַלס פֿערטיידיגער פֿון זייערע אינטערעסען, איז דער דאָזיגער
קאַמפּף געווען פֿיעל קאָמפּליצירטער און שווערער אין די דרום-
מזרח'ישע געגענדען פֿון פּוילען, אין אוקראַינאַ. דאָרט האָבען יודען
שוין געהאַט צו טאָן נישט מיט די פּאָליאַקען, נאָר מיט אַ דריטען
עלעמענט, די רוסישע פּראַוואָסלאַווגע פּויערען, וואָס זענען געווען
פֿרעמד אי די פּאָליאַקען, אי די יודען. די דאָזיגע קאָמפּליצירטע לאַ-
גע האָט געמוזט פֿיהרען צו אַ גרויזאַמער טראַגעדיע.

בשעת ליטא האָט זיך פֿעראייניגט מיט פּוילען און געוואָרען איין
מלוכה, זענען צו פּוילען איבערגעגאַנגען די געגענדען פֿון וואָהלין,
פּאָדאָליע און אוקריינא. די דאָזיגע געגענדען זענען פּאָליטיש געשטאַ-
נען אונטער דער הערשאַפֿט פֿון די פּוילישע קיסרים, און עקאָנאָמיש —
אונטער דער הערשאַפֿט פֿון די פּוילישע „פּריצים". די פֿיעל גיטער
מיט די גרויסע דערפֿער, וואָס זענען געווען בעזעצט דורך רוסישע
פּויערען, האָבען זיך דאָ געפֿונען אין די הענד פֿון די פּוילישע מאַג-
נאַטען, וואָס זענען געווען פֿאָלקאָמע הערשער איבער זייערע לייב-אייגענע.

דאָ האָט געהערשט דיזעלבע שרעקליכע עקאָנאָמישע אונטערדריקונג פון די שוואַכע, וואָס אין אַלע לענדער פון שקלאַפערײַ, נאָר, אויב ערגעץ-אַנדערש זענען די ערד-בעזיצער געווען ווינציגסטענס פערבונדען מיט זײַערע לײַב-אײַגענע דורך דער אַלגעמײַנער רעליגיע, וואָס האָט אָבגעשוואַכט אַביסעל דעם קלאַסען-קאַמפף, האָט דאָ, אין אוקרײַנא, דער עקאָנאָמישער דרוק געמוזט זיך פערשאַרפען ביז די אויסערסטע פאָרמען. די לײַב-אײַגענע פויערן, אָדער „חלאָפעס", זענען געווען פרעמד זײַערע הערשער סײַ לויט דער רעליגיע, סײַ לויט דער נאַציע. די פראַוואָסלאַוויע איז פאַר די פוילישע פריצים געווען אַ„חלאָפּבקע רעליגיע", וועלכע מען האָט זיך געסטאַרעט אויסוואָרצלען דורך פערשידענע צוואַנגס-מיטלען. דער פאָליאַק האָט געקוקט אויף די רוסען, ווי אויף אַ נידעריגערע ראַסע, וואָס פערדיענט נישט קײַן אַכטונג און קײַן מיטלײַד. אויסער דער געוועהנליכער „פאַנשטשיזנא" האָבען די פריצים נאָך אַרויפגעלעגט אויף די פויערן פיעל קלענערע שטײַערן און אָבצאָהלונגען. די פוילישע פריצים האָבען געוועהנליך געוואוינט ווײַט פון זײַערע גיטער, וועלכע זיי האָבען איבערגעגעבען אין רשות פון פערוואַלטער און אַרענדאַרען. צווישען די אַרענדאַרען זענען געווען פיעל יודען, וואָס פלעגען מעהרסטענטײַל נעהמען אין אַרענדע דאָס רעכט פון „פּראָפּינאַציע", ד. ה. האַנדלען מיט משקאות. צוזאַמען מיט דער אַרענדע איז צו יודען איבערגעגאַנגען אַ טײַל פון די רעכטען, וואָס די פריצים האָבען געהאַט איבער זײַערע לײַב-אײַגענע. דערבײַ פלעגט דער יודישער אַרענדאַר געוועהנליך זיך סטאַרען אַרויסבעקומען פון די גיטער וואָס מעהר הכנסות און שטאַרק עקספּלאָאַטירען די פויערן. דער דרום-רוסישער פויער האָט דעריבער געטראָגען אין האַרצען אַ טיעפע שנאה צום פוילישען ערד-בעזיצער, אַלס אַ פּריץ און אַלס אַ„ליאַח"; אָבער נישט ווינציגער, און אפשר נאָך מעהר, האָט ער פײַנד געהאַט דעם יודישען אַרענדאַר, מיט וועלכען עס איז איהם אויסגעקומען צו טרעפען זיך, ווײַל אין איהם האָט ער געזעהן אי אַ בײַזען שליח און פערטרעטער פון פּריץ, אי אַ „ניעהריסט", וואָס איז איהם פרעמד לויט זײַן רעליגיע און לויט זײַן אַרט לעבען. יודען זענען דאָ געשטאַנען צווישען צווײַ פײַערן: צווישען דעם פּאַן און חלאָפּ, פּאָליאַק און פּראַוואָסלאַוונעם. און עס איז געקומען די צײַט, ווען דער איבערליבער ברענענדיגער האַס אין די הערצער פון די פויערן האָט זיך פערוואַנדעלט אין אַ שטורם און בשעת עס איז אויסגעבראָכען די שרעקליכע

קאטאסטראפע, זענען יודען געשטאנען אויפ'ן ערשטען פייער און געליטען מעהר פון די פריצים אליין.

די בעפעלקערונג פון דער אוקראינא, וואס איז פאליטיש און עקאנאמיש געוועזען פערשקלאפט ביי די פאליאקען, איז כלל נישט געוועזען אזא דערשלאגענע סטאדע, א „בידלא", ווי מען האט פון איהר געוואלט מאכען. געוויסע היסטארישע אומשטענדען האבען געבראכט דערצו אז די בעפעלקערונג זאל ווערן א מיליטערישע מאכט און אז אין די שקלאפען זאל זיך ענטוויקלען א שטארקע שטרעבונג צו פרייהייט. א דאנק דער נאהענטקייט צו די סטעפעס און צו קרים, פון וואנען די טאטארען פלעגען אפט אנפאלען אויף די פוילישע גרעניץ-געגענדען, האט די בעפעלקערונג פון אוקראינא געמוזט זיך פעראייניגען אין קאמפס-דרושינעס, וואס זאלען קענען זיך פערטיידיגען פון די טאטארען. די פוילישע רעגירונג האט געשטיצט די דרושינעס, וואס האבען געהיט די גרעניץ. אזוי ערנאך זענען ענטשטאנען די אוקראינער קאזאקען וואס זענען געווארען א האלב-מיליטערישער קלאס, מיט זייער בעזונדערען העטמאן אין דער שפיץ און מיט א בעזונדער אויטאנאמיע. אויסער די אוקראינער קאזאקען, וואס האבען זיך געפונען אונטער דער הערשאפט פון דער פוילישער רעגירונג, זענען נאך געוועזען קאזאקען פון „זאפאראזשיע" -- איינגאנצען פרייע מיליטער-לייט, וואס האבען געוואוינט אונטער דעם דניעפר, אין די סטעפעס, און געלעבט פון די אפטע מלחמות און אנפאלען אויף די טאטארען און טערקען. דאס זענען געוועזען איינגאנצען פרייע מענשען, וואס האבען נישט אנערקענט קיין שום הערשאפט איבער זיך, געליעבט נאר די פרייהייט און געלעבט בלויז פון רויב און מלחמה. אין דער מחנה פון די זאפאראזשער קאזאקען „סיעטש" פלעגען אוועק פון אוקראינא די אלע פויערען, וואס האבען געוואלט בעסער פיהרען א פריי לעבען, איידער בעארבייטען די ערד; אהין זענען נישט דערלאזען געווארען קיין פרויען און קינדער; די („סיעטש") איז געוועזען א מין אוראלטע רעפובליק, וואו מעהר פון אלץ האט מען געשעצט די טאפפערקייט, גבורה און רובעריי. די אוקראינער און זאפאראזשער קאזאקען האבען שטענדיג געהאט בעציהונגען צווישען זיך און די פויערשע אוקראינער בעפעלקערונג האט מיט שטאלץ און האפנונג געקוקט אויף זייער נאציאנאלער גווארדיע אין די גרויסע סטעפעס, וואס האט סוף כל סוף געדארפט זיי אויסלעזען פון דער קנעכטשאפט פון די „ליאחעס און זשידעס". די פוילישע רעגירונג האט נישט

פֿערשטאַנען, אַז דאָרט קלײַבט זיך אָן אַלץ מעהר אַ ברען־מאַטעריאַל, וואָס וועט מיט דער צײַט זײַן אַ סכנה פֿאַר דער גאַנצער מלוכה, און אויך די יודען האָבען נישט פֿערשטאַנען, אַז אויף זײ רוקט זיך אָן אַ גרויזאַמע קראַפֿט, וואָס וועט אָנשרײַבען פֿיעל נײַע בלוטיגע בלעטלעך אין דער יודישער געשיכטע. פֿון צײַט צו צײַט האָט די אינערליכע פֿאָלקס־אויפֿרעגונג געלאָזט צו וויסען געבען וועגען זיך דורך קלײנע אַגראַרע אונרוהען, און נאָך אין 1638 האָבען די זאַפּאָראָזשער קאָזאַקען, אונטער דער אָנפֿיהרונג פֿון קאָזאַק פּאַווליוק, זיך אַביסעל „פֿונאַנדערגעשפּיעלט" און אין לובני האָבען זײ חרוב געמאַכט עטליכע יודישע שוהלען און דער׳הרג׳ט אַן ערך 200 יודען, נאָר די רעכטע שחיטה האָט זיך אָנגעהויבען פּונקט אין 10 יאָהר אַרום.

אין פֿריהלינג 1648 איז אין טשיגירין אויפֿגעשטאַנען אײנער פֿון די פּאָפּולערע קאָזאַקען, דער סאָטניק באָגדאַן חמעלניצקי. ער איז געוועזען רײַך אין שאָף און רינדער, האָט בעזעסען אַ שטאַרקען ווילען, אַ גרויסע שטרעבונג צו מאַכט, געוועזען שלעכט און חיטרע, מיט אַ געבוירענעם טאַלאַנט צו פֿיהרען נאָך זיך גרויסע פֿאָלקס־מאַסען. איהם איז בעשערט געווען אויפֿצוהויבען די פֿאָהן פֿון אויפֿשטאַנד אין אוקרײַנאַ און אין זאַפּאָראָזשיע. די לעגענדע דערצעהלט, אַז דער פּאָדסטאַראָסטאַ טשאַפּלינסקי האָט צוראַבירט זײַן גוט, צוגענומען בײַ איהם זײַן געליעבטע און דער׳הרג׳עט זײַן זוהן. עס האָט זיך געפֿונען אַ יוד זכריה סאָבילענקי, אַ אַרענדאַר, וואָס האָט אײַנגערעדט טשאַפּלינסקי׳ן, אַז ער זאָל מאַכען אַ בלבול אויף חמעלניצקי׳ן, כּדי פּטור צו ווערן פֿון איהם. דערזעלבער יוד האָט אויך ענטדעקט, אַז חמעלניצקי מאַכט הכנות צו אַ אויפֿשטאַנד, און איהם האָט מען געחאַפּט און אַרעסטירט. דאָ האָט זיך געפֿונען אַ צווײטער יוד, יעקב סאָבילענקי, חמעלניצקי׳ס אַ פֿרײַנד, וועלכער האָט איהם געהאָלפֿען ענטלויפֿען פֿון תּפיסה. מען האָט איהם ווידער געחאַפּט און אַרעסטירט, נאָר איהם האָט נאָך אַמאָל געלונגען צו ענטלויפֿען קײן זאַפּאַראָזשיע און פֿון דאָרטען האָט ער געגעבען דעם ערשטען סיגנאַל צום אויפֿשטאַנד. „ווײסט און זעהט, — האָט חמעלניצקי געשריבען אין זײַן אויפֿרוף צו די קאָזאַקען, — אַז די דאָזיגע פּוילישע אומה פֿערשטאַרקט זיך און פֿערשקלאַפֿט אונז אַלץ מעהר, אָבער נאָך ווינציג וואָס די פּאַנעס פֿערשקלאַפֿען אונז, נאָר אויך די נידעריגסטע צווישען אַלע אומות (יודען) הערשען איבער אונז". די אוקרײַנער קאָזאַקען האָבען געהײם אויסגעקליבען חמעלניצקי׳ן אַלס

זײַער העטמאַן און איהם בעפֿאָלמעכטיגט צו פֿיהרען אונטערהאַנדלונגען מיט די זאַפּאַראָזשער קאָזאַקען. קומענדיג אין דער „מיעטש“, האָט חמעלניצקי אָנגעהויבען אָרגאַניזירען קאַמפּפס־דרוזשינעס און געשלאָסען אַ אָבמאַך מיט דעם קרימער חאַן, וועלכער האָט זיך מתחייב געווען צוצושטעלען פֿיעל מיליטער אויף הילף. אין אַפּריל 1648 האָבען די פֿעראײַניגטע קאָזאַקען און טאַטאַרען זיך געלאָזט צו די גרעניצען פֿון אוקראַיִנאַ. בײַ „זשאָלטי וואָדי“ האָט חמעלניצקי׳ס אַרמעע אָבגעהאַלטען אַ גרויסען נצחון אויף דער אַרמעע פֿון פּאָטאָצקי און קאַליגאָווסקי, און דאָס האָט געדיענט אַלס סיגנאַל צו אַ אויפשטאַנד אין גאַנץ אוקראַיִנאַ. די רוסישע פּויערען און שטאָדטישע לײַט האָבען אָוועקגעוואָרפען זײַערע הײַזער, חרוב געמאַכט די פּריצישע גיטער און דער־הרג׳עט זײַערע בעזיצער צוזאַמען מיט זײַערע פֿערוואַלטער און יודישע אַרענדאַרען. אין פּערעיאַסלאַוו, פּיריאַטין, לאָחוויצי, לובני און אין די אומגעגענדען זענען אויסגע׳הרג׳עט געוואָרען טויזענדער יודען און זײַער פֿערמעגען איז צוראַבירט געוואָרען. די יודען פֿון אײניגע שטעדט אין קיעווער ראַיאָן זענען מיט׳ן גוטען ווילען איבערגעלאָפֿען אין לאַגער פֿון די טאַטאַרען און זיך געלאָזט נעהמען אין געפֿענגניש, ווײַל די טאַטאַרען פֿלעגען מעהרסטענטײל נישט דער׳הרג׳נען זײַערע געפֿאַנגענע, נאָר זײ אָבשיקען קײן טערקײ און דאָרט זײ פֿערקויפֿען אַלס שקלאַפֿען, און אין טערקײ האָבען די געפֿאַנגענע יודען געקענט האָפֿען אויסגעקויפֿט צו ווערן דורך די טערקישע יודען.

אין דערזעלבער צײַט (מאַי) איז געשטאָרבען דער פּוילישער קעניג וולאַדיסלאַוו דער 4־טער און אין לאַנד האָט זיך אָנגעהויבען די אונרוהיגע צײַט פֿון צווישען־קעניגען. אין פּוילען פֿלעגט דאָס לאַנג זיך פֿערציהען ביז מען האָט אויסגעקליבען אַ נײַעם קעניג און דערווײַל זענען פֿאָרגעקומען צווישען די מאַגנאַטען און פּריצים רײַבונגען, אינטריגעס און סכסוכים. פֿאַר די אויפגעשטאַנענע איז דאָס געווען זעהר גינסטיג און דער אויפשטאַנד האָט פֿערחאַפּט גאַנץ אוקראַיִנאַ, וואָהלין און פּאָדאָל. די אָבטײלונגען פֿון די קאָזאַקען און רוסישע פּויערען, אונטער דער אָנפֿיהרונג פֿון חמעלניצקי׳ס מיטהעלפֿער, האָבען זיך פֿערשפּרײט איבער די שטעדט און מיט אַכזריות דער׳הרג׳עט די פּאָליאַקען און יודען. דער רוסישער היסטאָריקער פֿון יענער צײַט דערצעהלט: „די ערמאָרדונגען פֿלעגען אויסגעפֿיהרט ווערן דורך באַרבאַרישע ענוּים: מען האָט אַראָבגעשונדען די הויט פֿון די לעבעדיגע, צעשניטען די קערפּערס אויף

צווייַ העלפטען, אריינגעקלאפּט פלאקענס, געבראטען אויף קויהלען, אבגעגאסען מיט זודיגע וואסער; מען האט נישט געשאנקען דאס לעבען אפילו די זויג-קינדער. די שרעקליכסטע אכזריות האט דאס פאלק ארויסגעוויזען בנוגע צו יודען: זיי זענען געווען פער׳משפּט אויף פאלקאמער פערניכטונג, און יעדע רחמנות אויף זיי האט זיך גערעכענט פאר א פערראט. די ספרי-תורות זענען ארויסגעשלעפּט געווארען פון די שוהלען; די קאזאקען האבען אויף זיי געטרונקען בראנפען און געטאנצט, דערנאך געווארפען אויף זיי די יודען און געשאכטען אהן רחמנות; טויזענדער יודישע קינדער זענען אריינגעווארפען געווארען אין גריבער און פערשיט געווארען מיט ערד". דער יודישער היסטאריקער פון יענער צייט איז מוסיף, אז די ווילדע חיות האבען בכיון נישט דער׳הרג׳עט זייערע קרבנות מיט איין מאל, כדי זיי זאלען וואס מעהר זיך מוטשען; האבען זיי אבגעהאקט די הענד און די פיס, געבראטען די קינדער אויפ׳ן פייער, אויפגעשפּעטן די בייכער פון די פרויען, דארט אריינגעלעגט א לעבעדיגע קאץ און דערנאך צוריק פערנעהט.

בעזונדערס טראגיש איז געווען די לאגע פון די יודען, וואס זענען זיך אנגעלאפען פון די שטעדטלעך און דערפער אין די פערפעסטיגטע שטעדט, פערהאפענדיג צו געפינען דארט א גרעסערע שוץ. דערוויסענדיג זיך, אז אין נעמיראוו, אין פאדאל, האבען זיך פערפעסטיגט עטליכע טויזענד יודען, האט חמעלניצקי אהין ארויסגעשיקט א אטריאד קאזאקען אונטער דער אנפיהרונג פון קאזאק האניא. אזוי ווי די שטאדט איז געווען גוט בעפעסטיגט און איינגעהמען זי מיט אטאקע איז געווען שווער, האבען די קאזאקען אנגעווענדעט א חיטרע מיטעל: זיי זענען צוגעקומען צו דער פעסטונג מיט פוילישע פעהנער און געבעטען זיי עפנען. די יודען האבען געמיינט, אז דאס איז פויליש מיליטער, וואס געהט זיי אויף הילף, און זיי אריינגעלאזט. דאן (כ׳ סיון) האבען די קאזאקען געמאכט דארט א שרעקליכען חורבן. די מענער האט מען אלע אויסגעשאכטען; די פרויען האט מען מאנס געוויען. דער נעמיראווער רב און ראש-ישיבה ר׳ יחיאל מיכל בן אליעזר מיט זיין אלטער מוטער האבען זיך בעהאלטען אויפ׳ן בית-הקברות, וועלענדיג ווינציגסטענס צו קבורה קומען נאכ׳ן טויט. דארט האט זיי געטראפען איינער פון די פאגראמשטשיקעס און מיט א שטיק האלץ אונמענשליך דער׳הרג׳עט פריהער דעם רב, דערנאך די מוטער. די יודישע יונגע פרויען האבען די קאזאקען אפט געלאזט לעבען, זיי אבגעשמד׳ט און דערנאך גענומען

פֿאַר ווײַבער. אָבער נישט פֿיעל זענען געבליבען אין זייערע הענד. איינע אַ שיין יודיש מיידעל, וואָס אַ קאָזאַק האָט זיך פֿאַר אַ ווייב געוואָלט נעהמען, האָט איהם איינגערעדט, אַז זי ווייסט אַזאַ כּשוף, וואָס פֿערהיט פֿון יעדע קויל, און כּדי איבערצייגען איהם, האָט זי געבעטען, ער זאָל אין איהר שיסען. דער קאָזאַק האָט געשאָסען און דאָס שיינע מיידעל איז געפֿאַלען טויט. אַ צווייטע יודיש מיידעל האָט זיך געקויפֿט דעם טויט דורך אַ אַנדער חיטרע מיטעל. זי האָט נע'פּועל'ט ביי איהר קינפֿטיגען מאַן, אַז ער זאָל פֿאָהרען מיט איהר זי אָבשמד'ען דורך אַ וואַסער און דירכפֿאָהרענדיג איבער דעם בריק האָט זי זיך אין וואַסער געוואָרפֿען און דערטרונקען געוואָרען. בסך־הכּל זענען אין נעמיראָוו דער'הרג'עט געוואָרען 6000 יודען.

נאָך אַ שרעקליכערע דראַמע האָט זיך אָבגעשפּיעלט אין דעם בעלאַגערטען טולטשין, וואוהין יודען זענען ענטלאָפֿען פֿון די קאָזאַקען. אין טולטשין, וואָס איז געווען בעלאַגערט דורך אַ גרויסער אָבטהיילונג קאָזאַקען, האָבען זיך געפֿונען 2 טויזענד יודען און עטליכע הונדערט פּאָליאַקען. די יודען און די פּאָליאַקען האָבען געשוואוירען, אַז זיי וועלען נישט פֿערלאָזען איינע די צווייטע און זיך שלאָגען ביז דעם לעצטען טראָפּען בלוט. די יודען האָבען די פֿעסטונג פֿערטהיידיגט מוטיג און נישט צוגעלאָזט דעם שונא נאָהענט צו דער שטאָדט. נאָך אַ לאַנגער בעלאַגערונג האָבען די קאָזאַקען זיך בעשלאָסען אויף אַזאַ מיטעל: זיי האָבען געלאָזט וויסען די פּאָליאַקען, אַז זיי זוכען אויסען נאָר די יודען און אויב די פּאָליאַקען וועלען זיי, די יודען, אַרויסגעבען, וועט מען די פּאָליאַקען לאָזען צו רוה. די פּוילישע פּריצים, וואָס אין זייער שפּיץ איז געשטאַנען דער פֿירשט טשעטווערטינסקי, האָבען פֿערגעסען אָן זייער שבועה און געוואָלט אַרויסגעבען די יודען. די לעצטע האָבען זיך דערוואוסט וועגען דעם פֿערראַט און געוואָלט זיך אָבּרעכענען מיט די פֿעררעטער, וואָס זענען געווען אין דער מינדערהייט. נאָר דער ראש הישיבה ר' אהרן האָט זיך ביי זיי געבעטען, אַז זיי זאָלען דאָס נישט טאָן לטובת די אינטערעסען פֿון די איבעריגע יודען, אָן וועלכע די פּאָליאַקען וועלען שפּעטער געוויס זיך נוקם זיין. „לאָמיר בעסער שטאַרבען — האָט דער פֿרומער ר' אהרן זיך געבעטען, — ווי אונזערע נעמיראָווער ברידער זענען געשטאָרבען, נאָר לאָמיר נישט שטעלען אין סכּנה אונזערע ברידער אין גלות". די יודען האָבען זיך אונטערגעגעבען: זיי האָבען אָבגעגעבען זייער גאַנצען פֿערמעגען

דעם פֿירשט טשעטווערטינסקי, וועלכער זאָל דאָס געבען די קאָזאַקען
אַלס אויסקויף פֿאַר זייער לעבען. ווען די קאָזאַקען האָבען זיך אַריי־
נגעריסען אין שטאָדט אַריין, האָבען זיי פֿריהער צוגענומען דאָס גאַנצע
יודישע פֿערמעגען, דערנאָך פֿערטריבען אַלע יודען אין אַ גאָרטען אַריין,
דאָרט אַריינגעשטעקט אַ פֿאָהן און ערקלערט: ווער עס וויל בלייבען
לעבען, זאָל זיך שטעלען אונטער דער פֿאָהן און זיך אָב׳שמד׳ען. די
רבנים זענען אַרומגעגאַנגען צווישען די יודען און איינגערעדט, אַז מען
זאָל בעסער אָננעהמען אַ מערטירער־טויט און נישט פֿערראַטען די יודי־
שע רעליגיע. עס האָט זיך נישט געפֿונען קיין איין און איינציגער
פֿערראַטער און 1500 יודען זענען אויס׳געהרג׳עט געוואָרען אויף אַ אכזריות־
דיגען אופֿן. די קאָזאַקען האָבען אויך נישט געשאָנקען די פּאָליאַקען
און אויסגעהרג׳עט אַלע, צווישען זיי אויך דעם פֿירשט טשעטווערטינסקי.
די פּאָליאַקען האָט מען פֿאַר פֿערראַט בעצאָהלט מיט פֿערראַט.

פֿון פּאָראָל זענען די קאָזאַקען אַוועק קיין וואָהלין און דאָרט
האָט די שחיטה געדויערט דעם גאַנצען זומער און הערבסט פֿון 1648.
אין פּאָלאָנאָיע זענען געפֿאַלען הרוגים און געפֿאַנגען געוואָרען אין גע־
פֿענגניש ביז 16 טויזענד יודען. צווישען די דער׳הרג׳עטע איז געווען דער
פּאָפּולערער מקובל ר׳ שמשון אָסטראָפּאָלער. ער צוזאַמען מיט נאָך
300 יודען האָבען זיך אָנגעטאָן אין קיטלען און טליתים, אַוועק אין
שוהל אַריין און דאָרט ערוואַרטעט דעם שונא. דאָרט זענען זיי טאַקע
אַלע ביז איינעם אויסגעהרג׳עט געוואָרען. אַזעלכע שחיטות זענען אויך
פֿאָרגעקומען אין זאַסלאַוו, אָסטראָה, באַר, אַלט־קאָנסטאַנטין, קרעמע־
ניץ און פֿיעל אַנדערע שטעדט.

דאָס פּוילישע מיליטער האָט אין איינצעלנע ערטער איינגע־
שטילט דעם בונט און געצעהלטע באַנדעס פֿון די קאָזאַקען און פּויערען
אויסגעראָטעט. בעזונדערס האָט זיך אויסגעצייכענט דער ענערגישער און
טאַלאַנטפֿולער פֿירשט ווישניעוועצקי, וועלכער איז געווען אַ גרויזאַמע
שטראָפֿע פֿאַר די קאָזאַקען. ווי עס דערצעהלט דער יודישער היסטאָ־
ריקער, האָט ווישניעוועצקי, זיך בעצויגען צו יודען, „ווי אַ פֿאָטער צו
קינדער", און אומעטום, וואוהין עס איז אַריינגעטרעטען זיין מיליטער,
זענען געווען יודען אויסער געפֿאַהר. אָבער ווישניעוועצקי איז געווען נאָר
איינער און ער איז נישט אימשטאַנד געווען אַליין צו דערשטיקען דעם
בונט; די הויפּט־אָנפֿיהרער פֿון דער פּוילישער אַרמעע האָבען געהאַלטען
אין איין רייסעניש צווישען זיך, בקנא געווען ווישניעוועצקי׳ן פֿאַר זיינע

בצרוף לוח לזכרון הנס הגדול שנעשה לי שנת
ת"ך לפ"ק כאשר נלכדה במורא העיר
ביכאוו' במדינת רייסן ליל א' ר"ח כסליו ונהרגו קרוב לג'
מאות נפש מאחינו בני ישראל ובתוכם היו הרבה גדולים
בתורה ויראה זכרם אלהינו לטובה עם שאר צדיקי עולם
ויצרור בצרור החיים נשמתם וינקום ב"כ נקמתם ויהי בשחת
אלהים את העיר ואת אשר היה בה ועבור אלהים אותי ואת
אשתי ובתי שתי' ונצלנו בעזה"י מ"ש שלמים בגופינו
נגעים ונכורים בלי שום שמלת חסד ואשת עגן ונתקיים
בנו מ"ש ווכר חבורה תוספתא עג"א כי כאז שעה קודם
המהפכה ביותי כיס ולא כיס תיר ולא תיר נראו שיש בי בשמות
קדושות ח"ס נשמת ממנוח כמהר"ר אור שרגא ווייס ז"ל תק"ק
שקלאוו' ונשמת חתנו המנוח כהר"ר פנחס במהר"ר מנחם
ז"ל אבי חותני ז"ל ונילולי שבאו לגלות נפשותינו בעו"ה
ית"ש והגידו לי אוך להמלט שהנורא ועם ר"ל ובאיזה מקום
אן הבוי נלא ומן היה ולא יכלה להמלט עמנו מרעה ת
נוירה כתי תמן סרס : ושני אייה היו עשרים כי היתה
דוה מיגורסה נערה : אלהים לטובה יזכרה : וינקם
נקמתם במהרה : והייתי מתבונן במה זכיתי להנצל
מכעלי בחירה ואני שפל אנשים ומצאתי לי זכות כי בהיותו
שם בישוב ומנוך ר"ס שבועות היה דרכי להגיד כל יום
שיעור דברי תוכחה ומוסר יום' ד"ח ושאר ספרי יראה.

אַ דאָקומענט פון אַ יוד, וואָס האָט איבערגעלעבט
די שחיטה אין ביכאָוו

נצחונות, נישט אַרויסגעוויזען די נויטיגע ענערגיע און טאַלענט און חמעלניצקי איז געווען גערעכט, ווען ער האָט זיי געגעבען אַזאַ חאַ-ראַקטעריסטיק: „פּערינאַ" (פּערענע), „דעטינאַ" (קינד), „לאַטינאַ" (געלעהרטער), ד. ה. איינינע פון זיי זענען פויל און צאַרט, אַנדערע זענען נאַאיוו ווי קינדער, די דריטע זענען געלעהרטע, מענשען פון קאַבינעט און טויגען גאָרנישט צו פיהרען קיין מלחמות.

פון אוקראַינע איז אַ באַנדע פויערען אָדער „היידאַמאַקען" אַריינ-געדרונגען אין די דערבייאיגע שטעדט פון ווייס-רוסלאַנד און ליטא. פון טשערניגאָוו און סטאַראָדוב, וואו מען האָט אויסגע'הרג'עט די יודישע איינוואוינער, זענען די רויבער געגאַנגען אויף האָמעל, און דאָ איז פאָרגעקומען אַ שרעקליכע שחיטה, וועגען וועלכער דער היסטאָריקער פון יענער צייט דערצעהלט: „די בונטאָווטשיקעס האָבען איבערגע-קויפט דעם נאַטשאַלניק פון שטאָדט... און יענער האָט אַרויסגעגעבען די יודען. עס האָבען זיי אַרומגערינגעלט די פּראַוואָסלאַווע מיט ענט-בלויזטע שווערדען, מעסערס און שפּיזען און געזאָגט: „פּאַרוואָס גלויבט איהר אין אייער גאָט, וואָס האָט נישט קיין רחמנות אויף זיין ליידענ-דען פאָלק און ראַטעוועט איהם נישט פון אונזערע הענד? ענטזאָגט זיך פון אייער גאָט — וועט איהר ווערן הערדען!... איהר אַלע וועט אומקומען, אויב איהר וועט זיך האַלטען אין דער אמונה פון אייערע עלטערן, ווי עס זענען אומגעקומען אייערע ברידער אין אוקראַינע, פּאָקוטיע און ליטא"... דעמאָלט האָט אויסגעשריען ר' אליעזר, דער מנהיג אונזערער, דער ראש בית-דין: „ברידער, דערמאָנט זיך אין טויט פון אונזערע ברידער, וואָס זענען אומגעקומען אויף קדוש-השם! לאָמיר אויך אויסשטרעקען אונזערע העלזער צום שווערד פון שונא! קוקט אויף מיר און טוט, ווי איך!" און תיכף האָבען טויזענדער זיך אָבגעזאָגט פון לעבען, פערהאַסט די וועלט און מקדש השם געוועזן. דער ראש-ישיבה האָט דער ערשטער אָבגעגעבען זיין קערפּער אַלס קרבן... די זקנים און יונגע לייט, יונגלעך און מיידלעך האָבען גע-זעהן די ענוים, ליידען און וואונדען פון רבי'ן, וועלכער האָט נישט אויפגעהערט רופען צו זיי, אַז זיי זאָלען אויך אָננעהמען דעם מערטי-רער-טויט אין נאָמען פון דעם, וואָס האָט די וועלט בעשאַפען. אַלע, ווי איין מענש, האָבען אויסגעשריען: „לאָמיר איינער דעם אַנדערן מוחל זיין די פּערזענליכע בעליידיגונגען, לאָמיר אָבגעבען אונזער נשמה דעם בעשעפער, און דעם קערפּער — דער ווילדער סטיחיע, אונזערע שונאים,

די פראוואסלאוונע"... דערהערענדיג דאס, האבען די שונאים געמאכט א שרעקליכע שחיטה; זיי האבען געשלאגען די אומגליקליכע מיט העלצער, כדי זיי זאלען שטארבען לאנגזאם. הויפענס זענען געפאלען, מענער, פרויען, קינדער. און זיי זענען נישט צו קבורה געקומען, און הינט און חזירים האבען געגעסען די טויטע קערפער".

אין סעפטעמבער איז חמעלניצקי אליין, אין שפיץ פון די קאזאקען צוזאמען מיט די טאטארען, צוגעגאנגען צו די ווענט פון דער גאליציאנער הויפט-שטאדט לעמבערג און זי בעלאגערט. די קאזאקען האבען זיך אריינגעריסען אין דער פארשטאדט און זי צוראבירט, נאר דער צענטער פון שטאדט איז געווען גוט בעפעסטיגט און אהין האבען די קאזאקען נישט געקענט אריינדרינגען. חמעלניצקי האט פארגעלעגט דעם מאגיסטראט, ער זאל ארויסגעבען אלע יודען און זייער פערמעגען און דאן וועט ער אבטרעטען פון שטאדט, נאר דארמאל האט דער מאגיסטראט געהאלטען מיט יודען און דאן האט חמעלניצקי איינגעשטימט אבצוטרעטען פון שטאדט פאר א גרויסע סומע אויסקויף-געלד, וואס דעם גרעסטען טייל פון איהר האבען געגעבען יודען. פון לעמבערג איז חמעלניצקי מיט'ן מיליטער אוועק קיין זאמאשטש און לובלין, דערנעהנטערענדיג זיך צו ווארשא, וואו עס איז דעמאלט אויסגעקליבען געווארען אלס קעניג דער קארדינאל יאן-קאזימיר, דער ברודער פון וולאדיסלאוו דעם 4-טען. דער נייער קעניג האט אנגעהויבען פיהרען מיט חמעלניצקי'ן אונטערהאנדלונגען וועגען שלום, נאר אזוי ווי די קאזאקען האבען געשטעלט גרויסע פאדערונגען, זענען די אונטערהאנדלונגען איבערגעריסען געווארען און אין פריהלינג 1649 האט זיך ווידער אנגעהויבען די בלוטיגע מלחמה און ווידער זענען חרוב געווארען עטליכע יודישע שטעדט. נאך א רייהע מפלות פון פוילישען מיליטער איז ענדליך געשלאסען געווארען אין זבאראווא א שלום, וואס איז געווען גינסטיג פאר די קאזאקען. אין דעם אבמאך וועגען שלום איז אויך געווען, לויט דער פאדערונג פון די קאזאקען, א פונקט, אז יודען טארען נישט וואוינען אין דער קאזאקען-אוקריינא, ד. ה. אין טשערניגאווער, פאלטאווער, קיעווער און א טייל פאדאלער ראיאנען.

נאך אנדערטהאלבען יאהר פון צרות און שחיטות האבען די יודען ענדליך פרייער אבגעעטעמט. דער קעניג יאן-קאזימיר האט ערלויבט די יודען, וואס האבען אנגענומען קריסטענטום צוליעב דעם פחד פאר'ן טויט, ווידער זיך אומקעהרען צום יודענטום. מאסען יודישע טעכטער,

וואָס זענען מיט געוואַלט אָבגעשמד׳ט געוואָרען, זענען ענטלאָפען פון
זייערע נעצוואונגענע מאַנען, די קאָזאַקען, און זיך אומגעקעהרט צו
זייערע פאַמיליעס. דער „ועד ארבע ארצות״, וואָס האָט אָבגעהאַלטען
זיינע זיצונגען ווינטער 1650 אין לובלין, האָט אויסגעאַרבייט אַ ריי
תקנות, אום צו ברענגען אין אָרדנונג דאָס געזעלשאַפטליכע און פאַ=
מיליען=לעבען פון די יודען. דער טאָג פון דער נעמיראָווער שחיטה
(כ׳ סיון), וואָס איז שוין לאַנג אַ תענית=טאָג צום אָנדענקען פון די
מערטירער בעת די קרייץ=צוגען, איז אָנערקענט געוואָרען פאַר אַ טרויער=
טאָג אויך צום אָנדענקען פון די קרבנות פון דעם קאָזאַקען=אויפשטאַנד.
די רבנים פון יענער צייט האָבען פערפאַסט אַ ריי תפילות און האַרצ=
רייסענדע סליחות, וואָס זענען געלייענט געוואָרען אין די יודישע שוהלען
אין יענעם טרויער=טאָג. אָבער נישט לאַנג האָט געדויערט דער שטיל=
שטאַנד. דער שלום אין זבאָראָוו האָט נישט צופרידענגעשטעלט נישט די
קאָזאַקען, נישט די פאָליאַקען, די געגענזייטיגע שנאה האָט געבראַכט
צו נייע צוזאַמענשטויסען און אין 1651 האָט די מלחמה ווידער אויפגע=
פלאַקערט. די פוילישע רעגירונג האָט מאָביליזירט אַ גרויסע אַרמעע,
אין וועלכער עס איז אַריינגענאַנגען אויך אַ יודישע אָבטיילונג פון 1000
מענשען. דאָסמאָל האָבען די פאָליאַקען גובר געווען און אין סעפ=
טעמבער 1651 איז ביי בעלאָצערקאָוו געשלאָסען געוואָרען אַ שלום וואָס
איז געווען גינסטיג פאַר די פאָליאַקען. לויט דעם שלום זענען פיעל
פריהעריגע פאָרערונגען פון די קאָזאַקען אָבגעוואָרפען געוואָרען און
צווישען אַנדערעס איז אויך צוריקגעשטעלט געוואָרען דאָס רעכט פון
יודען צו וואוינען אין אוקריינאַ. דעמאָלט האָבען די אונרוהען צווישען
די קאָזאַקען און פראַוואָסלאַווגע פויערען זיך ווידער אָנגעהויבען.
חמעלניצקי האָט אָנגעהויבען פיהרען אונטערהאַנדלונגען מיט דעם
רוסישען צאַר אַלעקסיי מיכיילאָוויטש וועגען פעראייניגען, אויף אויטאָ=
נאָמישע יסודות, די קאָזאַקען=אוקריינאַ צו דער מאָסקיווער מלוכה, מיט׳ן
נאָמען קליין=רוסלאַנד. דער אָבמאַך איז געשלאָסען געוואָרען אין 1654
און אין דעם זעלבען יאָהר האָט דאָס רוסישע מיליטער אָנגעהויבען
פיהרען אַ מלחמה מיט פוילען. יעצט איז געקומען די צייט פון הריגות
און שחיטות פאַר די יודען פון ביעלאָרוסיע און ליטא.

דאָס רוסישע מיליטער צוזאַמען מיט די קאָזאַקען האָבען אין
פערלויף פון צוויי יאָהר גע׳בעל׳הבת׳עוועט איבער ליטא און וויים=
רוסלאַנד און דאָרט געמאַכט שרעקליכע חורבנות. ווען עס זענען איינ=

גענומען געוואָרען די הויפּט-שטעדט, האָט מען שטענדיג די יודען פֿון דאָרטען אַרויסגעטריבען אָדער אויסגע׳הרג׳עט. ווען עס איז איינגענומען געוואָרען די שטאָדט מאָהילעוו, האָט דער רוסישער צאַר געהייסען אַרויסטרייבען פֿון דאָרטען אַלע יודען און זייערע הייזער צוטיילען צווישען דעם מאַגיסטראַט און דער רוסישער מאַכט. די יודען האָבען געהאָפֿט, אַז דאָס פּוילישע מיליטער וועט צוריק אָבשלאָגען די שטאָדט, און זיי האָבען דעריבער נישט תיכף זיך אַרויסגעצויגען פֿון שטאָדט. נאָר דערפֿאַר האָבען זיי טייער בעצאָהלט. ענדע זומער 1655 האָט דער נאַטשאַלניק פֿון רוסישען גאַרניזאָן אין מאָהילעוו, פּאָלקאָווניק פּאָקלאָנסקי, דערוויסענדיג זיך, אַז צום שטאָדט געהט דאָס פּוילישע מיליטער, בעפֿוילען די יודען פֿערנעהמען זייער האָב און גוטס און אַרויסטרעטען פֿון שטאָדט. אָבער ווי נאָר די יודען זענען אַרויס פֿון שטאָדט און זיך געלאָזט אין לאַגער פֿון פּוילישען מיליטער, זענען די רוסישע סאָלדאַטען, לויט דעם בעפֿעהל פֿון פּאָקלאָנסקי, בעפֿאַלען די יודען, צוראַבירט זייער גאַנץ פֿערמעגען און כמעט אַלע אויסגע׳הרג׳עט.

אין וויטעבסק האָבען יודען גענומען אַ ענערגישען אָנטייל אין דער פֿערטיידיגונג פֿון שטאָדט. זיי האָבען געגראָבען גריבער, פֿערפֿעסטיגט די ווענט, צוגעשטעלט געוועהר און פֿערד, נאָר דערפֿאַר ווען די שטאָדט איז ענדליך איינגענומען געוואָרען דורך דעם רוסישען מיליטער, זענען די יודען אינגאַנצען צוראַבירט געוואָרען; אַ טייל פֿון זיי זענען מיט געוואַלט אָבגע׳שמד׳ט געוואָרען און אַ טייל זענען פֿערשיקט געוואָרען אין די רוסישע גובערניעס אַלס געפֿאַנגענע. נישט ווייניג האָבען יודען אויך געליטען, ווען עס איז איינגענומען געוואָרען די הויפּט-שטאָדט פֿון ליטא, ווילנא. דאָרט האָבען די קאָזאַקען געמאַכט אַ שרעקליכען פּאָגראָם און אויסגע׳הרג׳עט 25 טויזענד פּאָליאַקען. פֿון די יודען האָט דער גרעסטער טייל זיך געראַטעוועט דורך ענטלויפֿען, נאָר די איבערגעבליבענע זענען אָדער אַרויסגעטריבען אָדער אויסגע׳הרג׳עט געוואָרען.

נאָך ווייניג זענען געווען די אומגליקען, וואָס זענען געקומען אויף יודען פֿון די קאָזאַקען, רוסען און טאַטאַרען, איז נאָך צוגעקומען אַ נייער שונא, דער שוועדישער קעניג קאַרלוס דער 10-ער, וועלכער האָט זיך אַריינגעריסען קיין פּוילען פֿון צפֿון-זייט, אין סאַמע צענטער פֿון לאַנד. דער שוועדישער קעניג האָט איינגענומען איין שטאָדט נאָך דער אַנדערער; איהם האָבען זיך אויך אונטערגעגעבען די פּוילישע רעזידענץ-שטעדט קראָקוי און וואַרשאַ. דער גרעסטער טייל פֿון גרויס-און

קליין-פוילען איז געווען אין די הענד פון די שוועדען און דער קעניג יאן-קאזימיר האט געמוזט ענטלויפען קיין שלעזיען. פוילען איז געווארען א מין גיהנם, וואו עס האבען זיך צונויפגעמישט פערשידענע פעלקער: קאזאקען, רוסען, שוועדען, טאטארען און יעדער איינציגער האט געוואלט אבריסען א חלק פאר זיך. עס איז כמעט געווען בולט, אז די היסטאריע האט שוין פער'משפט דאס אמאליגע שטארקע פוילען צום אונטערגאנג. פון דער שוועדישער ארמעע האבען יודען געליטען צוגלייך מיט דער קריסטליכער בעפעלקערונג, אבער אויף זייער חלק זענען אויסגעפאלען אויך ספעציעלע ליידען. דער אנפיהרער פון דער פוילישער ארמעע, דער בייזער דיקטאטאר טשערנעצקי, איז געווען א שונא-ישראל און זיך בעגאנגען מיט זיי אכזריות'דיג. יודען האט מען בעשולדיגט אין געהיימע בעציהונגען מיט די שוועדען און זיך אן זיי נוקם געווען דערפאר, אזוי אז די יודען זענען געשטאנען צווישען צוויי פייערען: דארט, וואו די שוועדען האבען זיי געלאזט צו רוה, זענען זיי בעפאלען געווארען פון די פאליאקען. צו דער שרעקליכער מלחמה איז נאך צוגעקומען די דזשומא, וועלכע האט דעמאלט געהערשט אין פוילען. די יודען פון קראקויער, פויזנער, קאלישער, פעטראקאווער און לובלינער געגענדען, וואס זענען געווען אויסגעמוטשעט פון דער מלחמה, זענען מאסענווייז אויסגעשטארבען פון דזשומא. ערשט אין 1658, נאך גרויסע פערלוסטען און בזיונות, האט פוילען געשלאסען א שלום מיט גרויסע הנחות פאר רוסלאנד און שוועדען, און דאס לאנד האט אנגעהויבען ביסלעכווייז זיך בערוהיגען.

די רעזולטאטען פון די בלוטיגע 10 יאהר (1648–58) זענען פאר יודען געווען שרעקליכע. לויט דער מיינונג פון יודישען היסטאריקער פון יענער צייט, זענען דעמאלט אומגעקומען העכער א האלב מיליאן יודען; נאר אפילו ווען מען זאל די ציפער פערקלענערן אויף א העלפט, וועט דאך בלייבען א ריעזיגע צאהל קרבנות. אזא גרויסען אומגליק האבען יודען נישט געהאט אפילו בעת די קרייץ-צוגען און דעם „שווארצען טויט" אין מערב-אייראפא. אנ'ערך 700 יודישע געמיינדעס זענען דעמאלט חרוב געווארען. אין די שטעדט פון קאזאקען-אוקריינא זענען די יודישע געמיינדעס אינגאנצען פערניכטעט געווארען. אין וואהלין און פאדאל איז געבליבען גאנץ אנ'ערך א צעהנטעל פון דער יודישער בעפעלקערונג; די איבעריגע זענען אדער אומגעקומען בעת דעם אויפשטאנד, אדער זענען גענומען געווארען אין געפענגניש און אבגעפיהרט

געוואָרען קיין טערקיי, אָדער אַנטלאָפֿען אין אַנדערע לענדער. אין אַלע לענדער פֿון אַזיען און אייראָפּאַ האָט מען אין יענער צייט געקענט טרעפֿען אַנטלאָפֿענע יודען פֿון פּוילען, וואָס האָבען דערצעהלט האַרצרייסענדע סצענעס וועגען זייערע ברידער אין דעם פּוילישען גיהנם.

איינער פֿון די, וואָס האָבען אַליין איבערגעלעבט די שרעקליכע שחיטה אין אוקריינאַ, ר׳ נתן נטע האַנאָווער פֿון זאַסלאַוו, האָט אונז איבערגעלאָזט אַ אויסגעצייכענטע חראָניק פֿון יענער צייט אין זיין ווערק „יון מצולה". דער גאון ר׳ שבתי כהן (ש"ך) האָט זיך געווענדעט מיט אַ אויפֿרוף וועגען דער שחיטה אין פּוילען צו אַלע יודען פֿון דער גאַנצער וועלט און צום אויפֿרוף זענען ביינגעלעגט געוואָרען תפֿלות צום אָנדענקען פֿון די קדושים. פֿיעל אַנגעזעהענע רבנים פֿון יענער צייט, ווי ר׳ ליפּמאַן העלער, ר׳ שעפּטעל האָרוויץ, ר׳ מאיר פֿון שעברשין און ר׳ גבריאל שוסבורג האָבען אין האַרצרייסענדע חבורים בעוויינט דעם חורבן פֿון די פּוילישע יודען, און אַ טיעפֿע פֿערצווייפֿלונג הערט זיך פֿון זייערע פֿערפֿאַסטע תפֿילות און סליחות: עס האָט אויסגעזעהען, אַז אַלץ איז שוין פֿערפֿאַלען, אַז דער יודישער צענטער אין פּוילען איז שוין אויף שטענדיג חרוב און קיינמאָל וועלען יודען דאָרט שוין נישט אויפֿגעבויט ווערן צוריק.

די נבואה פֿון די קלאָגערס איז נישט מקוים געוואָרען. די יודישע בעפֿעלקערונג אין פּוילען איז פֿעראָרימט און פֿערקלענערט געוואָרען, אָבער פֿערניכטעט זענען זיי נישט געוואָרען און דער הויפּטצענטער פֿון די יודען איז דאָך געבליבען פּוילען. עס האָט זיך אַ איבערינגעם מאָל אַרויסגעוויזען, ווי ווייט די יודישע נאַציע איז לעבענספֿעהיג: ווי נאָר אין לאַנד האָבען אויפֿגעהערט די מהומות, האָבען די יודען זיך אומגעקעהרט אין זייערע צערשטערטע נעסטען, אָנגעהויבען ביסלעכווייז אויפֿבויען זייערע חורבות און אַ קליינע צייט נאָך דעם שרעקליכען אומגליק זענען די יודען ווידער צו-זיך געקומען. דער קעניג יאַן-קאַזימיר, וואָס האָט זיך אומגעקעהרט און ווידער גענומען די ממשלה אין זיינע הענד, האָט אין אַ בעפֿעהל וועגען פֿרייהייט פֿון האַנדעל פֿאַר די יודען אין קראַקוי ערקלערט, אַז זיין הויפּט-זאָרג איז האָטש עטוואָס בעלוינען דער בעפֿעלקערונג פֿאַר די צרות, וואָס זי האָט איבערגעלעבט, און מיטהעלפֿען איהר אויפֿצובויען איהרע חורבות. פֿיעל יודישע שטעדט, וואָס האָבען אַממעהרסטען געליטען פֿון די מלחמות, האָבען בעקומען פֿערשידענע לגאַטעס און עס איז פֿאַר זיי

באָגדאַן כמיעלניצקי
לויט אַ גראַווירור פון
האָדין, געצייכענט
וואַסילקאָווסקי; אין
דער זאַמלונג פון דער
בערלינער קהלה)

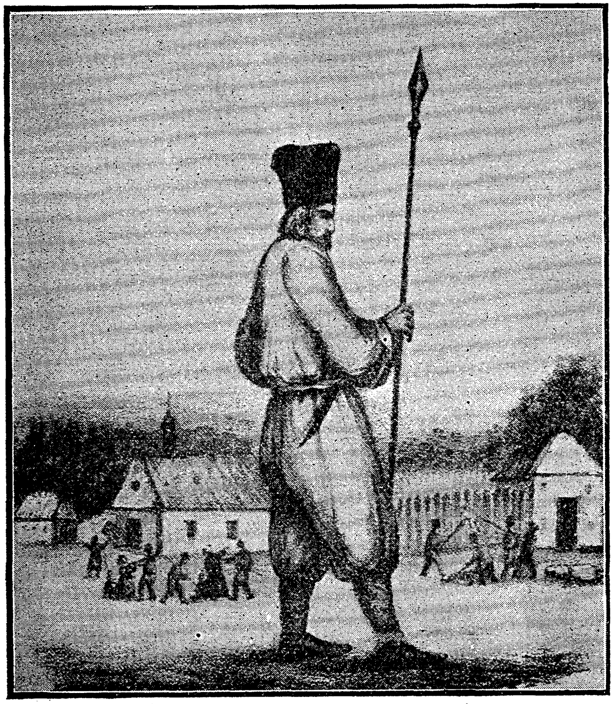

טיפּ פון אַ הײדאַמאַק

אויך פערלייכטערט געווארען דאס צאהלען שטייערען. דאס האט עטוואס פערלייכטערט די לאגע, אבער דער קריזיס האט דאך איבערגעלאזט גרויסע שפורען, און נישט אזוי גיך האבען יודען זיך ווידער איינגעארדענט. בעזונדערס בולט זענען געווען די רעזולטאטען פון קריזיס אין דרום, אין ראיאן פון דעם אויפשטאנד. לויט דעם אבמאך אין א.-דרוסאווא, ביי סמאלענסק (1667), האבען פוילען און רוסלאנד איינגעטיילט צווישען זיך אוקריינא, אזוי אז וואהלין און פאדאל זענען פערבליבען ביי פוילען און פאלטאווער, טשערניגאווער און א טייל פון קיעווער ראיאן זענען איבערגעגאנגען צו מאסקווא. די קאזאקען אליין האבען געהאלטען אין איין ארומרייסען זיך, ווייל אייניגע האבען געצויגען צו פוילען, אנדערע — צו רוסלאנד, אזוי אז אוקריינא איז נאך א לאנגע צייט געווען א ארט פון אינטריגעס און צוזאמענשטויסען. יודען האבען פון די אלע רייבונגען און צוזאמענשטויסען, נאטירליך, נאר פערלוירען. פון קליין-רוסלאנד זענען יודען אינגאנצען ארויסגעשטויסען געווארען און אין דעם טייל אוקריינא, וואס האט געהערט צו פוילען, זענען יודען זעהר פערארימט געווארען. אין אלגעמיין איז דער צענטער פון די יודען אין פוילען איבערגערוקט געווארען פון דרום-מערב-ראיאן צו ביעלארוסיע און ליטא, וועלכע האבען פיעל ווייניגער געליטען פון די אונרוהען. דער דרום-מערב-ראיאן, וואו יודען האט זיך אמאל געלעבט אזוי גוט, האט געהאלטען אין איין פאלען.

אין 1669 האט יאן-קאזימיר זיך אבגעזאגט פון טראן און אלס פוילישער קעניג איז אויסגעקליבען געווארען מיכאאיל ווישניעוועצקי, דער זוהן פון פוילישען העלד יערעמיע ווישניעוועצקי. ווי זיין פאטער, וואס האט אבגעראטעוועט פון חורבן נישט איין יודישע געמיינדע, האט אויך דער נייער קעניג זיך בעצויגען צו יודען פריינדליך און אין קאראנאציאנס-סיים האט ער בעשטעטיגט אלע פריווילעגיעס פון די פוילישע און ליטווישע יודען. אבער די עהרליכע שטרעבונגען פון קעניג האט געשטערט דער פוילישער סיים, אויף וועלכען עס האט זיך געלאזט דייטליך הערן די שטימע פון די קאטולישע גייסטליכע מיט זייער אלטער שנאה צו יודען. אויף דעם סיים פון 1670 זענען אבגעפרישט געווארען די אלטע בעגרענצונגען פאר יודען: נישט צו האלטען קיין קריסטליכע דיענערשאפט און נישט ארויסגעהן פון די הייזער בעת די קריסטליכע פראצעסיעס. און דאס אלץ האט דער

סײַם געטאָן אין אַ צײַט, ווען די מלוכה האָט געהאַט פאַר זיך פיעל
וויכטיגע אויפגאַבען, אין אַ צײַט, ווען דאָס לאַנד איז געווען צעריסען
אויף שטיקער, און די געזעצגעבער וואָלט, דאַכט זיך, נישט געדאַרפט
ליגען אין קאָפּ די דאגה וועגען יודישע בעגרענצונגען!

דער לעצטער פּוילישער קעניג, וואָס האָט ווירקליך געשיצט די
יודען, איז געווען יאַן סאָביעסקי (1674—96), דער פּוילישער העלד,
וואָס האָט צוריק אויפגעשטעלט דעם פּוילישען פּרעסטיזש אין אײראָפּאַ.
איהם איז אויסגעקומען אָפט צו קעמפּפען געגען די יודענפײַנדליכע
שטימונגען פון דער שליאַחטע, פון די מאַגיסטראַטען און צעכען. אין
1681 איז אין ווילנא פאָרגעקומען אַזאַ פאַל. דאָרט איז געמאַכט גע-
וואָרען אַ פאָלקס-צעהלונג, און דער ווילנער מאַגיסטראַט האָט בעפוי-
לען די יודען אַרויסצוגעהן הינטער דער שטאָדט און דאָרט געצעהלט
ווערן צוזאַמען מיט די קריסטען. די יודען האָט מען פערזיכערט, אַז
זיי וועט הינטער דער שטאָדט קיין שלעכטס נישט געשעהן. אָבער ווי
נאָר זיי זענען אַרויס אויפ׳ן פעלד, זענען אויף זיי אָנגעפאַלען די קריס-
טען, אָנגעהויבען שיסען אויף זיי, שלאָגען און בעראַבעווען. דער
מאַגיסטראַט האָט נישט בלויז נישט געשטערט, נאָר אויך געקוקט
אויף דער הריגה מיט פערגניגען, און יודען וואָלטען דעמאָלט געווען
אָבגעשניטען זעהר שלעכט, ווען אויף זיי זאָלען זיך נישט נעווען
דערבאַרימען די שילער פון די יעזואיטישע שולען, וואָס האָבען זיי
אַרויסגעראַטעוועט פון המון. נישט שטענדיג זענען אָבער די יעזואי-
טישע שילער געווען אַזעלכע רחמנים און נישט זעלטען זענען זיי
אַליין געווען די איניציאַטאָרען פון פיעל אונרוהען אין די יודישע קוואַר-
טאַלען. די „שילער-געלויפען" זענען דעמאָלט געווען אַ געוועהנליכע ער-
שײַנונג אין די פּוילישע שטעדט: די שילער פלעגען פערטשעפּען די
יודען אויף דער גאַס, מאַכען סקאַנדאַלען און אויך זיך אַרײַנרײַסען
אין די יודישע קוואַרטאַלען און מאַכען קלײנע פּאָגראָמען. אַזעלכע
אונרוהען פלעגען מעהרסטענטײל פאָרקומען דורך די יעזואיטישע שי-
לער אין פּויזנא, לעמבערג, ווילנא און בריסק. די אָרטיגע מאַכט
האָט געקוקט דורך די פינגער אויף דער דאָזיגער „שטיפעריי" פון דער
יוגענד, וועלכע האָט אָפט אָנגענומען אַ געפעהרליכען כאַראַקטער.
אין 1687 האָט אין פּויזנא צו די „שטיפערישע" שילער זיך פעראײ-
ניגט דער פּשוט׳ער המון, און די אײַנוואוינער פון יודישען קוואַרטאַל
האָבען געמוזט מיט געוועהר אין די הענד זיך פערטײדיגען אין פערלויף

פון דריי טעג. כדי צו פערהיטען זיך פון אזעלכע אנפאלען, האבען די יודישע געמיינדעס פון פיעל שטעדט געצאהלט א יעהרליכען צינז לטובת די קאטוילישע שולען, און דער שטייער איז געווארען א געזעצליכע זאך. די סיימען פלעגען אפילו ארויסטרעטען געגען אזעלכע אנפאלען און צוזאגען יודען פרייהייט פון פערזאן, בעזונדערס ווען מען האט געדארפט איינפיהרען נייע אדער פערגרעסערן די אלטע שטייערען, אבער דער פאקטישער פערטיידיגער פון יודען איז געווען נאר דער קעניג אליין. אין קעניגליכען הויף פלעגען קומען בעפאלמעכטיגטע פון די יודישע געמיינדעס מיט פערשידענע ביטעס און ווי וויט מעגליך פלעגט יאן סאביעסקי די בקשות ערפילען. אין סענאט און אויף די סיימען פלעגט מען דעם קעניג אויפווארפען, וואס ער איז אזא יודענפריינד. אין 1693 האט מען אויפ'ן סיים אין גראדנא אויף דעם קעניג'ס ליעבלינג, דעם יוד בצלאל, וואס פלעגט אבנעהמען אין ארענדע די מלוכה-אבצאהלונגען, ארויפגעווארפען א רייהע בעשולדיגונגען אין בערויבען דער מלוכה, אין גאט-לעסטערונג א. ד. גל. דאס האט מען געטאן אויף להכעיס דעם קעניג. נאר יאן סאביעסקי האט געפאדערט, אז מען זאל דעם יוד בצלאל ערלויבען דורך א שבועה אראבווארפען פון זיך די בעשולדיגונגען, און נאך הייסע דעבאטען האט דער קעניג אויסגעפיהרט.

אויב ביי יאן סאביעסקי האבען די יודען זיך צוריק פערפעסטיגט נאך דער שווערער עפאכע פון שחיטות און הריגות, האט די יודישע לאגע זיך ווידער פערערגערט ביי די קעניגען פון דער זאקסישער דינאסטיע, אויגוסט דער־צווייטער און דער דריטער (1697—1763). די פאליטישע אנארחיע צוזאמען מיט די מפלות אין דער מלחמה מיט שוועדען האבען ארויסגעוויזען, אז די מלוכה, וואס איז געגרינדעט אויף קלאסען-אינ-ערעסען, אויף דעם ווילקיר פון אויבען און שקלאפעריי פון אונטען, איז אינערליך דורך און דורך פערפוילט. די ירידה פון דער פוילישער מלוכה האט אנגענומען א גרויזאמען חאראקטער. אין א לאנד, וואו יעדער קלאס האט אין זינען געהאט נאר זיינע שמאלע עגאאיסטישע אינטערעסען, וואו די בעשלוסען פון סיים האבען געקענט בטל ווערן, ווען נאר איין דעפוטאט האט נישט איינגעשטימט צו זיי (וועטא-רעכט), אין אזא לאנד האט אויך די רעגירונג נישט געזארגט זיך וועגען די אלגעמיינע אינטערעסען, נאר וועגען איהר פערזענליכער טובה. נאטירליך, זענען ביי אזא ארדנונג שוצלאזער און

מאַטלאָזער פֿון אַלע געווען די יודען. אויגוסט דער צווייטער און דער דריטער האָבען אפילו אָפֿיציעל בעשטעטיגט די יודישע רעכטען, אָבער בײַ דער אַלגעמײַנער מהומה און אַנאַרחיע אין לאַנד איז אַזאַ אָפֿיציעלע בעשטעטיגונג בלויז אויפֿ׳ן פּאַפּיר געווען ווינציג. עס איז נויטיג געווען, אַז די העכערע מאַכט זאָל פֿערטיידיגען די יודישע רעכטען פֿון די פֿײַנדליכע עלעמענטען נישט בלויז אויפֿ׳ן פּאַפּיר, נאָר אין לעבען; אָבער די קיסרים פֿון דער זאַקסישער דינאַסטיע, וואָס האָבען אפילו די אַלגעמײַנע מלוכה־אינטערעסען נישט אין זינען געהאַט, האָבען נאָך ווינציגער, נאַטירליך, געקענט טראַכטען וועגען די יודישע אינטערעסען. די קעניגען האָבען זיך נאָר געזאָרגט, אַז די יודען זאָלען פּינקטליך צאָהלען זייערע שטײַערען, און נישט קוקענדיג דערויף, וואָס צוליעב די מהומות זענען יודען רואינירט געוואָרען, האָט מען די שטײַערען דאָך פֿערגרעסערט.

די אַגענטען פֿון דער רעגירונג, די וואָיעוואָדעס און סטאַראָסטעס, זענען געווען די אומ׳ברחמנות׳דיגסטע אונטערדריקער פֿון דער יודישער בעפֿעלקערונג. זיי האָבען געקוקט אויף יודען, ווי אויף אַ מעלקענדיגע קוה, און אויב אַ סטאַראָסטאַ האָט זיך גענויטיגט אין געלד, האָט ער פּשוט זיך געווענדעט צום יודישען קהל מיט אַ סטראַשונעק, אַז אויב די נויטיגע סומע וועט איהם נישט צוגעשטעלט ווערן, וועט ער אָנווענדען רעפּרעסיעס. נאַטירליך, האָט דער סטראַשונסק געהאָלפֿען און קהל האָט באַלד אַרײַנגעטראָגען די נויטיגע סומע. עס זענען געווען אַזעלכע, וואָס האָבען אונטערדריקט יודען נים צוליעב געלד, נאָר צוליעב פֿערגניגען, אוים פּשוט׳ען ווילקיר. אַזוי, למשל, האָט דער קאַניעווער סטראָסטאַ זיך אַמאָל ערלויבט אָנצוּוואַרפֿען אַ הויפֿען יודען אויף אַ פֿוהר, צופֿיהרען זיי צום הויז פֿון זײַנעם אַ פֿרײַנד אַ גוט־בעזיצער און דאָרט זיי אויסשיטען, ווי מען שיט אוים זעק מיט קאַרטאָפֿעל. דערזעלבער סטאַראָסטאַ פֿלעגט אָפֿט זיך מאַכען אַזאַ „פֿערוויילונג“: ער האָט צונויפֿגענומען יודישע פֿרויען, בעפֿוילען זיי אַרויפֿקריכען אויף אַ בוים און שרײַען „קוקו“, און דערנאָך האָט ער אין זיי געשאָסען; די פֿרויען זענען פֿערוואונדעטע געפֿאַלען פֿון בוים און דער פּריץ האָט פֿרעהליך געלאַכט און זיי געוואָרפֿען געלד.

דער שטאַרקסטער קלאַס אין דער מלוכה, די שליאַהטע, האָט געשטיצט יודען נאָר דאָרט, וואו זי האָט זיך אין זיי גענויטיגט. אויף די יודען האָבען די פּריצים געקוקט, ווי אויף זייערע שקלאַפֿען, לײַב־

אייגענע. פונקט ווי דער פויער האט בעארבייט די ערד פון פריץ, אזוי האט דער יודישער ארענדאר פערוואלטעט די בעל־הבתישקייט פון פריץ און פאקטיש איז צווישען זיי ביידע קיין גרויסער אונטערשיד נישט געווען. די פריצים האבען זאגאר געוואלט פערשקלאפען די יודען אויף׳ן געזעצגעבערישען אופן און אויף׳ן סיים פון 1740 האבען די אדעליגע ארייננעטראגען א פראיעקט, אז די יודען, וואס וואוינען אין די גיטער פון די פריצים, זאלען אנערקענט ווערן אלס זייער אייגענטום, וואס געהט־איבער בירושה פון דור צו דור. דער דאזיגער ווילדער פראיעקט איז אבגעווארפען געווארען, אבער פאקטיש איז דער יוד געווען א עבד נאמן ביים פריץ. ביי די דעמאלטיגע ווילדע ארדנונגען, ווען איין פריץ מיט זיין סוויטע פלעגט פלוצלונג אנפאלען אויף׳ן גוט פון צווייטען פריץ, פלעגען מעהר פון אלץ ליידען די יודען. דער פריץ האט געהאט דאס רעכט צו משפט׳ען זיינע יודען און טאן מיט זיי, וואס זיין הארץ בעגעהרט. בעת די פראווינציעלע סיימען און צוזאמענפאהרען פון דער שליאכטע איז איינגעפיהרט געווארען א מנהג צו „פערוויילען זיך" דורך אנפאלען אויף די יודישע הייזער און שוהלען. געגען די דאזיגע ווילדע פערוויילונגען האט שארף פראטעסטירט דער ווארשאווער סיים פון 1717 און געדראהט מיט בעשטראפונגען, אבער נישט אזוי לייכט איז געווען אויסצעווארצלען דעם דאזיגען מנהג.

אין די שטעדט ווידער האט זיך געפיהרט דער אלטער קאמפף צווישען די יודען און די קריסטליכע סוחרים און האנדווערקער. כדי צו קאנקורירען מיט די יודישע הענדלער און בעלי־מלאכות, האבען די קריסטען צוגעגעבען זייער קאמפף א רעליגיעזען האראקטער און אפט אנגערייצט דעם המון געגען די יודען. זיי צו הילף איז געקומען דער אלטער שונא פון יודען: די גייסטליכע. דער זאמען, וואס די יעזואיטען האבען פערזייהט, האט געגעבען גוטע פרוכטען. די אגיטאציע געגען די „אונגלויביגע" איז געווארען איינע פון די הויפט־קרעפטען אין דער אינערליכער פאליטיק פון פוילען אין יענער צייט. די בעשלוסען פון די קאטוילישע סינאדען זענען לויט זייער טאן און אינהאלט דורכגעדרונגען מיט פערביסענער שנאה צו יודען. דער לאוויטשער סינאד פון 1720 האט ארויסגעגעבען א בעפעהל, „אז די יודען זאלען זיך נישט דערוועגען אין ערגעץ צו בויען נייע שוהלען און רעמאנטירען די אלטע", אזוי אז אין פערלויף פון א געוויסער צייט זאלען

די יודישע שוהלען אינגאנצען פערשוואונדען ווערן דורך שרפות אדער דורך איינפאלען. פון ענדע 17-טען יאהרהונדערט זענען זעהר אפט געווארען די בלוט-בלבולים אויף יודען און נישט-זעלטען זענען די בלבולים פראוואצירט געווארען דורך דער קלעריקאלער פארטיי. די ריי-טיעלע פראצעסען פלעגען בעטראכט ווערען אין העכסטען געריכט — אין לובלינער טריבונאל, און נישט-זעלטען האבען זיי זיך געענדיגט מיט טויט-שטראף פאר אונשולדיגע מענשען.

די גרעסטע פראצעסען פון דעם סארט (דער סאנדאמירער 1710—1698), פויזנער 1736, זשיטאמירער 1753, וואיסלאוויצער 1760) זענען געפיהרט געווארען אויף'ן שטייגער פון דער אינקוויזיציע. דער סאנדא-מירער פראצעס איז ארויסגערופען געווארען דורכדעם, וואס א קריס-טין האט אונטערגעווארפען איהר נישט-געזעצליך געבוירענעם קינד הינטער דער טהיר פון א יודען און גענעבען די גייסטליכע א מעגליכ-קייט צו פערפיהרען א פראצעס וועגען א כלומר'שט ריטועלער ערמאר-דונג. דער פראצעס איז דורכגעגאנגען אלע געריכט-אינסטאנציעס און שטארק פערפלאנטערט געווארען א דאנק דער אגיטאציע פון פאנאטישען קסיאנדז סטעפאן זשוחאווסקי. אין פויזנא האט דער פראצעס וועגען בלוט-בלבול זיך געצויגען גאנצע 4 יאהר. אין דער ערמארדונג זענען בעשולדיגט געווארען 2 פרנסים פון קהל, א שתדלן און א בעל-דרשן. די אלע 4 האט מען ארעסטירט און שרעקליך געפייניגט. דער שתדלן און דער דרשן זענען פון די ענויים געשטארבען אין תפיסה, די איבעריגע זענען דורכ'ן ווארשאווער געריכט פריינעשפראכען געווארען, מיט דעם תנאי, אז זיי און נאך דריי אנגעזעהענע קריסטען זאלען שווערען, אז יודען בענוצען נישט קיין קריסטליך בלוט צו די מצות. אין זשיטאמירער פראצעס זענען געווען אנגעקלאגטע 24 יודען; זיי האט מען אזוי לאנג געפייניגט, ביז זיי האבען זיך מודה געווען אין פערברעכען, וואס זיי זענען נישט בעגאנ-גען, און זענען פער'משפט געווארען צום טויט, 11 פון זיי האט מען אבגעשונדען די הויט לעבעדיגערהייד, די איבעריגע האבען זיך געראַ-טעוועט פון טויט א דאנק דעם, וואס זיי האבען זיך אבגע'שמדט. אין וואיסלאוויצער פראצעס זענען שוין אלס בעשולדיגטע ארויסגעטרעטען דער גאנצער קהל. צום געריכט האט מען אנגעקלאגט די רבנים און די פיהרער פון קהל. איינער פון די בעשולדיגטע, א רב, האט אין טורמע זיך גענומען דאס לעבען, די איבעריגע 4 זענען פער'משפט געווארען צום טויט. פאר'ן טויט האבען די גלחים איינגערעדט די

געפיינִיגטע, אז זיי זאָלען זיך אָב׳שמד׳ען, און דערפאר האָט מען זיי
פערלייכטערט דעם טויט: זיי האָט מען אָבגעהאַקט די קעפּ. אויפגע=
רעגט דורך די דאָזיגע אינקוויזיציאָנס=פּראָצעסען, האָבען די יודען גע=
שיקט א דעפּוטאַטציע צום פּויפּסט אין רויב מיט א ביטע, אז ער זאָל
ערקלערען די בעשולדיגונגען אין געברויכען קריסטליך בלוט אלס
א בלבול. דער פּויפּסט האָט בעפוילען זיין פאָרשטעהער אין ווארשא,
אז ער זאָל זעהן ווירקען געגען די בלבולים. דאָסזעלבע האָט געגעבען
אויך דער קעניג אויגוסט דער דריטער, אָבער די אַבערגלויבענס אין
די פאָלקס=מאַסען זיינען שוין געוועזען אַזוי פעסט, אז עס איז שווער
געווען זיי אויסצעוואָרצלען. זאָגאַר די געבילדעטע קלאַסען פון פּוילען
האָבען געגלויבט אין די שקרים און איינער א שריפטשטעלער פון
יענער צייט דערצעהלט בתמימות: „פּונקט ווי די שליאַחטישע פרייהייט
איז נישט מעגליך אָהן וועטאָ, אַזוי איז די יודישע מצה נישט מעגליך
אָהן קריסטליך בלוט".

דערווייל איז פּוילען אַלץ מעהר און מעהר געפאַלען און מיט
שנעלע טריט זיך דערנעהעטערט צו איהר אונטערגאַנג. שוין ווען אַלס
קעניג איז אויסגעקליבען געוואָרען סטאַניסלאַוו=אויגוסט פּאָניאַטאָווסקי
(1764) האָט פּוילען פּאַקטיש זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון
רוסלאַנד. דורך גרינדליכע רעפאָרמען וואָלט מען נאָך אפשר געקענט
אָבראַטעווען די מלוכה פון אונטערגאַנג, אָבער דער אַלטער רישוּת
פון קלעריקאַליזם און קלאַסען=אינטערעסען האָט נישט געקענט און נישט
געוואָלט זיך אַליין פער׳משפט׳ען צום טויט און עס האָט זיך ווייטער
געפיהרט די אַלטע פּאָליטיק. ביי סטאַניסלאַוו=אויגוסט איז פאָרטגעזעצט
געוואָרען די אַלטע פּאָליטיק אויך בנוגע צו יודען. אָנשטאָט צו זאָר=
גען זיך וועגען גרינדליכע אויסבעסערונגען אין דער לאַגע פון יודען,
אַלס איינעם פון די וויכטיגסטע עלעמענטען פון דער בעפעלקערונג,
האָט די פּוילישע רעגירונג נאָר געטראַכט, ווי אַזוי וואָס בעסער אויס=
נוצען די יודען אַלס א מעלקעדיגע קוּה פאַר שטייערען און ציגזען. דער
וואַרשאַווער סיים פון 1764, וועלכער האָט זיך פערנומען מיט אויס=
אַרבייטען אינערליכע רעפאָרמען, האָט געפונען פאַר נויטיג צו רעפאָר=
מירען אין דער לאַגע פון די יודען נאָר דאָס סיסטעם פון מלוכה=
שטייערען. אָנשטאָט דעם, וואָס פריהער האָט מען יעהרליך בעשטימט
איין אַ געמיינע סומע פון שטייערען אויף אַלע יודען און דער „ועד"
האָט שוין דערנאָך פונאַנדערגעטיילט די סומע צווישען די בעזונדערע

קהילות, האָט מען יעצט, לויט דער נײַער „קאָנסטיטוציע", אײַנגעפֿירט
אַ שטײַער פֿון צוויי גילדען אויף יעדען נפש און פֿאַר דער סומע איז
פֿעראַנטוואָרטליך געווען יעדע קהילה בעזונדער. די דאָזיגע רעפֿאָרם
האָט נאָר פֿערגרעסערט די אַלגעמײַנע סומע שטײַערען, וואָס איז שוין
אַזוי אויך געווען גענוג גרויס, ווערהרענד פֿאַר יודען האָבען זיך פֿאַר־
מאַכט פֿיעל קוועלען פֿון פּרנסות. די שליאַכטע האָט גוט געהיט
איהרע אינטערעסען און בײַם אויסקלײַבען דעם קעניג האָט זי איהם
געשטעלט אַ בעדינג, אַז יודען זאָלען נישט טאָרען נעהמען אין אַרענדע
די מלוכה־גיטער און די מלוכה־שטײַערען. לויט דעם פֿערלאַנג פֿון די
קריסטליכע סוחרים האָט דער סײם פֿון 1768 אויך צוריק אײַנגעפֿיהרט
יענעם פּונקט פֿון דער אַלטער קאָנסטיטוציע, לויט וועלכען אין פֿיעל
שטעדט האָבען יודען נישט געטאָרט זיך פֿערנעהמען מיט האַנדעל
סײַדען דורך אַ ספּעציעלער ערלויבניש פֿון מאַגיסטראַט.

אין דער צײַט האָט דערוויַיל אין אוקרײַנאַ, אין דעם טייל, וואָס
איז נאָך געווען אין די פּוילישע הענד, זיך אויפֿגעהויבען אַ שטאַרקע
בעוועגונג געגען די פּאָליאַקען און יודען. די רוסישע „חלאָפּעס"
האָבען נישט געקענט אַזוי גיך פֿערגעסען די צײַטען פֿון חמעלניצקי,
ווען זיי, די פֿערשקלאַפּטע פּויערען, האָבען זיך געבאָדען אין בלוט
פֿון די פּריצים און יודען און רײַך געוואָרען פֿון אָנגעראַבעוועטען
גוטס. אין מאָמענטען פֿון אינטריגעס און מהומות, מיט וועלכע עס
איז אַזוי רײַך געווען די פּוילישע מלוכה, האָט די דאָזיגע ערינערונג
וועגען די אַלטע צײַטען זיך געלאָזט הערען. די ענטלאָפֿענע פּראַוואָ־
סלאַוונע פּויערען־לײַב־אײַגענע, זאַפּאָראָזשער און קאָזאַקען פֿלעגען זיך
פֿעראײַניגען אין פֿרײַע דרוזשינעס פֿון הײַדאַמאַקען און פֿון צײַט צו
צײַט אָנפֿאַלען אויף די פּוילישע גיטער און יודישע שטעדטלעך. אין
מאָמענטען פֿון אונרוהען אין דער מלוכה אָדער פֿון פּאָליטישע קריזיסען
האָבען די דאָזיגע אָנפֿאַלען אָנגענומען אַ כאַראַקטער פֿון גרויזאַמע רױ־
בערײַען. אַזוי, צום בײַשפּיעל, האָבען הײַדאַמאַקען, וואָס זענען געווען
גוט אָרגאַניזירט אונטער דער אָנפֿיהרונג פֿון קאָזאַקען־פּאָלקאָווניקעס, אין
1734 און 1750 פֿערוויסטעט פֿיעל דערפֿער און שטעדט אין וואָהלין,
פּאָדאָל און קיעווער ראַיאָן און אויסגעה'רג'עט פֿיעל פּריצים און יודען.
נאָר מיט אַ בעזונדער קראַפֿט האָט די בעוועגונג פֿון די הײַדאַמאַקען
זיך ענטוויקעלט אין 1768, רוסלאַנד, וואָס האָט שוין פֿון לאַנג פּאַקטיש
געהאַט די ממשלה אויף פּוילען, האָט דאַן געשטעלט דער פּוילישער

רעגירונג א פאָדערונג, אַז די פּראַוואָסלאַוונע אונטערטאַנען אין פּוילן זאָל געגעבן ווערן פולקאָמע רעליגיעזע פרייהייט און פּאָליטישע רעכטן. א גרויסער טייל פון דער שליאַכטע און גייסטליכע זענען געווען געגן דער פאָדערונג און, אָבטיילענדיג זיך פון דער פּוילישער רעגירונג, וואָס איז אין אַלץ געווען נאָכגעביג פאַר דער רוסישער מאַכט, האָט די שליאַכטע זיך פעראייניגט אין דער בעוואוסטער „קאָנפעדעראַציע", וואָס איהר ציעל איז געווען צו בעשיצען די אַלטע פּוילישע אָרדנונג פון די פרעמדע פעלקער. אין דער צייט, ווען דאָס פעראייניגטע מיליטער פון רוסלאַנד און פון פּוילישען קעניג האָט זיך געשלאָגען מיט די „קאָנפעדעראַטען", האָבען אין אוקראַינא אויסגעבראָכען אונרוהען. די אַגיטאַטאָרען פון די פּראַוואָסלאַוונע גייסטליכע און זאַפּאָראָזשער האָבען אונטערגעהעצט די פּויערען, וועלכע מען האָט איינגערעדט, אַז די קאָנפעדעראַטען ווילען אויסוואָרצלען די פּראַוואָסלאַוויע, און צווישען די מאַסען איז אַרומגעגאַנגען א געפעלשטער בעפעהל פון דער רוסישער קייזערין יעקאַטערינא וועגען „פערטיליגען די זשידעס און די ליאַחעס".

אין דער שפּיץ פון דער בעוועגונג איז געשטאַנען דער זאַפּאָראָזשער קאָזאַק זשעלעזניאַק. אָנהויבענדיג פון אַפּריל 1768, האָבען די באַנדעס פון זשעלעזניאַק זיך געהאַלטען אין דעם ראַיאָן פון דער יעציטיגער קיעווער גובערניע און געראַבירט און נע'הרג'עט די פּריצים און די יודען. אויף א בוים האָבען די היידאַמאַקען אויפגעהאַנגען א פּאָליאַק, א יודען און א הונט און געמאַכט א אויפשריפט: „א ליאַח, א זשיד און א הונט האָבען אַלצאַיינע אמונה". א שרעקליכע שחיטה צווישען יודען האָבען די היידאַמאַקען געמאַכט אין די שטעדטלעך ליסיאַנקאַ און טעטיעוו. פון דאָרטען זענען זיי אַוועק קיין אומאַן, וואָס איז געווען גוט בעפעסטיגט און וואוהין עס זענען ענטלאָפען צעהנדליגער טויזענדער פּאָליאַקען און יודען. די שטאָדט איז אויף אַזוי ווייט געווען איבערפולט מיט אַנגעלאָפענע, אַז די נייע אָנגעקומענע האָבען שוין קיין אָרט נישט געהאַט. אומאַן האָט געהערט צום וואָיעוואָדאַ פּאָטאָצקי און זיך געפונען אונטער דער הערשאַפט פון גובערנאַטאָר מלאַדאַנאַוויטש. אין זיין רשות איז געווען א אָבטיילונג פון דער קאָזאַקען-מיליציע ביי'ם הויף, אונטער דער אָנפיהרונג פון סאָטניק גאָנטאַ. דעם דאָזיגען גאָנטאַ האָט מען נאָך פריהער חושד געווען, אַז ער האָט פערבינדונגען מיט די היידאַמאַקען, נאָר דאָך האָט מלאַדאַנאַוויטש איהם אַרויסגעשיקט

מיט א אבטיילונג קאזאקען געגען מיליטער פון זשעלעזניאק. ווי מען האט געדארפט ערווארטען, האט גאנטא זיך פעראייניגט מיט די היידאמאקען, און ביידע אנפיהרער זענען געגאנגען אויף אומאן. דעם ערשטען טאג האט די שטאדט זיך פערטיידיגט ענערגיש. די פאליאקען צוזאמען מיט די יודען האבען איינייג געארבייט ביי'ם פערפעסטיגען די ווענט און געסען פון הארמאטען און ביקסען. אבער נישט אלע פאליאקען זענען געוועזען גרייט צו פערטיידיגען זיך. פיעל האבען נאר געטראכט וועגען דעם, ווי אזוי צו ראטעווען זיך אליין. ענדליך האט דער גובערנאטאר אליין אנגעהויבען פיהרען פריינדליכע אונטערהאנדלונגען מיט די היידאמאקען, און ווען יענע האבען איהם פערזיכערט, אז זיי זענען נאר אויסען די יודען, האט מלאדאנאוויטש זיך בערוהיגט און זיי געעפענט די טויערען. צוערשט האבען די היידאמאקען ווירקליך זיך גענומען צו די יודען, מיט אכזריות זיי גע'הרג'עט, געטרעטען מיט די פיס פון די פערד, אראבגעווארפען פון די דעכער, געשטאכען מיט שפיזען. העכער דריי טויזענד יודען האבען זיך פערמאכט אין דער גרויסער שוהל. ווען די היידאמאקען זענען צוגעקומען צו דער שוהל, זענען איינציגע יודען אויף זיי אנגעפאלען מיט מעסערס און עטליכע פון זיי דער'הרג'עט. די איבעריגע יודען האבען נאר גאט געבעטען און פערהילכט די שוהל דורך יללות. כדי צו מאכען פון די יודען וואס גיכער א סוף, האבען די היידאמאקען צוגעשטעלט צו דער שוהל א הארמאט, אויפגעריסען די טהיר און געמאכט פון דער שוהל א בלוט-באד. ווען זיי האבען געענדיגט מיט די יודען, האבען די היידאמאקען זיך גענומען צו די פאליאקען; פיעל פון זיי האבען זיי אויסגעשאכטען אין קאסציאל; צווישען אנדערע איז אויך דער'הרג'עט געווארען דער גובערנאטאר מלאדאנאוויטש. די גאסען פון שטאדט זענען געוועזען איבערפולט פון טויטע קערפער און א טייך בלוט האט פערפלייצט די שטאדט. אין דער דאזיגער שחיטה זענען אומגעקומען אנ'ערך 20 טויזענד פאליאקען און יודען.

אין דערזעלבער צייט האבען די קלענערע דרוזשינעס פון די היידאמאקען געמאכט בלוט-בעדער אין אנדערע שטעדט, ווי פאסטאוו, זשיוואטאוו, גראנאוו און טולטשין. דארט, וואו עס האט אמאל געבושעוועט חמעלניצקי, האט יעצט ווידער זיך געגאסען יודיש בלוט. נאר דאסמאל האט די קאטאסטראפע נישט אנגענומען אזא שרעקליכען כאראקטער, ווי אין 1648. דאס רוסישע מיליטער און דאס מיליטער פון

פוילען האבען ענערגיש געארבייט צו דערשטיקען דעם בונט. באלד נאך דער אומאנער שחיטה האט מען געחאפט זשעלעזניאק'ן און גאנטא. דער לעצטער איז געטויט געווארען דורך א שרעקליכען טויט: פון איהם האט מען פאסענווייז אראבגעריסען די הויט און דערנאך צושניטען אויף 4 שטיקלעך. די איבעריגע היידאמאקען זענען אויסגע'הרג'עט געווארען אדער גענומען געווארען אין געפענגניש דורך דעם פוילישען מיליטער־אנפיהרער סטעמפקאווסקי.

סוף כל סוף האט די פוילישע מלוכה, וואס איז געווען צוריסען אויף שטיקער, אבגעשוואכט דורך די פיעל מפלות און דורך דער אינערליכער רייסעניש צווישען די בעזונדערע קלאסען אין פערלויף פון הונדערטער יאהרען, געמוזט אונטערגעהן. אין 1772 זענען די פוילישע גרעניץ־פראווינצען דאס ערשטע מאל פונאנדערגעטיילט געווארען צווישען די דריי נאהענטע מלוכות: רוסלאנד, עסטרייך און פרייסען. רוסלאנד האט בעקומען א גרויסען טייל פון ביעלארוסיע, עסטרייך — גאליציען און א טייל פאדאליען, פרייסען — פאמעראניען. דער גרעסטער טייל פון דער יודישער בעפעלקערונג איז אריינגעפאלען צו רוסלאנד און עסטרייך. דאס איז געווען דער ערשטער גרויסער קלאפ פאר פוילען. די פאליאקען האבען לויט דער איניציאטיוו פון רוסלאנד דאן געגרינדעט א העכערען רעגירונגס־ארגאן — „דער שטענדיגער ראט" (1775–83), וואס האט געדארפט זוכען עצות, ווי אזוי צו רעפארמירען דאס אינערליכע לעבען פון פוילען. די בעסטע פארשטעהער פון דער געזעלשאפט האבען בעשלאסען אנהויבען די רעפארמען פון דער יוגענד־ערציהונג. אין 1773 האט דער פויפסט מבטל געמאכט דעם יעזואיטישען ארדען אין פוילען און דערמיט אבגעראטעוועט די פוילישע יוגענד פון דער שעדליכער יעזואיטישער ווירקונג. עס איז געגרינדעט געווארען א רייהע נייע שולען און די אלטע זענען רעפארמירט געווארען. איינער פון די מיטגליעדער פון דער קאמיסיע, וואס האט בעטראכט די מיטלען צו רעפארמירען די מלוכה, אנדזשיי זאמאיסקי, האט אויך אויסגעארבייט א פראיעקט וועגען רעפארמירען די געזעצען וועגען יודען. לויט דעם פראיעקט האבען יודען געדארפט בעקומען פרייהייט פון פערזאן און פערמעגען און אין א געוויסער מאס אויך פרייהייט פון רעליגיע; נאר אין די שטעדט האבען יודען געדארפט וואוינען אבגעזונדערט פון די קריסטען; די יודען, וואס האבען נישט קיין בעשטימטע בעשעפטיגונג אדער קאפיטאלען, דארפען דערווייטערט ווערן פון דער מלוכה; יודען ווערט אויך ער־

לויבט צו פֿערנעהמען זיך מיט ערד-ארבייט, אָבער זיי טאָרען נישט זיין קיין ערד-בעזיצער. דער דאָזיגער קאָנסערוואַטיווער פּראָיעקט בעווייזט, ווי ווייט אפילו די בעסטע פֿאַרשטעהער פֿון דער דעמאָלטיגער פּוילישער געזעלשאַפֿט זענען געווען פֿרעמד פֿון אַ גערעכטיגער בעציהונג צו יודען. ערשט אין די סאַמע לעצטע יאָהרען פֿון דער פּוילישער מלוכה זענען אין דער פּוילישער געזעלשאַפֿט, אונטער דער השפּעה פֿון דער אייראָפּעאישער בעפֿרייאונגס-בעוועגונג, ענטשטאַנען אמת-הומאַנישע און גערעכטיגע בעציהונגען צו יודען. אָבער דעמאָלט איז שוין געווען צו-שפּעט. פּוילען האָט שוין דאַן אָבגעלעבט איהרע לעצטע טעג, נאָך געמאַכט איינינגע העראָאישע פּראָבעס זיך אויפֿצוהויבען, אויפֿלעבען, אָבער די פּוילישע מלוכה איז שוין נישט געווען אימשטאַנד צו בעפֿרייען זיך פֿון די שאַרפֿע נעגעל פֿון די פֿרעמדע מלוכות, וואָס האָבען ווי רויבער זיך ארומגעזאַמעלט ארום איהר און אָבגעוואַרט איהר טויט. עס האָט זיך אָנגעהויבען די גסיסה, דערנאָך דער טויט און צוזאַמען מיט דעם אונטערגאַנג פֿון פּוילען איז אויך דער געוועזענער צענטר פֿון פּוילישען יודענטום אריינגעטרעטען אין אַ נייעם היסטאָרישען פּאַזיס.

אין דער צייט, ווען צווישען די פּוילישע קלאַסען און פּאַרטייען האָט געהערשט אַזאַ רייסעניש און דעזאָרגאַניזאַציע, וואָס האָט געבראַכט צום אונטערגאַנג פֿון פּוילען, זענען יודען געווען שטאַרק מיט זייער אינערליכער אחדות און שטרענגער צענטראַליזאַציע, וואָס האָט געהאַל-טען פֿעסט אין איהרע הענד דעם יחיד און איהם געמאַכט אונטערטעניג פֿאַר'ן כּלל. צי די דאָזיגע שיטה פֿון שטרענגער צענטראַליזאַציע, ווען דער יחיד האָט כּמעט קיין פֿרייהייט נישט, איז אַ גוטע שיטה אָדער נישט, דערווייל האָט דאָס דאָזיגע סיסטעם אין יענער צייט געבראַכט פּיעל נוצען און ווער ווייסט, צי יודען אין פּוילען וואָלטען געווען ארויס אַזוי פֿערהעלטניסמעסיג גאַנץ, ווען נישט זייער אינערליכע פֿעסטע אָרגאַניזאַציע. זענענדיג אָבגעזונדערט פֿון אַלע ארומיגע קלאַסען, ארומגערינגעלט מיט שונאים, האָבען די פּוילישע יודען געפֿיהלט און פֿערשטאַנען, אַז זיי מוזען זיין איינינ אינערליך און מיט געמיינזאַמע קרעפֿטען קעמפֿפֿען געגען די אויסערליכע פֿיינדליכע עלעמענטען. איינער פֿון די אויפֿרופֿען, מיט וועלכע דער „ועד ארבע ארצות" אין יאָהר 1676 האָט זיך געווענדעט צו די קהילות, הויבט זיך אָן מיט

אזעלכע ווערטער: „שווער האבן מיר געזינדיגט פאר גאט. די מהומה וואקסט פון טאג אויף טאג; עס ווערט אלץ שווערער, צו לעבן; אונזער פאלק האט נישט קיין ווערט צווישען אלע אנדערע אומות. עס איז זאגאר א וואונדער, ווי אזוי, נישט קוקענדיג אויף אלע אומגליקען, עקזיסטירען מיר נאך. דאס איינציגע, וואס אונז איז געבליבען צו טאן, איז — פעראייניגען זיך אין איין פערבאנד, אין גייסט פון שטרענגער אחדות מיט גאטס געבאטען און מיט די בעפעהלען פון אונזערע צדיקים און מנהיגים". ווייטער געהט א רייהע בעפעהלען צו די מיטגלידער פון די קהילות, אז זיי זאלען פאלגען אין אלץ זייערע געמיינדע-פערוואלטונגען, נישט נעהמען אין ארענדע שליאכטישע איימעניעס און נישט מאכען קיין שותפות-האנדעל מיט קריסטען אהן דער ערלויבניש פון קהל, ווייל אזעלכע זאכען קענען ארויסרופען א כעס און צארן מצד די קריסטען; עס ווערט אויך פערבאטען „אבצוגעבען דאס יודישע גוטס אין פרעמדע הענד", ארויסרופען מחלוקת און סכסוכים אין די קהילות א. א. וו. די קהל-אדמיניסטראציע האט געשטרעבט צו פאלקאמער ממשלה איבער דעם יחיד, אזוי אז ער זאל ווי ווייט מעגליך זיין אבגעשלאסען פון דער אויסערליכער וועלט. די רעגירונג אליין האט אויך געשטיצט די דאזיגע ארדנונג, ווייל פאר איהר איז דאס געוועזען זעהר גינסטיג. פאר איהר איז בעסער געוועזען האבען צו טאן מיט ארגאניזירטע קהילות, איידער ווי מיט איינצעלנע יודען, דעריבער האט די רעגירונג געגעבען דעם קהל ברייטע אדמיניסטראטיווע און געריכטליכע פאלמאכטען. דער קהל איז געוועזען פעראנטווארטליך פאר דער רעגירונג פאר יעדען חטא פון יחיד, אזוי אז די מאכט פון קהל האט געמוזט אלץ זיך פערברייטערן. דאס האט געבראכט צו א שטרענגער דיסציפלין, אבער אויך מיטגעהאלפען צו פערפעסטיגען די יודישע געזעלשאפטליכקייט.

ביי דער רעגירונג איז דער קהל געוועזען בעזונדערס טייער דערמיט, וואס דורך איהם זענען אויפגעמאהנט געווארען די שטייערן פון די יודען. יעדער יאהר האבען די סיימען בעשטימט די אלגעמיינע סומע שטייערן פון דער יודישער בעפעלקערונג און די קהילות האבען שוין אליין פונאנדערגעטיילט די דאזיגע סומע צווישען זיך און געוועזען פעראנטווארטליך פאר דער רעגירונג, אז די סומע זאל פינקטליך אריינגעטראגען ווערן. די רעגירונג איז אויף אזא אופן געוועזען פעראינטערעסירט, אז די קהל-אדמיניסטראציע זאל האבען ביי יודען א אוי-

טאריטעט און דעריבער איהר געגעבען ברייטע רעכטען. אין 1672 האט דער קעניג געגעבען די קהילות פון ליטא דאס רעכט אויסצושליסען פון די געמיינדעס אדער בעשטראפען מיט אנדערע שטרענגע מיטלען יענע איינצעלנע יודען, וועלכע רייצען אויף מיט זייערע פערדארבענע מעשים די יודישע בעפעלקערונג. אין 10 יאהר ארום האט דער בריס־קער סטאראסטא ארויסגעגעבען א בעפעהל, אז קיינער פון די פריצים זאל נישט לייהען קיין געלד פריוואטע פערזאנען פון דער יודישער בע־פעלקערונג אהן דער ידיעה פון קהל. דער דאזיגער בעפעהל איז ארויסגעגעבען געווארען לויט דער ביטע פון קהל אליין, וועלכער איז געוועזן פעראנטווארטליך פאר די באנקראטען פון זיינע מיטגלידער. דער לעמבערגער וואיעוואדא האט ארויסגעגעבען א בעפעהל (1692), אז אהן דער ידיעה פון די קהל־פרנסים וועגען דער ערענטליכקייט פון די ארענדארען זאל מען קיינעם פון די יודען נישט אבגעבען אין ארענדע די פערשידענע מלוכה־אבצאהלונגען. פריוואטע פערזאנען האבען געקענט אבקויפען אדער נעהמען אין ארענדע אונבעוועגליכע גיטער נאר מיט דער ערלויבניש פון קהל (חזקה). אהן זיין ערלויבניש און אהן אבצאהלען א ספעציעלען שטייער (חזקת ישוב) האט קיינער נישט געקענט זיך בעזעצען און צוגעשריבען ווערן צו א געוויסער קהילה.

די גרעניצען פון דער געמיינדע־אויטאנאמיע פלעגען בעשטימט ווערן דורך דער ארטיגער מאכט און נישט אומעטום זענען זיי געוועזן גלייך. אלס מוסטער פון א פרייער געמיינדע־קאנסטיטוציע קען דינען דער אוסטאוו, וואס דער וואיעוואדא פון „טשערוואנא רוס" האט אין 1692 ארויסגעגעבען דעם לעמבערגער צענטראל־קהל. לויט דעם דא־זיגען אוסטאוו, האט די געמיינדע פון צייט צו צייט געוועהלט איהרע אנפיהרער „לויט זייערע מנהגים און רעכטען" און די אדמיניסטראציע האט נישט געהאט קיין רעכט זיך אריינצומישען אין די וואהלען. די אויסגעוועהלטע פארשטעהער פון קהל ווערן אנערקענט אלס פאלקאמע נאטשאלניקעס און ריכטער פון זייער געמיינדע. די פראצעסען צווישען איין יודען און צווייטען דארפען בעטראכט ווערן נאר אין בית־דין, וואס בעשטעהט פון רבנים און געמיינדע־פארשטעהער. אויב ווידער א יוד האט געוואלט אנגעבען א אפעלאציע אויפ׳ן פסק פון בית־דין, אדער אויב א יוד האט געהאט א פראצעס מיט א קריסט, זענען אזעלכע פראצעסען בעטראכט געווארען אין געריכט פון פאד־וואיעוואדא, דורך א ספעציעלען „יודישען ריכטער", ד. ה. א קריסט, וואס פער־

נעהמט זיך ספּעציעל מיט יודישע ענינים. דער דאָזיגער „יודישער ריכטער" ווערט בעשטימט דורך דעם פאָר־וואָיעוואָדאַ פֿון צוויי קאַנדידאַטען, וואָס ווערן אָנגעוויזען דורך דעם יודישען קהל. די פּראָצעסען פֿון דעם דאָזיגען געריכט דאַרפֿען פֿאָרקומען נאָהנט פֿון דער שוהל, אין דער אָנוועזענהייט פֿון יודישע פֿאָרשטעהער און דערביי דאַרף דער דער „יודישער ריכטער" זיך רעכנען נישט בלויז מיט די אַלגעמיינע געזעצען, נאָר אויך מיט די יודישע דינים. דאָס געריכט האַלט אָב זיצונגען צוויי מאָל אַ וואָך, נאָר ביי אויסנאַהמען ווערט בעשטימט אַ עקסטרע זיצונג, אויסער אין די יודישע ימים טובים. אויפ'ן געריכט רופֿט מען אַרויס דעם בעשולדיגטען דורך אַ שמש. די פּראָטאָקאָלען פֿון געריכט ווערן אָבגעהיט אין דעם „געריכטס־שטיבעל". די אַפּעלאַציעס אויף דעם אורטייל פֿון דעם געריכט ווערן בעטראַכט דורך דעם וואָיעוואָדאַ.

די וואַהלען אין קהל פֿלעגען, ווי פֿריהער, פֿאָרקומען יעהרליך אין חול־המועד־פּסח. דער דאָזיגער מנהג איז מיט דער צייט געוואָרען אַ געזעץ און ווען דער בריסקער קהל האָט איינמאָל צוליעב פּערזענליכע פּניות אָבגעלעגט די וואַהלען אויף שפּעטער, איז אָנגעקומען פֿון ווילנער העטמאַן אַ שטרענגער פֿאָרוואורף דעם קהל. די וואַהלען זענען געווען צוויי־פֿאַכיגע, דורך אַ בעגרענצטער צאָהל וועהלער, און קאַנדידאַטען אַלס קהל־פֿאָרשטעהער זענען געווען נאָר מענשען מיט אַ גרויסען פֿערמעגענס־צענז, ווי הויז־בעזיצער, גרויסע שטייער־צאָהלער, אָדער מענשען מיט אַ גייסטיגען צענז, ווי רבנים און למדנים. די אָרימע קלאַסען און עם־הארצים האָבען זייערע פֿאָרשטעהער אין קהל נישט געהאַט און זייערע אינטערעסען האָבען דעריבער אָפֿט געליטען. אין 18־טען יאָהרהונדערט הערען זיך אַלץ אָפֿטער אָנקלאָגען פֿון די „פּראָסטאַקעס" אויף דעם ווילקיר פֿון דער קהל־פֿיהרונג און איהר דעספּאָטישער מאַכט. — אַזוי ווי די דערפֿער און קליינע שטעדטלעך האָבען קיין אייגענע פֿערוואַלטונג ניט געהאַט, נאָר געהערט צו דער געמיינדע־פֿערוואַלטונג פֿון זייער ראַיאָן, זענען צווישען איין קהילה און דער צווייטער אָפֿט פֿאָרגעקומען סכסוכים צוליעב די דאָזיגע שטעדטלעך און דערפֿער. יעדער קהל האָט געוואָלט זיי צורעכענען צו זייער ראַיאָן, ווייל דורך זיי פֿלעגען זיך פֿערגרעסערן די הכנסות פֿון קהל. אַזעלכע סכסוכים פֿלעגען בעטראַכט ווערן דורך דעם „ועד ארבע ארצות" און „ועד קהלות ראשיות דליטא".

אויף די „ועדים" פלעגן בײַטראַכט ווערן אַלגעמיין-נאַציאָנאַלע פראַגן און עס זענען בעשטימט געוואָרען די בעציהונגען צו דער רעגירונג. בײַ די ועדים פלעגן זיך געפינען „שתדלנים", וואָס פלעגן פאָהרען קיין וואַרשא אויף די זיצונגען פון סיים מיט השתדלות'ען וועגען פערשידענע יודישע רעכטען. דער פוילישער „ועד" פלעגט ווי פריהער אָבהאַלטען זײַנע זיצונגען פעריאָדיש אין לובלין און אין אַנדערע שטעדט, און דער ליטווישער „ועד" פלעגט זיך פערזאַמלען אין פערשידענע שטעדט, ווי חאָמסק, סיעלץ, מיר, סלוצק און בריסק.

אין ענדע 17-טען יאָהרהונדערט, ווען מען האָט געדאַרפט אײַנאָרדנען די צוראַנגירטע געזעלשאַפטליכע אָרדנונג, האָבען די ועדים אַרויסגעוויזען אַ בעזונדער אינטענסיווע טעטיגקײַט. די רעגירונג האָט שטענדיג פערטײַדיגט דעם אויטאָריטעט פון די ועדים. אין 1687 האָט דער „ועד ארבע ארצות" זיך בעקלאָגט פאַר'ן קעניג, אַז זיי קענען נישט נעהמען אויף זיך די פעראַנטוואָרטליכקײַט פאַר דער בעשטימטער סומע שטײַערן פון דער יודישער בעפעלקערונג, ווײַל פיעל יודען ווילען נישט פאָלגען די קהל-פאָרשטעהער און בענוצענדיג זיך מיט פראָטעקציעס פון דער שליאַכטע דרעהען זיי זיך אויס פון צאָהלען שטײַערען. דער קעניג האָט דאַן געמוזט אַרויסגעבען אַ שטרענגען בעפעהל און סטראַשען מיט האַרבע שטראָף די, וואָס ווילען נישט פאָלגען דעם קהל.

וואָס מעהר עס האָט זיך פערערגערט די יודישע עקאָנאָמישע לאַגע, אַלץ מעהר אַרבײַט האָבען געהאַט די ועדים, אַלץ ענערגישער איז געוואָרען זײַער טעטיגקײַט. זיי האָבען געדאַרפט סײַ רעגולירען די אינערליכע אָרדנונג צווישען יודען, סײַ בעשטימען די בעציהונגען צו דער רעגירונג און צו די סיימען. מען קען נישט זאָגען, אַז די ועדים האָבען פערשטאַנען מיט דעם געהעריגען שטאָלץ און זעלבסט-ווירדע צו פערטײַדיגען די יודישע אינטערעסען. די ועדים זענען אויך געווען צו-פיעל אַריסטאָקראַטיש, אַז זיי זאָלען נעהמען אין אַכט די אינטערעסען פון די פראָסטע פאָלקס-מאַסען, וואָס זענען אָפטמאָל בעליידיגט געוואָרען. אָבער איין גרויסען פערדיענסט האָבען די ועדים געהאַט, וואָס זיי האָבען פעסט געהאַלטען אין זייערע הענד די אינערליכע דיסציפלין און אין אַזאַ צײַט פון מהומות און אומגליקען נישט דערלאָזען, אַז די יודישע געזעלשאַפטליכקײַט זאָל זיך צופאַלען. אַ בעזונדער אויפמערקזאַמקײַט האָבען די ועדים געלעגט אויף די תלמוד-תורות און ישיבות, וואו עס האָבען געלערנט די אָרימע קינדער אויפ'ן חשבון פון

אַ בראָנזענע חנוכה-לאָמפּ פון אַ שוהל אין פוילען (17-טער י״ה)
געפינט זיך אין יודישען מוזיי אין פראַנקפורט אַם מאַין

די רײַכע. די ועדים האָבען אַכטונג געגעבען אויף די פּראָגראַמען אין די ישיבות, געזאָרגט דערויף, אַז אַלע יודישע קינדער זאָלען מוזען אַ געוויסע צײַט לערנען און אַז די אָרימע זאָלען געשטיצט ווערען דורך געלד און עסען. דער „ועד ארבע ארצות“ האָט אײַנגעאָרדענט אַ צענזור אויף די ספרים, וואָס זענען געדרוקט געוואָרען אין פּוילען אָדער אַרײַנגעפֿיהרט געוואָרען פֿון אויסלאַנד, און די ספרים, וואָס האָבען נישט געהאַט קײן הסכמה פֿון „ועד“ אָדער פֿון אַ אָנגעזעהענעם רב, האָבען נישט געטאָרט פֿערשפּרײט ווערען. דער גײַסטיגער האָריזאָנט פֿון דעם „ועד“ איז נישט געווען גרוים און אויסער תלמוד און רבנישע ליטעראַטור איז נישט דערלאָזען געוואָרען.

די קהל'שע אָרגאַניזאַציע האָט בעקומען אַ גרויסען קלאַפּ אין יאָהר 1767. אין דעם יאָהר האָט דער סײם בעשלאָסען ענדערען דאָס סיסטעם פֿון שטײַערען-אָבצאָהלונג און אַנשטאָט דעם, וואָס פֿריהער פֿלעגט בעשטימט ווערען יעהרליך אײַן אַלגעמײַנע סומע אויף דער גאַנצער יודישער בעפֿעלקערונג, איז יעצט אײַנגעפֿיהרט געוואָרען, אַז יעדער נפש דאַרף אײַנצאָהלען בעזונדער אַ יעהרליכען שטײַער. כּדי די שטײַערען זאָלען אויסגעמאָהנט ווערען ריכטיג, האָט מען בעשטימט אַ אַלגעמײַנע רעוויזיע פֿון דער יודישער בעפֿעלקערונג אין דער גאַנצער מלוכה. אויף אַזאַ אופן זענען בטל געוואָרען די אַלטע פֿונקציעס פֿון די געמײַנדעס אַלס הויפּט-אָרגאַן פֿון אײַנמאָהנען און אַרײַנטראָגען אין דער מלוכה-קאַסע די אַלגעמײַנע סומע יודישע שטײַערען, און די קהל-פֿאָרשטעהער זענען געוואָרען אײַנפֿאַכע פֿערמיטלער, וואָס זענען געווען מחויב אין יעדער שטאָדט אויפֿצומאָהנען פֿון יעדען יוד דעם שטײַער און דערנאָך אײַנצאָהלען אין דער קאַזנאַ. פֿון דעם מאָמענט אָן האָט דער קהל פֿערלוירען פֿאַר דער רעגיערונג יענע בעדײַטונג, וועלכע ער האָט געהאַט פֿריהער, ווען ער האָט געשפּיעלט די ראָליע פֿון אַ צענטראַל-פֿערטרעטונג. די יודישע אויטאָנאָמישע אָרגאַניזאַציע איז פֿאַר דער רעגיערונג שוין מעהר נישט נוצליך געווען און דעריבער האָט זי אויסגעזעהן בײַ איהר איגנאַנצען איבעריג. אין דעם סײם פֿון 1674 איז שוין אָנגענומען געוואָרען אַ בעשלוס, אַז די אַלע יודישע סײמען און „סײמיקעס“, די אַלע ועדים און זײערע צוזאַמענפֿאָהרען זענען לחלוטין איבעריג און דעריבער איז בעשלאָסען געוואָרען, אַז פֿון יעצט אָן ווערט פֿערבאָטען צונויפֿצורופֿען צוזאַמענפֿאָהרען פֿון די קהל-פֿאָרשטעהער צוליעב וועלכע עס איז צוועקען.

אויף אזא אופן זענען די קהילות בעגרענצט געווארען אין זייער טעטיגקייט און די צענטראלע ארגאנען פון דער יודישער אויטאנאמיע, די ועדים, זענען אינגאנצען בטל געווארען. דאס איז געווען מיט 8 יאהר פאר דעם ערשטער צוטיילונג פון פוילען, ווען די פוילישע מלוכה האט שוין כמעט אויפגעהערט זעלבסטשטענדיג עקסיסטירען. אין א צייט ארום שפעטער הויבט זיך אן די גסיסה פון פוילען; דער גרעסטער טייל פוילישע פראווינצען געהט איבער אין אנ'אנדער ממשלה און צוזאמען דערמיט פאלט אינגאנצען די יודישע אינערליכע אויטאנאמיע. יענע פעסטע ארגאניזאציע, וועלכע האט געשפיעלט אזא גרויסע ראליע אין דער פערפעסטיגונג פון דער נאציאנאלער עקסיסטענץ אין א צייט פון שרעקליכע אומגליקען און רדיפות.

אינהאַלט פון זעקסטען באַנד

די מאַראַנען און זייער עפּאָכע

		זייט
ערשטעס קאַפּיטעל:	די מאַראַנען און זייער עפּאָכע .	3
צווייטעס קאַפּיטעל:	דער נייער צענטר אין טערקיי .	40
דריטעס קאַפּיטעל:	די ליטעראַטור	92
פיערטעס קאַפּיטעל:	יודען אין דער עפּאָכע פון דער רעפאָרמאַציע	102
פינפטעס קאַפּיטעל:	די יודען אין פּוילען . . .	152
זעקסטעס קאַפּיטעל:	פון קנעכטשאַפט צו פרייהייט . .	197
זיעבעטעס קאַפּיטעל:	דער קאָזאַקען־אויפשטאַנד און דער אונטערגאַנג פון פּוילען	225

רשימה פון די בילדער און זעקסטען באנד

זייט

1) ירושלים אין אנהויב 15־טען י״ה (מיניאטור) 1
2) די ערשטע זייט פון חומש, געדרוקט אין נעאפאל, 1492 . . . 3
3) אונטערשריפט פון שפאנישען קעניג פערדינאנד . . . . ״
4) א יודישע דעלעגאציע פאר׳ן פויפסט מארטין V 16
5) אנ׳אלטע טורמע אין סעווילא 27
6) דאס בלוטיגע ראד אין אינקוויזיציע־געריכט 30
7) דאן יצחק אברבנאל 32
8) פערדינאנד און איזאבעלא 39
9) אויטא־דא־פע 48
10) צוויי זייטען פון א קבלה׳שען כתב־יד 57
11) מיימאן — דער „כדר״ ביי די אנוסים 64
12) א קאריקאטור אויפ׳ן פויפסט אלעקסאנדער VI . . . 71
13) א דרשן אין א שוהל 81
14) אונטערשריפט פון שלמה מולכו 91
15) אנהויב פון מסכת ברכות (דרוק סאנצינא, 1483) . . . 92
16) א רעליגיעזער דיספוט צווישען א רב און א מאנאך 96
17) אולריך פאן הוטען 102
18) שער־בלאט פון יוסף פעפערקארנ׳ס א פאמפלעט 105
19) יאהאן רייכלין 111
20 יאהאן (יוסף) סעפערקארן 112
21) מארטין לוטער 117
22) שער־בלאט פון לוטער׳ס אנטיסעמיטיש בוך 122
23) קאריקאטור פון יאזעלמאן פון ראזהיים 127
24) הומאניסט עראזמוס פון ראטערדאם (1466|67—1536) 129
25) אנפאל אויף דער יודען־גאס אין פראנקפורט אם מאין (1614). . . 132
26) דער גירוש פון די פראנקפורטער יודען (1614) . . . 135
27) פעטמילך און זיינע חברים פאר דער תליה 138
28) דער מהר״ל מפראג 144
29) מזרח־ און מערב־פליגעל פון דער אלטער פראגער שוהל . . . 147
30) אלטע פוילישע מטבעות מיט יודישע אויפשריפטען 152
31) די עלטסטע יודישע מצבה אין פוילען 160
32) שער־בלאט פון ס. מיטשינסקי׳ס אנטיסעמיטיש בוך 174
33) צדקה־פושקע פון דער אלטער קראקאווער שוהל 176
34) ר׳ שלמה לוריא (מהרש״ל) 191
35) טיפ פון א פוילישען יוד (17־טער י״ה) 192
36) טיפ פון א יודישער פרוי פון פוילען . . . . . ״
37) א יוד אין דער „קונע״ 196
38) יודען אין דער אמסטערדאמער שוהל 224
39) מנשה בן ישראל (לויט רעמבראנדט) 225
40) א דאקומענט וועגען דער ביכאווער שחיטה 234
41) באגדאן כמיעלניצקי (לויט א גראווירור) 240
42) טיפ פון א היידאמאק . . . . . . ״
43) א בראנזענע חנוכה־לאמפ פון א שוהל אין פוילען (17־טער י״ה) . . 256